

ΓΙΑΝΗ ΚΟΡΔΑΤΟΥ

**Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ
ΣΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ — ΑΘΗΝΑ

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

- 'Η Κοινωνική Σημασία τής 'Ελληνικής 'Επανάστασεως τοῦ
 1821 (Α' ἐκδ. 1924, Β' ἐκδ. 1925, Γ' ἐκδ. 1927, Δ' ἐκδ.
 1946, Ε' ἐκδ. 1972) ΣΤ' ἐκδ. 'Αθήνα 1973
- Νεοελληνική Πολιτική 'Ιστορία, Α' τόμ. 'Αθήνα 1925
- 'Αρχαῖες Θρησκείες καὶ Χριστιανισμὸς (Α' ἐκδ. 1927, Β' ἐκδ.
 1967) Γ' ἐκδ. 'Αθήνα 1973
- Δημοτικισμὸς καὶ Λογικιστικισμὸς 'Αθήνα 1927
- 'Η Κομμούνια τής Θεσσαλονίκης, 1842 - 1849 'Αθήνα 1928
- Εἰσαγωγή εἰς τὴν 'Ιστορίαν τής 'Ελληνικῆς Κεφαλαιοκρατίας
 (Α' ἐκδ. 1930), Β' ἐκδ. 'Αθήνα 1972
- 'Η Ἐπανάστασις τής Θεσσαλομαγνησίας σὸ 1821 'Αθήνα 1980
- 'Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐργατικοῦ Κινήματος (Α' ἐκδ.
 1931, Β' ἐκδ. 1956), Γ' ἐκδ. 'Αθήνα 1972
- Τὰ Τελευταῖα Χρόνια τής Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας 'Αθήνα 1931
- Εἰσαγωγή εἰς τὴν Νομικὴν Ἐπιστήμην 'Αθήνα 1939
- Νέα προλεγόμενα εἰς τὸν Ὅμηρον (Α' ἐκδ. 1940), Β' ἐκδ. 'Αθήνα 1956
- 'Ιστορία τοῦ Γλωσσικοῦ μας Ζητήματος (Α' ἐκδ. 1940), Β' ἐκδ. 'Αθήνα 1973
- Τὰ Σημερινὰ Προβλήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ 'Αθήνα 1945
- 'Η Σαπφὸ καὶ οἱ Κοινωνικοὶ Ἀγῶνες στὴ Λέσβο 'Αθήνα 1945
- Ρήγας Φεραίος καὶ ἡ Βαλκανικὴ Ὀμοσπονδία 'Αθήνα 1945
- Οἱ Ἐπεμβάσεις τῶν Ἀγγλων στὴν Ἑλλάδα 'Αθήνα 1946
- 'Ιστορία τής Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (Α' ἐκδ. 1946),
 Β' ἐκδ. 'Αθήνα 1972
- 'Η Παλαιὰ Διαθήκη σὸ φῶς τής κριτικῆς (Α' ἐκδ. 1947),
 Β' ἐκδ. 'Αθήνα 1978
- Ἀκμή καὶ Παρακμὴ τοῦ Βυζαντίου 'Αθήνα 1953
- 'Η Ἀρχαία Τραγωδία καὶ Κωμωδία 'Αθήνα 1954
- Τ' Ἀμπελάκια καὶ ὁ Μῦθος γιὰ τὸ Συνεταιρισμὸ τους 'Αθήνα 1955
- 'Ιστορία τής Ἀρχαίας Ἑλλάδας, 3 τόμ. 'Αθήνα 1956
- 'Ιστορία τής Νεώτερης Ἑλλάδας, 5 τόμ. 'Αθήνα 1958
- 'Ιστορία τῶν Ἑλληνιστικῶν Χρόνων 'Αθήνα 1959
- 'Η Ρωμαϊκοκρατία στὴν Ἑλλάδα 'Αθήνα 1959
- 'Ιστορία τής Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, 2 τόμ. 'Αθήνα 1960
- 'Ιστορία τής ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἀγιάς 'Αθήνα 1960
- 'Ιστορία τής Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, 2 τόμ. 'Αθήνα 1962

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ : Οἱ Ἑβραῖοι στὴν Αἴγυπτο καὶ ἡ προσωπικότη- τα καὶ ὁ ρόλος τοῦ Μωϋσῆ	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ : Ἡ πορεία πρὸς τὴ γῆ Χαναάν	92
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ : Νέες θρησκευτικὲς ἀντιθέσεις καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ θεομοῦ τοῦ κράτους	111
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ : Κοινωνικὴ διαφοροποίηση καὶ οἱ πρῶτες ἀ- γροτικὲς ἐπαναστάσεις	135
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ : Τὸ ἄλυτο κοινωνικὸ πρόβλημα καὶ τὰ κη- ρύγματα τῶν προφητῶν	148
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ : Τὰ χρόνια τῆς ξένης κατοχῆς καὶ τῆς ἐξορίας	187
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ : Ἐπιστροφή ἀπὸ τὴν ἐξορία καὶ ἀνασυγκρό- τηση τῆς νέας ἰουδαϊκῆς κοινότητος	205
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ : Ἀντιθέσεις γιαχδιστῶν καὶ ἀντιγιαχδιστῶν	218
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ : Τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα στὰ ὄστερα ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν χρόνια	236
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ : Νέες ἐθνικὲς συμφορὲς τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ νέα ἰδεολογικὰ ρεύματα	244
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ : Οἱ κοινωνικὲς τάξεις τῆς Ἰουδαίας στὰ προχριστιανικὰ χρόνια	260
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ : Ὁ μεσσιανισμὸς	269
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΡΙΤΟ : Τὰ προϊστορικὰ, λαογραφικὰ καὶ ἐ- θνολογικὰ στοιχεῖα τῆς Βίβλου	282
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ : Ἡ σύνθεση τῶν βιβλίων τῆς Πα- λαιᾶς Διαθήκης	303
ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ Π. Δ.	321
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	322
ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	327

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

« Έρευνάτε τὰς Γραφάς »

Κοντὰ δεκαπέντε χρόνια καταπιασμένος μὲ τὴ μελέτῃ τῆς ἱστορίας τοῦ χριστιανισμοῦ, ἤμουν ὑποχρεωμένος πολλές φορές νὰ καταφεύγω στὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ νὰ μελετήσω τὴν ἱστορία τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ στοὺς τελευταίους προχριστιανικοὺς χρόνους, γιὰ νὰ καταλάβω καλὰ τὶς αἰτίες ποὺ γένησαν τὸ μονοθεϊσμὸ καὶ τὸ μεσσιανισμὸ. Ἐπειτα, ὅπως ξέρουμε, ἡ Νέα Διαθήκη ἔχει πολλὰ χωρία παρμένα ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκη καὶ ὁ Ἰουστίνος μᾶς πληροφορεῖ πὼς στὰ χρόνια του οἱ Ἑβραῖοι δὲν ἀναγνώριζαν σὰν ἔγκυρα τὰ χωρία αὐτὰ καὶ γενικὰ χαρακτήριζαν τὴν προφητολογία καὶ χριστολογία τῆς Ν. Διαθήκης σὰν πλαστή. Βρέθηκα λοιπὸν στὴν ἀνάγκη νὰ καταπιασθῶ μὲ συστηματικὰ μὲ τὴ μελέτῃ τῆς Ἑβραϊκῆς Βίβλου. Ὅσο ὁμως προχωροῦσα στὴ μελέτῃ, τόσο μεγάλωνε πρὸς πολὺ τὸ ἐνδιαφέρον μου. Καὶ παράλληλα μοῦ γεννήθηκαν ἕνα σωρὸ ἀπορίες, ποὺ γιὰ νὰ τὶς λύσω ἔπρεπε νὰ συμβουλευθῶ καὶ τὴν ἀπαραίτητη βιβλιογραφία, χωρὶς ὁμως καὶ πάλι νὰ μπορέσω νὰ φωτισθῶ.

Οἱ μελέτες ποὺ διάβασα (Ἑπομνήματα καὶ Εἰσαγωγές στὴν Π. Διαθήκη) δὲν μπόρεσαν νὰ μὲ διαφωτίσουν γιὰ ὀρισμένα βασικὰ προβλήματα, οὔτε καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Βελλχάουζεν καὶ τῆς Σχολῆς του μ' ἔκανε σοφώτερο πάνω στὰ ζητήματα τῆς ἀρχέγονης Ἰουδαϊκῆς ἱστορίας. Ἀπ' ὅλες τοῦτες τὶς αἰτίες μοῦ κινήθηκε τὸ ἐνδιαφέρον νὰ καταπιασθῶ συστηματικὰ στὴ μελέτῃ τῆς Π. Διαθήκης.

Τὸ καταλαβαίνει λοιπὸν ὁ καθένας πὼς, ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις ποὺ ἔκανα καὶ ἀπὸ τὸ ὕλικὸ ποὺ μάζεψα, ἔπρεπε νὰ βγάλω ὁ ἴδιος ὀρισμένα συμπεράσματα.

Στὴν ἀρχὴ ἤμουν πολὺ σκεπτικὸς, ἀν ἔπρεπε νὰ διατυπώσω τὶς κριτικὲς μου παρατηρήσεις σὲ βιβλίον. Μὰ στὸ τέλος, ἀφοῦ ζύγισα τὰ πράγματα, εἶδα πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ κρατήσω γιὰ τὸν

ἑαυτό μου τὰ πορίσματα πού ἔβγαλα ἀπό τήν πολύχρονη μελέτη τῆς Π. Διαθήκης. Σκέφτηκα πώς πρέπει νά τὰ φέρω στή δημοσιότητα, γιά νά ὑποστοῦν τόν ἔλεγχο τῆς κριτικῆς. Ἐξάλλου στή χώρα μας δέν ὑπάρχουν σοβαρές καί ἀξιόλογες κριτικές ἐργασίες πάνω στή Βίβλο, θέλω νά πῶ ἐργασίες πού νά ξεκινοῦν ἀπό ἀντίληψη ὁλότελα ἐλευθερόφρονη. Οἱ λίγες ἐργασίες πού ἔχουν δημοσιευτεῖ εἶναι μέσα στά καλούπια τῆς ἐπίσημης θεολογίας. Μά εἶναι σήμερα παραδεγμένο ἀπό κάθε φωτισμένο ἄνθρωπο, πώς οἱ θεολόγοι τῆς Καθολικῆς καί τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας λίγο-πολύ ἔχουν ἀπαλλοτριώσει τή σκέψη τους. Μόνο στοὺς κήκλους τῆς Προτεστάντικης Ἐκκλησίας ἔχει καλλιεργηθεῖ ἡ κριτική καί ἡ ἐλεύθερη ἔρευνα τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Νέας Διαθήκης.

Δέ λέω, οἱ ἐργασίες τοῦ Βέλλα, τοῦ Μπρατσώτη καί τοῦ Φιλίππιδη, ἀλλά κυρίως τοῦ Βέλλα, ρίχνουν κάποιο φῶς πάνω στό σκοτάδι πού σκεπάζει στήν Ἑλλάδα τήν ἔρευνα τῆς Π. Διαθήκης, μά δέν εἶναι ἀπό κείνες πού γκρεμίζουν τίς προλήψεις καί ἀνοίγουν διάπλατα τὸ δρόμο τῆς ἔρευνας καί τῆς κριτικῆς.

Ἔπειτα καί κάτι ἄλλο μ' ἔκανε νά ἐνδιαφερθῶ τόσο πολύ γιά τήν παλιά ἱστορία τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ καί τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ. Ἄσχετα ἀπό τὸ ζήτημα ἂν ἡ Πεντάτευχος εἶναι ἔργο τοῦ Μωυσῆ ἢ ἂν γράφτηκε πολλές ἑκατοσταριές χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατό του, ἔχει πολὺ ὕλικό πού μᾶς κατατοπίζει στήν ἱστορική ἐξέλιξη ἑνὸς ἀρχαίου λαοῦ, ἀπὸ τὸ λίκνο τῆς ἱστορίας του ὡς τὰ χρόνια τῆς ἐμφάνισης τοῦ χριστιανισμοῦ. Καί μάλιστα ἡ Π.Δ. εἶναι, μπορεῖ νά πεῖ κανεῖς, μοναδικό στὸ εἶδος τῆς μνημείο λόγου, γιὰ τὴν ἄλλων ἀρχαίων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Ἀσίας δέν ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς κείμενα ἀκέραια πού νά δίνουν μιὰ συνολική εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς σταδιοδρομίας τους, ἔστω καί μὲ μυθοπλαστική μορφή.

Θαρρῶ λοιπὸν πὼς ὁ κόπος μου δέν πῆγε χαμένος. Στὴν Εὐρώπη καί τὴν Ἀμερική ὑπάρχει ἀπέραντη βιβλιογραφία γύρω στήν Π. Διαθήκη. Οἱ παλαιοδιαθηκολογικὲς μελέτες γεμίζουν ὁλόκληρες βιβλιοθήκες. Καί στίς πινὸς πολλές ἀπ' αὐτὲς τίς μελέτες δέν ἐξετάζεται τὸ περιεχόμενο τῆς Βίβλου μόνο ἀπὸ ξερὴ ἢ λεξιμογραφική ἄποψη, ἀλλὰ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν κοινωνική ἱστορία τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ καί τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Εἶναι καιρὸς καί στή χώρα μας νά γίνῃ μιὰ τέτοια προσπάθεια. Τὸ κέρδος θά εἶναι μεγάλο.

Δέν πρέπει νά ξεχνοῦμε ἐξάλλου πὼς καί ἀπὸ λογοτεχνική πλευρὰ ὑπάρχουν ἀριστουργηματικὲς σελίδες μέσα στήν Ἑβραϊκή Βί-

βλο. Ὁ φίλος λογοτέχνης Κ. Φριλίγγος, πού ἔκανε σκοπὸ τῆς ζωῆς του τὴ μελέτη τῆς Π. Δ., μᾶς ἔδωκε ὡς τὰ τώρα τὸ «Ἄσμα ἀσμάτων», τὸν «Ἰὼβ» καὶ τοὺς καλύτερους Ψαλμοὺς σὲ λογοτεχνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸ πρωτότυπο κ' ἔτσι μᾶς ἀποκάλυψε ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς ποιητικοὺς θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας ἐβραϊκῆς λογοτεχνίας. Ἄς εὐχηθοῦμε νὰ τυπώσει καὶ τὴν «Ἀνθολογία» πού ἐτοιμάζει, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ γνωρίσουμε στὸ μεγαλύτερό της μέρος τὴν ἐβραϊκὴ ποίηση καὶ πεζογραφία, πού δὲν εἶναι καθόλου κατώτερη ἀπὸ τὸν ἔντεχνο λόγο τῶν ἄλλων λαῶν τῆς ἀρχαιότητος.

Πρέπει νὰ τονίσω ἀκόμα πὼς ὁ σκοπὸς μου δὲν εἶναι νὰ θίξω τὶς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις κανενός. Μ' ἐνδιαφέρει μόνον ἡ ἔρευνα καὶ σὰν ἐρευνητῆς φροντίζω νὰ βρῶ τὴν ἀλήθεια. Ὁ ἐπιστήμονας πού σέβεται τὸν ἑαυτὸ του, μόνον γιὰ τὴν ἀλήθεια πρέπει νὰ ἐνδιαφέρεται. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε καὶ τὸ εὐαγγελικόν: «Καὶ γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς». Τὸ κείμενο λοιπὸν τῆς Π. Δ. σὰν ἱστορικὸ μνημεῖο λόγου, δηλαδὴ ἀνθρώπινο, πρέπει νὰ ἐρευνᾶται μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ἄν δὲν πέτυχα στὴν κριτικὴ μου ἔρευνα καὶ τὰ συμπεράσματά μου ἀποδειχτοῦν λαθεμένα, θὰ μείνει τὸ κέρδος πὼς ἔδωκα ἀφορμὴ ἄλλοι ἀξιώτεροί μου νὰ μὲ διορθώσουν καὶ νὰ μὲ συμπληρώσουν. Κανένας δὲν εἶναι ἀλάθης, ἡ κριτικὴ καὶ ἡ συζήτηση πάντα ὠφελοῦν καὶ ἀπ' αὐτὲς βγαίνει ἡ ἀλήθεια.

Λυποῦμαι μόνον πού δὲν μπόρεσα νὰ ἰδῶ τὶς ἐργασίες τοῦ Krauss, τοῦ Faulhaber, τοῦ Ginzberg, πού θίγουν πρὸ πολλῶν θέματα δημοσιονομικά, τεχνικά, οικονομικά κλπ. Μόνον ἀπὸ βιβλιοκρισίες ἔμμεσα γνώρισα τὶς ἐργασίες αὐτῆς. Ὁ πόλεμος δυστυχῶς ἐμποδίζει τὴν πνευματικὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Ἀμερικὴν.

Τελειώνοντας, εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς φίλους Κ. Πάλμα (Λονδίνο) καὶ Δ. Πετρούτση (Βερολίνο), πού εἶχαν τὴν προθυμίαν καὶ τὴν καλωσύνην νὰ μαζέψουν ἀπὸ τὶς ἐκεῖ μεγάλες βιβλιοθήκας τὸ ξενόγλωσσο βιβλιογραφικὸ ὑλικὸ πού μοῦ χρειάζονταν, γιὰ νὰ κατατοπιστῶ σ' ἕνα σωρὸ ζητήματα γραμματικὰ καὶ ἐξηγητικά.

Γ. Κ. Κ.

Φλεβάρης 1940

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι πηγές της Παλαιάς Διαθήκης

*Όποιος μελετήσει με προσοχή τήν Παλαιά Διαθήκη, θά ιδεί πώς υπάρχουν ένα σωρό αντιφάσεις, αναχρονισμοί, μυθολογικές παραδόσεις, ασυναρτησίες, κενά και τὸ σπουδαιότερο στὸ ἔβραϊκο κείμενο ἄλλου μὲν ὑπάρχει ὁ τύπος Ἐλωχέιμ πού σημαίνει θεοὶ καὶ ἄλλοῦ ὁ τύπος Γιαχβέ¹ πού δὲν ξέρουμε τί σημαίνει κι οὔτε ἔτυμολογικὰ μπόρεσε νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τοὺς εἰδικούς. Τὸ μόνο πού εἶναι ἐξακριβωμένο εἶναι πὼς μὲ τὴ λέξη αὐτὴ ὀνομάζονταν ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραήλ².

Μερικοὶ ἔτυμολογοῦν τὸ ὄνομα Γιαχβέ ἀπὸ τὸ ρῆμα χαχατὰ = ὑπάρχειν (βλ. Π. Καρολίδη, Παγκόσμ. ἱστορία, τ. Γ', 180'), ἀλλὰ κατὰ τοὺς ἔβραϊολόγους (βλ. Βέλλα, Ἑρσηκ. προσωπικότητες, 14¹) δὲ στέκεται ἡ ἔτυμολογία αὐτῆ, γιατί ἔπρεπε νὰ προϋπάρχει τὸ ρῆμα χααί πού δὲν τὸ ἔχει ἡ παλαιοεβραϊκῆ. Ἄλλοι, τὸ ὄνομα Γιαχβέ τὸ παράγουν ἀπὸ τὸ κενιτικὸ ἢ ἀραβικὸ χεβὰ = οὐρανὸς ἢ ἀπὸ τὸ ἀραμαϊκὸ ἢ συριακὸ χάβα = ἀέρας, οὐρανός, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὀνομάστηκε καὶ ἡ πρωτόπλαστη γυναίκα, ἡ Χέβα (=Εὐα).

1. «Δυστυχῶς καὶ ὁ ἀρχικὸς φωνηεντισμὸς τοῦ ὀνόματος τούτου, ἡ ἀρχικὴ δηλαδὴ προφορὰ (τοῦ Jahve) καὶ ἡ ἔτυμολογία αὐτοῦ δὲν κατέστη μέγχι σήμερον δυνατὸν ἐπακριδῶς νὰ καθορισθῶσιν, οὕτως ὥστε δὲν δυνάμεθα ἀκόμη ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ νὰ γνωρίσωμέν τι περὶ τῆς φύσεως, τῶν χαρακτηρισμῶν αὐτοῦ.» (Βέλλα, Ἑρσηκευτ. προσωπικότητες, Α, 12). Στὰ νεώτερα χρόνια — ὕστερ' ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα — στὸ ὄνομα Γιαχβέ ἔδωσαν ἀνάμεσα τὰ φωνήεντα τῆς λέξεως ἀδωνάι κ' ἔτσι μετέπλασαν τὸ Γιαχβέ σὲ Γιεχωβά. Πολλοὶ παλαιοδιαθηκολόγοι ὑποστηρίζουν πὼς τὸ ἀρχικὸ ὄνομα τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ θεοῦ δὲν εἶναι Γιαχβέ, ἀλλὰ Γιεχώ ἢ Γιάχο-Ἰάο (βλ. Φιλιππίδη, Ἱστορ. Ἑρσηκ. Ἰσραήλ, σ. 475-479). Καὶ οἱ πρῶτοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (Εἰρηναῖος, Ὁριγένης, Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς κλπ.) προσέφεραν Ἰαὺ ἢ Ἰαοῦ, Αἰά.

2. Στὸ α' βιβλίον τῆς Πεντατεύχου τὸ ὄνομα τοῦ Γιαχβέ ἀναφέρεται 148 φορές καὶ ἡ ὀνομασία Ἐλωχέιμ (=θεοὶ) 165.

Ἔστω δὲ ὡς οἱ ἐτυμολογίαι ποὺ προτάθηκαν¹ δὲν καταλήξανε σὲ κανένα ἀποτέλεσμα, γιατί οἱ διαφωνίες ἐξακολουθοῦν². Μοῦ φαίνεται δὲ ὡς πῶς δίκιο ἔχουν ἐκεῖνοι ποὺ ὑποστηρίζουν πῶς τὸ ὄνομα αὐτὸ πρέπει νὰ ἐτυμολογηθεῖ ἀπὸ κάποια ρίζα τῆς ἀρχαίας αἰγυπτιακῆς γλώσσας.

Ἔστω καὶ ἂν εἶναι, μέσα στὰ ἴδια βιβλία καὶ στὰ ἴδια κεφάλαια τῆς Βίβλου³ ὑπάρχει διπλοτυπία σχετικὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ τῶν Ἑβραίων, ἀλλοῦ δηλαδὴ γίνεται λόγος γιὰ θ ε ο ὄ ς καὶ ἀλλοῦ γιὰ ἓνα θ ε ὄ. Δὲ χρειάζεται πολὺ μυαλό, γιὰ νὰ κα-

1. Ἔστω τινὲς — γράφει ὁ ἑβραϊολόγος καθηγητὴς Βέλλας — ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ Γιαχβὲ ἀνεῦρον τὸν διὰ τοῦ ἀέρος πορευόμενον θεόν, τὸν θεὸν δηλ. τοῦ ἀέρος (Wellhausen, Duhm), ἄλλοι τὸν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ πίπτοντα, τὸν θεὸν δηλ. τῆς ἀστραπῆς καὶ θρονιῆς (Stade, Holzinger), ἕτεροι τὸν εἰς τὸν εἶναι τι παράγοντα, τὸν δημιουργὸν (Schrader), ἄλλοι τὸν καπνίζοντα, τὸν θεὸν δηλ. τῶν ἡφαιστειῶν (Bertholet), ἕτεροι τὸν ἀπεργαζόμενον τὴν ἱστορίαν (Marti), ἄλλοι τὸν πνέοντα (=πνεῦμα, πνοή, Beer), ἕτεροι τὸν ἐκπληροῦντα τὰς ἐπαγγελίας (=πιστός, De Lagarde) καὶ ἄλλοι τέλος ἐκλαμβάνουσι τὸ Γιαχβὲ ὡς σύνθετον ἐκ δύο ἐπιφωνημάτων, Γιαχ - Βάχ (πρβλ. τὸ ὄνομα Βάκχος), δι' ὧν ὁ ἀρχέγονος ἄνθρωπος ἐκφράζων τὸν πόνον τῆς φυγῆς του ἐπικαλεῖται τὸ θεῖον (Driver)» (Θρησκευτ. προσωπικότητες, Α, σ. 15-16). Βλ. τοῦ ἴδιου τὴν ἀνάλυση καὶ κριτικὴ στὴ μελέτῃ τοῦ Driver: «The original form of the name 'Jahveh' and conclusions, 1928», «Θεολογία» (1928), σ. 341-344.

2. Νὰ τί γράφει ὁ καθηγητὴς Βέλλας: «Τὸ μόνον θετικὸν τὸ ὅποιον γνωρίζομεν, εἶναι ὅτι τὸ ὄνομα Γιαχβὲ ἦτο ἤδη γνωστὸν πρὸ τοῦ Μωϋσέως, ὡς δεῖκνυσι τὸ ὄνομα τῆς μητρὸς τοῦ Μωϋσέως Γιωχέδεθ (Ἔξ. 6, 20. Ἀριθ. 26, 59), ὅστινος τὸ πρῶτον συνθετικὸν περιέχει τὸ ὄνομα Γιαχβὲ.» (Θρησκευτ. προσωπικ. Α, 16).

3. Ἡ Ἑβραϊκὴ Βίβλος χωρίζεται στὴν Πεντάτευχο, στὰ πρῶτα δηλαδὴ πέντε βιβλία ποὺ εἶναι: καὶ τὰ βασικά, στὰ Προφητικὰ καὶ σὲ ἄλλα βιβλία Ποιητικὰ (Ψαλμοὶ κλπ.), Διδαχτικὰ καὶ Ἰστορικὰ. Τὰ πρῶτα πέντε βιβλία ἀποτελοῦν τὸ Νόμο (ἕβρ. Τορά) καὶ εἶναι: α) ἡ Γένεσις (ἕβρ. Beréchith), β) ἡ Ἐξοδος (ἕβρ. Chemoth), γ) τὸ Λευϊτικὸν (ἕβρ. Vayikra), δ) οἱ Ἀριθμοὶ (ἕβρ. Bemidbar) καὶ ε) τὸ Δευτερονόμιον (ἕβρ. Debarim). Τὰ ἄλλα βιβλία ποὺ ἀποτελοῦν τὸν Κανόνα τῆς Π. Δ. εἶναι: τὰ Προφητικὰ (=τὰ βιβλία τῶν Προφητῶν) καὶ τὰ Ἀγιόγραφα (Ketubim), δηλαδὴ οἱ Ψαλμοὶ, οἱ Παροιμίαι, Χρονικά, Ἐσθρας, Νεεμίαι, Δανιήλ, Ἰώδ, Ἄσμα ἀσματων, Ρούθ, Ἐσθήρ, Ἐκκλησιαστής κλπ. Ὀλη ἡ Π. Δ., σύμφωνα μὲ τὸν ἑβραϊκὸ Κανόνα, περιέχει 39 βιβλία καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα (=Ο') 49.

ταλάθει κανείς πώς, αν ένας έγραφε την Πεντάτευχο και υπήρχε μιὰ μόνη παράδοση, δὲ θὰ εἶχαμε αὐτὴ τὴν ἀνωμαλία και παντοῦ θὰ χρησιμικοποιούγτανε ἡ ὄνομασία Ἐλωχειμ (=θεοί) ἢ ὁ τύπος Γιαχέ.

Ἐπειτα και σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχέγονη ἱστορία τῶν Ἑβραίων δὲν ὑπάρχει ὁμοίομορφη παράδοση και ὁ ἀδελφοκτόνος Κάιν εἶναι μὲν ἐπικατάρατος ἀπὸ τοὺς Ἐλωχειμ (=θεοὺς), ἀλλὰ προστατεύεται ἀπὸ τὸν Γιαχέ².

Ἐχομε ἀκόμα διπλὴ ἀφήγηση τῆς μετονομασίας τοῦ Ἰακώβ, διπλὸ δεκάλογο, διπλὲς και ἄλλοῦ τριπλὲς ἀπαγορεύσεις διαφόρων τροφῶν, δυὸ ἐξιστορήσεις για τὸν κατακλυσμὸ και τὶς μέρες ποῦ θάσταξε, διαφορετικὲς ἐκδοχὲς για τὸ πούλημα τοῦ Ἰωσήφ, ἀντίθετα ἱστορήματα για τὸ γάμο τοῦ Ἰακώβ, πολλαπλοὺς νόμους για τὶς ἴδιες κοινωνικὲς καταστάσεις, ἀναχρονισμοὺς, διαφορὲς στὴ γλώσσα και τὸ ὕφος³ και πολλα κενά⁴.

---

1. Στὸν ἐνικό εἶναι Ἐλ. Ἡ λέξη αὐτὴ παρουσιάζεται σ' ὄλες σχεδὸν τὶς σημητικὲς γλώσσες και εἶναι πολὺ ἀρχαία, γιατί θρίσκειται σὲ ἀρχαιότατα ἀσσυριακὰ κείμενα ὡς il και μαζί μὲ τὸ ἄρθρο ὡς ilu. Ἡ ρίζα της εἶναι ἀγνωστη. Ἀπὸ τοὺς θεολόγους μερικοὶ λένε πὼς ἀπὸ σεβασμὸ στὴ θεότητα μεταχειρίζονταν οἱ Ἑβραῖοι τὸν πληθυντικό τοῦ Ἐλ, δηλαδή Ἐλωχειμ. Ἄλλοι πάλι λένε πὼς οἱ παλαιοὶ Ἑβραῖοι χρησιμοκοιοῦσαν τὸν πληθυντικό, γιατί ἤθελαν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν νὰ δεῖξουν τὰ πολλα χάρισματα τοῦ θεοῦ των και ν' ἀναδειξουν ἔτσι τὸ μεγαλεῖο του. Κι ἄλλοι, ποῦ ντρέπονται νὰ υιοθετήσουν τὶς ἀνοησιες αὐτές, σοφίζονται κάποια ἄλλη ἐξήγηση. Μπορεῖ νὰ μεταχειρίζονται, λένε, τὸν πληθυντικό (Ἐλωχειμ), ὄχι γιατί ἦταν πολυθεῖστες, ἀλλὰ για νὰ τ ο ν ἰ ο ο υ ν (μὲ τὸν πληθυντικό) τὴν ἀγνωστη σὲ μᾶς ἔννοια τῆς λέξης αὐτῆς! Μερικοὶ μάλιστα ὑποστηρίζουν πὼς τὸ Ἐλωχειμ εἶναι ὁ πληθυντικός τῆς μεγαλοπρεπειας!

2. «Εἶπε στὸν Κάιν ὁ Γιαχέ, γι' αὐτὸ ἐκεῖνος ποῦ θὰ σκοτώσει τὸν Κάιν θὰ τιμωρηθεῖ ἑπτὰ φορὲς. Και ἔβαλε σημάδι πάνω στὸν Κάιν ὁ Γιαχέ, για νὰ μὴν τονε σκοτώσει ἔποιος τονε βρεῖ» (Γεν. 4, 15).

3. Γέν. 1, 12, 4α, 2, 4, 6, 32, 29, 35, 10, 12, 10, κεφ. 20, 26, 6, 7, 24, 6, 19, παρ. 7, 15, 16, 7, 2, 37, 28α, 36, 40, 15, 25, παρ. 286, 391, 45, 48, 29, 5 παρ. και Λευτ. 18, 18. Γέν. 17, 17, 12, 4, 5, 23, 1. Λευτ. 11, Δευτερ. 14 και 14, 31. Ἐξοδ. 34, 26 και 23, 19, κεφ. 20. Δευτερ. κεφ. 5.

4. Στὴ Γένεση μένει ἀνιστόρητη ἡ διαμονὴ τῶν Ἑβραίων στὴν Αἴγυπτο. Ἐπίσης και ἡ διαμονὴ τους στὴν ἐρημο και οἱ περιπέτειες τους εἶναι ἀντιφατικὰ σὲ πολλα σημεῖα και παρουσιάζουν χάσματα και ἐλλείψεις. Γενικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς στὴν Πεντάτευχο, στὸ διβλίο τῶν Κριτῶν και στὰ ἄλλα δὲν ὑπάρχει ἱστορικὴ συνοχὴ και ἀκόμα παραλείπονται πολλα γε-

Μά και οί κοσμογονικές παραδόσεις πού ιστοροῦνται στό α' βιβλίο εἶναι ἀντιφατικές. Οἱ θεοί ἐπλασαν τόν Ἀδάμ και τήν Εὔα και τούς εἶπαν νά συνουσιαστοῦν, γιά ν' ἀξήθει και μεγαλώσει ἡ γενιά τους (Γεν. 1, 28). Πιό κάτω ὁ Γιαχβέ ἐπλασε πρῶτα τόν Ἀδάμ και ἀργότερα τήν Εὔα (Γεν. 2, 19-24). Οἱ δυο πρωτόπλαστοι ἦταν γυμνοί (Γεν. 2, 25), ἄλλοῦ ὁμοῦ ὁ Γιαχβέ ἀπ' τήν ἀρχή τούς ἐντυσε μέ προβιές (Γέν. 3, 21).

Ἄλλα αὐτά δείχνουν πῶς ἡ Πεντάτευχος, ὄχι μόνο δέ γράφτηκε ἀπό ἕνα συγγραφέα, μά και πῶς οἱ συγγραφεῖς πού σύνταξαν τὰ διάφορα κεφάλαιά της, ἀνεξάρτητα ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο και σέ διαφορετικά χρονικά διαστήματα, ἀντλοῦσαν τὸ ἱστορικό ὕλικό τους ἀπό δ υ δ κυρίως ἀρχαϊκές πηγές πού ἀντανακλοῦν τίς παραδόσεις και τή μυθολογία δ υ δ ξεχωριστῶν λαῶν.

Ἐπίσης ἔχουμε νά παρατηρήσουμε και τοῦτο: Ἐξόν ἀπ' τή διπλοτυπία στό ὄνομα τῆς θεότητος (Γιαχβέ — Ἐλωχείμ) και πολλές φορές και τήν πολυτυπία (Γιαχβέ — Ἐλ — Ἀντοάι — Ἐλωάχ — Ἐλωχείμ), ἄλλοῦ μὲν γίνεται λόγος γιά τούς ἀπόγονους τοῦ Ἰακώβ και ἄλλοῦ γιά τούς Ἰσραηλίτες¹, χωρὶς νά φαίνεται πῶς εἶναι ὁ ἴδιος λαός. Μά και τὰ γεωγραφικά ὄνομα διαφέρουν και δταν ἀκόμα πρόκειται γιά τὰ ἴδια «ἱστορικά» περιστατικά. Τὸ ὄρος Σινά ἀναφέρεται πολλές φορές μέ τὸ ὄνομα Χωρειβ και οἱ Κενίτες ἢ Κεναῖοι μέ τὸ ὄνομα Κενεζαῖοι. Κι ἀκόμα ἄλλοῦ ἀναφέρεται ἡ ὄνομασία Χεβρών (Γέν. 13, 18) ἀντι Ἀργόβ (Ἰησ. Ν. 14, 15), ἡ τοποθεσία Δάν (Γέν. 14, 14) ἀντι Λαῖσά (Κριτ. 18, 28) και Βαιθήλ (Γέν. 12, 8· 28, 19· 35, 15) ἀντι Λουζά (Ἰησ. Ν. 18, 13). Κοντά σ' αὐτά πούθενά στήν Πεντάτευχο δέ φαίνεται ὁ συγγραφέας της. Και ἀπλὸ ἀκόμα διάβασμά της δείχνει πῶς δέν ὑπάρχει ἐσωτερικός σύνδεσμος και γενικά ἡ σύνθεση τοῦ κειμένου παρουσιάζει ἀνομοιογένεια, διαφορὰ στό ὕφος και ἀντιφάσεις στήν ἐκθεση τῶν διαφόρων περιστατικῶν.

Ἄσταν κανεῖς ἔχει ὄλα αὐτά ὑπ' ὄψη και συμβουλευτεῖ και τούς εἰδικούς πού λένε πῶς τὸ ἔβραϊκὸ κείμενο παρουσιάζει και γλωσσικές ἀνομοιομορφίες και ἀνωμαλίες, καταλαβαίνει εὐκολα πῶς δέ γράφτηκε ἀπό τόν Μωυσή — ἢ ἀπό ἕνα συγγραφέα, ὄτε και συντάχτηκε στό χρόνια πού παραδέχονται οἱ θεολόγοι.

γόνότα και γίνονται ἀπότομες μεταβάσεις σέ ἄλλα.

1. Γιά τούς Ἰσραηλίτες δέ σημειώνεται ποῖος εἶναι ὁ γενάρχης τους, ἐνώ γιά τούς Ἐβραῖους συχνά ἀναφέρεται ὁ Ἰακώβ και μερικές φορές και ὁ Ἀβραάμ. Ἄσταν γίνεται λόγος γιά τούς Ἰσραηλίτες, ὁ συνηθισμένος τύπος εἶναι δ Ἰ σ ρ α ἢ λ ἢ λ α ὁ ς (ἄμ) Ἰσραήλ ἢ υ ι ο ι (μπενέ) Ἰσραήλ και κάποτε ἀπλῶς λ α ὁ ς (ἄμ).

Κι όμως η αθένητία της Βίβλου και για τούς χριστιανούς και για τούς Έβραίους θεωρούνταν αιώνες δλόκληρους σαν κάτι τὸ αὐταπόδειχτο και πολὺ λίγοι τόλμησαν ν' ασκήσουν κριτική στὸ κείμενό της, ἐπειδὴ περνοῦσε γιὰ θεόπνευστο.

Ὡστόσο στὸ μεσαίωνα μερικοὶ ραβίνοι, ὅπως ὁ Ἰσαὰκ ὁ Σολωμονίδης ἢ Ἰσραηλίδης γύρω στὰ 950, καθὼς και ὁ Ἀσβενέσδρας, ἀμφισβήτησαν τὴ γνησιότητα ὀρισμένων χωρίων και περικοπῶν τῆς Πεντατεύχου κι ἀργότερα ὁ Ἰσαὰκ Ρεγρεγus (μέσα τοῦ 17ου αἰώνα) δημοσίεψε δλόκληρο σύγγραμμα¹, ὑποστηρίζοντας πὼς ὑπάρχουν στὰ πρῶτα βιβλία τῆς Π. Δ. ὀρισμένα Χρονικά, παρμένα ἀπὸ τὴ μωσαϊκὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ ἡ σημερινὴ μορφή τῆς Πεντατεύχου εἶναι ἐπιτομή νεώτερη τῶν παλιῶν μωσαϊκῶν παραδόσεων.

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἦταν πολὺ τολμηρὲς και ριζοσπαστικὲς γιὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα και δημιούργησαν μιὰ νέα κίνηση γύρω στὴ μελέτη και κριτικὴ τῆς Βίβλου.

Ὅσο μάλιστα περνοῦσεν ὁ καιρὸς, τόσο κλονίζονταν οἱ παλιὲς παραδόσεις γιὰ τὸ θεόπνευστο τῆς Βίβλου και προκαλοῦνταν ἐλο και μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μελέτη και ἔρευνα τοῦ ιστορικοῦ περιεχομένου της.

Μιὰ μάλιστα πού ὁ μεσαίωνας παραχώρησε τὴ θέση του στὸν ὀρθολογισμό κι ἄρχισε συστηματικὰ ἡ μελέτη τῆς ἀρχαιότητος, ἡ ιστορικὴ ἐπιστήμη χειραφετήθηκε ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς θεολογίας και μὲ τὸ ὄπλο τῆς κριτικῆς και τῆ σκαπάνη τῆς ἀρχαιολογίας προσπάθησε και προσπαθεῖ ν' ἀποκαλύψει κι ἀποκαταστήσει τὴν ἱστορία ὄλων τῶν ἀρχαίων λαῶν.

Στὴ νέα ιστορικὴ κίνηση ἦταν φυσικὰ ἐπόμενο νὰ ἐρευνηθεῖ πλατιά και ἡ ἑβραϊκὴ και ἱσραηλιτικὴ ἱστορία.

Κοντεύουν τώρα διακόσια και παραπάνω χρόνια, πού ἡ Βίβλος ἐγινε ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς. Ἀπὸ τότε ὤς τὰ σήμερα δημοσιεύτηκαν πάρα πολλὲς μελέτες, πού πιάνουν δλόκληρες βιβλιοθήκες. Μὰ ὁ πρῶτος πού ἔδωκε τὸ πιὸ σοβαρὸ χτύπημα στὴν παραδοσιακὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ θεόπνευστία τῆς Π. Δ. εἶναι ὁ μεγάλος Έβραϊο-λανδὸς φιλόσοφος Σπινόζα (1632 - 1677) μὲ τίς πάρα πολὺ σπουδαῖες γιὰ τὴν ἐποχὴ του κριτικὲς ἐργασίες του πάνω στὴ Βίβλο².

1. Systema Theologiae ex proedaminitarum hypothesi.

2. Σαν πρόδρομὸς του πρέπει νὰ μνημονευτεῖ και ὁ Karlstadt, πού στὸ 16^ο αἰώνα, ἔχοντας ὅπ' ὄψη του τὴ γλωσσικὴ ἀνομοιογένεια τῆς Πεντατεύχου ὑποστήριξε πὼς δὲν εἶναι ἔργο τοῦ Μωσῆ.

Εἶν' ἀλήθεια ὁμως πὼς πολὺ λίγοι πρόσεξαν τὴς μελέτες του. Ἡ ἀντίδραση τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἀκόμα ἰσχυρή. Γι' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ περάσουν πάνω - κάτω ἑκατὸ ἀκόμα χρόνια, γιὰ ν' ἀρχίσει κάπως πιδ συστηματικὰ ἡ κριτικὴ τῆς Πεντατεύχου. Ἔτσι, ἐκεῖνος πὸν ἀνοίξε τὸ δρόμο γιὰ τὴ φιλολογικὴ κριτικὴ τῆς Βίβλου εἶναι ὁ Γάλλος γιατρός Astruc (1753), πὸν σὲ μιὰ μελέτη του ὑποστήριξε πὼς τὸ πρῶτο βιβλίον τῆς Πεντατεύχου δὲν ἔχει ἐνότητα, οὔτε καὶ εἶναι ἔργο ἐνὸς συγγραφέα, παρὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ κυρίως ἀνεξάρτητες τῆ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη πηγές, πὸν χρησίμεψαν στὸν Μωσὴ γιὰ νὰ συνθέσει τὸ πρῶτο βιβλίον τῆς Πεντατεύχου¹. Λίγο ὑστερώτερα ὁ J. Eichhorn (1780) καὶ ὁ K. Pagen (1798) προχώρησαν ἀκόμα πιδ πολὺ. Καὶ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος ὑποστήριξαν πὼς ἡ Πεντάτευχος προέρχεται ἀπὸ διάφορες πηγές. Συνεχίζοντας ὁ Σκώτος ρωμαιοκαθολικὸς θεολόγος Al. Geddes τὴν κριτικὴν ἔρευνα τῆς Βίβλου, διατύπωσε μιὰ νέα θεωρίαν. Ἡ Πεντάτευχος ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰ κομμάτια (ἀποσπάσματα), πὸν προέρχονται ἀπὸ χωριστοὺς κύκλους τῆς ἀρχαίας ἐβραϊκῆς γραμματείας. Ἡ θεωρία αὐτὴ πὸν ἀναπτύχθηκε ἀκόμα πιδ πολὺ ἀπὸ τὸν Γερμανὸν ἱερέαν De Vater (1802 - 1805) ἔγινε γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα Fragmentenhypothese². Ἀργότερα ὁμως παραμερίστηκε καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ μιὰν ἄλλην, πὸν στηρίζεται στὴ γνώμη πὼς ἔγιναν συμπληρώματα (Ergänzungshypothese) σ' ἕνα ἀρχικὸν - βασικὸν κείμενον (Grundschrift). Τὴν θεωρίαν αὐτὴν τὴν ὑποστήριξε κυρίως ὁ Fr. Tuch³. Ἀλλὰ ὕστερ' ἀπὸ μερικὰ χρόνια ὁ H. Hupfeld⁴ ἔγινε ὁ εἰσηγητὴς μιᾶς νέας θεωρίας, πὼς ἡ Πεντάτευχος ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερες πηγές, τὴν Γιαχβικὴν (=J), τὴν Ἐλωχειμικὴν (=E), τὴν Δευτερονομικὴν (=D) καὶ τὴν Ἰσρατικὴν (=P).

1. Μὲ τὴν μελέτη του: *Conjectures sur les memoires originaux dont il paroît que Moïse s' est servi pour composer le livre de la Génèse* (1753). (Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἐγῆκε ἀνώνυμον.) Πρόδρομος τοῦ Astruc θεωρεῖται ὁ Γερμανὸς ἱερέας H. B. Witter (1711), πὸν ἔκανε καὶ αὐτὸς αξιόλογες παρατηρήσεις πᾶνω στὴν Πεντάτευχον.

2. Μὲ τὴν ἐργασία του: *Commentar über den Pentateuch* (1802 - 1805). Ἐπίσης καὶ ὁ Ewald ὑποστήριξε πὼς ἡ Πεντάτευχος εἶναι ἔργο ἐλωχειμικῆς πηγῆς, ἀλλὰ σὰ κατόπιν χρόνια ἔγιναν προσθήκες ἀπὸ τὴν γιαχβικὴν πηγὴν. Ἔτσι ὁ Ewald ἔγινε σὲ μερικὰ σημεῖα τῆς θεωρίας του ὁ πρόδρομος τοῦ Wellhausen.

3. Μὲ τὴν ἐργασία του: *Commentar über die Genesis*, 1838.

4. Στὸ βιβλίον του: *Die Quellen der Genesis und die Art ihrer Zusammensetzung*, 1853.

Τούτη τή νέα θεωρία τή δέχτηκαν και τήν ολοκλήρωσαν σπουδαίοι μελετητές και κριτικοί τῆς Βίβλου: ὁ Ed. Reuss, ὁ K. Graf¹ και ὁ Ὀλλανδὸς Abr. Kuenen, ὑποστηρίζοντας μάλιστα οἱ δυὸ τελευταῖοι πῶς ὁ ἱερατικὸς κώδικας (=P) εἶναι ἡ νεώτερη πηγὴ. Ἀπὸ τίς ἐργασίες τῶν παραπάνω ἐρευνητῶν, ἡ θεωρία γιὰ τίς τέσσερες πηγές τῆς Πεντατεύχου ὄρῃκε πολλοὺς ὑποστηρικτῆς και θιασῶτες. Μὰ σ' αὐτὸ συντέλεσε πολὺ ὁ Julius Wellhausen, ὁ σοφὸς Γερμανὸς ἐβραϊολόγος και ὀξὺς κριτικὸς, πού με τήν πολὺκροτῆ ἐργασία του: *Geschichte Israels*, πού ἐγγῆκε στὰ 1878 (και στίς κατοπινῆς ἐκδόσεις με τὸν τίτλο: *Prolegomena zur Geschichte Israels*), στερέωσε τήν παραπάνω θεωρία τοῦ Graf και δημιούργησε δλόκληρη Σχολὴ ἀπὸ δόκιμους και φωτισμένους κριτικοὺς ἀνάμεσα στοὺς προτεστάντες (διαμαρτυρόμενους) θεολόγους και παλαιοδιαθηκολόγους τῆς Γερμανίας και τῶν ἄλλων χωρῶν. Ἡ Σχολὴ αὐτὴ πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς καθολικοὺς και γενικὰ ἀπὸ τοὺς συντηρητικοὺς θεολόγους σὰ Σχολὴ ἀρνητικῆς ἢ ριζοσπαστικῆς κριτικῆς, παρουσίασε λαμπρῆς ἐργασίες πάνω σ' ὅλα τὰ μεγάλα προβλήματα (φιλολογικὰ, ἱστορικὰ, ἐθνογραφικὰ, κοινωνικὰ κλπ.) πού γεννήθηκαν ἀπὸ τή νέα ἔρευνα τῆς Π. Δ. Ὡς τήν ὥρα ὅμως, τὸ σχῆμα Graf — Wellhausen δὲν ἔχει ἀναθεωρηθεῖ στὰ βασικὰ του σημεῖα ἀπὸ τοὺς μαθητῆς και διαδόχους, παρ' ὅλες τίς προσθήκες και συμπληρώσεις πού ἔγιναν ἀπ' αὐτοὺς.

Ὅσο κι ἂν οἱ θεολόγοι πού ξεκινοῦν ἀπὸ τήν ἀποψη πῶς ἡ Ἐβραϊκὴ Βίβλος εἶναι θεόπνευστη και πῶς ἡ Πεντάτευχος εἶναι γραμμμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μωυσή, ἔβαλαν ὅλα τὰ δυνατὰ τους γιὰ νὰ κλονίσουν τὸ κύρος τῆς θεωρίας Graf — Wellhausen, δὲν τὰ κατάφεραν νὰ παρουσιάσουν ἐργασίες πού ν' ἀντέχουν στὰ θέλη τῆς λεγόμενης ἀρνητικῆς ἢ ριζοσπαστικῆς κριτικῆς, γιὰτὶ εἶναι ὀπλισμένη με ἱστορικὸ ὕλικὸ και ρεαλιστικὸ ὀρθολογισμὸ². Βέβαια ἡ βελλχαουζενικὴ Σχολὴ δὲν εἶπε τήν τελευταία λέξη και σὲ πολλὰ σημεῖα, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω, πέφτει ἔξω ὥστόσο ἀνοιξε διάπλατα τὸ δρόμο στήν ἔρευνα κι αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικὸ.

Κατὰ τὸν Wellhausen, ἀπὸ τίς τέσσερες πηγές ἀρχαιότερη εἶναι ἡ J, συνθεμένη γύρω στὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνα, ἔπειτα ἔρχεται ἡ πηγὴ E, γύρω στὰ μέσα τοῦ 8ου αἰῶνα, ἀκολουθεῖ ἡ D, στὰ 621

1. Κυρίως ὅμως ὁ Graf θεμελίωσε πρῶτος τὴ θεωρία, πῶς ὁ ἱερατικὸς κώδικας εἶναι ἡ νεώτερη ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες πηγές.

2. Μαθητῆς τῆς Σχολῆς Βελλχάουζεν πού συστηματοποίησαν τίς ἐργασίες τοῦ δασκάλου και τῶν πρώτων συνεργατῶν του και τίς παρουσίασαν σὲ πλουτισμένα Ἰπομνήματα στήν Π. Δ. εἶναι ὁ W. Nowack, ὁ K. Marti, ὁ E. Kautzsch και ὁ ριζοσπαστικότερος ἀπ' ὅλους R. Duhm.

καὶ ἡ τέταρτη, ἡ νεώτερη, γράφτηκε στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια, μετὰ τὸ 586 δηλαδὴ¹.

Ὁ Βελλχάουζεν, μιὰ πού στὴν ἐργασία του δὲν περιορίστηκε στὴν κριτικὴ τῆς Πεντατεύχου, ἀλλὰ ἐξέτασε δὴν τὴν ἱστορία τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ, ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ καταπιαστῆ καὶ μὲ ἄλλα θέματα καὶ νὰ δώσει μιὰ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ ἱστορικοῦ βίου τοῦ Ἰσραὴλ, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ μύθους καὶ παραποιήσεις.

Ἦταν ἡ πρώτη φορά πού διατυπώνονταν νέες ἀπόψεις καὶ νέες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν Ἰσραηλιτικὴ ἱστορία². Ὁ σοφὸς ἐρευνητὴς, ἀνήκοντας στὴ Σχολὴ τοῦ Χέγκελ, παρουσίασε ἕνα δλοκληρωμένο σχῆμα τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τοῦ Ἰσραὴλ ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χρόνια ὡς τὸν καιρὸ τῆς σκλαβιάς του (586).

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὶς ἀπόψεις του, οἱ Ἑβραῖοι στὰ προμωσαϊκὰ χρόνια ἐζησαν στὴν Ἐρημο (Ἀραβία), ὅπου ὡς πού νὰ φτάσουν στὴ λατρεία τοῦ Γιαχβὲ πέρασαν ἀπὸ διάφορα λατρευτικὰ στάδια (ἀνιμισμὸς, τοτεμισμὸς, προγονολατρεία κλπ.) καὶ τελευταῖα ἐγιναν πολυθεϊστῆς³. Ὁ Μωυσῆς ὅμως ἔνωσε μερικὲς ἀραβικὲς φυλὰς καὶ κυρίως τοὺς Μαδιανίτες πού διατηροῦσαν κάποια συνείδηση πὼς κάποτε ζοῦσαν στὴν Αἴγυπτο καὶ ἀπὸ τότε ἄρχισε νὰ ἐπικρατεῖ ὁ ἐ ν ο θ ε ῖ σ μ ο ς (λατρεία τοῦ Γιαχβὲ), πού ἐξελί-

---

1. Σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Μπρατσιώτη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Π. Διαθήκην, σ. 21 καὶ 88. Φιλιππίδη, Ἱστορία θρησκείας Ἰσραὴλ, σ. 72-79. Sellin, Einleitung in das Alte Testament, σ. 5 καὶ πέρα, ὅπου καὶ ἡ ξενόγλωσση βιβλιογραφία· καθὼς καὶ Βέλλα, Αἱ σύγχρονοι κατευθύνσεις τῆς ἐπιστήμης τῆς Π. Διαθήκης, σ. 6-10 καὶ Ἀντωνιάδη, Ἐγχειρίδιον εἰσαγ. τῆς Ἀγ. Γραφῆς, σ. 39 καὶ πέρα.

2. Ἀπὸ τοὺς διαμαρτυρούμενους (προτεστάντες) παλαιοδιαθηκολόγους σχεδὸν ὅλοι προσχώρησαν στὶς ἀπόψεις τοῦ Βελλχάουζεν καὶ μόνον ὁ Ed. Kōnig ἔκανε ἐξαίρεση. Στὰ τελευταῖα πάλι χρόνια οἱ κυριότεροι ἀντίπαλοι τῆς βελλχάουζενικῆς θεωρίας εἶναι ὁ Heinrich Holzinger, ὁ Bernardinus Dirks Eerdmans (Ὀλλανδός), ὁ J. Dahse, ὁ Harold M. Wieser, ὁ W Staerk καὶ ἄλλοι. Ἀπ' τοὺς δικούς μας σημειώσω τὸν καθηγητὴ Μπρατσιώτη.

3. Κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ W. ἀρχικὰ ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ ἦταν θρησκεία τῆς Ἐρήμου (Wüstenreligion), ὕστερα ἐξελίχθηκε σὲ πολυθεϊστικὴ (πολυδαμιονισμός) καὶ δταν ἐγκαταστάθηκαν οἱ Ἑβραῖοι στὴν Παλαιστίνην λάτρεψαν ἀγροτικούς θεοὺς (ἀγροτικὴ θρησκεία — λατρεία φυσικῶν δυνάμεων) καὶ μὲ τὸν καιρὸ πέρασαν στὸ μονοθεϊσμὸ, πού ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τοὺς Προφῆτες (προφητικὴ θρησκεία). Βλ. Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Παλ. Διαθήκης, σ. 22 καὶ πέρα, 88-90 καὶ 101-113, ὅπου καὶ ἡ ἀντικριτικὴ τῶν συντηρητικῶν θεολόγων.

χτηκε με τον καιρο σε μ ο ν ο θ ε ι σ μ ο . Ἐνώ ἀργότερα, ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν Προφητῶν, ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσραὴλ κατάντησε νομικὴ διελικτὴ θρησκεία.

Ἀναφορικὰ πάλι μετὰ τὰ ἄλλα βιβλία τῆς Π. Δ. ὑποστήριξε πῶς σ' αὐτὰ ἔγιναν τρεῖς τουλάχιστο ἐπεξεργασίες, ἡ τελευταία μάλιστα τὸν τελευταῖο προχριστιανικὸ αἰῶνα. Κι ἀκόμα πῶς τὰ προφητικὰ βιβλία εἶναι ἀρχαιότερα ἀπ' τ' ἄλλα τῆς Ἑβραϊκῆς Βίβλου.

Ἀντίθετα ὅμως ἀπὸ τοὺς παλαιδιαθηκολόγους τῆς ἀρνητικῆς ἢ ριζοσπαστικῆς κριτικῆς, ποὺ περιορίζονταν στὴ μελέτη καὶ ἔρευνα τοῦ κειμένου τῆς Π. Δ. σὲ συσχετισμὸ φυσικὰ καὶ μετὰ αἰγυπτιακὰ ἐπιγραφικὰ εὐρήματα, ἄλλοι μελετητές, ἀπ' ἀφορμὴ ποὺ ἀνακαλύφθηκε ἓνα μέρος τῆς νομοθεσίας τοῦ Χαμουραμπτή, πῆραν ἄλλο δρόμο στὶς ἔρευνές τους καὶ ὑποστήριξαν πῶς ὅλος ὁ πολιτισμὸς ποὺ περιγράφεται στὴ Βίβλο εἶναι ἀπλὴ ἀπήχηση τοῦ βαβυλωνιακοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ πατέρας τῆς ἀσσυριολογίας Fr. Delitzsch ὑποστήριξε μετὰ φανατισμὸ μιὰ τέτοια γνώμη¹ καὶ ἀκολούθησε ὁ ἐπίσης ἔξοχος ἀσσυριολόγος H. Winckler, δογματίζοντας πῶς ἡ μελέτη τῆς Π. Δ. δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει θετικὰ ἀποτελέσματα χωρὶς τὴ θαυτιὰ γνώση τοῦ βαβυλωνιακοῦ πολιτισμοῦ: *Extra Babylonem nulla salus*. Τὸ δόγμα αὐτὸ ἐπηρέασε πολλοὺς παλαιδιαθηκολόγους καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι ποὺ ἔκαναν στροφὴ πρὸς τὴν ἀσσυριολογία, ἐνῶ παράλληλα κατατρόμαξε τοὺς συντηρητικὸς θεολόγους, γιὰτὶ ἔβλεπαν νὰ κλονίζεται συθέμελα τὸ σίκοδδμημα τῆς Π. Δ. ἀπὸ τὴ δίπλευρη κριτικὴ τῶν βελλχαουζενικῶν καὶ τῶν βινκλερικῶν.

Οἱ θεωρίες ὅμως τοῦ Delitzsch καὶ τοῦ Winckler, ἅμα πέρασε ἡ πρώτη ἐντύπωση, ὑποχώρησαν σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ οἱ ἔρευνες συνεχίζονται μετὰ θάση τίς ἀρχές τῆς βελλχαουζενικῆς Σχολῆς, χωρὶς φυσικὰ νὰ παραβλέψουν καὶ τὸν παράγοντα τῶν ξενικῶν ἐπιδράσεων (αἰγυπτιακὸ καὶ βαβυλωνιακὸ) στὸν Ἰσραηλιτικὸ καὶ ἑβραϊκὸ πολιτισμὸ, ποὺ ἦταν ἀναπόδραστος καὶ σημαντικὸς.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε καὶ δυὸ ἄλλες θεωρίες, ποὺ ἡ μιὰ ξεφεύγει ὀλίγε ἀπὸ τὴ θεωρία Graf — Wellhausen καὶ ἡ ἄλλη ἔρχεται νὰ τὴ συμπληρώσει. Καὶ οἱ δυὸ παρουσιάζουν σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον. Ἡ πρώτη ἀνήκει στὸν ἑβραϊολόγο A. Klostermann (1837 - 1915) καὶ ἡ δευτέρη στὸν ἐπίσης μελετητὴ τῆς Βίβλου R. Smend (1851 - 1918).

Ὁ πρῶτος προσπάθησε ν' ἀναθεωρήσει στὰ βασικὰ σημεῖα τῆ

---

1. Κυρίως μετὰ τὴν πολὺκροτη μελέτη του: *Die grosse Tauschung* (=Ἡ μεγάλη πλάνη).

βελλοαουζενική θεωρία για τις τέσσερες πηγές, υποστηρίζοντας¹ πώς η Πεντάτευχος σχηματίστηκε σιγά-σιγά απ' την επίδραση της σιναϊτικής νομοθεσίας. Ο άλλος παραδέχεται μὲν τέσσερες πηγές, ἀλλὰ δυὸ γιαιχδικές, ξεχωριστές τῆ μιᾶ ἀπ' τὴν ἄλλη, καθὼς καὶ μιᾶ ἑλωχειμική καὶ μιᾶ ἱερατική.

Ὁ Ὀλλανδὸς πάλι ἐξηγητὴς Eerdmans, πού στάθηκε πολέμιος τῆς Σχολῆς Βελλοαουζεν, ἔγινε εἰσηγητὴς μιᾶς ἄλλης θεωρίας: Παραδέχεται πὼς τὸ βιβλίον «Γένεσις» ἔχει τέσσερα, τὸ ἓνα πᾶνω στὸ ἄλλο στρώματα: δυὸ πολυθεϊστικά ἱστορήματα: τὸ πρῶτο γράφτηκε στὰ 700 — καὶ εἶναι τὸ βασικὸ τῆς Πεντατεύχου — καὶ τὸ δεύτερο στὰ 620. Ἀπὸ τὰ στρώματα αὐτὰ ξεχωρίζει τὴ μονοθεϊστικὴ παράδοση, πού τὴ χρονολογεῖ στὰ 621, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Δευτερονομίου, καὶ ἄλλα, ἐπίσης μονοθεϊστικῆς ἀντίληψης, πού συντάχθηκαν μετὰ τὴν αἰχμαλωσία. Ἐπίσης γιὰ τὸ «Λευϊτικὸ» ὑποστήριξε πὼς στηρίζεται σὲ προαιχμαλωσιακοὺς νόμους πού ἀποτελέσαν τὴ βάση τῆς θρησκευτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ Ἐζεκία.

Κοντὰ στοὺς παραπάνω πρέπει ν' ἀναφέρω ἀπὸ τοὺς νεώτερους παλαιοδιαθηκολόγους τὸν Otto Eissfeldt, πού στὰ 1921 παρουσίασε νέες ἀπόψεις, ὑποστηρίζοντας πὼς ὑπάρχει καὶ μιᾶ λαϊκὴ ἢ πηγή (=L) πού εἶναι ἀρχαιότερη ἀπὸ τὴ γιαιχδική². Μὰ καὶ ἡ θεωρία αὐτὴ δὲν ἔχει γερὲς βάσεις. Τὸ ὅτι ὑπάρχουν στὴν Πεντάτευχο πολλὲς λαϊκὲς παραδόσεις καθὼς καὶ μυθολογικὲς³, εἶναι σωστό, τὸ βασικὸ ὅμως ζήτημα εἶναι ἄλλο. Τὸ πρωταρχικὸ πού πρέπει νὰ ἐρευνήσῃ ὁ κριτικὸς τῆς Π. Δ. εἶναι νὰ βρεῖ τὸν ἱστορικὸ πυρήνα πού κρύβεται στὰ πρῶτα πέντε βιβλία τῆς Βίβλου, καθὼς καὶ σ' ἄλλα βιβλία (προφητικά, ποιητικά, ἱστορικά).

Ἐνας ἄλλος, ὁ αἰγυπτιολόγος Ed. Naville, ὑποστήριξε πὼς στὸν καιρὸ τοῦ Μωυσῆ ὑπῆρχε μόνον προφορικὴ καὶ ὄχι γραπτὴ παράδοση, γιὰτὶ ἑβραϊκὴ γραφὴ δὲν ὑπῆρχε. Ὁ Μωυσῆς ἔγραψε τὴ «Γένεσις» στὴ σφηνοειδῆ βαβυλωνιακὴ γραφῆ. Ἡ γνώμη αὐτὴ καταπολεμήθηκε ἀπὸ πολλοὺς παλαιοδιαθηκολόγους. Τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς θέσης τοῦ Naville εἶναι ὅτι οἱ Ὁ' δὲ μεταφράσανε ἀπὸ ἑβραϊκὸ κείμενο, ἀλλὰ ἀπὸ ἀραμαϊκὸ, πού κι αὐτὸ ἦταν μετὰ-

1. Στὴ μελέτη του: Pentateuch, 1893. Τὴ θεωρία τοῦ Κλόστερμαν τὴν πολέμησε ὁ W. Staerk (1924).

2. Βλ. σχετικὴ βιβλιογραφία στοῦ Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 86 καὶ πέρα.

3. Λαϊκὲς παραδόσεις ὑπάρχουν πολλὲς στοὺς Ψαλμοὺς, στὶς Παροιμίες καὶ στοὺς Προφῆτες. Οἱ πλεονεξίες ἀπὸ τὶς μυθολογικὲς βρίσκονται στὴ Γένεση, στὸ βιβλίον τῶν Κριτῶν καὶ σ' ἄλλα βιβλία δευτερώτερα.

φραση κειμένου βαβυλωνιακού (άκκαδικού)¹. Είναι αλήθεια πώς όρισμένες παρατηρήσεις του Naville είναι αξιοπρόσεχτες, ή βάση όμως της θεωρίας του δεν έχει γερά ιστορικά στηρίγματα.

Ο G. Beer πάλι, σε μιá μικρή μελέτη του² υποστηρίζει πώς στην προμωσαϊκή εποχή δυό κυρίως ήταν τά χαρακτηριστικά της θρησκείας του Ίσραήλ, ό πολυδαιμονισμός και ό δυναμισμός. Λέγοντας πολυδαιμονισμό, έννοει την πίστη στην ύπαρξη υπέρτερων όντων, καλών ή κακών και δυναμισμό, τή θρησκευτική δοξασία κατά την οποία διάφορα αντικείμενα κλείνουν μέσα τους υπερφυσικές δυνάμεις που φανερώνονται κατά διαφορετικό τρόπο. Μόνο μερικές φυλές, λέει ό Beer, λατρεύανε τόν Γιαχβέ, ενώ οι πιο πολλές ήταν πολυθεϊστικές. Όσο για τή γένεση του γιαχθισμού, παραδέχεται πώς ό Γιαχβέ ήταν θεός των Κενιτών ή Μαδιανιτών.

Ένας άλλος, ό καθηγητής Ed. Sievers, διατύπωσε μιá νέα θεωρία: υποστήριξε δηλαδή πώς οι συντάχτες της γιαχθικής, έλωχειμικής και Ιερατικής διήγησης πήραν τó ιστορικό τους ύλικό, όχι από προφορική παράδοση, αλλά από «έμμετρες λογοτεχνικές προβαθμίδες». Τό πρώτο βιβλίο της Π. Δ. γράφτηκε αρχικά έμμετρα, είχε δηλαδή ποιητική μορφή (βλ. *Metrische Studien*, II, *Die Genesis*, 1904)³.

Οι παρατηρήσεις και απόψεις του Sievers, αν και δέ έβηκαν πολλούς και φανατικούς όπαδούς, ώστόσο έχουν γερές βάσεις, όπως θα δοϋμε παρακάτω.

Τελευταία και ό Ρώσος θεολόγος και καθηγητής S. Luria διατύπωσε στή μελέτη του: *Die ägyptische Bibel* (Joseph und Mosesage), Λένινγκραντ 1926, μιá νέα θεωρία, πώς ή Πεντάτευχος αποτελείται από δυό έπικούς κύκλους, τόν πατερικό και τó μωσαϊκό, δηλαδή από τόν παλαιστινιακό και τόν αιγυπτιακό. Τό πρώτο μέρος του μωσαϊκού κύκλου περιλαμβάνει και τó έπος Ίωσηφ. Ό πρώτος έμμος κύκλος, ό πατερικός, δεν κάνει καθόλου λόγο για τή διαμονή των Έβραίων στην Αίγυπτο. Οι δυό αυτές παραδόσεις αντιφάσκουν σε πολλά σημεία και διαφέρουν ακόμα και στο ύφος τους. Ό αιγυπτιακός κύκλος (Αιγυπτιακή Βίβλος) συντάχτηκε κατά τόν Η' αιώνα και χρησίμεψε σαν πηγή στο συγγραφέα του βιβλίου της Έξόδου.

Και ή θεωρία αυτή, όσο κι αν σε όρισμένα σημεία παρουσιάζει

1. Άνάλυση πλατύτερη της θεωρίας του Naville βλ. στοδ Φιλιππίδη, 'Ιστ. θρ. Ίσραήλ, 82-86.

2. *Welches war die älteste Religion Israels? Γκίσοεν* 1927.

3. Βλ. διεξοδική άνάλυση στοδ Φιλιππίδη, 'Ιστορ. θρησκ. Ίσραήλ, 27 και πέρα.

ένδιαφέρον, δὲ δίνει λύσεις ἀποφασιστικὲς στὰ βασικὰ ζητήματα
α) ἂν οἱ Ἑβραῖοι καὶ Ἰσραηλίτες ἦταν ὁ ἴδιος λαὸς καὶ β) ποιὲς
ἦταν οἱ αἰτίες καὶ ἀφορμὲς ποὺ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ φύγουν στὴν
Αἴγυπτο.

Ὁ μελετητὴς λοιπὸν τῆς Βίβλου πρῶτ' ἀπ' ὅλα πρέπει νὰ ἐξετάσει
τὸ πρόβλημα αὐτό, γιατί κατὰ τὴν ταπεινὴ μας γνώμη ἔχει βασικὴ
σημασία. Ἄν ἀπὸ τὴν ἔρευνα δοθεῖ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση στὸ
ζήτημα αὐτό, τότε θὰ μπορέσουμε νὰ ἐξετάσουμε τίς πηγὲς τῆς
Βίβλου μὲ ἄλλα, πιδ σίγουρα, κριτήρια καὶ νὰ ξεκαθαρίσουμε πολ-
λὰ σκοτεινὰ σημεῖα τῆς προσωπικότητος τοῦ Μωυσῆ καὶ παράλ-
ληλα νὰ θροῦμε τίς ρίζες τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ ἐνοθεϊσμοῦ (=γιαχβι-
σμοῦ).

Θαρρῶ πῶς κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα Ἰσραηλίτες ἐννοοῦνται οἱ ὅπα-
δοὶ τοῦ Μωυσῆ ποὺ ἦταν Αἰγύπτιοι. Στὰ παλαιότερα κείμενα οἱ
Ἑβραῖοι φέρονταν μὲ τὸ ὄνομα οἶκος Ἰακώβ ἢ υἱοὶ Ἰακώβ κλπ.
Ἀργότερα ὁμως Ἑβραῖοι καὶ Μωσαϊστὲς ταυτίστηκαν καὶ ὀνομά-
στηκαν Ἰσραηλίτες ἢ λαὸς τοῦ Ἰσραήλ, ποὺ κατὰ τὴ Βίβλο ση-
μαίνει τοὺς γενναίους ἢ τοὺς δυνατοὺς (Γέν. 32, 28· 35, 10)¹.

Εἶτε ὁμως ἢ ἐτυμολογία αὐτὴ εἶναι σωστὴ, εἶτε ὄχι, δὲν ἔχει
σημασία, ἀρκεῖ ποὺ ἀπὸ τὸ διβλίο τῆς Ἐξόδου (12, 38) καὶ τῶν
Ἀριθμῶν (11, 4 καὶ 29) μαθαίνουμε πῶς μαζὶ μὲ τοὺς Ἑβραίους
ἔφυγε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ ἄ λ λ ο ς λ α ὄ ς, ποὺ φυσικὰ δὲν
ἦταν παρὰ Αἰγύπτιοι ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Μωυσῆ, γιατί δὲν εἴ-
χαν πιά θέση στὴ χώρα τοῦ Φαραῶ. Θὰ δεῖξουμε πιδ κάτω πῶς
συνέβησαν τὰ γεγονότα αὐτά. Οἱ πηγὲς μᾶς βοηθοῦν γιὰ νὰ ἐγά-
λουμε ξεκαθαρισμένα συμπεράσματα. Σημειῶνω μόνο ἐδῶ πῶς παν-
τοῦ στὴ Βίβλο, πότε ἄμεσα καὶ πότε ἔμμεσα, παρουσιάζονται οἱ
Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες σὰ δυὸ λαοί, ποὺ δὲν ἔχουν τὴν ἴδια
φυλετικὴ καταγωγὴ. Στὸν 114 μάλιστα Ψαλμὸ ὁ χωρισμὸς τῶν
δυὸ λαῶν εἶναι δλοφάνερος:

«Ἄμα ἔφυγε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ὁ Ἰσραήλ κ' οἱ ἀπόγονοι
τοῦ Ἰακώβ (γλύττωσαν) ἀπὸ λαὸ ξενόγλωσσο», (ἱερὸ τοῦ

1. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξης Ἰσραήλ ἔχουν γραφτεῖ πολλά. Ὁ
Alhright τὴν παράγει ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ nasara = ὁ θεὸς σώζει (βλ. πιδ
πολλὰς διβλιογραφικὰς πληροφορίας στοῦ Φιλίππιδη, Ἱστορία θρησκείας
Ἰσραήλ, 419-420).

2. Οἱ Ο' μεταφράζουν βάρβαρο.

Ἰακώβ) ἔγινε ὁ Ἰούδας¹ καὶ ἐξουσιαστής ὁ Ἰσραήλ» (114, 113 κατὰ τοὺς Ο').

Ὁ Ψαλμὸς αὐτὸς δίχως ἄλλο ἀντανακλᾶ παλαιότατη παράδοση καὶ ἅμα προσέξουμε καὶ ἐμβαθύνουμε στὸ νόημά του θὰ ἰδοῦμε πὼς γίνεται λόγος γιὰ δ υ ὀ ξεχωριστὲς φυλές. Πρῶτα - πρῶτα μόνο γιὰ τοὺς Ἑβραίους (ἀπόγονους τοῦ Ἰακώβ) τονίζεται πὼς, φεύγοντας ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, γλύτωσαν (ἀπὸ τίς καταπιέσεις) ἐνὸς ξ ε - ν ὀ γ λ ω σ σ ο υ λαοῦ. Ἄν καὶ οἱ Ἰσραηλίτες ἦσαν Ἑβραῖοι, τότε τὸ βιβλικὸ κείμενο δὲ θὰ ξεχώριζε τοὺς Ἰσραηλίτες ἀπὸ τοὺς ἀπόγονους τοῦ Ἰακώβ. Κι ἀκόμα, γιὰ νὰ λέει πὼς μόνο οἱ Ἑβραῖοι μιλοῦσαν ἄλλη γλῶσσα ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους, θὰ πεῖ πὼς οἱ Ἰσραηλίτες δὲν ἦσαν Σημίτες καὶ πὼς δὲν εἶχαν φυλετικὴ συγγένεια μὲ τὴ γενιὰ τοῦ Ἰακώβ. Ὑστερα πρέπει νὰ προσέξουμε καὶ τὴν ἄλλη μαρτυρία τοῦ Ψαλμοῦ, ποὺ λέει πὼς οἱ Ἰσραηλίτες ἦσαν ἡ φυλὴ ποὺ εἶχε τὴν κυβερνητικὴ ἐξουσία στὰ χρόνια τῆς πορείας πρὸς Παλαιστίνην, καθὼς καὶ κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἐγκατάστασης Ἑβραίων καὶ Ἰσραηλιτῶν στὴ νέα πατρίδα τους. Καὶ ἡ μαρτυρία αὕτη δείχνει πὼς πρόκειται γιὰ δ υ ὀ διαφορετικοὺς λαοὺς, γιὰτὶ ἀλλιώτικα δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ γίνῃ ἡ διαστολή.

Ὅσο ξέρω, κανένας ἀπὸ τοὺς παλαιοδιαθηκολόγους δὲν πρόσεξε, ὅχι μόνο τὸν παραπάνω Ψαλμὸ, ἀλλὰ καὶ τίς ἄλλες σχετικὲς βιβλικὲς περικοπὲς ποὺ συστηματικὰ μιλοῦν γιὰ τὴ γενιὰ τοῦ Ἰακώβ (=Ἑβραίους) καὶ τὸ λαὸ τοῦ Ἰσραήλ. Ἄν δὲν ὑπῆρχαν δ υ ὀ πηγές, ποὺ ν' ἀντανακλοῦν τίς παραδόσεις δ υ ὀ ξεχωριστῶν φυλῶν, δὲ θὰ ὑπῆρχε, ὅτε στὴν Πεντάτευχο ὅτε στ' ἄλλα βιβλία τοῦ Ἑβραϊκοῦ Κανόνα, ἡ ἐπίμονη προσπάθεια νὰ γίνῃται διάκριση τῶν Ἰσραηλιτῶν ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους.

Ἐξὸν ὅμως ἀπὸ τὸ παραπάνω κείμενο, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες πηγές ποὺ ἐνισχύουν τὴν ἀποψη ποὺ ὑποστηρίζουμε. Ὁ Μωυσῆς, ἀναγγέλλοντας τὰ προστάγματα τοῦ Γιαχβὲ τὸν καιρὸ ποὺ οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν φύγει ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ βρισκόνταν στὴν περιοχὴ Χωρειβ (Ἀραβίας), μιλάει χωριστὰ στὸ λαὸ Ἰσραήλ καὶ χωριστὰ στὴ φυλὴ Ἀβραάμ — Ἰακώβ.

Στοὺς Ἰσραηλίτες λέει πὼς ὁ Γιαχβὲ εἶναι ὁ θεὸς τῶν πατέρων τους (τῶν παλαιῶν ἀμενωφικῶν), ἐνῶ στοὺς Ἑβραίους — μέσω τοῦ Μωυσῆ — ἔκανε ὁ Γιαχβὲ τὴν ἀναγνώρισή του ἔτσι:

«Ἐγὼ εἶμαι ὁ Γιαχβὲ καὶ παρουσιάστηκα στὸν Ἀβραάμ,

---

1. Θέλει νὰ πεῖ πὼς ἡ Ἰουδαία (Νότ. Παλαιστίνην) ἔγινε ὁ τόπος τῆς λατρείας τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἰακώβ (=Ἑβραίων).

στον Ἰσαάκ και στον Ἰακώβ ὡς θεός Πάντοκράτορας, δ ἐ γνωρίστηκα ὁμοῦ μ' αὐτοὺς μὲ τ' ὄνομά μου Γίαχβὲ» ("Ἐξοδ. 6, 2).

Κι ἄλλοῦ πάλι δὲν κρύβεται ἡ προσπάθεια τοῦ Μωυσῆ — ὅσο κι ἂν μέσα στὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου εἶναι μπερδεμένες οἱ δυὸ πηγὲς Π και Μ — νὰ κάνει τοὺς Ἑβραίους νὰ πιστέψουν πὼς ὁ Γίαχβὲ εἶναι πραγματικά ὁ καλιὸς θεὸς τῶν προγόνων τους. Ἡ Βίβλος θάζει στὸ στόμα τοῦ Γίαχβὲ τοῦτες τίς προσταγὲς πρὸς τὸν Μωυσή: Πήγαινε και πὲς στοὺς γιουὺς Ἰσραήλ¹ τοῦτα ἐδῶ:

«Ὁ Γίαχβὲ ὁ θεὸς τῶν πατέρων σας, ὁ θεὸς τοῦ Ἀβραάμ, ὁ θεὸς τοῦ Ἰσαάκ και ὁ θεὸς τοῦ Ἰακώβ μὲ ἀπέστειλε πρὸς ἐσᾶς» ("Ἐξ. 3, 15).

Ἄν ὁ Γίαχβὲ ἦταν γνωστὸς στοὺς Ἑβραίους, δὲ χρειάζονταν φυσικά ν' αὐτοσυστηθεῖ μέσω τοῦ Μωυσῆ και νὰ ἐπιμένει ὁ Μωυσὴς στὴ λατρεία του. Ἐνας γνωστὸς θεὸς δὲ χρειάζεται προπαγάνδα γιὰ τὴ λατρεία του.

Ἐξᾶλλοῦ ὑπάρχουν και ἄλλα χωρία ποὺ μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὁ Γίαχβὲ ἀπαγόρευε τὴ λατρεία ἄλλων θεῶν²:

«Ἐγὼ ὁ Γίαχβὲ εἶμαι ὁ θεὸς σου, ὁ ἐξαγαγὼν σε ἐξ Αἰγύπτου, ἐξ οἴκου δουλείας. Δὲ θὰ ἔχεις ἄλλοὺς θεοὺς πλην ἐμοῦ» ("Ἐξοδ. 20, 2-3).

«Δὲ θὰ κατασκευάσεις πρὸς χρῆσιν σου εἰδῶλα, οὔτε δμοιώματα ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν, εἴτε ἐν τῇ οὐρανῷ

---

1. Εἶναι φανερὸ πὼς τὸ ἀρχικὸ κείμενο ποὺ εἶναι παρμένο ἀπὸ τὴν πηγὴ Μ δὲν εἶχε «τοὺς γιουὺς Ἰσραήλ», ἀλλὰ τοὺς «γιουὺς Ἰακώβ», ὁ διασκευαστὴς ὁμοῦ ποὺ ἄλλαξε και τὸ ὄνομα τοῦ Ἰακώβ και τὸ ἔκανε Ἰσραήλ παρουσιάζει και ἐδῶ τὸν Γίαχβὲ νὰ στέλνει παραγγελίες στοὺς Ἰσραηλίτες τάχα, ἐνῶ πρόκειται γιὰ τοὺς Ἑβραίους. Παρακάτω ὡστόσο ("Ἐξοδ. 19, 3) ξεχωρίζει ὁ Γίαχβὲ τοὺς Ἰσραηλίτες ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους.

2. Τὸ ὅτι μερικὲς φορὲς μέσα στὴν Πεντάτευχο σημειώνεται πὼς ὁ Γίαχβὲ εἶναι ἀποκλειστικὸς θεὸς τῶν Ἑβραίων, δὲ χρειάζεται πολὺ μυαλό γιὰ νὰ καταλάβουμε πὼς οἱ φράσεις αὐτὲς εἶναι κατασκευάσματα τῆς κατοπινῆς ἀπ' τὴν αἰχμαλωσία ἐποχῆς, ὅταν πιά εἶχαν συγχωνευτεῖ Ἑβραῖοι και Ἰσραηλίτες και ὁ γίαχβισμὸς εἶχε ἐπικρατήσει ὀριστικά. Κι ὁμοῦ και στὰ χρόνια αὐτὰ οἱ συντάχτες τῆς Βίβλου, παρ' ὅλες τίς νοθετείες και πλαστογραφίες τους, δὲν μπόρεσαν νὰ ἐξαφανίσουν ὀλοτελα κάθε ἶχνος τῆς πηγῆς Π.

άνω, είτε ἐν τῇ γῇ κάτω, είτε ἐν ταῖς ὕδασι ὑποκάτω τῆς γῆς» (*Ἐξοδ. 20, 4).

Κ' ἐδῶ δὲ θέλει ρώτημα πὺς πρόκειται γιὰ τοὺς Ἑβραίους. Διατάσσονται νὰ λατρεύουν μόνο τὸν Γιαχβέ, ἀρα λάτρευαν ὡς τὰ τότε ἄλλους θεοὺς, ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω κείμενα. Ἄν ὅμως ἦταν ἀπὸ πολὺ παλιὰ καθιερωμένη ἢ μονοθεῖα στοὺς Ἑβραίους, γιατί γίνεται τότε τόση προσπάθεια, μόλις πέρασαν στὴν Ἀραβικὴ Ἐρήμο νὰ λατρεύουν μόνο τὸν Γιαχβέ;

Εἶναι φανερό πὺς οἱ τέτοιες κατηγορηματικὲς προσταγὲς δόθηκαν, ὄχι στοὺς πιστοὺς καὶ ὁπαδοὺς τοῦ Γιαχβέ, δηλαδὴ στοὺς Κενίτες καὶ στὴν ἰσραηλιτικὴ (αἰγυπτιακὴ) μάζα τοῦ Μωυσῆ, ἀλλὰ μόνο στοὺς Ἑβραίους, ποὺ ὡς τὰ τότε ἦταν πολυθεῖστές. Τὸ ὅτι ὑπῆρχαν δυὸ φυλὲς ξεχωριστὲς ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Μωυσῆ μᾶς τὸ θεβαιώνει, ἐξόν ἀπὸ τὶς πηγὲς ποὺ σημειώσαμε παραπάνω, καὶ ἓνα ἄλλο χωρίο. Ὁ Γιαχβέ κάλεσε τὸν Μωυσῆ καὶ τοῦ εἶπε: «Ἔτσι θὰ μιλήσεις π ρ ὶ ς τ ὸ ν ο ἱ - κ ο ν Ἰ α κ ὼ β καὶ θ' ἀναγγείλεις π ρ ὶ ς τ οὺ ς υ ἱ - ο ὺ ς Ἰ σ ρ α ἡ λ...» (*Ἐξ. 19, 3).

Ἔχουμε ὅμως καὶ ἓνα ἄλλο κείμενο, ἀρκετὰ διαφωτιστικό. Στὸ α' βιβλίο τῆς Πεντατεύχου διαβάζουμε:

«Καὶ ἔχτισε ἐκεῖ (στὴ Λοῦζ) θυσιαστήριο καὶ ὀνόμασε τὸ μέρος αὐτὸ Ἐλ - Βαιθὴλ, γιατί ἐκεῖ φανερώθηκαν σ' αὐτὸν ο ἱ θ ε ο ἱ (Ἐλωχεῖμ), ὅταν ἔφυγαν ἀπὸ τὸ μέρος ποὺ ἔμεινε ὁ ἀδερφός του» (Γέν. 35, 7).

Καὶ ἄλλοῦ:

«Ὁ τ α ν ο ἱ θ ε ο ἱ (Ἐλωχεῖμ) μὲ δάλανε νὰ φύγω ἀπὸ τὴν πατριὰ τοῦ πατέρα μου, εἶδα σ' αὐτὴ (τὴ γυναίκα του) ...» (Γέν. 20, 13).

Καὶ σ' ἄλλο μέρος πάλι γίνεται λόγος γιὰ πολλοὺς θεοὺς:

«Καὶ εἶπε ὁ Ἰακώβ στὴ γενιά του καὶ σ' ὄλους ποὺ τὸν ἀκολουθοῦσαν: Β γ ἄ λ ε τ ε τ οὺ ς θ ε οὺ ς τ οὺ ς ξ ἔ ν ο υ ς ποὺ βρίσκονται ἀνάμεσά σας καὶ καθαριστεῖτε καὶ ἀλλάξετε ροῦχα...» (Γέν. 35, 2).

Ἄρα ἢ πατριὰ Ἰακώβ δὲν πίστευε ἐξ ἀρχῆς στὸν Γιαχβέ καὶ στὰ παλιὰ χρόνια οἱ πρόγονοι τῶν Ἑβραίων ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἦταν πολυθεῖστές.

Ἄν ἀνάμεσα στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Μωυσῆ δὲν ὑπῆρχαν πολλοὶ ποὺ ἀγνοοῦσαν τὸ νέο θεό, δὲν ὑπῆρχε λόγος ν' ἀνακοινώσῃ ὁ Μωυσῆς τὴ «συνομιλία» του μὲ τὸν Γιαχβὲ καὶ γὰρ τοὺς πεῖ πῶς πρέπει νὰ τογε λατρεύουν. Οὕτε πάλι θὰ γινόντουσαν τόσες στάσεις καὶ ἐπαναστάσεις στὴν Ἔρημο, ποὺ ὅλες στρέφονταν ἐνάντια στὴ θρησκεία τοῦ Γιαχβέ. Ἄν ὁ γιαχβισμὸς δὲν ἦταν ν ἑ α θρησκεία γιὰ τοὺς Ἑβραίους, δὲ θὰ ὑπῆρχε κανένας λόγος νὰ ξεσηκωθοῦν στὴν Ἔρημο καὶ νὰ λατρεύουν ὡς θεὸ τὸ γελάδι, ὅπως καὶ πρὶν στὴν Αἴγυπτο.

Μὰ καὶ ὅταν ἔφτασαν ἀπ' ἔξω ἀπ' τὴν Παλαιστίνη, ἐπειδὴ ἀκόμα ὅλοι οἱ Ἑβραῖοι (ἀπόγονοι τῆς φυλῆς Ἰακώβ) δὲν εἶχαν γίνῃ γιαχβιστὲς, ὁ ὕστερα ἀπὸ τὸν Μωυσῆ ἀρχηγὸς τῶν Ἑβραίων καὶ Ἰσραηλιτῶν τοὺς κατάκρινε γιὰ τὸν πολυθεϊσμὸ τους:

«Ἔτσι προστάζει ὁ Γιαχβέ, ὁ θεὸς τοῦ Ἰσρα-
ή λ. Πέρα ἀπὸ τὸν ποταμὸ κατοικοῦσανε ἐξ ἀρχῆς οἱ γε-
νάρχες σας Θάρρα, ὁ πατέρας τοῦ Ἀβραάμ καὶ ὁ πατέρας
τοῦ Ναχώρ καὶ λ ἄ τ ρ ε ψ α ν (τότε) & λ λ ο υ ς θ ε ο ὺ
ς . . . » (Ἰησ. Ν. 24, 2).

Καὶ παρακάτω:

«Κ' ἔστειλα (ἐγὼ ὁ Γιαχβέ) τὸν Μωυσῆ καὶ τὸν Ἀαρών
καὶ ἐπάταξα τὴν Αἴγυπτο μὲ πληγές. . . τώρα λοιπὸν φ ο -
β ἠ θ ε ἶ τ ε τ ὸ ν Γ ι α χ β ἔ καὶ λ α τ ρ ε ψ ε τ ἔ
τ ο ν . . . Καὶ διώξετε τοὺς ξέγους θεοὺς ποὺ
βρίσκονται ἀνάμεσά σας καὶ ἀφοσιωθεῖτε στὸν Γιαχβέ. . . »
(Ἰησ. Ν. 24, 5, 14 καὶ 36).

Οἱ πηγὲς αὐτὲς εἶναι πεντακάθαρες καὶ δὲν ἀφήνουν καμιὰ ἀμ-
φιβολία γιὰ τὸν πολυθεϊσμὸ τῶν Ἑβραίων, ποὺ δὲν εἶχαν καμιὰ
σχέση φυλετικὴ μὲ τοὺς μονοθεϊστὲς (γιαχβιστὲς) Ἰσραηλίτες¹.

Οἱ ὀπαδοὶ τῆς Σχολῆς Βελλχάουζεν, ποὺ δέχονται πῶς στὴν
Πεντάτευχο ὑπάρχουν τέσσερες πηγές, ὕστερ' ἀπὸ ἐπισταμένη λε-
ξικογραφικὴ ἔρευνα, διαπίστωσαν πῶς στὸ βιβλικὸ κείμενο ἡ γιαχ-
βιστικὴ πηγὴ ἀναφέρει κυρίως τὸ λ α ὀ Ἰ σ ρ α ἠ λ καὶ ὄχι
τοὺς Ἑ β ρ α ἰ ο υ ς, ἐνῶ ἡ ἑλωχειμικὴ (πολυθεϊστικὴ) πηγὴ
κάνει λόγο γιὰ τὸν Ο ἰ κ ο Ἰ α κ ῶ β (Ἑβραίους)².

1. Καὶ ἀπὸ τοὺς Προφῆτες μαθαίνουμε πῶς ὁ Γιαχβέ ἦταν ἀπόλυτα θεὸς Αἰγύπτιος: «Ἐγὼ εἶμαι ὁ Γιαχβέ, ὁ θεὸς σου ἀπὸ τὴ χώρα τῆς Αἰγύπτου» (Ἰσο. 13, 4).

2. Βλ. καὶ Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Παλ. Διαθήκη, σ. 120, ὅπου σημειώνε-

Κοντά στο έπιχείρημα αυτό έχω να προσθέσω και ένα άλλο. Στο βιβλίο που επιγράφεται «Ίησους του Ναυή» και στα πρώτα κεφάλαια (1-13) μνημονεύεται μ ό ν ο δ λ α δ ε ς Ί σ ρ α ή λ. "Αν παρακάτω (κεφ. 13-22) γίνεται λόγος για τίς φυλές Ίακώδ, Ίούδα κλπ., αυτό δέν έχει σημασία, γιατί πρόκειται για τό μοίρασμα τής Παλαιστίνης, στο όποιο έπρεπε να πάρουν μέρος και οί Έβραίοι. Στο κεφάλαιο μάλιστα 24, 2 και πέρα δ Ίησους του Ναυή καυτηριάζει και κατηγορεί τούς άπογόνους του Άβραάμ και του Ίακώδ γιατί δέν ήταν πιστοί στον Γιαχβέ. Και κάτι άλλο: Στο ίδιο βιβλίο διαβάζουμε πώς όταν ανακοινώθηκε ή νέα νομοθεσία σ' όλες τίς πατριές που ακολουθήσαν τον Μωυσή ήταν μπροστά οί Ίσραηλίτες και οί ξ έ ν ο ι (Ίησ. Ν. 8, 33, 34). Ποιοί ήταν όμως αυτοί οί ξ έ ν ο ι; Δέν ήταν φυσικά οί κατακτημένοι λαοί τής ανατολικής Παλαιστίνης, γιατί αυτοί αναφέρονται με τή λέξη α ύ τ ό χ θ ο ν ε ς. "Αν ακόμα έχουμε ύπ' όψη μας πώς τό βιβλίο «Ίησους του Ναυή» είναι στα πρώτα του κεφάλαια φυλλάδιο που άντανακλά τήν όρθόδοξη γιαχδική παράδοση, δέ θά δυσκολευτούμε να καταλάβουμε πώς οί ξ έ ν ο ι που κληθήκανε ν' άκούσουν τή νέα νομοθεσία ήταν τό «έπίμικτον πλήθος» που ακολουθήθηκε μαζί με τούς Ίσραηλίτες τον Μωυσή στην πορεία προς τή Χαναάν, δηλαδή οί Σημίτες άπόγονοί του Άβραάμ και του Ίακώδ (= Έβραίοι).

"Όταν στα βιβλικά κείμενα γίνεται φανερή διάκριση τών δυδ λαών, δέ χρειάζεται φιλοσοφία για να καταλάβουμε πώς άντανακλούν δυδ διαφορετικές φυλετικές παραδόσεις. Οί δυδ αυτοί λαοί, όσο κι αν ταύτισαν τήν τύχη τους από τον καιρό που φύγαν από τήν Αίγυπτο, κρατήσανε τίς κοινωνικές και θρησκευτικές παραδόσεις τους. Οί άπόγονοί του Άβραάμ και του Ίακώδ, όπως θά ίδοουμε και παρακάτω, δέν ήταν μονοθεϊστές όταν ζούσαν στην Αίγυπτο: ήταν πολυθεϊστές και οί πολυθεϊστικές τους λατρευτικές συνήθειες και άντιλήψεις δέν ήταν εύκολο να σθήσουν μονομιας. "Αργήσαν πολύ, ώσπου να δεχτούν τό γιαχδικό μονοθεϊσμό και δχι μόνο έπαναστατήσανε, αλλά και όταν τονε δέχτηκαν ύστερ' άπό πολλά χρόνια πάλι του έδωσαν τή δική τους λατρευτική φόρμα.

"Όταν έχουμε ύπ' όψη τά δσα ειπώθηκαν παραπάνω, τότε θά δε-

ται και ή σχετική βιβλιογραφία. Η αιτιολογία πώς έδώ κ' εκεί στα κείμενα τών δυδ αυτών πηγών αναφέρονται από καμιά φορά και τά όνόματα (Ίσραήλ — όίκος Ίακώδ κλπ.) που άνήκουν στην άλλη πηγή, δέν έχει άποφασιστική σημασία, γιατί έγιναν διασκευές και διορθώσεις μεταγενέστερες.

χτομε πώς δὲν ὑπάρχουν τ έ σ σ ε ρ ε ς πηγές στὴν Ἑβραϊκὴ Βίβλο, ἀλλὰ μόνο δ υ ό. Ἡ μιὰ εἶναι ἡ μωσαϊκὴ - αἰγυπτιακὴ (ὡς τὴν ποῦμε πηγὴ Μ) καὶ ἡ ἄλλη πολυθεϊστικὴ - ἑβραϊκὴ (πηγὴ Π). Ἀπ' αὐτὲς τὶς δυὸ βασικὲς πηγές συντάχθηκε στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν χρόνια ἡ Βίβλος πού, ἐξόν ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες διασκευές της, συμπληρώθηκε καὶ μὲ νεώτερα στοιχεῖα, δόλοτελα ξένα μὲ τὶς παλιές παραδόσεις τοῦ ἑβραϊκοῦ καὶ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ.

Μένει τώρα νὰ ἐξετάσουμε ἓνα ἄλλο ζήτημα, τῆς πρώτης σύνθεσης τῆς Π. Διαθήκης. Τὸ πρῶτο ἐρώτημα εἶναι: ὕπῃρχε ἡ Πεντάτευχος στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσίαν χρόνια; Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ἀρνητικὴ. Ἄν ὕπῃρχε, τότε οἱ ἀρχαιότεροι Προφῆτες θὰ ἔκαναν λόγο στὰ κηρύγματά τους καὶ δὲ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ παραβιάζεται ὁ γραπτὸς Νόμος ἀπ' τοὺς βασιλιάδες καὶ τοὺς ἄρχοντες τοῦ Ἰσραήλ. Οἱ πρῶτοι Προφῆτες ὅμως πού ἀγωνίζονται νὰ ἐπαναφέρουν τὴ μονολατρεία τοῦ Γιαχβὲ κατηγοροῦν τὴν ἄρχουσα τάξη πὼς λατρεύει πολλοὺς θεοὺς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Γιαχβέ, χωρὶς ὥστόσο καὶ νὰ ἐπικαλοῦνται κανένα γραπτὸ Νόμο¹. Ἄν εἶναι ἔτσι — κ' ἔτσι εἶναι — τότε γεννιέται ἓνα ἄλλο ἐρώτημα: πὼς διασώθηκε ἡ παράδοση τοῦ γιαχβισμού τόσοις αἰῶνες καὶ πὼς συμβαίνει νὰ γνωρίζουν οἱ Προφῆτες τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἰσραηλιτικῆς - μονοθεϊστικῆς θρησκείας καὶ ἀπὸ τοῦ πῆρσαν οἱ συντάχτες τῆς Βίβλου στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν χρόνια τὰ τόσο λεπτομερειακὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ συνθέσουν τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰσραήλ; Μὰ ἀπ' τὸ ἐρώτημα αὐτὸ βγαίνει καὶ ἓνα ἄλλο: Ὑπῃρχε στὰ παλιὰ ἐκεῖνα χρόνια γραφὴ, γιὰ νὰ καταγράφονται τὰ διάφορα ἱστορικὰ γεγονότα; Ἡ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν εἶναι δύσκολη. Γιὰ τοὺς Ἑβραίους δὲν ξέρουμε φυσικὰ τίποτα θετικὸ σχετικὰ μὲ τὴν προϊστορίαν τους καὶ γιὰ τὴ γραφὴ τους². Ἐχομε ὅμως θετικὰς ἀποδείξεις πὼς ὅλοι οἱ ἀνατολικοὶ λαοὶ εἰ-

1. Ὁ Ἡσαίας τονίζει καθαρὰ πὼς ἀπ' τὴ Σιών θὰ βγῆ ἡ νομοθεσία καὶ ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ θ' ἀκουστοῦν οἱ ἐντολές τοῦ Γιαχβὲ (2, 3). Ἄν ὕπῃρχε ὁ μωσαϊκὸς νόμος (Δευτερονόμιο κλπ.) στὰ χρόνια του, δὲν μποροῦσε νὰ κάνει μιὰ τέτοια κατηγορηματικὴ δήλωση. Ξέρω πὼς σὲ ὀρισμένα βιβλία (Ἰσα. Ν. 1, 7-8, 8, 30, 23, 6. Β' Παραλ. 23, 18. Ἐσθ. 3, 2. Νεεμ. 8, 1, 10, 29. Ματθ. 4, 6. Σοφ. Σειρ. 24, 23) μνημονεύονταν τὸ βιβλίον τοῦ Νόμου ἢ ὁ νόμος τοῦ Μωσῆ, ἀλλὰ οἱ μαρτυρίες αὐτὲς εἶναι προσθήκες νεώτερες.

2. Ὁ Ed. Reuss (61. Gesch. des A. T., § 73) ὑποστηρίζει πὼς οἱ Ἑβραῖοι δὲν εἶχαν γραφὴ. Ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν εἶναι σωστὴ. Ὁ πολὺς λαὸς φυσικὰ δὲν ἤξερε γράμματα, ὕπῃρχαν ὅμως ἱερογραμματεῖς πού κρατοῦσαν Χρονικά, Ἀρχεῖα. Ἐξάλλου, ὅταν μῆτχαν στὴ Χαναάν, βῆχαν ἐλόκληρο

χαν γραφή και κρατούσαν άρχεϊα¹. Τά άρχεϊα αύτά τά σύντασσαν και τά φύλαγαν οί Ιερείς, δηλαδή οί σοφοί τής τοτινής έποχής, πού τέτοιου ρόλο είχαν στα Παλάτια τών Βασιλέων. Ο Έβραϊός ιστορικός Ίώσηπος² μάς πληροφορεί πώς και στην Ίερουσαλήμ υπήρχαν γραμματεϊς (ιστοριογράφοι) και από τά βιβλία τής Π. Δ. μαθαίνουμε τό ίδιο³.

Η έντίρρηση πώς αύτό μπορεί νά γίνονταν στους Ιστορικούς χρέονους και έχ: στην παλαιότερη έποχή, δέ στέκει, γιατί τόσο οί Έβραϊοί όσο και οί άγονικοί Αιγύπτιοι (= υίοί Ισραήλ) πού καταδιώχτηκαν και αναγκάστηκαν νά φύγουν από την Αίγυπτο και νά πάνε ύστερ' από χρόνια στην Παλαιστίνη είχαν αναπτυγμένο πολιτισμό και ή συνήθεια νά κρατούν άρχεϊα ήταν καθιερωμένη στην Αίγυπτο αιώνες πριν από την Έξοδο⁴.

Έκείνο μόνο πού πρέπει νά τονίσουμε έδώ είναι ένα άλλο ζήτημα. Τά άρχεϊα αύτά τά κρατούσε τό Ιερατείο⁵ σέ δική του γρα-

---

συνουικισμό, όπου ήταν έδρα τών Ιερογραμματέων (βλ. Ίησ. Ν. 15, 15, 16· Κριτ. 1, 11 - 12).

1. Ο Βελλχάουζεν υποστηρίζει πώς οί Έβραϊοί ήταν λαός άξιοστος και άπαίδευτος και γι' αύτό δέν μπορούσε νά χεινευματικό πολιτισμό στα πριν τόν 8ο αιώνα χρόνια. Η γνώμη αύτή δέν είναι άπόλυτα σωστή. Βέβαια ή μεγάλη μάζα τών Ισραηλιτών και Έβραίων θρίσκονταν σέ πολύ χαμηλό σκαλοπάτι πολιτισμού, ώστόσο όμως άνάμεσα σ' αύτούς υπήρχαν οί «μορφωμένοι», πού αποτελούσαν σά νά πούμε τό έπιτελειό τών φυλάρχων πρώττ και τών βασιλέων ύστερα. Αύτούς τούς λέμε Ιερατείο.

2. Ίουδ. άρχ., XII, 5· Κατ' Απίωνος, Α, 6.

3. Γ' Βασιλ. 11, 41· 14, 19· 15, 7 και 31· 16, 14. Δ' Βασιλ. 12, 19· Α' Παραλ. 27, 24 (μετάφ. Ο'). Βλ. ακόμα και Μπρατσιώτη, Εισαγωγή Π. Διαθήκη, σ. 76, 490, 528, 526 - 7, 529 - 30, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία και οί διάφορες γνώμες τών ειδικών.

4. Βέβαια στον καιρό τής Έξόδου — κατά την πορεία πρós Χαναάν — δέν ήταν εύκολο ίσως νά κρατηθούν τέτοια άρχεϊα, με συστηματικό τρόπο· όμως και νά είναι όμως, όταν έφτασαν στή Χαναάν, καταγράφηκαν τά σπουδαιότερα συμβάντα και παράλληλα φτιάχτηκαν τραγούδια - έπη πού ύμνουσαν τά άντραγαθήματα του Μωυσή και τών Ισραηλιτών. Τό ίδιο έγινε και από τούς Έβραίους πού δέν είχαν προσχωρήσει στο γιανχισμό. Άπ' αύτούς συντάχτηκαν άρχεϊα πού δυσφημούσαν τίς πράξεις και τίς ενέργειες του Μωυσή.

5. Για την Ιστορία τής γραφής τών αρχαίων ανατολικών και μεσογειακών λαών, καθώς και για τό ρόλο του Ιερατείου στα τοτινά χρόνια, βλ. Γιάνη Κορδάτου, Νέα προλεγόμενα εις τόν Όμηρον, Αθήνα 1940, σελ.

φή (ιερατική), πού δὲν τὴν ἤξερε, οὔτε καὶ μπορούσε νὰ τὴ διαβάσει ὁ λαός. Κι ἀκόμα φυλάγονταν στὸ Ναὸ ἢ στὰ Παλάτια κ' ἔτσι τὰ χρησιμοποιοῦσαν οἱ εἰδικοὶ (ιερογραμματεῖς κλπ.).

Πρέπει λοιπὸν νὰ παραδεχτοῦμε πῶς, ὅταν οἱ φυλὲς Ἰσραὴλ ἤρθαν κ' ἐγκαταστάθηκαν στὴ Χαναὰν (=Παλαιστίνη) τὸ ἱερατεῖο ἄρχισε νὰ καταγράφει στὴ δική του γραφὴ τὴν ἱστορία τῆς ἐπανάστασης στὴν Αἴγυπτο καὶ ὅλα τὰ συμβάντα πού ἐγίναν στὴν Ἔρημο τὸν καιρὸ τῆς Ἐξόδου καὶ τῆς περιπλάνησης τῶν Ἑβραίων καὶ Ἰσραηλιτῶν στὴ Βόρειο Ἀραβία. Θὰ ἰδοῦμε ὅμως παρακάτω, σ' ἄλλο κεφάλαιο, πῶς, ὅταν οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἤρθαν στὴν Παλαιστίνη, σκορπίστηκαν στὶς διάφορες περιοχὲς καὶ πολλοὶ ἀπὸ αὐτούς — οἱ ἑβραϊκῆς καταγωγῆς — ξαναγύρισαν στὸν πολυθεϊσμό, μιὰ πού δὲν ὑπῆρχε πιά ἡ συγκεντρωτικὴ ἐξουσία, ὅπως στὰ χρόνια τοῦ Μωυσῆ καὶ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτή, μὲ καιρὸ συντάχτηκαν δὲ ὁ ἄρχεϊα¹ τὸ ἕνα ἀντανακλοῦσε τὶς παραδόσεις καὶ τὶς ἀπόψεις τῆς ἀτονικῆς - αἰγυπτιακῆς μερίδας, δηλαδὴ τῶν φανατικῶν γιαχβιστῶν (πηγὴ Μ) καὶ τὸ ἄλλο τὶς παραδόσεις τῆς ἑβραϊκῆς μερίδας, τῶν πολυθεϊστῶν (πηγὴ Π)¹.

Οἱ δύο αὐτὲς πηγὲς πλουτίζονταν κάθε φορὰ καὶ μὲ νέες ἀναγραφές κ' ἔτσι οἱ σύμβουλοι τῶν Βασιλέων (ιερογραμματεῖς), στὴν περίπτωση πού ἐπικρατοῦσαν οἱ γιαχβιστές, ἀντλοῦσαν ἀπὸ τὴν πηγὴ Μ τὰ ἀνάλογα ἐπιχειρήματα τοὺς γιὰ τὴν καθιέρωση διαφόρων θεσμῶν καὶ γιὰ τὸν κανονισμὸ τῆς λατρείας. Καὶ τὸ ἀντίθετο φυσικὰ γίνονταν ὅταν ἐπικρατοῦσαν οἱ πολυθεϊστὲς.

Ὅσο γιὰ τοὺς Προφῆτες, ὅσων ἡ διδασκαλία διασώθηκε, αὐτοὶ, μιὰ πού ἦταν ἀντιπολιτευόμενοι καὶ γιαχβιστές, εἶχαν ὄπ' ὄψη τοὺς μόνο τὴν πηγὴ Μ καὶ αὐτὴ ἀναγνώριζαν. Ἐχοῦμε γραφτεῖς μαρτυρίες ἐξἄλλου πού μᾶς κατατοπίζουν πάνω στὸ ζήτημα αὐτό. Ἀπὸ τὴ Βίβλο μαθαίνομε πῶς στὶς παραμονὲς τῆς πτώσης καὶ τῆς

---

253 καὶ πέρα. Σημειῶνω μόνο ἐδῶ πῶς, λέγοντας ἱερατεῖο, δὲν ἔννοῶ τοὺς παπάδες, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, πού ἐκτελοῦσαν τὶς ἱεροτελεστίες.

1. Φυσικὰ ἡ σύνταξη τῶν τέτοιων Χρονικῶν - Ἀρχεϊων δὲν ἐγίνε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καὶ μὲ συστηματικὸ τρόπο. Μποροῦμε νὰ δάλουμε σὰ χρονικὸ δριὸ τὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Σολομώντα. Τότε εἶναι πολὺ πιθανὸ πῶς ἄρχισαν συστηματικὰ νὰ καταγράφουν ὅλα τὰ σπουδαῖα συμβάντα πού εἶχαν γίνει στοὺς περασμένους αἰῶνες. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ παραδεχτοῦμε πῶς ὡς τότε δὲν ὑπῆρχαν καθόλου τέτοια Χρονικά. Γύρω στὴν Ἐξοδο καὶ στὴ δράση τοῦ Μωυσῆ ἀσφαλῶς ὑπῆρχαν τουλάχιστο σὲ χοντρές γραμμὲς καὶ μάλιστα ἔπη πού ἠμνοῦσαν, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, τὶς πολεμικὲς πράξεις καὶ τὰ ἀντραγαθῆματα διαφόρων ἀρχηγῶν.

αίχμαλωσίας τοῦ Ἰσραὴλ ἄρχισε ἡ συστηματικὴ συλλογὴ τῶν παλαιότερων φιλολογικῶν μνημείων (βλ. Παροιμ. 25, 1). Κι ἀκόμα πῶς στὴν ἴδια ἐποχὴ λειτουργοῦσε στὴν Ἱερουσαλήμ σχολὴ γραφῶν, πού κατάγραφε τὰ διάφορα σπουδαῖα συμβάντα (Ἦσ. 8, 16· 10, 19· 59, 13). Αὐτὸ σημαίνει, πρῶτα πῶς δὲν ὑπῆρχε ὡς τὰ χρόνια αὐτὰ ἡ Βίβλος καὶ δεύτερο πῶς γίνονταν πιά ὀργανωμένη προσπάθεια ἀπὸ τὴν παράταξη τῶν γιαχβιστῶν νὰ ἀποθησαυριστεῖ ὅλη ἡ μωσαϊκὴ παράδοση κατὰ τρόπο συστηματικὸ, γιὰ νὰ πάρει μιὰ δλοκληρωμένη μορφή. Ἡ προσπάθεια ὁμῶς αὐτὴ γέννησε τὴν ἀντίδραση στὴν ἀντίθετη παράταξη, πού κι αὐτὴ μέσω τῶν πνευματικῶν ἀρχηγῶν τῆς ἔκανε τὸ ἴδιο, συγκέντρωσε δηλαδὴ ὅλες τὶς ἑβραϊκὲς παραδόσεις ἀπὸ τὰ πρὶν καὶ ὕστερα χρόνια τῆς διαμονῆς τῶν Ἑβραίων στὴν Αἴγυπτο καὶ δῶθε.

Ἔτσι, σιγά - σιγά, σχηματίστηκαν δ ὁ δ παράλληλες κι ἀντίθετες ἡ μιὰ στὴν ἄλλη γραφτὲς πηγές, πού ἀντανακλοῦσαν ἡ καθεμιὰ τὴν ἱστορία δυὸ ξεχωριστῶν λαῶν.

Ὡς τὰ χρόνια λοιπὸν τῆς αἰχμαλωσίας δὲν ὑπῆρχε κανένα συγκροτημένο βιβλίον, πού νὰ εἶναι γνωστὸ στὸ λαὸ μὲ τὸ ὄνομα Βίβλος Μωυσέως ἢ Νόμος (Τορά). Ἡ σύνθεσις τῆς Πεντατεύχου καὶ γενικὰ τῆς Π. Δ. εἶναι πολὺ μεταγενέστερη.

Τὸ ὅτι ὑπῆρχαν τέτοια ἀρχεῖα μᾶς τὸ πληροφοροῦν, ὅπως εἶδαμε, πότε ἄμεσα καὶ πότε ἔμμεσα, οἱ συντάχτες τῆς Π. Δ. Μὰ ἐξὸν ἀπὸ τὶς μαρτυρίες πού σημειώσαμε παραπάνω, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες. Μαθαίνουμε πῶς ὑπῆρχαν βιβλία γιὰ τοὺς πολέμους τοῦ Μωυσῆ - Γιαχβὲ καὶ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ (βλ. Ἀριθ. 21, 14 καὶ Ἰησ. Ν. 10, 13. Β' Σαμουὴλ 1, 18). Τὸ «βιβλίον τῶν πολέμων»¹ καὶ τὸ «βιβλίον τοῦ Ἰασίρ»² ἦταν ἔπη καταχωρημένα στὰ βασιλικά ἢ ἱερατικὰ ἀρχεῖα³.

Ἀκόμα γίνεται λόγος γιὰ ξεχωριστὰ βιβλία τοῦ Ἰσραὴλ καὶ

1. Ἐννοεῖ τοὺς πολέμους τοῦ Γιαχβὲ (sèpher milchanoth yehowah)
2. Οἱ Ο' μεταφράζουν τὸ ὄνομα τοῦ ἔπους αὐτοῦ: «Βιβλίον τοῦ εἰδοῦς» (sèpher hashschar) φαίνεται πῶς λέγονταν πολὺ παλιὰ καὶ sèpher hashshir (=«βιβλίον τῆς ᾠδῆς» ἢ «βιβλίον τῶν ἀνδρείων»).

3. Λεῖψανα ἐπῶν καὶ ὁδῶν ὑπάρχουν καὶ σὲ τούτα ἐδῶ τὰ βιβλία τῆς Π. Δ.: Γέν. 4, 23-24· 9, 25-27· 27, 28, 39 καὶ πέρα· 49, 1-17. Ἔξ. 15, 1 καὶ πέρα, 17, 16· 24, 3-9, 15-24. Δευτερ. 32, 1-43· 33, 2-29. Κριτ. 5, 2-31· 14, 18. Α' Σαμ. 2, 1-16· 18, 7. Β' Σαμ. 3, 33 καὶ πέρα, 22, 1-5, καθὼς καὶ σ' ἄλλα βιβλία.

του 'Ιούδα, καθώς και για διβλία του Δαβίδ¹, που σήμερα δὲν υπάρχουν. "Αρα, έχουμε γραφτές μαρτυρίες πώς υπήρχαν παλαιότερα ἀπὸ τὴν Πεντάτευχο διβλία κι αὐτὰ δὲν ἦταν τίποτ' ἄλλο παρὰ ἔπη και Χρονικά που φυλάγονταν στὰ ἱερατικά ἀρχεῖα, δπως γίνονταν σ' ἄλλους τοὺς ἀνατολικούς και μεσογειακούς λαούς². 'Απ' αὐτὰ ἀντλήσαν τὰ πιὸ πολλά στοιχεία οἱ συντάχτες τῆς Π. Δ., καθώς και οἱ Προφῆτες.

'Επίσης και τὸ ἄσμα τῆς Μαρίας (Ἐξοδ. κεφ. 15) εἶναι ἕνα κομμάτι ἀπὸ ἔπος τοῦ πολέμου τῶν ἀνδρείων (πόλεμος τῶν γιαιχιστῶν κατὰ τοῦ Φαραώ).

'Η γνώμη λοιπὸν τοῦ Sievers, πὼς ἡ ἀρχικὴ μορφή τῶν διβλικῶν παραδόσεων ἦταν ἕμμετρη, εἶναι σωστὴ. Ὁ ἕμμετρος λόγος ἔχει τὸ προβάδισμα στὴ φιλολογία ἄλλων τῶν λαῶν. Ἡ θεωρία του στέκει ἀπόλυτα, ἀν συμπληρωθεῖ με τὶς παραπάνω παρατηρήσεις, ἀν δηλαδή ξεκινήσουμε ἀπ' τὴν ἀποψη ὅτι υπήρχαν δ ο δ παρὰλληλες - ἀντίθετες γραφτές παραδόσεις, που με ἕμμετρη μορφή ἦταν καταθεμένες και φυλαγμένες στὰ ἱερατικά ἀρχεῖα τῶν δυὸ φυλῶν (τῆς ἐβραϊκῆς και τῆς αἰγυπτιακῆς - ἀιτονικῆς), που πολὺ ἀργότερα συγχωνεύτηκαν στὴ μορφή και τὴ σύνθεση που ἔφτασαν σὲ μᾶς ὡς Ἑβραϊκὴ Βίβλος.

"Αν δεχτοῦμε τὴν παραπάνω θέση, τότε καταλαβαίνουμε εὐκολα γιατί υπάρχουν στὴν Π. Δ. οἱ διπλὲς διηγήσεις, οἱ ἀντιθέσεις, οἱ γλωσσικὲς διαφορές, τὰ χάσματα, οἱ ἀναχρονισμοὶ και ἡ ἐναλλαγὴ τῶν ὀνομάτων τῶν θεῶν (Γιαχβέ, Ἐλ, Ἐλοάχ, Ἐλωχείμ, Adonai κλπ.). Στὴν πηγὴ Π, που ἀπομνημόνευε τὴν πολυθεϊστικὴ ἐβραϊκὴ παράδοση, ἦταν καταγραμμένο και ἱστορημένο ὅτι σχετίζονταν με τὴν προμωσαϊκὴ ἐβραϊκὴ ἱστορία και παράλληλα υπήρχαν μομφές και κατηγορίες κατὰ τοῦ Μωυσῆ και τῆς φυλῆς του.

Γιὰ νὰ γίνω πιὸ πειστικός, φέρνω μερικὰ παραδείγματα, παρμένα ἀπ' τὴν Πεντάτευχο: Στὸ πρῶτο διβλιο ὑπάρχει διπλὴ παράδοση γιὰ τὴν κοσμογονία. Τὸν κόσμο (ἄνθρωπο, ζῶα κλπ.) τὸν ἔφτιαξαν οἱ Ἐλωχείμ (=θεοί). Μὰ ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ και τὴν Εὐά γεννήθηκαν μόνο τρία ἀγόρια, ὁ Ἄβελ, ὁ Κάιν και ὁ Σὴθ (Γέν. 4, 1 - 2 και 25). "Αν και δὲν υπήρχαν κορίτσια, ὡστόσο ὁ Κάιν

1. Βλ. Α' Βασιλ. 14, 19 και 15, 7. Β' Βασιλ. 8, 23· 12, 19. Γ' Βασιλ. 14, 29. Α' Χρον. 9, 1 και 27, 24. Β' Παραλ. 16, 11· 25, 26 και ἄλλοι.

2. Μὰ και γιὰ τὴν προαιχμαλωσιακὴ περίοδο τῶν Ἰσραηλιτῶν και Ἑβραίων, ὁ Ἰώσηπος κατηγορηματικὰ λέει πὼς ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χρόνια οἱ ἱερεῖς κλπ. καταγράφανε τὰ σπουδαῖα γεγονότα και κρατοῦσαν ἀρχεῖα (βλ. Ἰώσηφ. Κατ' Ἀπίωνος, Α, 28 - 29).

παντρεύτηκε και ἔκανε τὸν Ἐνώχ (Γέν. 4, 17). Μὲ ποιά ἄλλω γυναικίᾳ παντρεύτηκε; Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχουν κενὰ καὶ ὁ νεώτερος συντάκτης, ἔχοντας ὑπ' ὄψην τοῦ δυο παραδόσεις (τὸν κώδικα Μ καὶ Π), μπερδεύτηκε καὶ γι' αὐτὸ λογοκρίνει καὶ διασκευάζει καὶ τὶς δυο παραδόσεις κ' ἔτσι μαθαίνουμε (Γέν. 4, 14 - 17) πὼς ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι ἄνθρωποι, ἐξὸν ἀπὸ τὸν Ἀδάμ καὶ τὴν Ἔδα¹. Δηλαδή, ἡ μιὰ παράδοση (ὁ κώδικας Π) καταφέρονταν κατὰ τοῦ Κáιν καὶ τὸν παρουσιάζει πρόσωπο μιὰρὸ καὶ δολοφόνου τοῦ ἀδελφοῦ του, ἡ ἄλλη ἄλλω (ὁ κώδικας Μ) παρουσιάζει τὸν Κáιν² προστατευόμενου τοῦ Γιαχβέ, γιατί ὁ Κáιν εἶναι πρόγονος τῶν Κενιτῶν, τῶν φανατικῶν πιστῶν τοῦ γιαχβισμού. Ἡ ἑβραϊκὴ παράδοση (κώδικας Π) στὸ πρόσωπο τοῦ Κáιν παρουσιάζει τὴ σκληρότητα τῶν Κενιτῶν, πὸς τοὺς χαρακτηρίζει σὰ φυλὴ ἄγρια καὶ ληστρικὴ (βλ. Ἀριθ. 24, 21· Α' Βασιλ. 15, 6· Κριτ. 5, 24)³. Ἀντίθετα ἄλλου (βλ. Ἐξοδ. 18), οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Κενίτες ἔχουν φιλικὲς σχέσεις. Ἐδῶ ἄλλω παρουσιάζεται γιὰ παράδοση τοῦ κώδικα Μ, πὸς μὲ τὸ ὄνομα Ἰσραηλίτες χαρακτηρίζει τοὺς Αἰγύπτιους ἀτόνιτες - γιαχβιστῆς.

Μὰ καὶ οἱ γύρω στὸν Ἰωσήφ διηγήσεις παρουσιάζουν πολλὰ ἀντιφάσεις καὶ ἀκόμη ὁ Βενιαμίν, ἐνῶ χαρακτηρίζεται τὸ πιὸ ἀγαπημένο παιδί τοῦ Ἰακώβ, ἄλλου ὁ ἴδιος ὁ Ἰακώβ ἀποκαλεῖ τὸν Βενιαμίν ληστή⁴. Ἄρα πρόκειται γιὰ δυο ἀντίθετες πηγές.

Θὰ μπορούσαμε ν' ἀντιγράψουμε ἕνα σωρὸ τέτοιες ἀντιφάσεις καὶ διπλῆς διηγήσεις στὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου. Ἐπίσης, ἄμα διαβάσουμε μὲ προσοχὴ τὰ δυο κεφάλαια τῆς Γένεσης, δ' καὶ ε', θὰ ἴ-

1. Εἶναι φανερὸ πὼς στὸ μέρος αὐτὸ τῆς Γένεσης οἱ κοσμογονικὲς μυθολογικὲς παραδόσεις ἔχουν δυο πηγές, ἡ μιὰ εἶναι ἡ α ἰ γ υ π τ ι α κ ἡ καὶ ἡ ἄλλη ἡ ε β ρ α ἰ κ ἡ, μὲ νεώτερες προσθήκες καὶ ἐπιδράσεις τῆς βαβυλωνιακῆς καὶ περσικῆς κοσμογονίας.

2. Ἄρα ὁ Κáιν στὴν πηγὴ αὐτὴ, σὰν Ἰσραηλίτης - Αἰγύπτιος, δὲν ἦταν φονιάς καὶ κακοῦργος.

3. Οἱ Ἑβραῖοι, ὅπως θὰ ἴδομε παρακάτω, ὄσοι ἀπὸ τὴ φυγὴ τοὺς ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, μετάνιωσαν ἀπὸ τὰ πολλὰ δεινοπαθήματά τοὺς καὶ τὶς στερήσεις στὴν ἔρημο καὶ μίσησαν τοὺς Μωσαϊστῆς - γιαχβιστῆς. Στὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα πὸς ἀποδείχνουν τὴν τέτοια ἀντίθεση Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑβραίων.

4. Ἡ φυλὴ Βενιαμίν ἦταν ἡ πιὸ ἀνυπότακτη καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν ἤθελε νὰ προσχωρήσει στὸ γιαχβισμό. Γι' αὐτὸ ἡ πηγὴ Μ παρουσιάζει τὸ γενάρχη τῆς ληστῆ (Γέν. 49, 27), ἐνῶ ἀντίθετα ἡ πηγὴ Π τὸν παρουσιάζει, ὄχι μόνο σὰν τὸν πιὸ ἀγαπημένο γιὸ τοῦ Ἰακώβ, ἀλλὰ καὶ σὰ γιὸ τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς καλῆς ἀνατροφῆς (Γέν. 35, 18).

δοῦμε πὼς ἡ «ἱστορία» τῆς γενεαλογίας τῶν πρώτων ἀνθρώπων εἶναι πολὺ μπερδεμένη. Κι ἂν προσέξουμε καλύτερα, θὰ διαπιστώσουμε πὼς στὰ δύο αὐτὰ κεφάλαια ὑπάρχουν δύο ἀντίθετες πηγές. Ἡ μιὰ παρουσιάζει τὴν καταγωγή τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ — Εὔα — Κάιν καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ — Εὔα — Σήθ. Οἱ δύο πηγές ἀνακατεύονται καὶ στὸ τέλος βγαίνει στὸ μέσο ὁ Νῶε (Γέν. 4, 1 - 25· 5, 1 - 32).

Εἶναι φανερὸ λοιπὸν πὼς τὸ κείμενο στὸ μέρος αὐτὸ εἶναι πολὺ χαλασμένο, γιατί ὑπῆρχαν δύο παράλληλες καὶ διαφορετικὲς πηγές, ποὺ συγχωνεύτηκαν σὲ μιὰ.

Στοὺς Προφῆτες πάλι, καθὼς καὶ στὴν Πεντάτευχο, ἐδῶ κ' ἐκεῖ βλέπουμε πὼς γίνεται διάκριση τῆς γενιᾶς (φυλῆς) Ἰακῶβ ἀπὸ τῆς γενιᾶς (φυλῆς) Ἰσραὴλ (βλ. Μιχ. 3, 1 καὶ 18· Ἐξοδ. 19, 3 καὶ ἄλλου).

Ἡ μωσαϊκὴ πηγὴ Μ ξέρεي μόνο τὴν Αἴγυπτο καὶ ὑμνεῖ τὸν Μωσῆ, ἡ ἴδια πηγὴ εἶχε μόνο αἰγυπτιακὰ ὀνόματα καὶ περιέγραφε αἰγυπτιακὰ λατρεϊακὰ ἔθιμα.

Ἀντίθετα, ἡ ἑβραϊκὴ πηγὴ ἐκθειάζε τοὺς Ἀβραάμ, Ἰσαάκ καὶ Ἰακῶβ καὶ ἱστοροῦσε μάλιστα ὀλόκληρη πάλῃ τοῦ Ἰακῶβ μὲ τὸν Γιαχβέ (Γέν. 32, 24 καὶ πέρα). Καὶ ὅμως, ἂν καὶ ὁ Ἰακῶβ νικᾷ, στὸ τέλος ὑποτάσσεται στὸ νέο θεό. Εἶναι φανερὸ ἐδῶ πὼς ἡ πηγὴ Π παρουσιάζε τὸ γενάρχη τῶν Ἑβραίων ἐχθρὸ τῶν γιαχβιστῶν καὶ τοῦ θεοῦ τῶν καὶ περιγράφοντας τὴν πάλῃ Ἰακῶβ καὶ Γιαχβέ ἤθελε νὰ πιστοποιήσει πὼς οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἰακῶβ ποτὲ δὲν πῖστεψαν στὸν Γιαχβέ. Οἱ διασκευαστὲς ὅμως στὰ μεταγενέστερα χρόνια διόρθωσαν τὴν πηγὴ Π, παρουσιάζοντας τὸν Ἰακῶβ, ἂν καὶ νικητὴ, νὰ ὑποτάσσεται στὸν Γιαχβέ. Ἀντίθετα, ἡ πηγὴ Μ παρουσιάζε τὸν Ἰακῶβ ἀπατεῶνα, γιατί γέλασε τὸν τυφλὸ πατέρα τοῦ Ἰσαάκ καὶ πῆρε τὰ πρωτότokia, ἂν καὶ μικρότερος, ἀπὸ τὸν Ἠσαῦ ποὺ δικαιοῦνταν νὰ γίνεῖ ἀρχηγὸς τῆς φυλῆς.

Κοντὰ σ' αὐτὰ ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε καὶ τοῦτο: ὁ ἐρχομὸς τῶν Ἑβραίων στὴν Αἴγυπτο παρουσιάζεται μὲ διπλὴ ἱστορία. Κατὰ τὴ μιὰ παράδοση (πηγὴ Μ), τὰ παιδιὰ τοῦ Ἰακῶβ (Ἑβραῖοι) ἦταν κακορίζικα καὶ πούλησαν τὸ μικρότερο ἀδελφὸ τους Ἰωσήφ σὲ Αἰγύπτιους ἐμπόρους. Πολὺ πιθανὸ νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες παραδόσεις, ποὺ νὰ παρουσιάζαν τοὺς ἀπόγονους τοῦ Ἰακῶβ ὡς ἀπατεῶνες. Ἡ πηγὴ ὅμως Π παρουσιάζε τὸν Ἰακῶβ σὰ μετανάστη στὴν Αἴγυπτο καὶ τὸν Ἰωσήφ νὰ προσδεύει καὶ νὰ φτάνει στὰ ἀνώτατα ἀξιώματα μέσα στὸ αἰγυπτιακὸ κράτος. Οἱ συντάχτες τῆς Π. Δ., φῶς φανερὸ, συγχώνεψαν τίς δύο πηγές καί, διασκευάζοντας τες, ἔφτιαξαν τὸ κείμενο ποὺ ἔχουμε μὲ ἓνα σωρὸ ἀντιφάσεις, ἀντιθέσεις καὶ χάσματα.

Ἐννοεῖται πὼς οἱ δύο αὐτὲς πηγῆς ἐπηρέασαν καὶ τὴν ὕστερ' ἀπὸ τὴν κατάκτηση καὶ καταστροφή τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ ἰσραηλιτικῆ καὶ ἑβραϊκῆ ἱερατικῆ φιλοσοφία καὶ γι' αὐτὸ σ' ὄλα τὰ κείμενα τῶν βιβλίων τῆς Π. Δ. μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς, ἀλλοῦ ἕμμεσα καὶ ἄλλοῦ ἕμμεσα, τίς δύο αὐτὲς πηγῆς. Ὅπως θὰ ἴδοῦμε ὅμως παρακάτω, στίς παραμονὲς τῆς πτώσης τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Κράτους (586), ὁ γιαχθισμὸς ἐκπροσωποῦνταν ἀπὸ μαχητικούς καὶ θαρραλέους λαϊκοὺς ἡγέτες: τοὺς λεγόμενους Προφήτες (Nebiiim) κ' ἔτσι ἡ ἐπίδρασή του ἦταν μεγάλη. Μὰ ἂν καὶ στὰ προφητικὰ βιβλία τῆς Π. Δ. ὑπάρχουν μόνο γιαχθιστὲς Προφῆτες, ὥστόσο ὑπῆρχαν καὶ Προφῆτες ἀντιγιάχθιστὲς, ποὺ τὰ κηρύγματα καὶ τὰ φυλλάδιά τους χάθηκαν.

Ἐκινώντας ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, καταλαβαίνουμε πὼς ὁ ἀντιγιάχθισμὸς ποὺ κατακρίνεται σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ προφητικὰ βιβλία¹ ἀντανακλᾷ τὴν πηγὴ Π ποὺ ἦταν ἡ μόνη παραδεχτὴ παράδοση σὲ πολλοὺς Ἑβραίους τῆς Παλαιστίνης.

Ὅπως βλέπουμε, ὁ μονοθεϊσμὸς τῶν Ἑβραίων στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια εἶναι ἕνας μῦθος. Ὁ ἐνοθεϊσμὸς (γιάχθισμὸς) πέρασε πολὺς καιρὸς ὥσπου νὰ ἐπικρατήσῃ. Ἡ λατρεία τοῦ Γιαχθέ, ναὶ μὲν ἐπιβλήθηκε καὶ στοὺς Ἑβραίους ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ἔφτασαν στὴ χώρα τῶν Κενιτῶν καὶ δῶθε, ὥστόσο ὅμως δὲν ἔγιναν καὶ ὅλοι γιάχθιστὲς, ἀλλὰ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔμειναν πολυθεϊστὲς (εἰδωλολάτρες).

Ἄν ὅλοι οἱ Ἑβραῖοι ἦταν μονοθεῖστὲς ἀπὸ τὰ χρόνια ποὺ ζοῦσαν στὴν Αἴγυπτο, τότε δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο καὶ μὲ κανένα σόφισμα νὰ ἐξηγηθῇ ἡ πολυθεῖα ποὺ ἐπικρατοῦσε, δταν ἤρθαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Παλαιστίνη. Γιατὶ δὲ λάτρευαν μόνο πολλοὺς θεοὺς, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τὰ βιβλία τῆς Π. Δ.², ἀλλὰ κράτησαν ἀκόμα καὶ λείψανα τοτεμισμού καὶ προγονολατρείας³.

Τὸ ἐπιχείρημα πὼς τάχα ἡ πολυθεῖα ἦταν ὕστερόχρονο φαινόμενο, ποὺ ἔχει τὴν αἰτία του στὴν ἐπίδραση τῆς θρησκείας τῶν παλαιῶν κατοίκων τῆς Παλαιστίνης, δὲν ἔχει ἀξία καὶ γιὰ τὸ λό-

---

1. Ἦσ. 5, 19. Σοφ. 1, 12. Ἱερ. 5, 12. Ἱεζ. 18, 25 καὶ 19, 33, 17. Μαλ. 3, 14-15. Ἰώβ 34, 9. Ψαλμ. 73, 11.

2. Βλ. Κριτ. 2, 11 καὶ πέρα, 3, 12' 10, 6. Α' Σαμ. 8, 8. Β' Βασιλ. 10, 18 καὶ πέρα. Α' Σαμ. 20, 6. Ἰησ. Ν. 24, 14. Ὠσ. 5, 14. Ἱερ. 4, 13. Β' Σαμ. 1, 23. Ἦσ. 5, 14 καὶ 31, 4. Ἰώβ 9, 26. Ἱερ. 52, 26. Ψαλμ. 132, 5. Ἀβ. 1, 8 κλπ.

3. Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο θὰ γίνῃ ἀνάλυση τῶν κυριότερων πηγῶν ποὺ ἀντανακλοῦν τὴν ἀρχέγονη καὶ πρωτοϊστορικὴ περίοδο τῆς ἱστορίας τοῦ ἰσραηλιτικοῦ καὶ τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ.

γο πού οι κατακτητές δέν μπορούσαν νά πάρουν τή θρησκεία τών υποδουλωμένων λαών και γιά τò δτι ή θρησκεία είναι άπό τά κοινωνικά φαινόμενα πού έχουν τίς πιò βαθιές ρίζες μέσα στην κοινωνία και δέν αλλάζουν εύκολα, δση βία κι άν μεταχειριστει κανείς. Άλλάζει μόνο άν γίνουν δρισμένες βαθιές μεταβολές στις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες μιās χώρας.

Και τώρα ας εξετάσουμε τò ζήτημα, τί ήταν ο Γιαχβέ και άν πραγματικά ήταν ο θεός τών Έβραίων στην προμωσαϊκή εποχή. Γιά νά κατατοπιστομε πιò καλά πάνω στο ζήτημα αυτό, πρέπει νά συμβουλευτομε την παλαιότερη αιγυπτιακή ιστορία. Υπάρχουν πηγές πού μās πληροφορουν πώς κατά τά μέσα του ΙΔ' αιώνα πριν τή χρονολογία μας βασίλευε στην Αίγυπτο ένας Φαραώ πού τονε λέγανε Άμένωφι (1375 - 1350), ο τέταρτος με τò ίδιο όνομα, πού έκανε μεγάλες μεταρρυθμίσεις και είναι ένας άπό τούς μεγαλύτερους κοινωνικούς μεταρρυθμιστές τής αρχαιότητας. Σύμφωνα με τά στοιχεία πού ήρθαν στο φώς, ο Φαραώ αυτός τίς κοινωνικές μεταρρυθμίσεις πού πραγματοποίησε τίς παρουσίασε με θεολογούσα ιδεολογία, γιατί στα χρόνια του ή θρησκεία - θεολογία ήταν μιá γενική κοσμοθεωρία¹.

Τò πρώτο λοιπόν πού έκανε ο Άμένωφισ ο Δ' ήταν νά επιβάλει τή λατρεία ενός μόνο θεού, του Άτόν², πού τονε θεωρούσε

---

1. Δηλαδή καθιέρωσε τή θρησκευτική μονολατρία και ειδικά τή λατρεία του Άτόν. Δατρεύονταν και πριν ο Ήλιος, αλλά ή λατρεία του είχε πολύπλοκο τυπικό. Έξάλλου ο Ήλιος δέν ήταν και ο μόνος θεός. Ο νέος θεός Ήλιος ήταν άσώματος. Εικονικές του παραστάσεις δέν όπήρχαν. Ο Έχνατόν γκρέμισε όλους τούς παλιούς ναούς, καταδίωξε τò ιερατείο και άπαγόρευε νά γίνονται άναγκαστικές θυσίες και μάλιστα με σφάξιμο και φήσιμο ζώων. Ήταν σέ όλα νεωτεριστής. Λένε πολλοί πώς έπηρεάστηκε άπό τή μητέρα του, πού δέν ήταν άπό βασιλικό σόι, αλλά γυναίκα του λαού. Ή αντίληψη αυτή δέν είναι σωστή. Ή θρησκευτική του μεταρρύθμιση ήταν λαϊκό κίνημα — μιá τέτοια επανάσταση είχε γίνει και πολύ πριν — πού γκρέμισε τò εκμεταλλευτικό καθεστώς τών γαιοκτημόνων και Ιερέων του Φαραώ.

2. Ο Γάλλος αιγυπτιολόγος Α. Moret (δλ. Histoire de l' Orient, τ. Β, σ. 523 και Nil et la civilisation égyptienne, Paris 1926, σ. 369) δέχεται πώς τò όνομα Aton είναι τò σημιτικό Adon ("Άδωνις). Γλωσσική εξάρτηση τής λέξης Aton άπό τò Adon δέχεται και ο W. F. Petrie (A history

ἐμφυχο καὶ ἐνσωματωμένο στὸν ἥλιο. Ὁ Ἄτὸν (= Ἥλιος) ἦταν παντοδύναμος, ἀπ' αὐτὸν ἐγῆκε ἡ ζωὴ, ἦταν ὁ δημιουργὸς καὶ ὁ πλάστης τοῦ κόσμου κι ἀπ' αὐτὸν ἐξαρτιόνταν ὅ,τι ὑπάρχει στὸν οὐρανὸ καὶ στὴ γῆς¹. Ὁ βασιλιάς αὐτὸς καταδίδωξε ἀκόμα τὸ ἱε-

of Egypt, τ. Β, Νέα Ὑόρκη 1896, σ. 212). Ἀντίθετη γνώμη ἔχει ὁ W. Budge (Tutankhamen, Amenism, Atenism, and egyptian monotheism, Λονδίνο 1923, σ. 56 καὶ πέρα). Πάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ ὑπάρχουν ἀντίθετες γνώμες. Μὰ ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ δὲν εἶναι ἂν ἡ λέξη Ἄτον εἶναι ἄσουριακὴ ἢ σημιτικὴ, ἀλλὰ ἂν ὁ Adon (Ἄδωνις) ἦταν ἀρχικὰ ἠλιακὴ θεότητα. Αὐτὸ ἔχει βασικὴ σημασία. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνῶμε πὼς ὁ φοινικικὸς θεὸς Adon ἦταν στὴν ἀρχὴ - ἀρχὴ ἠλιακὴ θεότητα καὶ πολὺ ἀργότερα μεταμορφώθηκε σὲ θεὸ τῆς ἐλάστησης, ὁπότε πῆρε τὴν προσωنيμία κ Ὑ - ρ ι ο ς, ἔ ξ ο υ σ ι α σ τ ῆ ς κλπ. Ἀπήχηση τῆς τέτοιας πανάρχαιης λατρείας ὑπῆρχε σὲ ὀρισμένους αἰγυπτιακοὺς καὶ φοινικικοὺς θρήνους. Ὑπάρχουν ἀρχαῖες πηγές ποὺ μᾶς πληροφοροῦν πὼς στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ταυτίζονταν ὁ Ἄδωνις μὲ τὸν αἰγυπτιακὸ θεὸ Ὅσιρι (βλ. λεξικὸ «Souda», στίς λ. Διαγνώμων καὶ Ἡρατοκος). Ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ ἄλλες ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πηγές ποὺ ἀφήνουν νὰ ὑπονοηθεῖ πὼς ὀρισμένοι θρήνοι ποὺ σχετίζονταν ἄμεσα μὲ τὴ λατρεῖα τοῦ Ἄδωνι εἶχαν τὴν καταγωγὴ τους στίς πανάρχαιες τελετουργίες ποὺ γίνονταν γιὰ τὸν ἐξευμενισμὸ τῆς ἠλιακῆς θεότητος ποὺ λέγονταν Ἄδωνις. (Γιὰ τὴν τέτοια πρωταρχικὴ λατρεῖα τοῦ Ἄδωνι βλ. καὶ A. Maury : Religion de la Grèce, τ. Γ', 264). Ὅλες οἱ τέτοιες παραδόσεις γιὰ τὴ λατρεῖα τοῦ Ἄδωνι ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους στὴν Ἀσία. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν εἶναι ἀπόλυτα βεβαιωμένο εἶναι ἂν τὸ σημιτικὸ ὄνομα (Adon) εἶναι τὸ ἀρχικόν. Πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς οἱ Σημίτες τὸ πῆραν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ποὺ μπορούμε νὰ τὴ χαρακτηρίσουμε σὰν τὴν πρῶτη χώρα ὅπου ὁ Ἥλιος λατρεύτηκε σὰν κυρίαρχος θεός.

1. Ὁ Ἄμένωφις ἦταν πολιτικὸς καὶ κοινωνικὸς μεταρρυθμιστής. Ὑποστήριξε τὶς λαϊκὲς μάζες, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τὰ ἀρχεῖα του ποὺ βρέθη-καν καὶ κατάργησε τὴν ἐπίσημη ἱερατικὴ γλώσσα — ἴσως τὴν ἱερατικὴ γραφὴ — καὶ καθιέρωσε τὴ δημοτικὴ - λαϊκὴ. Κι ἀκόμα κατάργησε τὰ ἀγάλματα μέσα στὸ μεγαλόπρεπο ναὸ ποὺ ἔφτιαξε γιὰ τὴ λατρεῖα τοῦ Ἄτὸν καὶ στὰ χρόνια του ἡ μ ὀ ν ἡ εἰκονικὴ παράσταση τοῦ νέου θεοῦ ἦταν ἔ ν α ς ἡ λ ι α κ ὸ ς δ ἰ σ κ ο ς μ ἔ ἀ ν α ρ ἴ θ μ ῆ τ α χ ἔ ρ ι α - ἄ χ τ ἰ δ ε ς, π ο ὐ θ ῶ π ε υ α ν τ ἄ γ ῆ ι ν α π λ ἄ σ μ α - τ ἄ τ ο υ. Αὐτὸ ἦταν ὄλο. Ὅστε νεκρικὲς τελετὲς ἀπεικονίζονταν, ὅστε τίποτ' ἄλλο ποὺ νὰ θυμίζει τὴν παλιὰ λατρεῖα. Οἱ πλάκες τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ, οἱ τοῖχοι, τὰ νταβάνια, ἦταν σκεπασμένα μὲ εἰκόνες ποὺ ἀναπαριστά-νανε τὴ χαρούμενη ζωὴ, μὲ φανταχτερὰ πουλιά, μὲ νερά καὶ πολύχρωμα φάρια, μὲ δλοπράσινα φυλλώματα κι ἀγρίμια ποὺ παίζουν καὶ πηδοῦν. Ἄλ-λος νεωτερισμὸς ἦταν ἡ λατρεῖα νὰ γίνεται φανερά καὶ ὄχι σὲ ἀπόκρυφα

ρατείο τῶν ἄλλων θεῶν, μετᾶθεσε τὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους του στὴ μέση Αἴγυπτο, ἴσως γιατί ἐκεῖ ἦταν οἱ πιὸ πολλοὶ πιστοὶ τῆς νέας θρησκείας, καὶ ἄλλαξε κιόλας τὸ ὄνομά του καὶ λέγονταν Ἐχνατόν¹ καὶ ὀνόμασε τὴ νέα πρωτεύουσά του Ἰχούτ-Ἄτόν (= Ὀρίζοντας τοῦ Ἥλιου)². Ὑστερα ὁμοῦ ἀπὸ καιρὸ καὶ ἀφοῦ πέρασαν πολλὰ χρόνια ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Ἀμένωφι, ἡ πόλη αὐτὴ στὶς λαϊκὲς μάζες κράτησε μόνο τὸ ὄνομα Ὀν (= Ἥλιος), σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ἄλλη, τὴν ἀρχαιότερη πόλη Ἡλιούπολη, ποῦ ἦταν ἀπ' ἔξω ἀπ' τὸ σημερινὸ Κάιρο κ' ἦταν τὸ πιὸ ὀνομαστὸ ἱερατικὸ κέντρο τῆς παλιᾶς προαμενωφικῆς θρησκείας. Καὶ τώρα, ὡς ξαναγυρίσουμε στὴ Βίβλο. Ἀπὸ τὸ 6' βιβλίο τῆς Πεντατεύχου (*ΕΞ. 1, 12) μαθαίνουμε πὼς ὁ βασιλιάς Ραμεσῆς ἀγγάρεψε τοὺς Ἰσραηλίτες νὰ χτίσουν τὶς πόλεις Πειθῶ, Ραμεσῆ καὶ Ὀν³. Κι ἄλλου πάλι, ὅπως θὰ ἴδουμε παρακάτω, γίνεται λόγος γιὰ τὸ θεὸ Ὀν (= Ὀν), ποῦ κατὰ τὴ γνώμη μας εἶναι ὁ Ἥλιος-θεὸς ποῦ ἐπέβαλε ὁ Ἀμένωφισ-Ἐχνατόν. Πρὶν ὁμοῦ ἀναλύσουμε τὶς βιβλικὲς πηγὲς ποῦ μᾶς πληροφοροῦν πὼς ὁ Γιαχβὲ δὲν ἦταν ἄλλος θεός, παρὰ ὁ αἰγυπτιακὸς Ἄτόν, πρέπει νὰ προσέξουμε καὶ μιὰ ἄλλη παράδοση ποῦ θρῖσκεται στὸ δ' κεφάλαιο τῆς Γένεσης, δόξα τελα ξεκάρφωτο ἀπὸ τὸ ἄλλο κείμενο. Ἡ παράδοση αὐτὴ λέει πὼς κάποιος Μελχισεδέκ⁴, «ἱερεὺς τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου», βασιλιάς τοῦ Σαλήμ⁵, βοήθησε τοὺς ἀπόγονους τοῦ Ἀβραάμ νὰ ξεσκλαβωθοῦν

ἱερά ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο ὅπως πρὶν, ἀλλὰ πάνω σὲ δωμοῦς καὶ στὸ σπαιθρο.

1. Ἄλλοι διαβάζουν στὸ αἰγυπτιακὸ κείμενο: Χουὲν-ατέν, ἄλλοι Ἀχνατόν καὶ ἄλλοι Ἰχουνατόν. Τὸ ὄνομα αὐτὸ σημαίνει ἢ δόξα ἢ χάρις τοῦ Ἄτόν.

2. Στὸ σημερινὸ χωριὸ Ἐτ-Τέλλ, ὅπου κατοικεῖ ἡ φυλὴ Ἀμάρνα καὶ ποῦ θρῖσκεται 600 χιλιόμετρα νότια τοῦ Καίρου, κοντὰ στὰ σύνορα Ἄνω καὶ Κάτω Αἴγυπτο. Στὰ 1887 ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς ποῦ ἔγιναν βρέθηκαν στὸ μέρος αὐτὸ πάνω σὲ κεράμους σπουδαιότατες γιὰ τὸ ἱστορικὸ τους περιεχόμενο ἐπιστολὲς κλπ. τῶν βασιλιάδων Ἀμένωφι τοῦ Γ' καὶ τοῦ Δ'.

3. Σωστότερη ἢ γραφὴ Ὀν (= Ἡλιούπολη).

4. Καὶ ὁ Μελχισεδέκ ἔφερε ἔξω φῶμι καὶ κρασί, ἦταν δὲ ἱερέας τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου. Καὶ εὐλόγησεν αὐτόν καὶ εἶπε: Ἐβλογημένος εἶναι ὁ Ἀβραάμ ἀπὸ τὸν ὑψιστὸ θεὸ ποῦ ἔχτισε τὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ. Καὶ εὐλογητὸς ὁ θεὸς ὁ ὑψιστος ποῦ παρέδωκε τοὺς ἐχτροὺς σου στὰ χέρια σου. Καὶ ὁ Ἀβραάμ ἔδωκε στὸν Μελχισεδέκ δέκατο ἀπὸ ὅλα (τὰ γεννήματα κλπ.). (Γέν. 14, 18-20' βλ. καὶ Ψαλμ. 110, 4 (109, 4, μετὰφ. Ο').

5. Ποῦ ἦταν ἡ χώρα Σαλήμ δὲν ξέρουμε. Ἀπὸ τὴν παραπάνω ὁμοῦ παράδοση θγαίνει πὼς οἱ Ἑβραῖοι πιέζονταν καὶ καταδιώκονταν ἀπὸ κάποιους ἐχτροὺς καὶ τοὺς προστάτευε ὁ Μελχισεδέκ. Φυσικὰ δὲν πρόκειται γιὰ τὸν

και τους υποχρέωσε να του πληρώνουν φόρο, άρα τους άφησε να ζουν μισοανεξάρτητοι. Υποπτεύομαι πως ο Μελχισεδέκ είναι ο Άμένωφις ο Δ' και αναγράφεται όχι με το αρχικό του όνομα ή με το νέο του (Έχνατόν), αλλά με το παρατσούκλι του ή με τον τότε γνωστό καθιερωμένο χαρακτηρισμό του¹: μεταρρυθμιστής, άποστατής, επαναστάτης ή κάτι τέτοιο².

Έτσι μπορούν να εξηγηθούν και οι φιλικές σχέσεις των άμενωφικών (= Ίσραηλιτών) και Έβραίων και οι καταπιέσεις των Έβραίων της Αιγύπτου από τους διαδόχους του Άμένωφι.

Και τώρα άς έρθουμε στα χωρία της Βίβλου που κάνουν λόγο για τον Γιαχβέ, για να ιδούμε αν ή άποψη που υποστηρίζουμε έχει βάσεις.

Όλοι σήμερα οι όπαδοί της ριζοσπαστικής κριτικής παραδέχονται πως από το βιβλικό κείμενο βγαίνει πως ο Γιαχβέ ήταν ένας άγνωστος και ξένος θεός για τους Έβραίους και γνωστός μόνο στους Ίσραηλίτες όπαδούς του Μωυση και στους Κενίτες. Πριν φτάσουν οι Έβραίοι στο όρος Σινά* ή Χωρειβ, ούτε τον λάτρευαν, ούτε τον ήξεραν. Νά μιιά πεντακάθαρη άπόδειξη:

«Είπε δε ο Μωύσης προς τον Θεόν: εάν μεταβῶ εις τους
Ί σ ρ α η λ ί τ α ς⁴ και είπω εις αυτούς, ο Θεός των πατέ-

Υιο τον Άβραάμ, αλλά για τους άπογόνους του τους Έβραίους. Αυτό είναι το νόημα της παραπάνω περικοπής. Το όνομα Μελχισεδέκ είναι σύνθετο από το Μάλ' άκ (άγγελος άπεσταλμένος) και το Σεδέκ.

1. Μιιά που ο Άμένωφις έγινε πολύ άκουστός για τις μεγάλες και ριζικές μεταρρυθμίσεις που έκανε στην Αιγυπτο, από τους φίλους και έχτρους του θά τιτλοφορήθηκε με ανάλογα επίθετα. Γι' αυτό είναι δουλειά των αιγυπτιολόγων και σημειολόγων πάνω στην υπόθεση αυτή να έτυμολογήσουν το όνομα Μελχισεδέκ.

2. Ο Μελχισεδέκ στο χωρίο που σημειώσαμε έχει όλα τα χαρακτηριστικά του Άμένωφι - Έχνατόν, είναι δηλαδή ο αντιπρόσωπος του παντοδύναμου και κυρίαρχου θεού (Άτόν).

3. Όπως θά τονιστεί παρακάτω, δεν πρόκειται για το σημερινό όρος Σινά, αλλά για κάποια άλλη περιοχή, που είχε ήφαιστειο, όπου διαρκώς άκούονταν κρότοι, έβγαιναν λάμψεις και τινάζονταν λάβα που έκαιγε τα πάντα. Το τέτοιο περίγυρο ήταν υποβλητικό και δημιουργώντας τρόμο συνέλεσε πολύ στο να πιστέψουν οι Έβραίοι, πως τα γεωλογικά αυτά φαινόμενα ήταν έργο του Γιαχβέ.

4. Η άρχαία πηγή Μ θά έλεγε δίχως άλλο Έβραίους. Στα προχριστιανικά όμως χρόνια που συντάχτηκε ή Πεντάτευχος, οι Έβραίοι παρουσίαζαν το γι:αχβισμό οά δικιά τους από καταβολής κόσμου λατρεία. Έξάλλου, στη

ρων σας με απέστειλε πρὸς σᾶς και με ἐρωτήσωσι ποῖον τὸ ὄνομα αὐτοῦ, τί θ' ἀπαντήσω εἰς αὐτούς; Ἀπεκρίθη ὁ Θεὸς πρὸς τὸν Μωϋσῆν: **Εἶμαι ἕκτεινος ὁστις εἶμαι**¹. Καὶ εἶπε τὰ ἐξῆς εἰς τοὺς υἱοὺς Ἰσραήλ: «**ἕκτεινος ὁστις εἶμαι**» με απέστειλε πρὸς ὑμᾶς» (Ἔξ. 3, 13-14) (μετάφρ. ἀπὸ τὸ ἑβραϊκο κείμενο τοῦ Β. Βέλλα, Ὑρησκ. προσωπικότητες, σ. 14).

Τὸ ἑλληνικὸ ἔμως κείμενο τῶν **Ο'** στήν ἀπάντηση και προσταγή τοῦ Γιαχβὲ δὲν ἔχει: «**εἶμαι ἕκτεινος ποὺ εἶμαι**», ἀλλά: «**ἐγὼ εἶμι Ὡν**» και στή συνέχεια ὁ Γιαχβὲ λέει στὸν Μωϋσῆ: «**πὲς στοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἀβραάμ και τοῦ Ἰακώβ πὼς ὁ Ὡν με ἀπέστειλε νᾶρθω πρὸς σᾶς**» (Ἔξ. 3, 13-14).

Ἄν διαβάσουμε τὰ δυὸ κείμενα (ἑβραϊκο και ἑλληνικὸ) με προσοχή, θὰ καταλάβουμε τὴ μεγάλη διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα τους, γιατί ἡ ἔννοια εἶναι διαφορετικὴ στὸ καθέν' ἀπ' αὐτὰ (βλ. και Βέλλα, Ὑρησκ. προσωπικότητες, σ. 14).

Σημειῶνῶ ἀκόμα πὼς πολλοὶ παλαιοδιαθηκολόγοι παραδέχονται γιὰ σωστὸ τὸ ἑβραϊκο (μασοριτικὸ) κείμενο, ἐνῶ οἱ συντηρητικοὶ θεολόγοι, ἀκολουθώντας τὴν παράδοση ποὺ σχηματίστηκε στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, δίνουν στήν παραπάνω φράση «**ἐγὼ εἶμαι ὁ Ὡν**» μεταφυσικὴ ἔννοια: «**Εἶμαι ὁ αἰωνίως ὑπάρχων, ἕκτεινος ποὺ δὲν ἀλλάζει, δηλαδὴ ὁ πραγματικὸς θεὸς ἀπὸ καταβολῆς κόσμου**». Τέτοια ἔννοια δὲν ἔχει οὔτε τὸ ρῆμα εἶμι, οὔτε τὸ ἑβραϊκο ρῆμα **הָיָה**. Μοῦ φαίνεται πὼς οἱ **Ο'** μετάφρασαν κείμενο ποὺ εἶχε τὴν αἰγυπτιακὴ ὀνομασία τοῦ Ἄτόν². Τὸ ἴδιο κά-

---

συνέχεια τοῦ παραπάνω διαλόγου ἀνάμεσα Γιαχβὲ και Μωϋσῆ, γίνεται λόγος γιὰ τὸν Γιαχβὲ σὰ θεὸ τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαὰκ και τοῦ Ἰακώβ. Μὰ ἀπὸ τούτη τὴν ἐρώτηση τοῦ Μωϋσῆ θγαίνει και κάτι ἄλλο: πὼς οἱ ὀπαδοὶ του (κι αὐτοὶ ἦταν φυσικὰ οἱ Ἑβραῖοι — τὸ ἐπίμικτον πλῆθος) γιὰ πρώτη φορὰ ἀκουαν πὼς πρέπει νὰ λατρεύουν ἓνα νέα θεὸ κι ἀκόμα πὼς ὁ Μωϋσῆς **δ ἰ σ τ α ζ ε ν'** ἀναγγελεῖ στοὺς ἀλλοφύλους ὀπαδοὺς του τὸ νέο θεὸ με τὸ παλιὸ του αἰγυπτιακὸ ὄνομα.

1. Τὸ ἑβραϊκο κείμενο ἔχει «**ἐγγὲ ἀσέρ ἐγγὲ**» (Ἔξοδ. 3, 13-14). Καὶ ὁ Ἀκύλας, μεταφράζοντας τὸ ἑβραϊκο κείμενο, γράφει: «**Ἔσομαι ὅς ἔσομαι**» και ὁ Θεοδοσίων ἔτσι μεταφράζει ἄρα σὰ χρόνια τους τὸ ἑβραϊκο κείμενο εἶχε νοθευτεῖ στὸ σημεῖο αὐτό, καθὼς και σὲ ἄλλα (βλ. παρακάτω κεφ. ΙΓ').

2. Ὁ ὄρος Ἄτόν εἶναι σύνθετη λέξη ἀπὸ τὸ Ἄτ = δίσκος και τὸ Ὡν

νανε και όταν βρήκαν στο εβραϊκό κείμενο του 'Ιερεμία (14, 13 και 39, 17) την ίδια λέξη. Πρέπει όμως να θυμηθούμε πώς στο ΐ-διο βιβλίο της 'Εξόδου βρήκαν και άλλου την ονομασία "Ον (βλ. 'Εξ. 1, 12) και την αποδώσανε με τη λέξη 'Ηλιούπολις. "Αρα έδω ό "Ον δέν είναι μετοχή του ρήματος είμι, αλλά ξένη λέξη — αιγυπτιακή —, που σχετίζεται άμεσα με την ονομασία του 'Ατόν. "Ισως ακόμα τό κείμενο έξεπίτηδες να ήταν χαλασμένο στη λέξη αυτή και να τής έλειπε τό πρώτο συνθετικό κ' έτσι οι Ο' παραπλανήθηκαν και, μήν ξέροντας ποιός ήταν ό 'Ατόν, νόμισαν πώς πρόκειται για κάποιο όνομα και τό άφησαν άμετάφραστο, πράμα που παραπλάνησε τούς Πατέρες τής 'Εκκλησίας και έδωσαν στη φράση φιλοσοφικό νόημα. Οι ραββίνοι πάλι, που μισούσαν κάθε τι τό ξενικό και δέν ήθελαν ό Γιαχβέ να 'χει καμιά σχέση με την αιγυπτιακή θεότητα, διασκεύασαν τό κείμενο, δάζοντας τη φράση «είμαι εκείνος που είμαι».

Κάναμε λόγο παραπάνω για την αρχαία 'Ηλιούπολη, που ήταν άπ' έξω άπ' τό σημερινό Κάιρο και για την 'Ιχούτ - 'Ατόν, που ήταν ή πρωτεύουσα του 'Αμένωφι του Δ'. Η πρώτη λέγονταν Πόλις του Ρά και αρχικά οίκος - ναός του Ρά¹ και ή άλλη 'Ορίζοντας του 'Ηλιου, που άργότερα ή προφορά της έπεσε σε "Ον (= 'Ηλιος).

Τήν παλιά 'Ηλιούπολη ή Ισραηλιτική παράδοση τηνε θεωρούσε σαν πόλη τής άμαρτίας και του πολυθεϊσμού, γι' αυτό στον 'Ιερεμία βρίσκουμε περικοπές που άντανανκλούν τό μίσος των 'Ισραηλιτών και των 'Εβραίων ενάντια στους άντιατονικούς Αιγυπτίους:

«Θά κομματιάση (ό Γιαχβέ) τούς στύλους (=δωμούς) τής 'Ηλιούπολης² που είναι στην "Ον και στα σπίτια της θά δάλη φωτιά» (50, 13 κατά τούς Ο').

= ήλιος.

1. "Αν και Ρά αρχικά δέ σήμαινε "Ηλιος, άργότερα τό 'Αμιούν - Ρά σήμαινε τόν θεό - "Ηλιο. Αδτή λοιπόν την πόλη, όπου ήταν τό αρχαιότερο Ιερό του Ρά, λέγανε 'Ηλιούπολη κατά την έλληνική απόδοση.

2. Πολύ πιθανό ή λέξη 'Ηλιούπολη να είναι «γλώσσα», δηλαδή προσθήκη έρμηνευτική. Τό εβραϊκό (μασοριτικό) κείμενο δέν έχει 'Ηλιούπολη, ούτε "Ον, αλλά λέει: «Θά κομματιάσει ό Γιαχβέ τά είδωλα του οίκου του "Ηλιου που είναι στην Αιγυπτο και θά κάψει τούς ναούς των αιγυπτιακών θεών» (43, 13). Παραδέχομαι πώς οι Ο' μεταφράσανε άπό παλαιότερο κείμενο. Οι ραββίνοι, όπου βρήκανε "Ον, άλλαξαν τό όνομα αυτό. 'Εδω δάlane Α Ϊ γ υ π τ ο ς. Κ' έτσι δώσανε νόημα διαφορετικό, γιατί παρουσιάζουν τόν Γιαχβέ να μάχεται τό θεό - "Ηλιο.

Στό κείμενο όμως τοῦ Ἱερεμία υπάρχουν καί ἄλλες διαφωτιστικές μαρτυρίες. Στό κεφ. 14, 13 διαβάζουμε:

«Ὁ Ὡ ν¹, Κ Ὑ ρ ι ε, ἰδοὺ οἱ προφῆται αὐτῶν προφητεύουσι καί λέγουσι...» (κατά τή μετάφραση τῶν Ο').

Καί ἄλλοῦ:

«Ὁ Ὡ ν, Κ Ὑ ρ ι ε², σὺ ἐποίησας τὸν οὐρανὸν καί

---

1. Τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον εἶναι διατυπωμένο διαφορετικῶς. Λέει: «Ahaḥ Adonaj Γιαχβέ = Κύριε Ἄντονάι Γιαχβέ».

2. Κ' ἐδῶ τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον ἔχει τὴν ἴδια ἔκφραση τοῦ σημειώσαμε παραπάνω: «Ἄχ Ἄντονάι Γιαχβέ». Τὸ Adonaj ἀπὸ τὸ Adon (=ἐξουσιαστής, Κύριος), σημαίνει ὁ Κ Ὑ ρ ι ὅ ς μ ο υ. Εἶναι φανερό πῶς τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον παραποιήθηκε, γιὰ τὴν ἔκφραση: Κ Ὑ ρ ι ε, Κ Ὑ ρ ι ε μ ο υ, Κ Ὑ ρ ι ε, εἶναι ἕνας ἑκφραστικὸς πλεονασμὸς τοῦ δὲν ἔχει νόημα. Πρέπει λοιπὸν νὰ παραδεχθῆμε πῶς οἱ Ο' εἶχαν ὑπ' ὄψην τοὺς ἄλλο κείμενο, παλιότερο καί ἀνόθευτο, τοῦ εἶχε τὴν αἰγυπτιακὴ λέξη Ὅν (=Ἡλιος) καί, μὴ μπορῶντας νὰ τὴν ἐξηγήσουν, τὴν ἄφησαν ἀμετάφραστη. Τὸ ἐπιχειρήματα τῶν παλαιοδιαθηκολόγων πῶς «οἱ Ο' ἀντι Ahaḥ διᾶβασαν κάποιον ρηματικὸν τύπον καί πιθανῶς τὴν μετοχὴ τοῦ ρήματος haḡa (h) = εἶμαι», δὲ στέκει, γιὰ τὴν τότε θὰ ἦταν ἀγράμματοι καί δὲ θὰ μπορούσαν νὰ τὰ βγάλουν πέρα μεταφράζοντας τὴ Βίβλο, τοῦ δὲν ἦταν μικρὸ ἔργο. Μά, ἂν δεχθῆμε αὐτό, τότε κατ' ἀνάγκη πρέπει νὰ δεχθῆμε πῶς οἱ Ο', ὅπου στὴ μετάφρασή τους δὲ συμφωνοῦν μὲ τὸ ἑβραϊκὸν (μασοριτικὸν) κείμενον, κάνανε παρανοήσεις καί μεταφράσανε ὅτι τοὺς κατέβαινε. Αὐτὸ όμως δὲ συμβαίνει. Τὸ σωστὸ εἶναι πῶς, ἄσχετα ἂν ἔκαναν ἐδῶ καί ἐκεῖ λάθη, οἱ πῶς πολλὰς διαφορὰς τοὺς μὲ τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον ἔχουν τὴν πηγὴν τοὺς σὲ διαφορετικὸν, παλαιότερον κείμενον, τοῦ εἶχαν ὑπ' ὄψην τοὺς. Γι' αὐτὸ δέχομαι πῶς στὰ παραπάνω χωρία τοῦ Ἱερεμία οἱ Ο' μεταφράζον σωστά, ἐνῶ οἱ μασοριτεὶς ἄλλαξαν ἐξεπίτηδες τὸ κείμενον στὸ σημεῖο αὐτό. Κι αὐτὸ ἐγίνε σκοπίμα, γιὰ τὴν στὰ ἑλληνιστικὰ καί ρωμαϊκὰ χρόνια στὴ Μεσόγειο καί τὴν Κοντινὴ Ἀνατολὴ ἢ λατρεία τοῦ Ἡλιοῦ ἄρχισε νὰ κυριαρχεῖ στὸ Πάνθεο τῶν διαφόρων λαῶν. Ἰπῆρχαν προσευχάς, ἐπωδές, δεήσεις κλπ., στὶς ὁποῖες γίνονταν ἐπικλήση στὸν Ἡλιο. Ἀκόμα, ὁ θεὸς Μίθρας τῶν Περσῶν σὺν ἡλιακῇ θεότητι εἶχε ἐπικρατήσῃ στὶς μεσογειακὰς χώρας. Ἐπίσης καί ὁ Ζεὺς παρομοιάζονταν μὲ τὸν Ἡλιο. Βρέθηκαν ἐπιγραφὰς κλπ. τοῦ μὲς πληροφοροῦν πῶς ὁ Ἡλιος ξανάγινε ἡ ὑπέρτατη θεότητα: «Διὶ Ἡλίῳ μεγάλαυ Σεράπιδι καί τοῖς συνάνοις, ἐρωτᾷ ἡ Νίκη, εἰ συμφέρει μοι ἀγοράσαι παρὰ Τασαραπίωνος, ὃν ἔχει δοῦλον Σαραπίωνα καί τὸν Γατώνα, τοῦτό μοι δός». Καί ἄλλη σχετικὴ προσευχή: «Κύριε, χαῖρε, μεγαλοδύναμε, με-

τὴν γῆν τῇ ἰσχύϊ σου τῇ μεγάλῃ...» (39, 17 κατὰ τοὺς Ο', κατὰ τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον 32, 17).

Καὶ στὸ κείμενον τοῦ Ἰεζεκιήλ¹ βρίσκουμε τὴν ἴδια παράδοσιν. Ἡ Αἴγυπτος θὰ καταστραφῆ, ἡ νεολαία τῆς Ἡλιούπολης θὰ περάσῃ ἀπὸ μαχαίρι, οἱ γυναῖκες τῆς θὰ γίνουσι σκλάβαι καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ρᾶ θὰ ἐξαφανισθῆ (Ἰεζ. 30, 16 - 17).

Ἀπὸ τὰ χωρία αὐτά, ποῦ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικά, εἶναι φανερὸν πῶς οἱ φανατικοὶ Ἰσραηλίτες (κυρίως οἱ Κενίτες καὶ Ρεχαβίτες) μισοῦσαν τοὺς Αἰγύπτιους καὶ τὸ ἄσβεστο αὐτὸ μῖσος βαστοῦσε ἀπ' τὸν καιρὸ ποῦ ἦταν στὴν Αἴγυπτον, ἀπὸ τὰ χρόνια ἀκόμα τοῦ Ἀμένωφι τοῦ Δ'. Γι' αὐτὸ καὶ ἐκδηλώνονταν ἅν ἀντίθεσιν θρησκευτικῇ, μιὰ ποῦ ἐκεῖνα τὰ χρόνια οἱ πολιτικοκοινωνικὲς ἀντιθέσεις καὶ ἐπαναστάσεις ἐπαιρναν μορφὴν θρησκευτικῆς πάλης. Ἐκεῖνο λοιπὸν ποῦ πρέπει νὰ προσέξουμε εἶναι τοῦτο: Τὸ μῖσος αὐτὸ ἐκδηλώνονταν ἐναντία στὴν Ἡλιούπολιν, ποῦ ἦταν τὸ ἀρχαῖον καὶ μόνιμον κέντρο τῶν ἱερέων τοῦ Ρᾶ, τῶν πρὸ ἀσπόνδων ἐχτρῶν τῆς ἀμενωφικῆς μεταρρύθμισης καὶ ἐναντία στὸ θεὸ Ρᾶ, τὸ μεγαλύτερον ἀντίπαλον τοῦ Ἄτον - Γιαχβέ.

Τὸ δτι γίνονταν πολὺς λόγος γιὰ τὸν Θεὸ - Ἡλιο (= Ὁν) καὶ

γαλοκράτωρ, βασιλεὺς, μέγιστος θεῶν, Ἡ λ ι ε, ὁ κύριος τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, θεὸς θεῶν, ἰσχύει σου ἡ πνοή, ἰσχύει σου ἡ δύναμις, Κύριε...» (δλ. K. Preisendanz: Papyri Graecae Magicae τ. Α, 94 καὶ τ. Β, 157). Μιὰ λοιπὸν ποῦ ὁ Ἡλιος ἐγίνετο ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους θεοὺς τῶν μεσογειακῶν λαῶν, οἱ ραββίνοι ποῦ παρουσίαζαν τὸν γιαχβισμόν τους ὡς μοναδικὴ ἀληθινὴ θρησκεία, ποῦ ἀποκαλύφθηκε μόνον σ' αὐτοὺς, νόθεψαν κάθε πηγὴ τῆς Βίβλου, ποῦ ἔκανε λόγον ἄμεσα καὶ ἔμμεσα γιὰ τὸν Γιαχβέ - Ὁν (= Ἡλιο).

1. Δὲν ἐξετάζω ἐδῶ, ἂν οἱ προφητεῖαι τοῦ Ἰερεμῆα καὶ τοῦ Ἰεζεκιήλ γράφτηκαν ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἢ εἶναι νεώτερες προσθήκαι. Πρὸ πιθανὸν εἶναι πῶς τὸ μῖσος ἐναντία στοὺς Αἰγύπτιους ἀναζωπυρώθηκε μέσα στὶς τάξεις τῶν γιαχβιστῶν στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς προαιχμαλωσιακῆς ἐποχῆς καὶ φούντωσε, ἅμα γύρισαν οἱ Ἑβραῖοι ἀπὸ τὴν ἐξορία καὶ κυρίως στὰ 525 ποῦ οἱ Πέρσες καταλάβαν τὴν Αἴγυπτον. Ὅπως κ: ἂν εἶναι ὁμοίως, τὸ μῖσος αὐτὸ τροφοδοτοῦνταν ἀπὸ πανάρχαιες παραδόσεις, ποῦ βαστοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς φυγῆς τους ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον.

2. Ὁ F. Perles (δλ. Der Gott Rê bei Ezechiel, στὸ Orientalische Literaturzeitung, Λειψία 1926, σ. 448 - 9) ὑποστήριξε μὲ γερὰ ἐπιχειρήματα, πῶς στὸ κεφ. 30, στίχ. 16 τοῦ Ἰεζεκιήλ ὑπάρχει ἡ γραφὴ Ρᾶ καὶ ἡ λέξις «δενουπάτς» (=κατασυντριβή) καὶ δχι: «δεναφῶτς» (=διαχυθῆσεται ὕδατα) ὅπως μετέφρασαν οἱ Ο'.

τὴν Ἡλιούπολη στὶς παλαιότερες παρακλητικὲς παραδόσεις, τὸ μαντεύουμε καὶ ἀπὸ μιὰ περικοπὴ τοῦ Ἡσαΐα τοῦ συμπληρώνει ἕμμεσα τὸ κείμενο τοῦ Ἱερεμία καὶ τοῦ Ἰεζεκιήλ:

«Κεῖνη τὴν ἡμέρα θὰ εἶναι στὴν Αἴγυπτο πέντε πολῖτες, ποὺ θὰ μιλοῦν τῆ γλῶσσα τῆς Χαναάν καὶ θὰ ὀρκίζονται στὸ ὄνομα τοῦ Γιαχβὲ τοῦ κραταιοῦ. Ἡ μιὰ ἀπ' αὐτὰς θὰ πάρει τὸ ὄνομα πολῖτεῖα τοῦ Ἡλίου¹. Κεῖνη τὴν ἡμέρα θὰ στηθεῖ στὴ μέσσιαν ἢ Αἴγυπτο ἕνας ἄωμος γιὰ (τὴ λατρεία) τοῦ Γιαχβὲ καὶ μιὰ στήλη γιὰ νὰ τιμᾶται ὁ Γιαχβὲ στὴν ἐπικράτειά του². Αὐτὸ θὰ εἶναι σημάδι καὶ μαρτυρία γιὰ τὸν κραταῖο Γιαχβὲ στὴ χώρα τῶν Αἰγυπτίων...» (Ἡσαΐας 19, 18 - 20)³.

1. Τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο ἔχει: *hir hahèrès* = πόλη τῆς καταστροφῆς. Ἄλλοι ὅμως ἑβραϊολόγοι διαβάξουν *hir hakhèrès* = πόλη τοῦ ἡλιου. Ὁ Duhm προτιμᾷ *hir haharis* = πόλη τοῦ λιονταριοῦ, ἀπὸ τὸ ἀραβικὸν *haris* (=ἐπίθετο τοῦ λιονταριοῦ). Ὁ Causse δέχεται τὴ γραφὴ *ir hakhèrès* (=Ἡλιούπολις). Τὸ κείμενο στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι χαλασμένο ἢ πρὸ σωστὰ διορθωμένο. Πρὸ σωστὴ εἶναι ἡ γραφὴ *hir hakhèrès*. Αὐτὴ εἶναι ἡ παλαιότερη, ἐπειδὴ ὅμως θύμιζε τὴν ἡλιακὴ ἰδιότητα τοῦ Γιαχβὲ, νοθεύτηκε ἀπὸ τοὺς μασορίτες - ραββίνους.

2. Ὅπως ξέρομε, ὁ Ἐχνατὸν μετέφερε τὴν πρωτεύουσά του ἀνάμεσα Ἄνω καὶ Κάτω Αἰγύπτου· ἄρα στὸ ἴδιο μέρος θὰ στήνονταν ὁ ἄωμος τῆς λατρείας τοῦ Γιαχβὲ καὶ ἡ κυριότερη πολιτεία τῆς Αἰγύπτου θὰ ἔπαιρνε πάλι τὸ παλιὸ ὄνομα ποὺ εἶχε καὶ ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ἐχνατὸν.

3. Ὁ Cheyne καὶ ὁ Kittel παραδέχονται πῶς ἡ «προφητεία» τοῦ Ἡσαΐα, ποὺ βρισκεται στὸ 19 κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του, εἶναι φτιαγμένη στὰ χρόνια τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ μάλιστα στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Σωτήρα. Ὁ Duhm καὶ ὁ Marti ὑποστηρίζουν πῶς ἔχει συνταχθεῖ στὸ τέλος τοῦ 2ου προχριστιανικοῦ αἰώνα. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ «προφητεία» αὕτη, καὶ μὲν πῆρε τὴν ὀριστικὴ τῆς μορφῆς στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ὥστόσο ὅμως μέσα στὸ κείμενό της ὑπάρχουν κομμάτια ἀπὸ πολὺ παλιότερο Ἦμνο. Τὸ παραπάνω κομμάτι ποὺ μεταφράσαμε ἀνήκει σὲ πολὺ παλιὰ Ὠδὴ, ποὺ συντάχθηκε στὰ ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ τὴν Ἐξοδο χρόνια. Ναὶ μὲν ὁ Γιαχβὲ τοὺς ὑποσχέθηκε νὰ τοὺς ὀδηγήσει στὴ γῆ Χαναάν, ὥστόσο ὅμως οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Κενίτες γιὰ πολλὰ χρόνια νοσταλγοῦσαν νὰ ξαναγορίσουν στὴν πατρίδα τους καὶ μάλιστα νικητὲς καὶ τροπαιοῦχοι. Σ' ὅλες τὶς ομάδες, ποὺ ἀνήκουν σὲ κόμματα νεωτεριστικὰ καὶ ἐπαναστατικὰ, μᾶς τὸ διδάσκει ἡ ἱστορία τῶν λαῶν πῶς τὸ ὑπέρτατο ἰδανικὸ ποὺ χρησιμεύει σὰ συνεχτικὸς δεσμὸς τους εἶναι νὰ ἐπιβάλλουν τὴν

Είναι λοιπόν φανερό από τὰ παραπάνω διδλικά κείμενα πώς, όπου οί Ο' έχουν τή λέξη "Ων, αὐτή σημαίνει τὸ θεὸ - "Ἡλιο, όταν προτάσσεται τῆς λέξης Γιαχβὲ ἢ "Αντονάι· καί, όπου γίνεται λόγος γιὰ θεομῶν κλπ., σημαίνει πόλη τοῦ "Ἡλιου. "Αρα στήν ἰσραηλιτικὴ γραφτὴ παράδοση — στήν πηγὴ Μ — γίνονταν παλαιότερα συστηματικὸς λόγος γιὰ τὸν "Ων - "Ἡλιο.

Μόνο ἔτσι μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν τὰ τόσα αἰγυπτιακὰ λατρευτικὰ στοιχεῖα ποὺ θρῖσκονται στή θρησκεία τοῦ "Ισραήλ, τὰ πολλὰ αἰγυπτιακὰ ὀνόματα καὶ ἕνα σωρὸ ἄλλες ἐνδείξεις γιὰ τὴν αἰγυπτιακὴ ἐπίδραση πάνω στὸ γιαχβισμό ποὺ ὑπάρχουν στήν Πεντάτευχο καὶ στ' ἄλλα διδλικά τῆς Βίβλου¹.

Πρέπει ὅμως νὰ ἴχουμε ὑπ' ὄψη πὼς, μιὰ ποὺ οί "Ισραηλίτες (Αἰγύπτιοι - ἀμενωφικοί) ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, όπου ὁ "Ἡλιος ἔπαιζε κυριαρχικὸ ρόλο στήν παραγωγὴ, δὲν μποροῦσαν νὰ κρατήσουν ἀμετάδλητο τὸ ὀνοματολογικὸ τυπικὸ τῆς λατρείας του. Κατὰ τὴν πορεία πρὸς Χαναάν, μέσα στήν ἔρημο τῆς "Αραβίας, ὁ "Ἄτόν, ποὺ ἴσως τότε μετονομάστηκε σὲ Γιαχβὲ ἢ κάτι τέτοιο, γίνεται στρατηλάτης. Τὸ κύριο γνώρισμά του εἶναι τώρα ὁ π ὁ λ ε μ ο ς (βλ. "Εξ. 15, 3).

Οί πόλεμοι τοῦ "Ισραήλ εἶναι πόλεμοι τοῦ Γιαχβὲ ("Αριθ. 21, 14· Α' Βασιλ. 18, 17· 25, 28). Αὐτὸ δείχνει πὼς τὸ ὄνομά του καὶ οί ιδιότητές του ταυτίζονται. Εἶναι ὁ παντοκράτορας ποὺ θέλει νὰ γίνει παγκόσμιος θεός. Θέλει νὰ λατρεύεται ἀπ' ὅλους τοὺς λαοὺς, γι' αὐτὸ οί φανατικοὶ ὀπαδοί του θεωροῦνται στρατιῶτες (πολεμιστές) τοῦ Γιαχβὲ ("Εξ. 7, 4).

Κι αὐτοὶ εἶναι οί "Ισραηλίτες, δηλαδὴ οί παλαιοὶ ἀμενωφικοί, ἐνῶ οί "Εβραῖοι ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι πολυθεῖστες καὶ νὰ μὴν πιστεύουν στὸν Γιαχβὲ. "Αντίθετα οί Κενίτες εἶναι οί πιὸ φανατι-

---

ιδεολογία τους. "Ετσι λοιπόν καὶ οί "Ισραηλίτες ἐκείνου τοῦ καιροῦ, γιὰ πολλὰ χρόνια καὶ ὅπου νὰ συνηθίσουν καὶ ἐγκλιματιστοῦν στή νέα πατριδα τους, ἐπλαθάν θνεῖρα πὼς μιὰ μέρα θὰ ξαναγύριζαν στήν Αἴγυπτο, γιὰ νὰ ἐπιβάλλουν τὴ θρησκευτικοκοινωνικὴ μεταρρύθμιση. "Εχοντας λοιπόν αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ, μαζί μὲ τοὺς ἄλλους θνεοὺς στὸν Γιαχβὲ - "Ἄτόν, τραγουδοῦσαν τὸν ξαναγυρισμὸ τους στήν Αἴγυπτο, τὴν καταστροφὴ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Γιαχβὲ - "Ἄτόν καὶ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἑκατοντικῆς ἰδεολογίας. Γι' αὐτὸ δέχομαι πὼς, ἐξὸν ἀπὸ τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα τῆς «προφητείας» τοῦ "Ἡσαῖα τοῦ κεφ. 19, καὶ οί στίχοι 1 - 16, καθὼς καὶ οί στίχοι 18 - 20 καὶ 21 - 22, ἀντανάκλουν πολὺ παλιότερες παραδόσεις.

1. "Επιδράσεις αἰγυπτιακῆς ποὺ μποροῦν νὰ γίνουν ἀντιληπτές καὶ ἀπὸ ἕναν ποὺ δὲν εἶναι εἰδικός, σημειώνουμε τοῦτες ἐδῶ: Γέν. 41, 45· κεφ. 43 καὶ 45, 46, 28, 34. "Εξ. 1, 11 - 14· 12, 37· 13, 20· 14, 20.

κοί γιαχιστές. Ὁ πεθερός τοῦ Μωυσῆ Γιθρώ (ἢ Ἰοθώρ) εἶναι ἱερέας τοῦ Γιαχβέ (Ἐξ. 18, 9 - 12) καί γι' αὐτὸ ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς Κενίτες ἀκολούθησαν τὸν Μωυσῆ στὴν Ἐρημο καί τὸν ὁδήγησαν καί βοήθησαν νὰ φτάσει στὴν Παλαιστίνη.

Τὸ γενικὸ μας συμπέρασμα εἶναι: Ὅσο κι ἂν ὁ Γιαχβέ φορεῖ ἀπὸ τὴν Ἐρημο κ' ὕστερα πολεμικὴ στολή, ὥστόσο κρατεῖ καί ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ιδιότητες τοῦ Ἄτόν. Ἄν συγκρίνουμε τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Γιαχβέ πού περιγράφονται στὰ βιβλικὰ κείμενα, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἄτόν, πού ἀναγράφονται στοὺς ὕμνους πού γράφτηκαν τὸν καιρὸ τοῦ Ἀμένωφι τοῦ Δ' γιὰ τὸν ὑπέρτατο καί κυρίαρχο ἡλιακὸ θεό, θὰ ἰδοῦμε πὼς πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια θεότητα. Ἄς παραβάσουμε λοιπὸν τὰ σχετικὰ βιβλικὰ κείμενα μὲ τὸν ὕμνον στὸν Ἄτόν γιὰ νὰ πειστοῦμε:

Ψαλμὸς 104

«... Θέ μου μεγάλος πού εἶσαι!
Μὲ περηφάνεια ντύθηκες καί δόξα καί σά νᾶνε
μαγδύας τὸ φῶς ἀπάνω σου τυλίγεται κι' ἀνοίγεις
καί ξετυλᾶς τὸν οὐρανὸ σὰν τέντα καί σκεπάζεις.»

(στίχ. 1 - 4)

«Κι' ὁ Ἥλιος ξέρει καί τραβᾷ κατὰ τὸ λιόγερμά του. Ρίχνει σκοτάδι καί μὲ μιᾶς γίνεται νύχτα κι' ἄλλα, μέσα σ' αὐτὴ, τῶν ρουμανιῶν τ' ἀγρίμια τριγυρίζουν. Τότες τὰ λιονταρόπουλα μὲ μουγκρητὰ ζητᾶνε, ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ θεοῦ νὰ λάβουν τὴ θροφή τους. Ρόδισε ὁ ἥλιος; Μονομιᾶς μαζώνονται καί πίσω τραβᾶνε καί τρυπῶνουνε μὲς στὶς μονιές τους πάλι.»

Ὑμνος στὸν Ἄτόν

«Εἶσαι ἀχτιδοβόλος, εἶσαι ὠρατός, εἶσαι δυνατός. Οἱ ἀχτίδες σου λάμπουν πᾶνω στὴ γῆς, γιὰ ἄλλα τὰ πλάσματά σου...»

«Ὅταν πᾶς νὰ βασιλέψεις (Ἥλιε - Ἄτόν) ... ὁ κόσμος θυθίζεται στὸ σκοτάδι σὰ νᾶταν πεθαμένος. Τὰ λιοντάρια βγαίνουν ἀπὸ τὴ σπηλιά τους, τὰ φίδια δαγκώνουν... Ἄμα τὸ πρωὶ ἀνατείλεις, τὸ σκοτάδι φεύγει. Σκορπίζοντας τὶς ἀχτίδες σου, τότε ἄλλα ξυπνοῦν καί χαίρονται, πλένουν τὸ κορμί τους... καί ἄλλα ἡ χώρα πιάνει δουλειά.»

Και στή δουλειά του ὁ ἄνθρωπος
πηγαίνει κι' ὡς τὸ βράδυ
δουλεύει...»

(στ. 19 - 23, μ. Κ. Φριλίγγου)

«Ἐσὺ πηγές στις ρηματιές στέλ-
νεις καὶ μὲς στὰ βράχια,
κυλᾶνε καὶ ποτίζουνε τὰ ζων-
τανὰ τοῦ κάμπου.

Πίνουν καὶ τ' ἀγριογάδουρα καὶ
ξεδιψοῦν κι' ἐκεῖνα.

Καὶ τὰ πουλάκια τ' οὐρανοῦ
πλάϊ στὰ νερὰ σκαλώνουν
καὶ μέσ' ἀπ' τὰ φυλλώματα λα-
λοῦν καὶ κελαῖδοῦνε.»

(στ. 10 - 12, μ. Κ. Φριλίγγου)

«Τὸ χέρι σου ἂν ἀνοίξης
εὐτὺς γεμίζουν ἀγαθὰ. Γυρνᾶς
τὸ πρόσωπό σου;

Τὰ χάνουν. Πίσω τὴν πνοή τους
τηνε παίρνεις; Πᾶνε,
χαθῆκανε, στὸ χῶμα τους ξα-
ναγυρίζουν πάλι.

Πέφτει ἡ πνοή σου ἀπάνω τους;
Ἄμέσως ζωντανεύουν.»

(στ. 28 - 29, μ. Κ. Φριλίγγου)

«Βλέποντας τὶς ἀχτίδες σου τὰ
λουλούδια ζοῦν, τὰ λουλούδια
ποῦ φυτρώνουν στὸ χῶμα...
μεθοῦνε σὰ σὲ θωροῦν. Ὅλα
τὰ ζωντανὰ πηδοβολοῦν. Τὰ
πουλιά ποῦ ἦταν κρυμμένα
στὶς ἴφωλιές τους πετοῦνε χα-
ρούμενα.»

«Ἀνατέλλεις, τότε δλα εἶναι
ζωντανά. Βασιλεύεις, τότε δ-
λα πεθαίνουν. Σὺ εἶσαι ἡ ζωὴ
καὶ μόνο ὅσο ὑπάρχεις ὑπάρ-
χουν ζωντανὰ ὄντα.»

Ψαλμὸς 73

Ὕμνος στὸν Ἄτόν

«Ἐγὼ εἶμαι πάντα μαζί σου,
ἐσὺ μ' ἐπίασες ἀ-
πὸ τὸ δεξιό μου χέ-
ρι, μὲ τὴ βουλή
σου μ' ὀδηγήσεις καὶ
ὕστερα δοξασμένο μ' ἔκανες.»

(στίχ. 23 - 24)

«Κανένας ἄλλος δὲν
σὲ ξέρει (Ἄτόν) ἐξὸν
ἀπὸ τὸ γιό σου Ἐχνατόν. Ἐ-
σύ, μὲ μύησεις στὰ
σχέδιά σου καὶ τὴ
δύναμή σου.»¹

1. Βλ. στὰ γαλλικὰ δλόκληρο τὸν Ὕμνο τοῦ Moret, Nil et civilisation égyptienne, σ. 378. Ἕπάρχει καὶ ἑλληνικὴ μετάφραση μερικῶν κομ-
ματιῶν ἀπὸ τὸν Βέλλα (Θρησκευτ. προσωπικότητες, σ. 35) καὶ ἀπ' τὸν

Κάθε αντικειμενικός αναγνώστης, πού θά συγκρίνει τὰ δυο κείμενα τοῦ Ὑμνου στόν Ἄτὸν καὶ τοῦ 104 Ψαλμοῦ (103 τῆς μετάφ. τῶν Ο'), θά βγάλει τὸ συμπέρασμα πὼς ὁ βιβλικὸς Ψαλμὸς στὸ μεγαλύτερό του μέρος εἶναι καὶ φραστικὰ ἀκόμα ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸν πανάρχαιο Ὑμνο στὸν Ἄτὸν. Ἄν καὶ πέρασαν παραπάνω ἀπὸ χίλια χρόνια καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα συμπληρώθηκε καὶ παραμορφώθηκε ἀπὸ τὴ στοματικὴ - κενιτικὴ παράδοση, ὡστόσο στὸ βασικὸ του νόημα διατηρήθηκε. Δὲ θέλει ρώτημα πὼς ἀπὸ τὸν Ὑμνο στὸν Ἄτὸν μερικοὶ στίχοι πέρασαν καὶ σ' ἄλλους Ψαλμοὺς — ὅπως στὸ 19ο — καὶ προσαρμύστηκαν μὲ τίς νέες ἀντιλήψεις πού ἀνανακλοῦσαν καινούργιες κοινωνικοοικονομικὲς συνθήκες τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ στὰ πρὶν ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια, καθὼς καὶ στὰ ὕστερα.

Ἔχουμε ἀκόμα καὶ ἄλλα πειστήρια, πού δὲν τὰ πρόσεξαν, οὔτε καὶ τὰ ἐρμήνευαν σωστὰ οἱ κριτικοὶ τῆς Βίβλου. Βρίσκουμε στὰ βιβλία τῆς Π. Δ. μερικά στοιχεῖα, πού μᾶς πληροφοροῦν πὼς ἓνα μέρος τοῦ Ἰσραὴλ λάτρευε φανερά τὸν Ἥλιο (βλ. Δευτερ. 4, 19' 17, 3). Στὰ χρόνια μάλιστα τοῦ Ἰωσία καὶ τοῦ Σεδεκία στὴν Ἱερουσαλήμ ὁ Ἥλιος λατρεύονταν ὡς ὑπέρτατος θεὸς (βλ. Β' Βασιλ. 16, 10 - 16' 23, 5 καὶ 11 - 12 καὶ Ἰεζ. 8, 16).

Οἱ μαρτυρίες αὐτές, δίχως ἄλλο, ἔχουν τὴν καταγωγή τους στὴν πηγὴ Μ. Ὅσο κι ἂν ἔφτασαν σὲ μᾶς παραμορφωμένες, ἀξιίζει νὰ τίς προσέξουμε. Ὅχι μόνο στοὺς Προφῆτες καὶ στ' ἄλλα νεώτερα βιβλία βρίσκουμε τέτοιες μαρτυρίες, ἀλλὰ καὶ στὴν Πεντάτευχο ὑπάρχουν στοιχεῖα πού θεμελιώνουν τὴν ἀποψη πού υποστηρίζουμε.

Πρῶτα - πρῶτα, τὸ 6' βιβλίον τῆς Πεντατεύχου μᾶς πληροφορεῖ πὼς ὁ Μωυσῆς, κατεβαίνοντας ἀπὸ τὸ βουνὸ (ὅπου ἐπικαινῶνησε μὲ τὸν Γιαχβέ), ἔ λ α μ π ε κ ι ἀ χ τ ι ν ο β ο λ ο ὡ σ ε σ τ ὸ π ρ ὀ σ ω π ὀ τ ο υ. Κι αὐτὸ ἔγινε ἀπὸ τὴν ὥρα πού μιλοῦσε μὲ τὸν Γιαχβέ καὶ ἡ ἀχτινοβολία βάσταξε καὶ ὕστερα, ὅταν κατέβηκε καὶ μίλησε στοὺς Ἑβραῖους (βλ. Ἐξ. 24, 29 καὶ 35).

Ἐέρουμε ὅμως πὼς ὁ Ἄτὸν ἦταν ὁ θεὸς Ἥλιος καὶ ἡ εἰκονικὴ του παράσταση ἦταν ἓνα ἔμψυχο ὄν πού ἀ χ τ ι ν ο β ο λ ο ὡ σ ε — ἔ λ α μ π ε. Ἐδῶ ἡ περικοπὴ αὐτὴ, παρμένη ἀπὸ τὴν πηγὴ Μ χωρὶς ἄλλο, θά ἔκανε λόγο γιὰ τὸν λαμπερὸ Γιαχβέ πού ἔδωκε καὶ στὸν ἀγγελιαφόρο καὶ ἀντιπρόσωπό του Μωυσῆ τὴ λάμψη πού εἶχε ὁ ἴδιος. Ἀργότερα τὴν παράδοση αὐτὴ οἱ ὀπαδοὶ τῆς πηγῆς

Δασκαλάκη (G. Jequier, Ἀρχαῖοι Αἰγύπτιοι, Ἀθήνα 1929, σ. 56). Γερμανικὴ μετάφραση βλ. στοῦ H. Gressmann: Altorientalische Texte zum Alten Testament, Λειψία 1926.

Π τὴν νόθεψαν, παρουσιάζοντας τὸν Μωυσὴ στὴ δική τους Βίβλο νὰ ἔχει καὶ κέρατα καὶ ἔτσι στόλιζαν τὸν Μωυσὴ μὲ τὰ διακριτικά τοῦ βωδίου, ποῦ ἦταν μιά ἀπὸ τίς δικές τους θεότητες¹.

Υπάρχουν ἔμως κι ἄλλες ἀποδείξεις. Ὅταν ἐγίνε ἡ μεγάλη στάση ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους, τὸν καιρὸ ποῦ εἶχαν φτάσει ἀπ' ἔξω ἀπὸ τὴν Παλαιστίνην, στὴ χώρα τοῦ Μωάβ, καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὸν «ἐμφύλιον» σπαραγμὸ, δόθηκε προσταγὴ νὰ κρεμαστοῦν ὅλοι οἱ στασιαστές. Ὁ Γιαχβὲ τότε λέει στὸν Μωυσή: «**λ ἄ θ ε π ἄ ν τ α ς τ ο ὺ ς ἄ ρ χ η γ ο ὺ ς** (τοῦ ἐβραϊκοῦ) **λ α ο ὅ κα ι π α ρ α δ ε ι γ μ ἄ τ ι σ ο ν α ὐ τ ο ὺ ς Κ υ ρ ῖ ο υ κα τ ἔ ν α ν τ ι τ ο ὗ ἡ λ ῖ ο υ**» (Ἀριθ. 25, 4). Ὅπως βλέπουμε ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτὸ (παλιὰ παράδοση τῆς πηγῆς Μ), ὁ Γιαχβὲ ταυτίζεται μὲ τὸν Ἕλιου².

Κι ἀκόμα καὶ κάτι ἄλλο:

Στὴν Παλαιστίνην ὑπῆρχαν τρεῖς πόλεις μὲ τὸ ὄνομα Μπαίθ-Σιεμέρ (=πόλη τοῦ Ἕλιου)³. Αὐτὸ σημαίνει πὼς οἱ φανατικοὶ καὶ ὀρθόδοξοι γιαχβιστὲς (Κενίτες-Ρεχαβίτες κλπ.) ἔδωκαν τὰ ὀνόματα αὐτὰ στὶς πόλεις τῆς περιοχῆς τους — βλ. Ἰησ. Ν. 15, 10· 19, 22 καὶ 38 καὶ 41 (21, 16). Νὰ δεχτοῦμε πὼς τὰ ὀνόματα αὐτὰ ἦταν παλιὰ δὲν εἶναι καθόλου πιθανὴ ἢ ἀποψη αὐτῆ, γιατί οἱ νέοι καταχτητὲς ἔλλαξαν τὰ ὀνόματα τῶν χαναανικῶν πόλεων. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ νέα ὀνόματα, ποῦ ἐδειχναν πὼς οἱ περιοχὲς αὐτὲς ἦταν λατρεϊακὰ κέντρα τοῦ Γιαχβὲ - Ἄτόν.

Στὸ βιβλίον πάλι Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, καθὼς καὶ στὸν Ὑμνο τοῦ Ἀββακούμ, γίνεται λόγος γιὰ τὸν Ἕλιου. Ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, πολιορκώντας τὴ Γαβαὼν, λέγει:

«Τότε ἐκάλεσεν ὁ Ἰησοῦς πρὸς τὸν Γιαχβὲ, κατὰ τὴν ἡ-

---

1. Σὲ πολλὰς ἐκδόσεις τῆς ἐβραϊκῆς Βίβλου τὸ παραπάνω χωρίο τῆς Ἐξόδου εἶχε τὸν Μωυσὴ κερατοφόρο (βλ. Ἱερώνυμο στοῦ Migne. Λατ. Πατρ., τ. 25, 1067 — μετὰφρ. Ἀκύλα) καὶ ἡ Vulgata ἐπίσης τὸν ἔχει κερατοφόρο (ἐπίδραση τῆς πηγῆς Π), ποῦ κρατοῦσε τίς πολυθεϊστικὰς παραδόσεις καὶ πολλὰ στοιχεῖα τοτεμισμού.

2. Δηλαδή: κρέμασέ τους μπροστὰ στὸν Κύριο (=μπροστὰ στὴ σκηνὴ τῆς Ἀποκάλυψης, ὅπου ἦταν ἡ Κιβωτός) ἀντίκρου ἀπὸ τὸν Ἕλιου.

3. Καὶ μέσα στὸ Ναὸ ἀργότερα τὰ **Ἀ γ ι α τῶν Ἀ γ ῖ ω ν** τὰ τοποθέτησαν ἀνατολικά.

4. Ἀρχικὰ ἔμως ἦταν τόπος λατρείας τοῦ Ἕλιου. Μπαίθ σημαίνει οἶκος, ναός. Ἀργότερα πῆραν τὴν ὀνομασία τῆς πόλης. Ἄρα στὴν κυριολεξία Μπαίθ Σιεμέρ = οἶκος Ἕλιου. Πιὸ ὕστερα ἐγίνε Χίρ-Σιεμέρ = Ἕλιού-πολις.

μέρα πού ὁ Γιαχβέ παρέδωσε τοὺς Ἀμοραίους... εἰς τὸν Ἰσραήλ, καὶ εἶπε... Σ τ ἦ θ ι, "Η λ ι ε", ἐπὶ τὴν Γαβαὼν καὶ σύ, Σελήνη, ἐπὶ τὴν φάραγγα Αἰαλῶν...» (10, 12 - 13).

Ἡ περικοπὴ αὐτὴ εἶναι παρμένη ἴσως ἀπὸ παλιὸ ἔπος τῶν ἀνδρείων ἢ τῶν πολέμων τοῦ Γιαχβέ, ἀλλὰ ὁ διασκευαστὴς στὰ νεώτερα χρόνια, ἔταν ὁ γιαχβισμὸς ἐπιβλήθηκε μετὰ τὴ μωσαϊκὴ του μορφὴ καὶ ὄχι μετὰ τὴν ἀμενωφικὴ, πρόσθεσε καὶ τὴ σελήνη, γιὰ νὰ δώσει ἄλλο περιεχόμενον στὴ μωσαϊκὴ παράδοση τῆς πηγῆς Μ.

Στὸν Ὑμνον ἐπίσης τοῦ Ἀβδακούμ βρίσκουμε μιὰ περικοπὴ πού εἶναι παρμένη σχεδὸν κατὰ λέξη ἀπὸ τὸν Ὑμνον τοῦ Ἀμένωφι Δ' στὸν Ἀτόν:

«Καὶ ἡ λάμψη (τοῦ Γιαχβέ) ἦταν σὰν τὸ φῶς ἀχτίδες ἔβγαίναν ἀπὸ τὰ χέρια του καὶ ἐκεῖ ἦταν ἡ πηγὴ τῆς δυνάμεώς του» (3, 4).

Ἴσως παλαιότερα στὸν Ὑμνον τοῦ Ἀβδακούμ νὰ ἐπῆρχαν καὶ ἄλλα κομμάτια πού δὲν καταγράφηκαν κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἐπίσημου κειμένου τῆς Βίβλου.

Παρμένος εἶτε ἀπὸ Χρονικὸ ἢ Ὑμνον τῶν ἀνδρείων (= Ἰασήρ), εἶτε ἀπὸ ἄλλο ἱερατικὸ ἀρχεῖο, ὁ Ὑμνος αὐτὸς νοθεύτηκε ἀργότερα καὶ συγχρονίστηκε, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, γιὰ νὰ ταιριάζει μετὰ τὰ ἄλλα κείμενα τῆς Π. Δ.

Ἔχουμε ἔμωσ καὶ ἄλλα χωρία πού πρέπει νὰ τὰ προσέξουμε.

Σὲ πολλὰ βιβλία τῆς Π. Δ. πού γίνεται λόγος γιὰ τὴ δικαιοσύ-

---

1. Ἡ ἐπίκληση αὐτὴ «Στάσου, Ἡλιε» εἶχε τὴν ἔννοια «Προστάτεφέ μας, Ἡλιε» καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση «Κατάστρεψε τὴ Γαβαὼν». Πρέπει ἔμωσ νὰ σημειώσω πὼς τὸ ἑβραϊκὸ κείμενον δὲ λέει «στάσου, Ἡλιε», ἀλλὰ «σώπα, Ἡλιε» (ἔβρ. dom, προσταχτικὴ τοῦ ρήματος daman = σιωπῶ). Μὰ κι ἂν δεχτοῦμε γιὰ σωστότερη τὴ γραφὴ αὐτὴ, πάλι τὸ ἴδιον νόημα βγαίνει. Ἐἴτε στάσου, εἴτε σώπα, Ἡλιε, εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Θέλει νὰ πεῖ πὼς ὁ Ἡλιος ἔπρεπε νὰ πάψει νὰ ρίχνει τὶς ἀχτίδες του (τὴ θερμότητα καὶ τὸ φῶς του), ὁπότε θὰ καταστρέφονταν ἡ Γαβαὼν. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ὁ Ἐχνατόν, στὸν Ὑμνον του στὸν Ἀτόν, τόνιζε πὼς μόνο ὁ Ἡλιος εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς. Ἄν σταματήσει νὰ ρίχνει τὴ θερμότητά του, ὄλα πεθαίνουν.

2. Ὅπως ξέρουμε ἔμωσ ἀπ' τὶς εἰκονικὲς παραστάσεις τοῦ Ἀτόν πού ἀνακαλύφθηκαν στὴν Ἀμάρνα, ἡ ζωογόνου δύναμη μεταβιβάζονταν στοὺς πιστοὺς του ἀπὸ τὰ χέρια του, πού ἔβγαζαν ἀχτίδες.

νη και γενικά για τους κανόνες δικαίου, ο Γιαχβέ, ο υπέρτατος κυβερνήτης που επιβλέπει τις διατάξεις της κοινωνικής συμβίωσης, παρουσιάζεται σά φως.

Δηλαδή όπως και ο Άτόν, έτσι και ο Γιαχβέ άχτινοβολεί. Ή άχτινοβολία του Γιαχβέ φέρνει την εύτυχία στους πιστούς του, γι' αυτό και οι έντολές του (Νόμος - Τορά) παραβάλλονται με τó φώς (έβρ. σγ). Κ' επειδή οι γιαχβικές έντολές είναι διατάξεις δίκαιες, ο Γιαχβέ παρουσιάζεται σάν "Η λ ι ο ς τ η ς δ ι κ α ι ο - σ ύ ν η ς. Έκει που δέ φαίνεται ο "Ηλιος της δικαιοσύνης, βασιλεύει ή άδικία και ή κακομοιρία.

Νά τώρα και τά σχετικά χωρία της Βίβλου, που φυσικά στην άρχική τους μορφή ήταν πιό χτυπητά:

«Γιά τή Σιών δέ θά σιωπήσω και για τήν Ίερουσαλήμ δέ θά ήσυχάσω, ώσπου ή δικαιοσύνη νά φανεϊ σά λάμψη (του Γιαχβέ) και ή σωτηρία της (φανεϊ) σά λαμπάδα άναμμένη» (Ήσ. 62, 1, βλ. και 60, 19 - 20).

Είναι φανερό πώς έδω ταυτίζεται ή δικαιοσύνη με τήν άχτινοβολία του Γιαχβέ. Άλλο χωρίο λέει επίσης:

«Άκουσέ με, λαέ μου, και δώστε άκρόαση σέ μένα' από μένα (τόν Γιαχβέ) θά βγει νόμος που θά'ναι φώς για τó λαό μου» (Ήσ. 51, 4).

Άλλο διαδάζουμε:

«Και θέλει παρουσιαστεί ή δικαιοσύνη του Γιαχβέ σά φώς» (Ψαλμ. 37, 6).

Κι ακόμα:

«Ο Γιαχβέ είναι τó φώς» (Ψαλμ. 27, 1).

Και παρακάτω:

«Ήλιος και υπερασπιστής είναι ο Γιαχβέ» (Ψαλμ. 84, 11).

Μά και οι κυβερνήτες άντλούν τή δύναμή τους από τόν Γιαχβέ - "Ηλιο. Ή άχτινοβολία του τούς κάνει δίκαιους:

«Εκείνος που κυβερνά άνάμεσα στους ανθρώπους άς εί-

ναι δίκαιος· ὁ κυβερνήτης ποῦ φοβάται τὸ θεὸ εἶναι ὅταν τὸ φῶς τῆς αὐγῆς, ἀμα σ' ἀνέφελο πρωινὸ ἐγγεῖ ὁ ἥλιος». (Β' Σαμ. 23, 3b - 4a).

Στὸν Προφήτη πάλι Ὡσηὲ ὑπάρχει τούτη ἡ περικοπή:

«Γιὰ τοῦτο σὰς διδάσκει (ὁ Γιαχβὲ) μὲ τὰ λόγια τοῦ στόματός του καὶ ἡ διάταξη (mispat) προβάλλει ὅταν τὸ φῶς» (6, 5).

Κι ἀκόμα σ' ἄλλο βιβλίο:

«Γιατὶ λυχνάρι εἶναι ἡ ἐντολὴ καὶ τὸ φῶς ὁ νόμος (τοῦ Γιαχβὲ)» (Παροιμ. 6, 23).

Οἱ ἀσεβεῖς ποῦ δὲν πιστεύουν στὸν Γιαχβὲ βαδίζουν στὸ σκοτάδι, γιατί σ' αὐτοὺς δὲ φτάνει ἡ ἀχτινοβολία του:

«Ὁ δρόμος τῶν ἀσεβῶν εἶναι σκοτεινός, (γι' αὐτὸ) δὲν ξέρουν ποῦ πᾶνε» (Παρ. 4, 19).

Ἀντίθετα, οἱ δίκαιοι φωτίζονται στὸ δρόμο τους ἀπὸ τὸν Γιαχβὲ:

«Ὁ δρόμος ὁμοῦ τῶν δικαίων μοιάζει ὅταν τὸ λαμπερὸ φῶς (τῆς νύχτας), ποῦ ἐλοένα καὶ πιδὸ πολὺ φέγγει, ὥσπου νὰ ξημερώσει καλά» (Παρ. 4, 18).

Σ' ἄλλα τὰ παραπάνω κείμενα τὸ φῶς τοῦ Γιαχβὲ ταυτίζεται μὲ τὴ δικαιοσύνη. Φῶς = δικαιοσύνη. Μὰ ἡ παράδοση αὐτὴ ποῦ οἱ θεολόγοι τὴν παραμερίζουν καὶ τῆς δίνουν καθαρὰ ἠθικὴ σημασία ἔχει ἄλλο νόημα. Ἡ γιαχβικὴ πηγὴ Μ τονίζει ἐξακολουθητικὰ πῶς οἱ ἐντολὲς τοῦ Γιαχβὲ, ποῦ ἀντανακλοῦν τὴν εὐτυχία, μεταδίδονται στοὺς πιστοὺς του μὲ τὴν ἀχτινοβολία του. Ἄρα ἐδῶ ἔχουμε μιὰ ἀδιάφευστη μαρτυρία γιὰ τὸν Γιαχβὲ, ποῦ ἀχτινοβολεῖ δπως καὶ ὁ Ἄτὸν. Δηλαδή σὲ τελευταία ἀνάλυση ἐγγαίνει πῶς ὁ Γιαχβὲ ἦταν ἡλιακὴ θεότητα.

Ἔχουμε ὁμοῦ νὰ προσθέσουμε κι ἄλλες βιβλικὲς πηγές:

«Σὲ μᾶς ποῦ φοβοῦμαστε τὸ ὄνομά σου θ' ἀνατελεῖ ὁ ἥλιος τῆς δικαιοσύνης» (Μαλ. 3, 20).

Καὶ σ' ἄλλο βιβλίο διαβάσουμε ἐπίσης:

«Ἄρα πλανηθήκαμε καὶ παραστρατήσαμε ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς ἀλήθειας, (γι' αὐτὸ) καὶ ὁ ἥλιος (=Γιαχβὲ) δὲν ἀνέτειλε σὲ μᾶς καὶ τὸ φῶς τῆς δικαιοσύνης δὲν ἔλαμψε σὲ μᾶς» (Σοφ. Σολ. 5, 6).

Ὁ Μιχαίας πάλι λέει:

«Ὁ Γιαχβὲ θὰ εἶναι σὲ μένα φῶς» (Μιχ. 7, 8).

Ἵπάρχει ὅμως καὶ ἕνα ἄλλο πολὺ διαφωτιστικὸ κείμενο ποὺ βρίσκεται στὸ 19ο Ψαλμὸ:

«Τοῦ θεοῦ τῆ δόξα διαλαλοῦν τὰ οὐράνια¹. Κι' ὅ,τι ἐκάναν
τὰ χέρια του, ὁ ἐποὐράνιος ὁ θεὸς τοῦ
(φωνάζει).

Στὴ μέρα ἢ μέρα τὸ λαλεῖ, τὸ λέει στὴ νύχτα ἢ νύχτα.

Δὲν ἔχει λέξη ὅτε λαλιὰ ποὺ τ' ἀντιτάλημά τους
νὰ μὴν ἀκούεται. Χύθηκε σ' ὅλη τὴ γῆ ὁ ἀχὸς τους
κι' ἀντήχησαν τὰ λόγια τους στὰ πέρατα τοῦ κόσμου.

Ἐκεῖ (στὸν οὐρανὸ)² τὸ ἀρχοντοπάλατο τοῦ Ἡλίου
(εἶναι στημένο).

Κι' αὐτὸς κινεῖ σὰ νιόγαμπρος μέσ' ἀπ' τὴν κάμαρά του.

Τὸ θγάλισμό του ἀπ' τοῦ οὐρανοῦ τὴν ἄκρη καὶ στὴν ἄλλη
πέρα τὴν ἄκρη τοῦ οὐρανοῦ τὸ κυκλογύρισμά του.

Καὶ τίποτ' ἀπ' τὴ ζέστη του δὲν ἀπομένει ἀπέξω.»

(Ψαλμ. 19, 1 καὶ πέρα, μετὰφ. Κ. Φριλίγγου)

Ἐδῶ ἔχουμε μιὰ ἀπὸ τίς σπουδαιότερες μωσαϊκὲς παραδόσεις ποὺ μᾶς δεῖχνουν πὼς ταυτίζονταν ὁ Γιαχβὲ μὲ τὸν Ἥλιο. Πολλοί

1. «Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν θεοῦ» κατὰ τοῦ Ο'. Τὸ ὅτι τὸ κείμενο ἔχει οὐρανοὶ (σαμίμ) καὶ ὄχι οὐρανὸς δὲν εἶναι τυχαῖο. Καὶ ὁ Ψαλμὸς αὐτὸς εἶναι ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸν Ἕμνο στὸν Ἄτὸν. Στὸν Ἕμνο αὐτὸν γίνεται πολλὰς φορὰς λόγος γιὰ τὰ δύο θεμέλια - διαμερίσματα τοῦ Ἄτὸν - Ἡλίου, τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικόν. Εἶναι λοιπὸν φανερὸ καὶ ἀπὸ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο περιεχόμενον τοῦ 19ου Ψαλμοῦ, πὼς εἶναι ἀπήχησις τοῦ ἄτονικοῦ Ἕμνου. Ἐπειτα καὶ ἡ λέξις σαμίμ (=οὐρανοὶ) εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα τοῦ σιεμές (=Ἥλιος).

2. Βλ. καὶ τὸν Ψαλμὸ 57, ὅπου ὑπάρχει ἡ φράσις «Ἰψόσου, Κύριε, ἀνέβα ὡς τὰ ἐποὐράνια καὶ ἄς πέσει σ' ὅλη ἡ δόξα σου τῆ γῆς». Καὶ ὁ Ψαλμὸς αὐτὸς ἔχει πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν Ἕμνο στὸν Ἄτὸν.

δμως κριτικοί προσπαθοῦν νὰ μπερδέψουν τὸ κείμενο καὶ νὰ ἐγά-
λουν ἄλλα συμπεράσματα. Πρῶτα - πρῶτα, ἐπειδὴ τὸ μασοριτικό
(ἑβραϊκὸ) κείμενο, ὅπως εἶναι διατυπωμένο, δὲ λέει π ο ι ὅ ς
κατασκεύασε στὸν ἥλιο τὸ ἐνδιαίτημά του, δὲ θέλουν νὰ παραδε-
χτοῦν πὼς αὐτὸς εἶναι ὁ Γιαχβέ¹. Ὡστόσο οἱ Ο', ποὺ εἶχαν πα-
λαιότερο κείμενο μπροστά τους, καὶ μὲν δὲ δάζουν τὴ λέξη Θεὸς
ἢ Κύριος, εἶναι ὅμως ὀλοφάνερο ἀπὸ τὴ μετάφρασή τους² πὼς
πρόκειται γιὰ τὸν Γιαχβέ, γιατί μὲ κανένα ἐρμηνευτικὸ σόφισμα
δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ πιστευτὸ πὼς ὁ συντάχτης τοῦ Ψαλμοῦ ἐννο-
οῦσε κάποιον ἄλλον καὶ ὄχι τὸν Γιαχβέ³, ἀφοῦ ὅλο τὸ κείμενο εἶ-
ναι ἀφιερωμένο στὴ δοξολογία τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ θεοῦ.

Νὰ τώρα κ' ἕνα ἄλλο χωρίο τῆς Βίβλου, ποὺ κι αὐτὸ πρέπει
νὰ τὸ προσέξουμε. Ὄταν ὁ Γιαχβέ παλεῦει μὲ τὸν Ἰακώβ, ὁ γε-
νάρχης τῶν Ἑβραίων παρακαλεῖ τὸν Γιαχβέ νὰ τὸν ἀφήσῃ νὰ
φύγῃ τὴν ὄρα π ο ὕ ἄ ν ἔ τ ε ι λ ε ὀ ἥ λ ι ο ς. Τότε καὶ
ὁ Γιαχβέ τοῦ ἔλλαξε τὸ ὄνομα (βλ. Γέν. 32, 26 - 27). Τὸ χωρίο
αὐτὸ φυσικὰ στὴν ἀρχικὴ του μορφή ἀντανάκλωσε τὴν παράδοση
τῆς πάλης Ἰακώβ καὶ Γιαχβέ, ποὺ ὁ πρῶτος ἤθελε νὰ μείνῃ πι-
στός στὴν παλιὰ θρησκεία καὶ ὁ δεῦτερος σάν Ἥλιος ποὺ ἦταν
φώτισε τὸν Ἑβραῖο γενάρχη.

Μπροστά ὅμως στὶς χειροπιαστὲς αὐτὲς ἀποδείξεις οἱ συντηρητι-
κοὶ θεολόγοι καὶ παλαιοδιαθηκολόγοι ὑποστηρίζουν πὼς πραγμα-
τικὰ στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια οἱ βασιλιάδες τῶν Ἑβραίων
ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς θρησκείας
τῶν Βαβυλωνίων, ποὺ λάτρευαν τὸν Samas (= Ἥλιο) σὰ θεὸ τῆς
δικαιοσύνης, ἔμπασαν τὴ λατρεία τοῦ Ἥλιου (ἑβρ. Semès) στὸ
σολομώντειο Ναό. Ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν ἔχει κανένα ἱστορικὸ στήρι-

1. Ὁ Schröder ὅμως νομίζει πὼς ζέπεσε ἀπ' τὸ ἑβρ. κείμενο τὸ ὑπο-
κείμενο Ἑλ (=θεός), ἀρα πρόκειται περὶ τοῦ θεοῦ - Ἥλιου.

2. «Ἐν τῷ ἡλίῳ ἔθετο τὸ σκῆνωμα αὐτοῦ καὶ αὐτὸς ὡς νυμφίος ἐκπο-
ρευόμενος ἐκ παστοῦ αὐτοῦ, ἀγαλλιάσεται ὡς γίγας δραμεῖν ὁδὸν αὐτοῦ»
ἀπ' ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ ἢ ἐξοδος αὐτοῦ, καὶ τὸ κατάντημα αὐτοῦ ἕως ἄκρου
τοῦ οὐρανοῦ, καὶ οὐκ ἔστιν ὅς ἀποκρυβήσεται τὴν θέρμην αὐτοῦ.» (Ψαλμ.
18 — κατὰ τοὺς Ο').

3. Ὁ καθηγητὴς Βέλλας ἀπ' ἀφορμὴ τῆ μελέτη τοῦ L. Dürr, Zur
Fragenach der Einheit von Ps, 19 (Sellin — Festschrift, Λειψία 1927,
σ. 37 καὶ πέρα), ποὺ δέχεται πὼς ὁ Ψαλμὸς 19 ἔχει ἐσωτερικὴ ἐνότητα,
ὑποστηρίζει ἀντίθετη ἀποψη (βλ. Βέλλα, Εἶναι ὁ 19ος Ψαλμὸς ἕνιατος;
στὸ περ. «Θεολογία» [1928], σ. 145 - 160). Τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ
δεχτεῖ εἶναι: πὼς ὁ Ψαλμὸς αὐτὸς εἶναι παράφραση ἢ περίληψη κάποιας
ἀρχαιότερης πηγῆς.

γμα. Κανένας βασιλιάς σὲ καμιὰ χώρα δὲν καθιέρωσε στὰ καλὰ καθούμενα λατρεία ξένης θεότητας. Οἱ θρησκευτικὲς μεταρρυθμίσεις γίνονται πάντα ὕστερ' ἀπὸ κοινωνικὲς ἐπαναστάσεις ἢ σὲ καιρὸ δικτατορίας. Ἡ Βίβλος ὁμῶς δὲ μᾶς δίνει τέτοια ἱστορικὰ στοιχεῖα, γιὰ νὰ θγάλουμε τὸ συμπέρασμα αὐτό.

Ἄν ὑπάρχει κατακραυγὴ ἀπὸ μέρους τῶν Προφητῶν ἐναντία σὲ ὀρισμένους βασιλιάδες ποὺ χαρακτηρίζονται ἀσεβεῖς καὶ λάτρες ξένων θεῶν, ἡ κατακραυγὴ αὐτὴ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος εἶναι προσωπικὴ ἐπίθεση καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀπηχῆσεις νεώτερες, ποὺ ἀντανακλοῦν τὴν προπαγάνδα τῆς ἱερατικῆς τάξης στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια, ποὺ ἤθελε νὰ σταθεροποιήσει τὴ θέση της σὰν ὑπέρτατη ἐξουσιαστικὴ ἀρχὴ μέσα στὴν Ἰουδαία.

Ἐξάλλου ἔχουμε καὶ μιὰ ἄλλη παράδοση πολὺ παλιότερη. Στὴν προβασιλικὴ ἐποχῇ¹, ἓνας ἀρχηγὸς τῶν Κενιτῶν - Ρεχαβιτῶν, ποὺ ἦταν οἱ πιὸ θρηόδοξοι γιαχβιστὲς, λέγονταν Σαμφῶν τὸ ὄνομα ὁμῶς αὐτὸ ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τὸν Shémesh καὶ σημαίνει ἢ τὸν μισρὸ ἥλιο ἢ τὸ παιδί τοῦ ἡλίου.

Ὅσο ὁ Σαμφῶν ἦταν πιστὸς στὶς ἐντολὲς τοῦ Γιαχβέ, ἦταν παντοδύναμος καὶ ἀκατάβλητος· ἄμα ὁμῶς παράκουσε καὶ ἔκανε πράγματα τοῦ κεφαλιοῦ του, ἔχασε τὴν παντοδυναμία του². Ἀσχετὰ ἀπὸ τοὺς θρόλους καὶ μύθους ποὺ πλάστησαν γύρω στὴ σωματικὴ δύναμη τοῦ Σαμφῶν, ἐκείνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι τοῦτο: Ἦταν ἐκλεκτὸς τοῦ Γιαχβέ καὶ τὸ ὄνομα ποὺ πῆρε σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸν ἡλιακὸ θεὸ Ἄτόν τῶν Αἰγυπτίων.

Ὅταν λοιπὸν ὑπάρχουν μαρτυρίες ποὺ μᾶς δεβαιώνουν πὼς στὰ πρὶν καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια ὑπῆρχαν μέσα στὸ Ναὸ τῆς Ἱερουσαλήμ εἰκονικὲς λατρειακὲς παραστάσεις τοῦ Ἡλίου, δὲν πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτε πὼς αὐτὲς εἶχαν τὴν καταγωγὴ τους σὲ βαβυλωνιακὴ ἐπίδραση, ὅτε σὲ νεώτερη αἰγυπτιακὴ, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Hempel³, ἀλλὰ σὲ ἐπίδραση κατευθείαν παλαιοαιγυπτιακὴ ἀμενωφικὴ. Τὰ λατρειακὰ δηλαδὴ εἰκονικὰ στοιχεῖα τοῦ σολομωντείου ναοῦ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἄτόν (=Ἡλίου)⁴.

1. Παρακάτω θὰ ἐξηγήσουμε ποιοὶ ἦταν οἱ Κενίτες - Ρεχαβίτες. Σημειώ-
νουμε μόνο ἐδῶ πὼς δὲν ἦταν Ἑβραῖοι.

2. Τὴ δύναμή του ὁ Σαμφῶν τὴν εἶχε στὰ μαλλιά του, ποὺ σ' αὐτὰ ὁ
Γιαχβέ ἔδωσε ἀκατάβλητη δύναμη. Στὸ θρόλο αὐτὸ ὑπάρχει ἐκλαϊκευμένη
ἡ παράδοση γιὰ τὶς δυναμογόνες καὶ ζωογόνες ἀχτίδες τοῦ Ἄτόν.

3. Βλ. Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 313.

4. Ὁ Γιαχβέ τιμόντανε μέσα στὸ Ναὸ τῆς Ἱερουσαλήμ σὰν κύριος καὶ
σωτήρας τοῦ Ἡλίου.

Φαίνεται πώς οι παλιοί Κενίτες, που ακολούθησαν τους Ίσραηλίτες και τους Έβραίους στην πορεία προς Χαναάν, όταν εγκαταστάθηκαν στην κατακτημένη απ' αυτούς χώρα, άρχισαν να λατρεύουν τον Γιαχβέ, δίνοντάς του την ήλιακή του μορφή¹.

Στους Έβραίους όμως που γνώρισαν τη θρησκεία του Γιαχβέ με διαφορετική λατρευτική σκηνοθεσία, φαίνονταν ή λατρεία του Ήλιου - Γιαχβέ σαν ειδωλολατρισμός. Μια που ο Μωυσής μόνο στο στενό του περίγυρο είχε αποκαλύψει την ταυτότητα Γιαχβέ - Άτόν, ήταν δύσκολο στα ύστερα χρόνια να γίνει θρησκευτική αναπροσαρμογή. Ο θρησκευτικός συγκρητισμός, που ήταν σχεδόν μόνιμο καθεστώς στη νότια Παλαιστίνη ως τα χρόνια της αιχμαλωσίας και είχε τη λατρευτική αντίταξή του και μέσα στο μεγάλο Ναό, ναί μόν ως ένα σημείο προέρχονταν και από την επίδραση του πολιτισμού των γύρω μεγάλων χωρών (Άσσυρο - Βαβυλωνίων, Αιγυπτίων, Φοινίκων), με κανένα τρόπο όμως δεν μπορούμε να υποθέσουμε πως καθιερώθηκαν και μονιμοποιήθηκαν λατρευτικά σύμβολα πολυθεϊσμού μόνο και μόνο για να εξυπηρετηθεί ή έξωτερική πολιτική του Ίουδαϊκού Κράτους, εκτός αν παραδεχτούμε ανάμιχτο πληθυσμό μέσα στην Παλαιστίνη και μάλιστα πλειοψηφία ξένων στοιχείων, πράμα που δεν είναι καθόλου πιθανό. Έπειτα, οι κυβερνήτες των γειτονικών μεγάλων κρατών δε θα έξαρτούσαν τη φιλική πολιτική τους προς τους Έβραίους από την καθιέρωση της λατρείας των δικών τους θεών μέσα στο Ναό της Ίερουσαλήμ, αλλά από τα τέτοια ή τέτοια συμφέροντά τους. Γι' αυτό και όταν ήρθε ή ώρα να καταχτήσουν την Παλαιστίνη δε λογάρισαν καθόλου τον αναγνωρισμένο από το Ίουδαϊκό Κράτος πολυθεϊσμό.

Η θρησκευτική πολυτυπία, παράπλευρα με τη λατρεία του Γιαχβέ, άνανακλούσε θρησκευτική κατάσταση που βαστούσε από αιώνες πριν — από τα χρόνια της πορείας προς Χαναάν — και έξελίσσονταν σε άλλες μορφές λατρείας, άλλοτε άργά και άλλοτε γοργά, ανάλογα με τις αντίκειμενικές παραγωγικές συνθήκες, σε συσχετισμό με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Το συμπέρασμα λοιπόν είναι πως στα πριν από την αιχμαλωσία χρόνια ο Ήλιος ήταν ένα από τα κύρια στοιχεία της λατρείας του

---

1. Σημειώσαμε παραπάνω πως άμα εγκαταστάθηκαν στην Παλαιστίνη οι Ίσραηλίτες έχτισαν ιερά στον Ήλιο, που άργότερα τα μέρη αυτά διαμορφώθηκαν σε μεγάλους συνοικισμούς και ονομάστηκαν Ήλιουπόλεις.

Γιαχβέ. Μπορεί βέβαια ελοι οι Ίσραηλίτες και οι Έβραιοι να μὴ ἤξεραν πὼς ὁ Γιαχβέ ἦταν ὁ μὲ ἄλλο ὄνομα και μὲ κάποια μεταμόρφωση τῶν λατρειακῶν συμβόλων παλιὸς αἰγυπτιακὸς θεὸς Ἄτον (Ἡλιος). Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει σημασία εἶναι πὼς ὁ Ἡλιος, εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα λατρεύονταν και στὴν Ἱερουσαλήμ και στὴν ἄλλη Παλαιστίνη. Γι' αὐτὸ τίς ἀπαγορευτικὲς διατάξεις ποὺ βρίσκουμε στὸ Δευτερονόμιο (4, 19 και 17, 3) πρέπει νὰ τίς χαρακτηρίσουμε σὰ νεώτερες ἀποφάσεις τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἱερατείου στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια (586 - 536).

Ὅταν καλινόσθησαν οἱ ἐξόριστοι Έβραιοι στὴν Ἱερουσαλήμ, τὸ ἱερατεῖο τους, ὅπως θὰ ἴδουμε παρακάτω, ἂν και πῆρε πολλὰ ἀπὸ τὸν πνευματικὸ και τεχνικὸ πολιτισμὸ τῶν Χαλδαίων, ὠστόσο στὸ καθαρὸ λατρειακὸ μέρος τῆς γιαχδικῆς θρησκείας ἐφάρμοσε ἀπομονωτικὴ ταχτικὴ. Δηλαδή κήρυξε κάθε εἶδους ἀποχὴ και χρησιμοποίηση λατρειακῶν συμβόλων ποὺ συνηθίζονταν και βρίσκονταν στοὺς ναοὺς τῶν γειτονικῶν χωρῶν, γιατί ἔδωσε νέο περιεχόμενο στὸ γιαχδισμό¹. Μιὰ λοιπὸν ποὺ και οἱ Βαβυλώνιοι λατρεύανε τὸν Ἡλιο, ἦταν φυσικὸ τὸ ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο ν' ἀπαγορέψει νὰ ὑπάρχουν μέσα στὸ Ναὸ τῆς Ἱερουσαλήμ λατρειακὰ σύμβολα τοῦ Ἡλίου, γιατί στὰ χρόνια αὐτὰ ἡ παλιὰ αἰγυπτιακὴ - ἀτονικὴ παράδοση ἐκφυλίστηκε και ξεχάστηκε δλότελα. Δὲν μπόρεσε ὅμως και νὰ σῆσει: ὅλες τίς γραφτὲς και στοματικὲς παραδόσεις, γι' αὐτὸ ὁ Γιαχβέ - Ἡλιος ἀναβίωσε πάλι.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα και τὰ ἄλλα βασικὰ λατρειακὰ στοιχεῖα τῆς γιαχδικῆς θρησκείας, ὅπως ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἔρημο τῆς Ἀραβίας ὡς τὸν καιρὸ ποὺ ἐγκαταστάθηκαν οἱ Έβραιοι και οἱ Ίσραηλίτες στὴν Παλαιστίνη.

Ἀπὸ τίς πηγές ποὺ ἔχουμε, ξέρουμε πὼς ὁ λαὸς ποὺ ὠδηγήθηκε ἀπὸ τὸν Μωσὴ στὴν Παλαιστίνη δὲν εἶχε ἐστία, δηλαδή δὲν εἶχε ὄμοιους, ὅπως εἶχαν ελοι οἱ ἰνδογερμανικοὶ λαοὶ τῆς ἀρχαιότητος. Γιὰ τοὺς Ίσραηλίτες ἡ λέξη Aschphot (=ἐστία) σημαίνει σωρὸς ἀπὸ κοπριά, ἐνῶ γιὰ τοὺς Ἰνδογερμανοὺς σημαίνει τὸ οἰκογενειακὸ ἱερό. Ἀντίθετα, οἱ φυλὲς ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Μωσὴ εἶχαν καθιερώσει σὰν ἱερό τους τὴν αἰώνια καντήλα ποὺ δὲν ἔσθηνε ποτέ.

Ὁ Βελλχάουζεν παραδέχεται πὼς οἱ Ίσραηλίτες δὲν εἶχαν ἐστία - ὄμοι, γιατί ἦταν νομαδικὸς λαός. Βέβαια ἡ παρατήρηση αὐ-

1. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε πὼς ὁ γιαχδισμὸς, ὅπως διατυπώνεται στὴν Π. Δ., δὲν εἶναι ὁ παλιός, ἀλλὰ νεογιαχδισμὸς, προσαρμοσμένος στὶς νέες ἀντικειμενικὲς συνθῆκες ποὺ διαμορφώθηκαν στὴν Ἰουδαία ὕστερ' ἀπὸ τὸ 500.

τή έχει κάποια βάση. Μιά πού ολοένα μετακινούνταν, δέν μπορούσαν νά καθιερώσουν ένα ορισμένο τόπο σάν ιερό τους. Ἄν όμως δεχτοῦμε τήν ἀποψη αὐτή, τότε γιατί είχαν ένα μόνο ιερό — τήν Κιβωτό — καί κρατοῦσαν ἀσβεστη τήν καντήλα καί μετακινούσαν τὸ ιερό καί τήν καντήλα τους; Κι ἀκόμα, δὲ θά μπορούσαν νά ἐροῦν ἕναν τρόπο ὥστε νά ἔχουν μιὰ μετακινούμενη ἐστία; Ὁραρῶ πῶς δέν εἶναι δύσκολη ἡ ἀπάντηση. Μιά πού γιὰ τοὺς Ἑβραίους καταργήθηκαν μὲ τὴ βία οἱ παλιές τους θεότητες, δέν τοὺς ἐπιτρέπονταν νά ἔχουν θωμούς κινητοὺς καί νά κρατήσουν κανένα σύμβολο ἀπὸ τήν παλιά τους θρησκεία. Ἔτσι, ἡ Κιβωτός ἦταν τὸ ιερό γιὰ ὅλες τίς φυλές πού βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τήν ἀρχηγία τοῦ Μωυσῆ, ιερό πού συμβόλιζε τὴ γαλακτικὴ θρησκεία, ἐνῶ ἡ καντήλα ἦταν τὸ σύμβολο τοῦ φωτός — τοῦ Ἄτόν, πού ὅπως ξέροῦμε ἦταν ὁ ἔμφυχος Ἥλιος. Φεύγοντας οἱ Ἰσραηλίτες γαλακτιστὲς ἀπὸ τήν Αἴγυπτο καί ἀπὸ τὸ ὄρος Χωρεΐβ, πού ἦταν ἡ μόνιμη κατοικία τοῦ Γιαχβὲ (= Ἄτόν), πήραν μαζί τους καί τὸ σύμβολό του — τὸ φ ὦ ς.

Ἀνακεφαλαιώνοντας τὰ ὅσα ἔχουμε πεῖ ὠς ἐδῶ, βγαίνουν τελικὰ συμπεράσματα: α) ὅτι ὑπῆρχαν δυὸ λαοὶ κάτω ἀπὸ τήν ἀρχηγία τοῦ Μωυσῆ, πού ἐπαναστάτησαν καί ἔφυγαν ἀπὸ τήν Αἴγυπτο. Ὁ ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς λαοὺς ἦταν Αἰγύπτιοι καί πιστοὶ λάτρεις τοῦ Ἄτόν (μονοθεϊστὲς), ὁ ἄλλος ἦταν Ἑβραῖοι πού συμμαχήσανε μὲ τοὺς πρώτους, ἀλλὰ ἦταν πολυθεϊστὲς καί ἀναγκάστηκαν νά λατρέψουν τὸν Γιαχβὲ (= Ἄτόν) ἅμα πέρασαν τήν Ἐρυθρὰ Θάλασσα καί βρέθηκαν στὴν ἐρημὸς τῆς Ἀραβίας· β) ἅμα ἔφτασαν ὕστερ' ἀπὸ πολλὰ βάσανα καί περιπέτειες οἱ δυὸ αὐτοὶ λαοὶ στὴν Παλαιστίνη, σημειώθηκε ἐπιβίωση τοῦ πολυθεϊσμοῦ μέσα στὶς ἑβραϊκὲς φυλές. Ἐγίναν βέβαια ἐπιγαμίαι ἀνάμεσα στοὺς δυὸ λαοὺς καί ἐπιμιξίαι καί ἕνα μέρος τῶν Ἑβραίων προσηλυτίστηκε ἀπὸ τοὺς γαλακτιστὲς, δέν ἦταν όμως δυνατὸ μέσα σὲ μιὰ γενὰ νά ολοκληρωθεῖ ὁ τέτοιος προσηλυτισμός, μιὰ πού παρουσιάστηκε — ὅπως ἦταν ἐπόμενο — φανατικὴ καί πεισματικὴ ἀντίδραση ἀπὸ μέρος τῶν Ἑβραίων· καί γ) στὴν Παλαιστίνη ἀρχίσαν νά καταγράφουν οἱ ἱερογραμματοεῖς τῶν Ἰσραηλιτῶν, ὄχι μόνο τὰ περιστατικά τῆς Ἐξόδου καί ὅλα τὰ νέα σπουδαῖα γεγονότα, ἀλλὰ καί τίς παλιές τους παραδόσεις καί ἀναμνήσεις, τίς σχετικὲς μὲ τήν προμωσαϊκὴ ἱστορία τους. Αὐτὸ όμως ἔγινε καί ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους, πού δέν ἀναγνώριζαν τὴ μωσαϊκὴ - ἀτονικὴ θρησκεία καί ἤθελαν νά δικαιολογήσουν ἱστορικὰ τὸ δικό τους φυλετικὸ καί θρησκευτικὸ βίο. Ἔτσι σχηματίστηκαν δυὸ διαφορετικὲς γραφτὲς παραδόσεις, ἡ πηγὴ Μ καί ἡ πηγὴ Π, πού ὕστερα ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία συγχωνεύτηκαν καί διασκευάστηκαν σὲ μιὰ, γιατί ὁ γαλακτισμὸς ἀπὸ τὸν ΣΤ' αἰῶνα καί δῶθε ἐπικράτησε πιά οριστικά.

Ὡστόσο ὅμως ἔμειναν ἀρκετὰ στοιχεῖα λίγο - πολὺ αὐτούσια καὶ ἀπὸ τὴς δυὸ πηγῆς, ποὺ ἀνακατεμένα μὲ μεταγενέστερα στοιχεῖα καὶ μύθους παρουσιάζουν τὸ κείμενο τῆς Π. Δ. σὲ πολλὰ σημεῖα ἀντιφατικό, ἀσυνάρτητο, ἀσύνδετο καὶ γλωσσικὰ ἀνώμαλο.

Οἱ Ἑβραῖοι στὴν Αἴγυπτο καὶ ἡ προσωπικότητα καὶ ὁ ρόλος τοῦ Μωϋσῆ

Γιὰ τὸ πῶς θρέθηκαν οἱ Ἑβραῖοι¹ στὴν Αἴγυπτο στὰ προμωσαϊκὰ χρόνια, δὲν τὸ ξέρουμε. Γύρω στὸ ζήτημα αὐτὸ σχηματίστηκαν δυὸ παραδόσεις. Ἡ πηγὴ Μ παρουσιάζει τοὺς Ἑβραῖους σὰ δούλους στὴν Αἴγυπτο, ἡ πηγὴ Π σὰν ἐλεύθερους.

Ἄπὸ τίς ἐξωβιβλικές πάλι γραφτές παραδόσεις μαθαίνουμε πῶς κάποια νομαδικὴ φυλὴ, ποὺ λέγονταν Ἰκσῶς², εἶχε καταχτήσει

1. Ἡ ὀνομασία Ἑβραῖοι σὰν ὄνομα λαοῦ πολὺ λίγες φορές ἀναφέρεται στὴν Π. Δ. Μόνο στὰ πρῶτα βιβλία τῆς Πεντατεύχου σημειώνεται (βλ. Γέν. 14, 13³⁹, 14, 17⁴⁰, 15 καὶ Ἔξοδ. 2, 6, 11 καὶ 13). Οἱ Ο' μεταφράζουν τὸ ἐβραϊκὸ Ἰβρεῖ (Γέν. 14, 13) π ε ρ ά τ η ς. Εἶναι λέξη σημεϊτικὴ καὶ σημαίνει τὸ διαβάτη, τὸν περιπλανώμενο. Σὰ νομαδικὴ φυλὴ ποὺ ἦταν, δὲν εἶχε μόνιμη ἐγκατάσταση καὶ οἱ προχωρημένοι στὸν πολιτισμὸ γειτονικοὶ τοὺς λαοί, ποὺ εἶχαν περάσει στὸ μόνιμο γεωργικὸ βίο, ὀνομάσανε τοὺς ἀπόγονους τοῦ Ἀβραάμ καὶ τοῦ Ἰακώβ Ἰβρεῖ περπατάρηδες, περιπλανώμενους. Ἄρα τὸ Ἰβρεῖ - Ἑβραῖοι (περάτες) δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὴ σημασία: «Ἐκεῖνοι ποὺ ἤρθαν πέραν ἀπὸ τὸν Ἰορδάνη». Ἄπὸ τίς ἐξωβιβλικές πηγές φαίνεται πῶς ἤρθαν μᾶλλον ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Βαβυλωνίας (βλ. Φίλων β. Μωϋσῆ, 1, 2. Ἰώσηφ. Α' Κατ' Ἀπίωνος, 13). Καὶ στὴ Βίβλο (Γέν. 11, 13) κάτω τέτοιο ἱστορεῖται. Ἄλλη ὁμως πηγὴ (Δευτερ. 26, 5) λέει πῶς ἦταν Σύροι (Ἀραμαῖοι) καὶ περιπλανώμενοι ἤρθαν στὴν Αἴγυπτο. Ἰσως ἡ παράδοση αὐτὴ νὰ σχηματίστηκε ἀργότερα, γιὰ νὰ νομιμοποιηθεῖ, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἡ κατοχὴ τῆς Παλαιστίνης.

2. Κατὰ τὸν Αἰγύπτιο ἱστορικὸ Μανέθωνα, ποὺ ἔγραφε «Αἰγυπτιακὴ ἱστορία» στὰ χρόνια τῶν δυὸ πρώτων Πτολεμαίων (320-280) βασισμένη στὰ αἰγυπτιακὰ ἀρχεῖα, ἡ ὀνομασία Ἰκσῶς σημαίνει «ἀρχηγοὶ χτηνοτρόφων». Ἰπῆρχε κι ἄλλη ἐτυμολογία καὶ σημαίνει «αἰχμάλωτοι-χτηνοτρόφοι» (βλ. Ἰώσηφ. Α' Κατ' Ἀπίωνος, 82-84). Μερικοὶ νεώτεροι νομίζουν πῶς Ἰκσῶς σημαίνει «ἠγεμόνες τῶν ξένων χωρῶν». Τοῦ Μανέθωνα τὰ ἀποσπάσματα

κυρίως τῆ Βόρεια Αἴγυπτο αἰῶνες πρὶν τῆ μωσαϊκῆ ἐποχῆ καὶ ἔπειτα ἀπὸ 500 χρόνια (γύρω στὰ 1600) διώχτηκαν ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους καὶ πῆγαν στὴν Παλαιστίνη¹.

Εἶναι ὁμως ἀπόλυτα βέβαιο πὼς οἱ Ἑβραῖοι, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι σημιτικοὶ λαοί, γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἦταν νομάδες² χτηνοτρόφοι, πού μετακινούνταν ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη ὡς τὴν Αἴγυπτο. Καὶ κάποτε μερικὲς ἀπὸ τίς φυλὲς αὐτὲς πέρασαν στὸ γεωργικὸ βίο, χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τότε πού ἐγκαταστάθηκαν στὴν Αἴγυπτο.

Ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ὕλικὸ πού μᾶς δίνει ἡ Πεντάτευχος, ὅσο κι ἂν εἶναι ἀντιφατικὸ, βγαίνει πὼς ἀπὸ πολὺ παλιὰ χρόνια πολλοὶ Ἑβραῖοι εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴν Κάτω Αἴγυπτο καὶ ὕστερ' ἀπὸ καιρὸ ἀφομοιώθηκαν μὲ τοὺς ντόπιους Αἰγύπτιους. Ἡ γύρω στὸν Ἰωσήφ ἱστορία αὐτὸ δείχνει. Ἀργότερα ὁμως ἤρθαν καὶ ἄλλοι Ἑβραῖοι ἀπὸ τὴν Ἀραβία ἢ τὴν Ἀσσυρία καὶ ἐγκαταστάθηκαν κι αὐτοὶ στὴ χώρα τοῦ Νείλου. Ἀλλὰ αὐτοὶ κράτησαν τὰ παλιὰ τους ἔθιμα καὶ γενικὰ τίς κοινωνικοπολιτικὲς τους συνήθειες. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶχαν ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ἀπόγονους τοῦ Ἰωσήφ. Ἀντανάκλαση τοῦ τέτοιου χωρισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς παλιούς καὶ νέους Ἑβραίους εἶναι τὰ ὅσα γράφονται στὸ βιβλίον τῆς Γένεσης, ἐκεῖ πού ἱστορεῖται ἡ ἀναγνώριση τοῦ Ἰωσήφ μὲ τ' ἀδέρφια του. «Κ' ἔβαλε (ὁ Ἰωσήφ) χωριστὰ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του φαγητὰ καὶ χωριστὰ γιὰ τ' ἀδέρφια του καὶ τοὺς Αἰγύπτιους πού τρώγανε (σὲ κοινὸ τραπέζι) ὄλοι μαζί, γιατί οἱ Αἰγύπτιοι κι αὐτὸς δὲν μπορούσαν νὰ φᾶνε ἀπὸ τὸ ἴδιο ψωμί πού τρώγανε οἱ Ἑβραῖοι, τέτοιο πράγμα ἦταν ἐδέλυγμα γι' αὐτούς.» (Γέν. 43, 32). Ἀπὸ τὸ χωρὶο αὐτὸ μαθαίνουμε πὼς ὁ Ἰωσήφ (καὶ δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα ἄτομο, ἀλλὰ γιὰ ὀλόκληρη φυλὴ) δὲν κρατοῦσε πιά τὰ παλιὰ ἔθι-

---

βρίσκονται στὴ συλλογὴ τοῦ Muller, FHG. τ. II, 511 - 616.

1. Στὰ αἰγυπτιακὰ μνημεῖα οἱ Ἰκσῶς σημειώνονται μὲ τὸ ὄνομα Ἄμοθ.

2. Ἀπὸ τὴν ἱστορὴ τῆς νομαδικῆς ζωῆς τῶν πρωτοεβραίων, ὅπως εἶδαμε στὴν παραπάνω σημείωση, βρίσκεται στὸ Δευτερονόμιο, ὅπου σημειώνεται πὼς οἱ πρόγονοι τῶν Ἑβραίων ἦταν νομάδες Σύροι (Ἀραμαῖοι) καὶ κατέβηκαν στὴν Αἴγυπτο, ὅπου, ἂν καὶ ἦταν λίγοι στὴν ἀρχή, πλῆθυναν ὕστερ' ἀπὸ καιρὸ κ' ἐγίναν μεγάλος καὶ ἰσχυρὸς λαός. Ἀλλὰ οἱ Αἰγύπτιοι τοὺς κακομεταχειρίστηκαν καὶ τοὺς σκλάβωσαν, γι' αὐτὸ, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Γιαχβέ, ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο (Δευτ. 26, 5 - 8).

μα τῶν Ἑβραίων, παρὰ ἦταν σὲ ὅλα Αἰγύπτιος¹. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰτὶ ἀργότερα οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἰωσήφ προσχώρησαν εὐκόλα στὸ κίνημα τοῦ Μωυσῆ καὶ λάτρεψαν τὸν Γιαχβέ, ἐνῶ οἱ ἄλλες ἐβραϊκὲς φυλὲς (Ἰούδα καὶ Βενιαμὴν) ἄργησαν πολὺ ὥσπου νὰ ἐγκλωπθοῦν τῇ θρησκείᾳ τοῦ Γιαχβέ.

Φαίνεται ὅμως πὼς ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Ὑκσῶς καὶ ἡ ἐγκατάστασή τους στὴν Κάτω Αἴγυπτο ἔφερε μεγάλες καταστροφές. Σὰ νομαδικὸς λαὸς ποὺ ἦταν, διαγοῦμιζαν τίς γεωργικὲς περιοχὲς καὶ ρῆμαζαν τὸν τόπο, γι' αὐτὸ ἡ ἀνάμνησή τους προκαλοῦσε φόβο καὶ γεννοῦσε μίσος στοὺς Αἰγύπτιους². Πάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ γράφτηκαν πολλὰ καὶ ἀκόμη δὲν μπόρεσαν νὰ συμφωνήσουν οἱ αἰγυπτιολόγοι καὶ οἱ ἐβραϊολόγοι³. Καὶ οὔτε θὰ συμφωνήσουν, ἀν δὲ βρεθοῦν γραπτὲς πηγές ποὺ νὰ μᾶς διαφωτίζουν. Ἔτσι, ἄλλοι σήμερα παραδέχονται πὼς οἱ Ἑβραῖοι ἦταν νομάδες τῆς Ἀραβίας, ἄλλοι πὼς μερικὲς μόνο φυλὲς πέρασαν στὴν Αἴγυπτο μὲ τὸν Ἰωσήφ καὶ ἄλλοι πὼς οἱ Ὑκσῶς ἦταν Ἑβραῖοι. Ἡ τελευταία ἐκδοχὴ δὲν εἶναι ὀλότιστα ἀπίθανη, μὰ ποὺ ὑπάρχουν γι' αὐτὴ ἀρχαῖες μαρτυρίες⁴ καὶ μάλιστα ἡ αἰγυπτιακὴ ἱστορία τοῦ Μανέθω-

---

1. Ἡ φυλὴ μάλιστα Ἰωσήφ, ποὺ εἶχε ἀφομοιωθεῖ μὲ τοὺς Αἰγύπτιους, πέρασε ἀπὸ τὸ γεωργικὸ εἶο στὸ ἐμπόριο. Ἔτσι ἓνα μέρος ἀπὸ τοὺς παλιούς αὐτοὺς Ἑβραῖους ἔκανε τὸν πραγματευτὴ, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἰωσήφ παρουσιάζεται ὡς ὁ πιὸ ξυπνὸς ἔμπορος τῆς αἰγυπτιακῆς ἀρχαιότητος καὶ μάλιστα διάσημος μαυραγορίτης (βλ. Γέν. 37, 25 καὶ πέρα, 47, 13 καὶ πέρα).

2. Τὸ ὅτι τοὺς νομάδες Ὑκσῶς τοὺς μισοῦσαν οἱ Αἰγύπτιοι, γιὰτὶ ἦταν ληστρική φυλὴ καὶ ζοῦσε μὲ τίς ἀρπαγὲς καὶ τίς κλεψιές, τὸ μαντεύουμε καὶ ἀπ' ὅσα γράφονται στὸ εἶβλιό τῆς Γένεσης. Ὅταν κάποτε ἔφτασαν στὴν Κάτω Αἴγυπτο νομάδες - χτηνοτρόφοι Ἑβραῖοι, ὁ Ἰωσήφ τοὺς δήλωσε καθαρὰ πὼς οἱ Αἰγύπτιοι μισοῦν τοὺς «ποιμένες προβάτων» (Γέν. 46, 34). Ἴσως κάτω ἀπὸ τὴ φράση αὐτὴ νὰ ὑπονοοῦνται οἱ Ὑκσῶς.

3. Βλ. τίς σχετικὲς ἀπόψεις καὶ γνώμες πάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ στοῦ Φιλίππιδου, Ἱστορία θρησκ. τοῦ Ἰσραήλ, σ. 419-466, ὅπου καὶ σημειώνεται ἡ σχετικὴ ξενόγλωσση εἰβλιογραφία.

4. Ὁ ἀρχαιολόγος Τσάρλς Μάρστον, ποὺ καταπιάστηκε ἀπὸ χρόνια μὲ τὰ προβλήματα τῆς ἐβραϊκῆς ἀρχαιολογίας, τὸ Δεκέμβριον 1936 ἔκανε ἐνδιαφέρουσες ἀνακοινώσεις, σχετικὲς μὲ τὴν καταγωγὴ τῶν Ἑβραίων καὶ τῆ φυλῆ τῶν Ὑκσῶς. Στὸ Τέλλ Ντουβέρ τῆς Παλαιστίνης ἐρέθηκε ἕνας τάφος τοῦ 16ου αἰῶνα π.Χ., μέσα στὸν ὁποῖο ὑπῆρχε ἓνα μαχαίρι μὲ ἐπιγραφή ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 4 γράμματα ἢ σύμβολα τῆς ἐβραϊοσιναϊτι-

να¹. "Όπως και αν είναι, δέν μπορούμε ν' άρνηθοῦμε τή βιβλική παράδοση, πού λέει πώς οί Έβραίοι έζησαν πολλά χρόνια στην Αίγυπτο". Μόνο δέν μπορούμε νά παραδεχτοῦμε τά δσα λέγονται στο βιβλίο τής Έξόδου, πώς οί Έβραίοι ήταν δ ο υ λ ο ι. Τό πιό πιθανό είναι πώς ζούσαν αυτόνομοι, αν όχι δλότελα ανεξάρτητοι, σέ μιá περιοχή τής Αιγύπτου, ίσως κοντά στο μέρος πού έχτισεν δ 'Αμένωφισ δ Δ' τήν πρωτεύουσά του, δηλαδή στα σύνορα τής Άνω και Κάτω Αιγύπτου και πρὸς τή μεριά τής Έρυθρᾶς Θάλασσας". Στα χρόνια όμως τοῦ φαραώ Ραμεσή Β' έχασαν τήν αὐτοτέλειά τους και ὑποχρεώθηκαν νά πληρώνουν βαριούς φόρους και νά κάνουν άγγαρείες πρὸς ὄφελος τῶν Αιγυπτίων τσιφλικάδων, γι' αὐτό, ανάμεσα στον έβραϊκό λαό αναπτύχτηκε αίσθημα μίσους ενάντια στους Αιγύπτιους και περίμεναν τήν κατάλληλη εὐκαιρία γιά νά επαναστατήσουν. Άν πάλι δεχτοῦμε πώς ήταν σκλάβοι, μέσα σέ τρεῖς γενεές θά έχαναν τή φυλετική τους ὑπόσταση, πρά-

κῆς γραφῆς. Ἡ καταγωγή τῆς γραφῆς αὐτῆς δέν είναι γνωστή, μά σχετίζεται μέ παρόμοια γραφή πού βρέθηκε στη Χερσόνησο Σινά κατά τὸ 1904-1906 ἀπὸ τὸν Φλίντερς Πήτρι. Ἡ ἐπιγραφή πιθανολογεῖται πὸς ἀνήκει στοὺς Ἰκσῶς, πού τὴν ἴδια ἐποχὴ εἶχαν κατακτήσει και τὴν Παλαιστίνη και τὴν Αἴγυπτο. Ὁ Τοᾶρλς Μάρστον ὑποστηρίζει πὸς οἱ Ἰκσῶς ἦταν οἱ πρῶτοι Έβραῖοι, δηλαδή οἱ πρόγονοι τῶν Ἰσραηλιτῶν. Οἱ γινῶμες του όμως δὲ βρῆκαν ἐμόθυμη ἀποδοχή.

1. Σημειῶνω πὸς ἡ Αἰγυπτιακὴ Ἱστορία τοῦ Μανέθωνα σὲ πολλὰ σημεῖα παραποιήθηκε ἀπὸ Έβραίους ἐλληνοιστὲς και ἀπὸ ἀντισημιτὲς σχολιαστὲς γιά πολιτικούς λόγους κ' ἔτσι τὸ κείμενο πού εἶχε ὑπ' ὄψη του δ' Ἰώσηπος — κείμενο νεώτερο κατὰ διακόσια και παραπάνω χρόνια — δέν ἦταν σὲ πολλὰ μέρη ἀθηντικό.

2. Βλ. και Alexis Mallon, *Les Hébreux en Egypte*, Ρώμη 1921. Φιλίππιδη, Ἱστορία θρησκ. Ἰσραήλ, 177 και 433-434. Βέλλα, Θρησκευτ. προσωπικότητες, 6 και πέρα. Σημειῶνω πὸς ἀπὸ μερικά στοιχεία τῶν ἀρχείων τοῦ Φαραώ Θεούθμουσι (1501-1447) μαθαίνουμε πὸς γίνεται λόγος γιά κάποιον Για-κομπ-έλ, πού πιθανὸ νά εἶναι τὸ ἐβραϊκὸ ὄνομα Ἰακώβ, ὅπως δέχεται δ Ed. Meyer και ἄλλοι.

3. Ἡ Βίβλος ὀρίζει σὰ μέρος τῆς ἐγκατάστασης και διαμονῆς τῶν Έβραίων τὴν περιοχή Γεσοέν. Πάντα πρέπει νά 'χουμε ὑπ' ὄψη πὸς στη Βίβλο, ἐξὸν ἀπὸ τὰ χωρία πού σημειώσαμε παραπάνω, οἱ Έβραῖοι ἀναφέρονται παντοῦ ὡς φυλὴ Ἀβραάμ ἢ Ἰακώβ και κάποτε ὡς φυλὴ Ἰωσήφ και Ἰούδα. Ἡ φυλὴ όμως Ἰωσήφ, ὅπως εἶδαμε, ἦταν μιὰ χωριστὴ φυλὴ, πού εἶχε ἀφομοιωθεῖ μέ τοὺς ντόπιους Αἰγυπτίους.

μα πού δὲν ἔγινε¹. Εἶναι ἀλήθεια πὼς στίς πινακίδες - ἐπιστολές τῆς Τέλλ - "Ἐλ - Ἀμάρνα γίνεται λόγος γιὰ τοὺς Χαβίρου, πού ἦταν ἔτοιμοι νὰ εἰσβάλουν στὴ Γῆ Χαναάν. Γεννήθηκε λοιπὸν τὸ ζήτημα, ἂν ὁ λαὸς Χαβίρου εἶναι οἱ Ἑβραῖοι (=Ἰβρεί). Πολλοὶ ἑβραϊολόγοι παραδέχονται πὼς καὶ τὰ δυὸ ὀνόματα ἔχουν τὴν ἴδια ρίζα, ἄρα πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια φυλὴ². Ἄλλοι ὅμως τὴν ἐτυμολογία αὐτὴ δὲν τὴ δέχονται καὶ λένε πὼς ἡ ὁμοιότητα δὲν εἶναι βασικὸ τεκμήριον τῆς ταυτότητος τῆς ρίζας δυὸ ξένων λέξεων³.

Εἶπαμε πὼς οἱ Ἑβραῖοι, λίγα χρόνια πρὶν φύγουν μαζί με τοὺς Ἰσραηλίτες ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, στὰ χρόνια τοῦ Ραμεσῆ Β' (1292 - 1225), ὑπόφεραν πολὺ ἀπὸ τὴν κακοδιοίκηση τοῦ φαραῶ αὐτοῦ, πού τοὺς καταπίεζε πολὺ, γιὰ λόγους πού δὲν ξέρουμε. Ὅπως εἶπαμε ὅμως πρὶν μπροστά, στὰ χρόνια αὐτὰ ξέσπασε κάποια ἐπανάσταση καὶ φυσικὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς τὴν ἐπανάσταση αὐτὴ τὴν ὀργάνωσαν οἱ ἐχτροὶ τοῦ Ραμεσῆ, πού δὲν ἦταν ἄλλοι ἀπὸ τοὺς παλιούς ἀτονικούς, δηλαδὴ τοὺς ὀπαδούς τῆς ἀμενωφικῆς μεταρρύθμισης. Μὲ τὸ νὰ καταπιέζονται ὅμως καὶ οἱ Ἑβραῖοι, συνεργάστηκαν κι αὐτοὶ μετὰ τὸ κόμμα τῶν ἐχτρῶν τοῦ Ραμεσῆ καὶ πῆραν μέρος στὴν ἐναντιὰ του ἐπανάστασι' γι' αὐτὸ καί, ὅταν ἀπότυχε τὸ κίνημα, ἡ καταπίεση καὶ ἡ τρομοκρατία μεγάλωσαν. Σὲ λίγο ὅμως, στὰ χρόνια τοῦ νέου φαραῶ Μενεφθᾶ, πού διαδέχτηκε τὸν Ραμεσῆ, ξέσπασε μιὰ καινούργια ἐπανάσταση. Ποιοὶ ὅμως ἦταν οἱ ἐπαναστάτες καὶ τί ζητοῦσαν; Στὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου ὑπάρχουν μερικὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, πού μποροῦν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν νὰ εὐχάσουμε κάποιο θετικὸ συμπέρασμα, ἂν τὰ ξεκαθαρίσουμε ἀπὸ τὸ μυθολογικὸ καὶ μυθοπλαστικὸ περιβάλλοντά τους. Ἡ κριτικὴ ἀνάλυση μᾶς δείχνει πὼς οἱ ἐπαναστάτες δὲν ἦταν ὄλοι ἀπὸ τὴν ἴδια φυλὴ. Πρωτοστατοῦσαν οἱ Αἰγύπτιοι (πού πῆραν τότε ὄνομα Ἰσραηλίτες) καὶ εἶχαν συμμάχους τοὺς Ἑβραῖους, πού

1. Γιὰ τὴν προμυσοαῖκή ἱστορία τῶν Ἑβραίων καὶ τις διαφορὲς ἀπόψεις τῶν ἱστορικῶν καὶ ἑβραϊολόγων, κοίτα τοῦ Kittel, *Gesch. des Volkes Israel*, 1923^ο, τ. Α., σ. 290 καὶ πέρα.

2. Βλ. Βέλλα, *Θρησκευτ. προσωπικότητες*, 6 - 7.

3. Μπρατσιώτη, *Εἰσαγωγή* στὴν *Π. Διαθήκη*, σ. 155 καὶ *Φιλιππίδη*, *Ἱστορία θρησκ. Ἰσραήλ*, σελ. 177 καὶ 433 - 444, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

πιθανό, όπως είδαμε, να ήταν απόγονοι των παλαιών Έκσώς. Οι αντίπαλοι του Μενεφθά Αιγύπτιοι θα είχαν φυσικά κάποιο σοβαρό λόγο για να επαναστατήσουν. Η πρώτη και κύρια αιτία θα ήταν η καταπίεση και η εκμετάλλευση. Μάδες οι επαναστάσεις παρυσιάζονται με δική τους ιδεολογία, που άντανανκλά τις επιδιώξεις και τους σκοπούς των επαναστατών. Και ξέρουμε πώς πριν από μερικά χρόνια είχε γίνει μια μεγάλη επανάσταση στη χώρα του Νείλου, με αρχηγό τον 'Αμένωφι Δ', που, ενώ στην αρχή επικράτησε, αργότερα το νέο πολιτικοκοινωνικό καθεστώς του ανατράπηκε. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε πώς οι Αιγύπτιοι που επαναστάτησαν ενάντια στον Μενεφθά, όπως και πριν ενάντια στον Ραμεσή, ήταν άμενωφικοί, οι «αίρετικοί» όπαδοι της νέας θρησκείας του 'Ατόν. Οι σύμμαχοι τους Έβραιοι πήγαν μαζί τους, γιατί κι αυτοί καταπιέζονταν πολύ.

Αρχηγός της επαναστατικής κίνησης ήταν ο Μωυσής¹, Αιγύπτιος γέννημα και θρέμα και μάλιστα στρατηγός και αδελφός². Οι έξωδιδλικές πηγές μας πληροφορούν ακόμα πώς το οικογενειακό του όνομα ήταν 'Οσάρσηφ. 'Όσοσο μερικοί άμφισβητούν την ιστορική προσωπικότητα του Μωυσή. 'Αλλά τα επιχειρήματά τους δέν είναι σοβαρά. Έκείνο που είναι το σωστό είναι τουτό: ο αρχηγός αυτός δέν ήταν Έβραίος και η θρησκευτική του μεταρρύθμιση, όπως το υποστήριξαν παλαιότερα και άλλοι, σχετιζόνταν με την αιγυπτιακή λατρεία³.

---

1. Το όνομα Μωυσής χαρακτηρίζεται σαν αιγυπτιακό από τη Βίβλο και ετυμολογείται από το μύο = νερό, άρα σημαίνει υδατόσωστος (βλ. "Εξ. 2, 10). "Άλλοι όμως το ετυμολογούν από την αιγυπτιακή λέξη Μεση = θρέφος, παιδί. "Ανάλογα όνόματα, λένε, είχαν και πολλοί φαραά ("Άμμιασις, Ραμεσή κλπ.). 'Ο Gutschmidt πάλι το ταυτίζει με το "Άμωσις (βλ. Καρολίδη, Παγκόσ. Ιστορία, τ. I, 179, 181).

2. Και στον πρώτο χριστιανικό αιώνα ήταν γενικά παραδεχτό πώς ο Μωυσής μορφώθηκε στην αλλη του φαραά και το ιερατείο της Αιγύπτου. «Και επαιδεύθη Μωυσης πάση σοφία Αιγυπτίων.» (Πράξ. 7, 22).

3. 'Ο καθηγητής και έβραιολόγος Βέλλας γράφει σχετικά: «'Η μαρτυρία της 'Εξόδου (2, 1 και πέρα) περί ανατροφής του Μωυσεώς εν τη Αιγυπτιακή Αδλή και όμοιότητες τινες παρατηρούμεναι μεταξύ της αιγυπτιακής και μωσαϊκής λατρείας (Κιβωτός), έδωκαν άφορμήν εις άρχαιότεραν άκόμη εποχήν να φέρωσιν εις συσθένισιν την μωσαϊκήν πρός την αιγυπτια-

Κι ακόμα, σὰ σπουδασμένος πού ήταν, ἤξερε καὶ τὴν ἱερατικὴ γραφὴ καὶ γενικὰ ἦταν σπουδαῖο πρόσωπο στὴν Αἴθλ τοῦ φαραῶ¹.

Ἀργότερα ὁμως, δταν οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες ἐγκαταστάθηκαν στὴν Παλαιστίνη, σχηματίστηκαν, ὅπως εἶδαμε, δυὸ ξεχωριστὲς παραδόσεις γύρω στὸν Μωυσή. Ἡ μιὰ (πηγὴ Μ) προέρχονταν ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους ὁπαδούς του καὶ ἦταν φιλικὴ καὶ ὕμνητικὴ γι' αὐτὸν καὶ ἡ ἄλλη ἐχτρικὴ (πηγὴ Π). Ἡ πρώτη παρουσίαζε τὸν Μωυσή σὰν ἀποσταλμένο, ἀγγελιαφόρο τοῦ Γιαχβέ καὶ ἡ ἄλλη σὰν πρόσωπο ἐχτρικὸ καὶ τυραννικὸ στοὺς Ἑβραῖους. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού ἔκανε τοὺς συντάχτες τῆς πηγῆς Π νὰ ἀγνοήσουν τὴ γενεαλογία τοῦ Μωυσῆ καὶ νὰ μὴν τὴ σχετίσουν μὲ τὸν οἶκο Ἰακώβ. Στὰ παλιὰ ἑβραϊκὰ ἀρχεῖα ὁ Μωυσῆς δὲν ἀναφέρονταν πὼς κατὰγονταν ἀπὸ τοὺς Ἑβραῖους². Αὐτὸ πρέπει νὰ

κὴν θρησκείαν. Ἄλλ' ἐξωτερικαὶ ὁμοιότητες, ὀφειλόμεναι εἰς κοινὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις, πολὺ ἀπέχουσι τοῦ νὰ δύνανται νὰ μαρτυρήσωσιν ἐσωτερικὴν τινὰ συνάφειαν τῶν δύο θρησκειῶν. Τὴν ἀνωτέρω ὁμως ὑπόθεσιν ἤλθον ν' ἀναζωογονήσωσι πρὸς στιγμὴν καὶ ἐπαναφέρωσιν ἐπὶ τάπητος τὰ περίφημα εὐρήματα τῆς Τέλλ - Ἐλ - Ἀμάρνα (14ος αἰὼν π.Χ.), τὰ ὅποια ἐγνώρισαν εἰς τὸν κόσμον κατὰ μέγα μέρος τὴν περίφημον καταστάσαν θρησκ. μονοθεϊστικὴν μεταρρύθμισιν τοῦ Ἀμενώφιου IV (1375 - 1350) ...» (Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες, Α, 33 - 34). Τὰ ἐπιχειρήματα ὁμως τοῦ Βέλλα, μὲ τὰ ὅποια ἀντικρούει τὴν παραπάνω γνώμη, δὲν ἔχουν ἱστορικὸ στήριγμα. Ἡ κριτικὴ πρέπει νὰ στηρίζεται σὲ ἀντικειμενικὰ κριτήρια, στὶς πηγὰς καὶ ὄχι σὲ ὑποθέσεις φανταστικὰς. Καὶ οἱ πηγὰς εἶναι μὲ τὸ μέρος ἐκείνων πού ὑποστηρίζουν πὼς ὑπάρχουν ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὴ μωσαϊκὴ καὶ τὴν αἰγυπτιακὴ (ἀτονικὴ) λατρεία, πού δὲν εἶναι τυχαῖες, ἀλλὰ ἔχουν κοινὴ τὴν καταγωγὴν.

1. Ὁ Ἑβραῖος φιλόσοφος Φίλων (Α' χριστιανικὸς αἰὼνας) λέει πὼς ὁ Μωυσῆς ἔμαθε τὴν ἱερατικὴ γραφὴ ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους ἱερογραμματεῖς καὶ γενικὰ ἀφῆναι νὰ ὑπονοηθεῖ πὼς ἦταν Αἰγύπτιος καὶ ἡ πιὸ μεγάλη προσωπικότης τῆς ἀρχαιότητος (βλ. βίος Μωυσέως). Γιὰ τὴ μεγάλη μὲρφοση τοῦ Μωυσῆ κάνει ἐπίσης λόγο καὶ ὁ Ἑβραῖος ἱστορικὸς Ἰώσηπος (βλ. Ἰουδ. ἀρχ., II, 10). Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐξωδιδλικὲς πηγὰς δεῖχνουν πὼς, ἐξὸν ἀπὸ τὴν Πεντάτευχο καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ὑπῆρχε ἀποθησαυρισμένο καὶ ἄλλο ἀρχεῖακὸ βιβλίον, πού οἱ ραββίνοι τὸ κρατοῦσαν ἀπόκρυφο, γιατί ἴσως δὲν ταίριαζε μὲ τὴν ἐπίσημη παράδοση τῆς Βίβλου.

2. Στὰ τελευταῖα προχριστιανικὰ χρόνια ὁ Μωυσῆς ταυτίζονταν μὲ τὸν Γιαχβέ (βλ. Διόδ. Σικελ. IV, 94). Ὑπῆρχε φαίνεται μέσα στὸ Ναὸ τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ ἀγαλμὰ του, πού τὸν παρίστανε μὲ γένεια καὶ καθάλα πά-

τὸ θεωρήσουμε γιὰ εἰκόσιαι. Ἀργότερα (στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια) ἡ πηγὴ Π νοθεύτηκε μὲ στοιχεῖα τῆς πηγῆς Μ καὶ ἔτσι ἡ γενεαλογία τοῦ Μωυσῆ παρουσιάζει πολλὰ κενὰ καὶ δημιουργεῖ πολλές μπερδεψιές. Γι' αὐτό, στοὺς τελευταίους προχριστιανικοὺς χρόνους, ὅταν πῆρε ὀριστικὴ μορφή ἡ σύνθεσις τῶν βιβλίων τῆς Π. Δ. καὶ ὁ γιαχτισμὸς εἶχε πιά ὀριστικὰ ἐπικρατήσει, βρέθηκε μιὰ μέση λύσις γιὰ νὰ συμβιβαστεῖ ἡ ἀντίθεσις αὐτή. Πλάστηκε μιὰ νέα παράδοσις, πῶς ὁ Μωυσῆς ἀπὸ τὴ μάνα του ἦταν Ἑβραῖος καὶ πῶς ῥίχτηκε, ὅταν ἦταν βρέφος, στὸν Νεῖλο μέσα σ' ἓνα καλάθι κ' ἐκεῖ τονε βρῆκε ἡ κόρη τοῦ φαραῶ καὶ τονε πήρε καὶ τὸν ἀνάθρεψε. Ἡ παράδοσις αὐτὴ φτιάχτηκε πάνω στ' ἀχνάρια τοῦ μύθου τοῦ Σαργκῶν Α' ¹. Ἔτσι δικαιολογούντανε καὶ τὸ ὅτι ἔγινε ἀρχηγὸς τῶν Ἑβραίων καὶ τὸ ὅτι ἔπαιξε μεγάλο καὶ σπουδαῖο ρόλο. Ὅλοι σχεδὸν οἱ μεγάλοι ἄντρες τῆς μακρινῆς ἀρχαιότητος πιστεύονταν πῶς ἦταν κλεψίγαμοι καὶ ἡ γέννησή τους χρωματίζονταν μὲ διάφορους θρύλους.

Ἄς ἔρθουμε στὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου, γιὰ νὰ ἰδοῦμε ποιὸ εἶναι τὸ ἱστορικὸ ὕλικὸ πὺ ἀπηχεῖ τὴν ἐπανάστασις πὺ ὀργάνωσε ὁ Μωυσῆς καὶ τὰ γεγονότα πὺ ἐπακολούθησανε. Ὁ ἱστορικὸς πυρήνας τῆς πολυτάραχης ἐκείνης ἐποχῆς εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, τοῦτος ἐδῶ:

Ὅπως εἶδαμε πῶ μπρός, στὰ χρόνια τοῦ Ἀμένωφι ἔγινε μιὰ μεγάλη πολιτικοκοινωνικὴ ἐπανάστασις μὲ θρησκευτικὸ μανδύα. Ἀργότερα οἱ ἀντιαμενωφικοὶ ἐπικράτησαν καὶ ξανάφεραν τὸ παλιὸ καθεστῶς. Εἶναι φυσικὸ μὲ τὴν ἐπικράτησις τῶν ἀντιδραστικῶν νὰ ἔγιναν καταδιώξεις. Οἱ πῶ στενοὶ συνεργάτες καὶ οἱ πῶ

νω σ' ἓνα γαῖδουρι, κρατώντας στὰ χέρια του ἓνα ἱερὸ βιβλίον. Τὸ ἀγαλμα αὐτὸ τὸ εἶδε στὶς παραμονὲς τῆς μακκαβαϊκῆς ἐπανάστασις ὁ Ἀντίοχος, πὺ μπῆκε μέσα στὸ Ναὸ (βλ. Διόδ. Σικελ. XXXIV)

1. Ἡ σουμμερικὴ ἱστορία τοῦ Σαργκῶν Α' μιιάζει πολὺ μὲ τὸ θῦλον τῆς Π. Διαθήκης γιὰ τὴ γέννησις τοῦ Μωυσῆ. «Ὁ Σαργκῶν, ὁ κραταῖος βασιλιάς, ὁ βασιλιάς τῆς Ἀκκαθίας, εἶμαι ἐγώ. Ἡ μητέρα μου ἦταν φτωχὴ, πατέρα δμως δὲ γνώρισα. Ὁ ἀδερφός τοῦ πατέρα μου ζῶσε στὰ βουνά. Ἡ μάνα μου, πὺ ἦταν φτωχὴ, μὲ γένησε κρυφά, μ' ἔβαλε σ' ἓνα κοφίνι καμωμένο μὲ καλάμια καὶ τὸ βούλωσε μὲ πίσσα καὶ μ' ἔριξε στὸν ποταμό, πὺ δὲ μὲ βούλιαξε...» (βλ. J. Finlay Finlayson, Symbols and legends of Freemasonry, σ. 42 καὶ πέρα).

φανατικοί ὄπαδοί τοῦ Ἀμένωφι θὰ ἔφυγαν, γὰρ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τοὺς διωγμούς. Ἀντίκρυ, στὴν Ἀραβία, βρίσκουμε στὰ χρόνια τοῦ Μωυσῆ φανατικούς λάτρεις τοῦ Γιαχβέ. Αὐτοὶ λοιπὸν θὰ ἦταν Αἰγύπτιοι φυγάδες, ἀπὸ τὸ κόμμα τοῦ Ἀμένωφι. Μὰ καὶ πολλοὶ θὰ ἔμειναν στὴν Αἴγυπτο καί, ἅμα πέρασαν χρόνια, θὰ ἔγιναν ἀκόμα πιὸ πολλοί, γιὰτὶ οἱ καταπιέσεις καὶ ἡ ἐκμετάλλευση δυνάμινων πάλι τὸ παλιὸ ἀμενωφικὸ κόμμα. Αὐτὸ θὰ ἔγινε στὰ χρόνια τοῦ φαραῶ Ραμεσῆ, ποῦ ἦταν δυνάστης σκληρὸς. Ἀρχηγὸς τοῦ ἀμενωφικοῦ κόμματος ἀναγνωρίστηκε τώρα ὁ Μωυσῆς, ποῦ, ὅπως εἶπαμε, τὸ ὄνομά του τὸ πραγματικὸ ἦταν Ὁσάρσηφ καὶ ἦταν ἔνας ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς τοῦ καιροῦ του. Στὴν ἀρχὴ φαίνεται πὼς δὲν ἤθελε νὰ συνεργαστεῖ μὲ τοὺς Ἑβραίους, ποῦ κι αὐτοὶ ἦταν καταπιεζόμενοι ἀπὸ τὸν φαραῶ καὶ εἶχαν ἐπαναστατικὴ ψυχολογία. Ἴσως γιὰτὶ αὐτοὶ ἦταν πολυθεῖστες καὶ δὲν πίστευαν στὸν Ἄτόν. Μὰ τὸ κόμμα του τὸν ὑποχρέωσε νὰ ῥθει σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ ἐβραϊκὸ στοιχεῖο καὶ νὰ τοὺς τραβήξει μὲ τὸ μέρος του. Τὸ βιβλικὸ κείμενο λέει πὼς ὁ Μωυσῆς δίσταζε νὰ συνεργαστεῖ μὲ τοὺς Ἑβραίους, γιὰτὶ ἦταν «ισχνόφωνος καὶ βραδύγλωσσος» (Ἔξ. 4, 10), μὰ ὁ Γιαχβέ τὸν πρόσταξε καὶ στὸ τέλος ἐπέτελεσε τὴν προσταγὴ του. Αὐτὰ ποῦ λέει τὸ βιβλικὸ κείμενο σημαίνουν πὼς δὲν ἤξερε τὰ ἐβραϊκά. Ἀφοῦ ἦταν Αἰγύπτιος, ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν ξέρει τὴν ἐβραϊκὴ γλῶσσα.

Ἄμα λοιπὸν πλησίασε τοὺς Ἑβραίους καὶ ἔκλεισε συμφωνία μαζί τους, ἄρχισε τὴν ἐπαναστατικὴ του δράση. Ἀπὸ τότε ἡ συνεργασία Ἑβραίων καὶ Αἰγυπτίων (ἀμενωφικῶν - Ἰσραηλιτῶν) ἦταν στενὴ καὶ ἀκατάλυτη. Ἡ πρώτη ὁμῶς ἐξέγερση ποῦ ὀργάνωσε στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Ραμεσῆ ἀπότυχε. Γι' αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ φύγει κρυφὰ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, γιὰ νὰ μὴν τὸν πιάσουν τὰ ὄργανα τοῦ φαραῶ¹. Καὶ φυσικὰ πῆγε σὲ μέρος ποῦ ἦταν ἀσφαλισμένος. Αὐτὸ ἦταν ἡ περιοχὴ, ὅπου ἦταν ἐγκαταστημένοι ἀπὸ χρόνια οἱ παλαιοὶ ἀμενωφικοὶ ποῦ λάτρευαν τὸν Ἄτόν. Στὴν

1. Στὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου ὑπάρχει ἡ μαρτυρία πὼς ὁ Μωυσῆς ἀναγκάστηκε νὰ φύγει ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ νὰ πάει στὴν ἀντικρινὴν περιοχὴ τῆς Ἀραβίας, ποῦ ἦταν ἡ κοινότητά τῶν Κενιτῶν, γιὰτὶ σκότωσε κάποιον Αἰγύπτιο ποῦ χτυποῦσε ἕνα Ἑβραῖο (Ἔξ. 2, 11-14). Τὸ ἐπεισόδιον αὐτὸ κρύβει ἐπαναστατικὸ κίνημα.

περιοχή αυτή φαίνεται ήταν η έδρα του επαναστατικού κέντρου του άμενωφικού κόμματος, πού με φανατισμό και πίστη περίμενε την ευκαιρία να καταλάβει την εξουσία και να επιβάλλει μαζί με άλλες μεταρρυθμίσεις και το μονοθεϊσμό στην Αίγυπτο.

Οι κάτοικοι πού φιλοξένησαν τόν Μωσή λέγονταν Κενίτες (ή Κεναίοι και Κενεζίτες) ¹ και κατοικούσαν μιὰ περιοχή κοντά στό όρος Χωρείβ και στή χώρα Μαδιάμ (ή Midian). Οί Μαδιανίτες ήταν Άραβες και πολλοί άπ' αυτούς έκαναν τόν έμπορα. Με καρβάνια μεταφέρνανεπραμάτειες άπ' τήν αιγυπτιακή Άραβία στήν Παλαιστίνη και τή Συρία και ίσως και σέ άλλες μακρινότερες χώρες. Οί Κενίτες όμως δέν είχαν καμιά σχέση με δαύτους, όπως υποστηρίζουν πολλοί, αλλά ήταν ξενοφερμένοι. Είχαν έρθει άπ' τήν Αίγυπτο και ήταν καλοί και άκουστοί πολεμιστές. Έκαναν όχι μόνο πολέμους με τις γειτονικές τους φυλές, αλλά και οργάνωναν επιδρομές ενάντια στήν Αίγυπτο.

Έκει, στή χώρα τών Κενιτών ή Κενεζαίων, πήγε ο Μωσής και παρουσιάστηκε, όχι σάν Έβραϊος, αλλά σάν Αιγύπτιος (Έξοδ. 2, 19). Παντρεύτηκε μάλιστα και μιὰ άπό τις κόρες του Ίσθώρ, του άρχηγού τών Κενιτών. Δέν ξέρουμε πό-

---

1. Βλ. Έξοδ. 3, 1-2· Κριτ. 1, 16. Οί Κενίτες παρουσιάζονται σέ μερικά χωρία της Βίβλου άγριοι και ληστικοί (Άριθ. 24, 21· Ά· Σαμ. 15, 6· Κριτ. 5, 24). Άλλοι πάλι χαρακτηρίζονται σάν άπόγονοι του Ήσαφ (Χρονικά, Α, 1, 36 και 53) κι άλλου (Χρον. Α, 2, 55) ταυτίζονται με τους Ρεχαβίτες, πού επίσης ήταν φυλή μισοάγρια και ζούσε άπό τή χτηνοτροφία. Οί Ρεχαβίτες όμως ήταν οί πιό πιστοί — οί πιό ορθόδοξοι, όπως θα λέγαμε σήμερα — γιαχριστιές, άπ' αυτούς βγήκαν οί Ναζηραίοι (=οί αφιερωμένοι στή λατρεία του Γιαχβέ). Πιό πιθανό είναι πώς οί Κενίτες είναι άπόγονοι του Κάιν. Ένα μέρος άπό τή φυλή αυτή στά Ιστορικά χρόνια κατέθηκε στις πόλεις της Παλαιστίνης και έμαθε τήν τέχνη του χαλκιιά-σιδερά. Έτσι σχηματίστηκε ή παράδοση πώς οί Καϊνίτες άρχικά δέν ήταν νομάδες-χτηνοτρόφοι, αλλά χαλκουργοί. Όταν λοιπόν στή Βίβλο βρίσκουμε τά ονόματα Κεναίοι, Κενεζαίοι, Κενεζίτες, Ρεχαβίτες κλπ., πρόκειται για τόν ίδιο λαό, πού στά Ιστορικά χρόνια χωρίστηκε σέ διάφορες πατριές και πήρε άλλες ονομασίες.

2. Κι ο θεοβρός του Μωσής (ο άρχηγός τών Κενιτών) σημειώνεται στή Βίβλο με δυο ονόματα, πότε με τόν Ίσθώρ (Γιθρό), πότε με τόν ονομα Ραγουήλ. Φαίνεται πώς τόν ένα ήταν τόν ονομα με τόν όποιο τόν ήξεραν οί Κενίτες και ο Μωσής, και τόν άλλο ήταν ή μετάφραση στά έβραϊκά ή παρα-

σο καιρό ξμεινε κοντά στους Κενίτες. Μά, ἔπως συμβαίνει πάντα σέ τέτοιες περιστάσεις, ξμεινε τόσο, ὅσο χρειάζονταν γιά νά ἀνασυντάξει τούς ὁπαδούς του και νά ὀργανώσει νέο ἐπαναστατικό κίνημα ἐνάντια στόν φαραῶ. Οἱ συνθήκες φαίνεται τόν εὐνοοῦσαν. Ἡ Αἴγυπτος περνοῦσε μιά βαθιά πολιτικοκοινωνική κρίση. Οἱ λαϊκές μάζες πεινοῦσαν και δυστυχοῦσαν και οἱ γειτονικοί λαοὶ ἔγιναν ἀπειλητικοὶ και ἀνάγκαζαν τόν φαραῶ νά κάνει ἐκστρατείες. Μπροστά στήν κατάσταση αὐτή ἦταν φυσικό νά δημιουργηθεῖ ἰσχυρή ἀντιπολίτευση, ν' ἀρχίσουν πάλι νέες ζυμώσεις και συνωμοσίες και ν' ἀνασυναχτοῦν οἱ φίλοι τοῦ Μωυσῆ.

Τὴν πρώτη λοιπὸν ἐπαναστατική ἐξέγερση ποὺ ὀργάνωσε ὁ Μωυσῆς, χωρὶς ὁμῶς ἀποτέλεσμα, πρέπει νά τὴν τοποθετήσουμε στά τελευταῖα χρόνια τοῦ Ραμεσῆ. Ἐέρουμε πῶς ὁ φαραῶ αὐτὸς πέθανε στά 1225, ἄρα λίγα χρόνια πρὶν θά ἔγινε τὸ κίνημα ποὺ ἀπότηχε. Τότε ὁ Ραμεσῆς ἐφάρμοσε τὸ σύστημα τῆς ἀγγαρείας. Ἐβαλε ὅλη τὴ λαϊκὴ μάζα, ποὺ πιστεῦε στὸ μονοθεῖσμό και ἤθελε νά γίνεῖ πολιτικὴ και κοινωνικὴ ἀλλαγὴ, νά δουλεύει ξεθεωτικά στίς πόλεις και στίς ἀγροτικές περιοχές:

«Και εἶπε (ὁ Ραμεσῆς) στὸ λαὸ του: Νά, ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ εἶναι πολὺς και δυνατότερος ἀπὸ μᾶς. Ἄς φερθοῦμε λοιπὸν γνωστικά μ' αὐτούς, γιά νά μὴ πληθύνουν ἄμα γίνεῖ πόλεμος, ἐνωθοῦν μὲ τούς ἐχτροὺς μας και μᾶς πολεμήσουν...»

Ἔθεν ἔβαλαν πανωκέφαλά τους ἐπιστάτες, γιά νά τοὺς ἀναγκάζουν νά δουλεύουν και νά τοὺς ταλαιπωροῦν μὲ τίς ἀγγαρείες. Κ' ἔχτισαν (οἱ Ἰσραηλίτες)¹ στόν φαραῶ πό-

---

σοῦκλι. Δηλαδή κ' ἐδῶ ἔχουμε δείγματα τῶν δυὸ πηγῶν Μ και Π, ποὺ ἀποτέλεσαν τὴ βάση γιά τὴ σύνθεση ἀργότερα τῆς Πεντατεύχου. Σημειῶνω ἀκόμα πῶς ὁ Μωυσῆς ἦταν παντρεμένος πρὶν μὲ τὴν κόρη κάποιου φύλαρχου Αἰθίοπα, γι' αὐτὸ ἀργότερα ὁ ἀδερφός του Ἄαρὼν και ἡ ἀδερφή του Μαρὶάμ τὸν κατακρίνανε γιά τὸ γάμο του αὐτό. Κ' ἐδῶ ἡ παράδοση αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν πηγὴ Π.

1. Πρὶὸ σωστά. ξαναχτίσαν. Οἱ πόλεις αὐτὲς δὲν χτίστηκαν τώρα γιά πρώτη φορά, ἀλλὰ ξαναχτίστηκαν, ἐπειδὴ εἶχαν καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση και κυρίως φτιάχτηκαν κάστρα γύρω τους.

λεις ὀχυρές, τὴν Πυθώμ, τὴ Ραμεσῆ καὶ τὴν Ὀν. Ὅσο δμως τοὺς καταπιέζανε, τόσο πιὸ πολὺ πλήθαιναν καὶ γίνονταν δυνατώτεροι. Γι' αὐτὸ οἱ Αἰγύπτιοι κακοβλέπανε τοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς ὑποχρέωναν νὰ δουλεύουν τρομοκρατώντας τους καὶ κατάσταιναν τὴ ζωὴ τους πικρὴ μὲ τὴ σκληρὴ σκλαδιὰ, ποὺ τοὺς ἀνάγκαζαν νὰ φτιάχνουν λάσπη καὶ πλιθιά καὶ νὰ δουλεύουν στὸν κάμπο. Ὅλες οἱ δουλειές ποὺ τοὺς ἔβαλαν νὰ κάνουν ἦταν πολὺ κοπιαστικές.» (Ἔξ. 1, 9 - 14).

Ὁ Ραμεσῆς ὅμως ὕστερ' ἀπὸ λίγο πέθανε καὶ στὸ θρόνο ἀνέβηκε ὁ Μενεφθά (1225), ποὺ ἦταν πιὸ χειρότερος καὶ πιὸ σκληρὸς τύραννος. Ἐφάρμοσε κι αὐτὸς τὴν ἴδια ταχτική. Ὅλοι οἱ ὄπαδοὶ τοῦ Μωυσῆ εἶχαν συγκεντρωθεῖ, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, σὲ στρατόπεδα συγκέντρωσης καὶ δούλευαν ἡμέρη ἀγγαρεμένοι, χωρὶς νὰ σηκώνουν κεφάλι. Φαίνεται ὅμως πὼς καταπίεζε καὶ τοὺς Ἑβραίους καὶ ἔτσι δημιούργησε τοὺς κατάλληλους ψυχολογικοὺς ὁρους, γιὰ νὰ συνεργαστοῦν οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι πιὸ ὀστερα, ἐνάντια στὸ τρομοκρατικὸ καθεστῶς τοῦ Μενεφθά. Ἡ ἰδέα γιὰ μιὰ νέα ἐξέγερση ὠρίμαζε μέσα στὶς καταπιεζόμενες μάζες.

Ὁ Μωυσῆς ἐκμεταλλεύτηκε τὴν περίσταση καὶ βρέθηκε στὴν Αἴγυπτο. Τὸ διβλικὸ κείμενο λέει πὼς ὁ Γιαχῆ πρόσταξε τὸν Μωυσῆ νὰ γυρίσει στὴν Αἴγυπτο, ὅταν πέθανε ὁ φαραὼ (Ραμεσῆς): «Πήγαινε στὴν Αἴγυπτο, τοῦ εἶπε, γιὰτὶ πέθαναν ἐκεῖνοι ποὺ ἤθελαν νὰ σέ σκοτώσουν.» (Ἔξ. 5, 19).

Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἡ Βίβλος μᾶς δίνει πιὸ πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ δράση τοῦ Μωυσῆ. Πρῶτα - πρῶτα, μᾶς πληροφορεῖ πὼς ὁ νέος φαραὼ πῆρε ἐξ ἀρχῆς τρομοκρατικὰ μέτρα ἐνάντια στοὺς Ἰσραηλίτες (=ἀμενωφικοὺς Αἰγύπτιους), γιὰτὶ φοβόντανε νὰ μὴν ἐπαναστατήσουν.

Τὰ μέτρα ὅμως αὐτὰ δὲν τοῦ βγῆκαν σὲ καλὸ. Ἄντις νὰ σπάσει ἡ ἀντίσταση τῶν Ἰσραηλιτῶν, δημιουργήθηκαν νέες συνθήκες κ' ἔτσι μεγάλωσε πιὸ πολὺ ἀκόμα τὸ κακό. Ὁ Μωυσῆς βρῆκε τώρα τὴν εὐκαιρία νὰ δράσει. Μὲ τοὺς πράχτορες του οὐστήσε στὴν ἀγγαρεμένη ἐργατιά ν' ἀ π ε ρ γ ῆ σ ε ι.

Ἀπὸ τὰ γραφόμενα τῆς Βίβλου μαθαίνουμε πὼς στὰ παλαιὰ ἐ-

κείνα χρόνια ξέσπασε μεγάλη ἀπεργία στή χώρα τοῦ φα-
ραῶ, πού τήν εἶχε ὀργανώσει ὁ Μωυσής. Νά τί λέει τὸ βιβλικὸ
κείμενο:

«Κ' εἶπε ὁ βασιλέας τῆς Αἰγύπτου: γιατί, Μωυσή και Ἄ-
αρῶν¹, ἀποκόπτεται τὸ λαὸ ἀπὸ τῆς δουλειῆς του;»

Και εἶπε ἀκόμη ὁ φαραῶ:

«Ὁ λαὸς τούτης τῆς περιοχῆς εἶναι πολὺς και σεις τοὺς
βάζετε νὰ σταματήσουν τῆς δουλειῆς πού κάνουν.» (Ἔξοδ.
5, 4-5).

Κι ἀφοῦ ἔδιωξε τὸν Μωυσή και τὸν Ἄαρῶν, κάλεσε ἀμέσως τοὺς
ἐπιστάτες και τοὺς ἐργοδηγούς και τοὺς εἶπε προστάζοντάς τους:

«Δὲ θὰ δώσετε πιά στήν ἀργατιά αὐτή, ὅπως χτές και
προχτές, ἄχυρο γιὰ νὰ φτιάχνουν πλιθιά. Ἄς πάει μόνη
τῆς νὰ μαζέψει ἄχυρο. Θὰ τοὺς θάλετε ὁμοῦ νὰ φτιάχνουν
τὸ ἴδιο ποσὸ πλιθιά πού ἔφτιαχναν και πρίν. Οὔτε ἓνα κομ-
μάτι λιγότερο δὲ θὰ φτιάχνουν, γιατί μένοντας ἀργοὶ δὲν ἔ-
χουν τί νὰ κάνουν και φωνάζουν λέγοντας «ἀφῆστε
μας νὰ πάμε νὰ προσφέρουμε θυ-
σίαια στὸ δικό μας θεὸ»². Ξεθεώστε τους στή
δουλειά, γιὰ νὰ ἔχουν τὸ νοῦ τους μόνο σ' αὐτή και γιὰ νὰ
μὴν ἔχουν καιρὸ ν' ἀκούνε τὰ φουσκωμένα λόγια (πού τοὺς
γεμίζουν τὸ κεφάλι).

Βγήκαν λοιπὸν οἱ ἐργοδηγοὶ και οἱ ἐπιστάτες και καλέ-
σανε τὴν ἀργατιά και τῆς εἶπανε:

---

1. Ὁ Ἄαρῶν ἦταν ἀδερφὸς τοῦ Μωυσή. Δὲ χρειάζεται πολὺ μυαλό, νὰ
καταλάβουμε πὼς ὁ φαραῶ δὲ συζητήσῃ μετὰ τὸν Μωυσή και τὸν
Ἄαρῶν γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ κατάσταση πού δημιουργήθηκε, ἀλλὰ γίνου-
σαν διαπραγματεύσεις μετὰ ἀποσταλμένους.

2. Ὁλοφάνερο ἀπὸ τὸ αἴτημα αὐτὸ τῶν καταπιεζομένων Ἰσραηλιτῶν,
πὼς αὐτοὶ ἦταν μονοθεϊστὲς, ἄρα ὀπαδοὶ τοῦ ἀτονικοῦ μονοθεϊσμοῦ, γιατί
καιμὰ ἄλλη μονοθεϊστικὴ ἀίρεση ἐκείνου τοῦ καιροῦ δὲν ἔβρουμε νὰ ὑπῆρ-
χε στή χώρα τοῦ Νείλου.

Ὁ φαραὼ πρόσταξε νὰ μὴ σᾶς δώσουμε ἄχυρο. Μοναχοί σας νὰ πᾶτε νὰ μαζέψετε, ὅπου μπορεῖτε νὰ βρεῖτε. Ὡστόσο, οὔτε ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὰ πλιθιά πού φτιάχνετε πρὶν δὲ θὰ σᾶς χαριστεῖ.

Καὶ σκορπίστηκε ὁ λαὸς σ' ὅλη τὴ χώρα τοῦ Νείλου, γιὰ νὰ μαζέψῃ καλαμιές ἀντὶς γιὰ ἄχυρα, ἐνῶ οἱ ἐργοδηγοὶ τοὺς διάζαν λέγοντας: Ἄιντε, πᾶτε στὴ δουλειὰ καὶ θγάλετε τὰ κανονισμένα κομμάτια πού φτιάχνετε πρὶν τὴν κάθε μέρα, τότε πού σᾶς δίνονταν τὸ ἄχυρο.» (Ἔξοδ. 5, 7-13).

Μὰ ἡ δουλειὰ δὲ θγήκε καὶ οἱ ἐπιστάτες τοῦ φαραὼ ἔδειραν τοὺς ἐργοδηγούς, λέγοντάς τους:

«Γιατί δὲ θγήκε ἡ δουλειὰ χτὲς καὶ σήμερα καὶ δὲ φτιάχτηκαν τὰ κανονισμένα πλιθιά ὅπως καὶ πρὶν;» (Ἔξ. 5, 14).

Τότε πῆγε ἐπιτροπὴ ἀπὸ τὸν καταπιεζόμενο λαὸ στὸ φαραὼ καὶ τοῦ εἶπε:

«Γιατί φέρνεσαι ἔτσι στὸ λαὸ σου; Μᾶς λένε: ἄχυρο δὲν ὑπάρχει γιὰ σᾶς, φτιάχνετε ὅμως πλιθιά (κ' ἐπειδὴ δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ ἡ δουλειὰ) ἔπεσε ξύλο. Κι ὁ φαραὼ ἀπάντησε: Ἔϊστε τεμπέληδες καὶ ἀκαμάτηδες, ἀφοῦ λέτε: θ' ἀφήσουμε τὴ δουλειὰ, γιὰ νὰ πᾶμε νὰ προσφέρουμε θυσία στὸ θεὸ μας.» (Ἔξ. 5, 15-17).

Παρακάτω ὅμως ἡ ἀντιμωσαϊκὴ πηγὴ μᾶς πληροφορεῖ πὼς τάχα ὁ λαὸς τὰ ἔβαλε μὲ τὸν Μωυσή, γιατί αὐτὸς ἦταν ἡ αἰτία πού ὁ λαὸς ξυλοφορτώνονταν, καταπιέζονταν καὶ θανατώνονταν (Ἔξ. 5, 19-22). Ἀντίθετα, ἡ μωσαϊκὴ πηγὴ λέει πὼς ὁ Γιαχβὲ θύμωσε καὶ τόνισε πὼς θὰ ἐξολοθρέψῃ τὸν φαραὼ καὶ τὴν κλίμα του (Ἔξ. 6, 1).

Γιὰ κάθε ἀνοιχτομάτη κριτικὸ τὸ παραπάνω κείμενο εἶναι πεντακάθαρο. Μιλᾷ καθαρά γιὰ ἐπαναστατικὴ περίοδο. Καί, φυσικά, ἐκεῖ πού εἶχαν φτάσει τὰ πράγματα, ἡ μόνη διέξοδος ἦταν ἡ ἐπανάσταση. Ὁ Μωυσὴς μπῆκε ἐπικεφαλῆς τοῦ καταπιεζόμενου

λαού και άρχισε τή δράση του.

Στό 6' βιβλίο τής Π. Δ. διαβάζουμε πώς πολύν καιρό ο Μωυσής και ο φαράώ «συζητούσαν» για τήν κατάσταση πού είχε δημιουργηθεί στην Αίγυπτο και πώς ο Μωυσής, εκτελώντας έντολές του Γιαχβέ, ζητούσε τήν άδεια από τόν φαράώ νά φύγουν οι όπαδοί του από τήν Αίγυπτο, μά ο φαράώ, άν και έδινε τό λόγο του, ύστερα τόν ξπαιρνε πίσω. Κι ακόμα τό βιβλικό κείμενο λέει πώς ο Μωυσής, πού λάτρευε τόν Γιαχβέ, έκανε θάματα πολλά, ένώ τό ίερατείο του φαράώ, πού λάτρευε τούς παλιούς θεούς, ούτε ένα θάμα δέν μπόρεσε νά κάνει. "Όλα αυτά κρύβουν κάποιον ιστορικό πυρήνα, μέ τή διαφορά πώς, ούτε θάματα έγιναν, ούτε ο Μωυσής πηγαινοέρχονταν στο παλάτι. Τά θάματα και όλες οι «πληγές» ήταν οι τοπικές επιτυχίες πού είχαν οι όπαδοί του Μωυσή στις διάφορες περιοχές και οι «συζητήσεις»¹ πού γίνονταν κρύβουν τήν πάλη ανάμεσα στις δυο αντιμαχόμενες παρατάξεις γύρω στο μονοθεϊσμό και τόν πολυθεϊσμό, πού σέ τελευταία άνάλυση ήταν άγώνας κοινωνικός και μάλιστα άγώνας έξοντωτικός.

Μόνο μέ τέτοια ρεαλιστικά κριτήρια μπορούμε νά δγάσουμε όρισμένα θετικά συμπεράσματα από τά πρώτα κεφάλαια του βιβλίου πού τιτλοφορείται «Έξοδος».

"Άμα λοιπόν ήρθε ή ώρα και όλα ήταν έτοιμα, δόθηκε τό σύνθημα του σηκωμού κι άρχισε ή σφαγή τών φαραωνικών. Τό κίνημα ξεέσπασε πρώτα στη Μεσιανή Αίγυπτο. Καί τό ότι πρόκειται για έπαναστατικό κίνημα μάς τό λέει τό βιβλικό κείμενο:

«Και είπε ο Μωυσής: "Έτσι προστάζει ο Γιαχβέ. Κοντά στα μεσάνυχτα (τής τάδε μέρας) έγώ θα παρουσιαστώ καταμερίς τής Αιγύπτου. "Όλα (τότε) τά πρωτότοκα πού βρίσκονται στην αιγυπτιακή γής θα πεθάνουν, από τόν πρωτογιδό του φαράώ πού κάθεται στο θρόνο του ως τόν πρωτογιδό τής σκλάβας πού δουλεύει στο μύλο και κάθε πρωτογέννη-

---

1. Έδώ κ' έχει όμως, παρ' όλες τις διασκευές και νοθείες, τό κείμενο δίνει και μερικά ιστορικά στοιχεία. Ένώ ο Μωυσής πηγαινει στο φαράώ, οι «συζητήσεις» γίνονται μέ τούς «θεράποντες του βασιλέως» (Έξοδ. 11, 7). "Άρα γίνονται διαπραγματεύσεις μέ άποσταλμένους του φαράώ.

το από τὰ ζῶα του. Καί θά γίνει μεγάλος θρήνος στήν αἰ-
 γυπτιακή γῆς, πού ποτέ δέν ἀκούστηκε ὡς τὰ τώρα καί οὔτε
 θά ξανακουστεῖ. Δέ θά δάλω ὁμως χέρι πάνω σ' ἄλλους τοὺς
 Ἰσραηλίτες... , γιατί ὁ Γιαχβὲ ξεχώρισε τοὺς Ἰσραηλίτες
 (δηλαδή τοὺς Αἰγύπτιους, τοὺς ὑπαδούς τοῦ Μωυσῆ) ἀπό
 τοὺς (φαραωνικούς) Αἰγύπτιους· καί τότε ἄλλοι οἱ ὑπήκοοι
 (τοῦ φαραῶ) θά ἔρθουν μαζί μου καί θά πείσουν μπροστά
 μου (δηλαδή θά μέ ἀναγνωρίσουν ἀρχηγὸ) καί θά ποῦν:
 ἄλλος ὁ λαὸς θά σ' ἀκολουθήσει.» (Ἔξ. 11, 4 - 8).

Καί σ' ἄλλο μέρος πάλι διαβάζουμε πῶς, ἐπειδὴ οἱ ἐπαναστά-
 τες εἶχαν μνημένους καί ὁμοιδεάτες σ' ἄλλη τὴν Αἴγυπτο κ' ἔπρε-
 πε νὰ τοὺς προφυλάξουν ἀπὸ τὴ σφαγὴ, τοὺς μήνυσαν κρυφὰ τί
 πρέπει νὰ κάνουν καί πῶς νὰ προφυλαχτοῦν:

«Καί εἶπε ὁ Γιαχβὲ στὸν Μωυσῆ καί στὸν Ἄαρὼν (τὸν
 ὑπαρχηγό), ὅταν ἦταν στήν Αἴγυπτο: Ὁ μήνας τοῦτος (Νι-
 σάν = Μάρτης - Ἀπρίλης) θά εἶναι γιὰ σᾶς ὁ πρῶτος μή-
 νας τοῦ χρόνου (δηλαδή ἱστορικὸς σταθμὸς). Μαζέψτε καί
 πεῖτε σ' ἄλλους τοὺς Ἰσραηλίτες πῶς στίς 10 τούτου τοῦ μή-
 να, ἄς πάρει ὁ καθένας ἓνα ἀρνὶ ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του καί
 ἂν δέν ἔχει, ἄς πάρει ἀπὸ τὸ γείτονά του... Καί θά τὸ κρα-
 τήσετε ὡς τίς 14 τούτου τοῦ μήνα καί τότε ἄλλοι οἱ συγκεν-
 τρωμένοι Ἰσραηλίτες κατὰ τὸ βράδι θά σφάξουν ὁ καθένας
 τ' ἀρνιά τους καί μέ τὸ αἷμα θ' ἀλείψουν τὸ πάνω μέρος τῆς
 πόρτας τοῦ κάθε σπιτιοῦ τους καί ὕστερα θά τὰ φᾶνε ψή-
 νοντας τα, ἔχοντας ἄζυμα ψωμιὰ καί ἀγριόχορτα... Γιατί
 τούτη τὴ νύχτα (πού ἦταν Πάσχα [=Pessah] γιορτὴ ἀφιερ-
 ωμένη στὸν Γιαχβὲ) θά φτάσω στήν Αἴγυπτο καί θά σφά-
 ξω ἄλλα τὰ πρωτότοκα ἀνθρώπων καί ζώων κ α ἰ θ ἄ
 κ α τ α δ ἰ ὠ ξ ω ὀ λ ο υ ς τ ο ὺ ς θ ε ο ὺ ς τ ῆ ς
 Α ἰ γ ὕ π τ ο υ . Ἐγὼ ὁ Γιαχβὲ (θά τὰ κάνω αὐτὰ) καί τὸ
 αἷμα μέ τὸ ὁποῖο θ' ἀλείψετε (τίς πόρτες) θά ἔναι γιὰ σᾶς
 σημάδι πῶς εἶναι σπίτια δικὰ σας. Κι ὅταν ἰδῶ τὸ αἷμα δέ
 θά τὰ πειράξω καί δέ θά σᾶς χτυπήσω, ὅταν θά δάλω μα-
 χαίρι σ' ἄλλη τὴν Αἴγυπτο...» (Ἔξοδ. 12, 1 - 13, 6λ. καί
 21 - 28).

Ἀπὸ τὶς παραπάνω περικοπὲς βλέπουμε μὲ τί τρόπο ὀργανώθηκε ἡ ἐπανάσταση καὶ ποιὲς προφυλάξεις πῆρε ὁ Μωυσῆς γιὰ νὰ μὴν πειραχτοῦν οἱ ὀπαδοὶ του, ποὺ δὲν μποροῦσαν γιὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο νὰ πάρουν ἐξ ἀρχῆς μέρος στὴν ἐπανάσταση.

Ὅπως μᾶς λένε οἱ παραπάνω πηγές, ἡ ἐπανάσταση θ' ἀρχίζε ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Αἴγυπτο καί, ὅταν θ' ἀπλωνόταν στὶς ἄλλες περιοχές, οἱ ἐπαναστάτες ἔπρεπε νὰ ξέρουν ποιοὶ εἶναι δικοὶ τους καὶ ποιοὶ ἀντίθετοι. Μὰ ἐκεῖνο ποὺ ἔχει πῶς μεγάλη σημασία εἶναι τοῦτο: Ὁ Μωυσῆς κήρυξε φανερά πὼς ἡ ἐπανάσταση ἔχει θρησκευτικὸ χαρακτήρα, πὼς στρέφεται ἐναντία στὴν αἰγυπτιακὴ θρησκεία. Αὐτὸ ὁμῶς δείχνει πὼς ἡ νέα θρησκεία τοῦ Γιαχβὲ ἦταν ἀναβίωση τῆς παλαιᾶς μονοθεϊστικῆς ἀτονικῆς θρησκείας. Κάθε ἄλλη ἐξήγηση ξεφεύγει ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ἔδαφος καὶ μᾶς μεταφέρει στὰ σύννεφα τῆς φαντασίας¹.

Ἡ ἐξέγερση φαίνεται στὴν ἀρχὴ πῆρε ἀντάρτικο χαρακτήρα. Οἱ ἐπαναστάτες σκορπίστηκαν σὲ ομάδες στὶς περιοχές ποὺ δὲν ὑπῆρχε στρατιωτικὴ δύναμη καὶ χαλοῦσαν τὰ πρωτόγονα φράγματα τοῦ Νείλου καὶ τὰ χωράφια τῶν τσιφλικῶν αὐλικῶν². Ἀπὸ τὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς πέρασαν καὶ στὶς πόλεις. Κι ἀρχισαν κ' ἐκεῖ νὰ ἐφαρμόζουν τὴν ἐπαναστατικὴ τους δράση, χτυπώντας τοὺς φαραωνικοὺς.

Κέντρο τῶν ἐπαναστατῶν ἦταν ἡ περιοχὴ Γεσσέν, ποὺ τὴν κρατοῦσαν καλὰ πολὺ καιρὸ. Κ' ἐνῶ στὶς ἄλλες περιοχὲς ἐγίναν καταστροφὲς καὶ πλημμύρες ἀπὸ τὸ χάλασμα τῶν τεχνικῶν ἀρδευτικῶν καὶ ἀντιπλημμυρικῶν ἔργων, στὴν περιοχὴ αὐτὴ ὁ κόσμος καλοπερνοῦσε (Ἔξοδ. 8, 22). Φαίνεται λοιπὸν πὼς γιὰ κάμποσο και-

---

1. Βέβαια στὸ 6' βιβλίον τῆς Π. Δ. (Ἔξοδος), ὅπως τὸ ξαναεἶπαμε, τὸ ἱστορικὸ ὄλικὸ εἶναι μπερδεμένο μ' ἕνα σωρὸ μυθοπλαστῆς καὶ ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις τῶν δυὸ πηγῶν Μ καὶ Π ὑπάρχουν χάσματα, ἀναχρονισμοί, ἀντιφάσεις καὶ διπλὰ ἱστορήματα. Αὐτὸ ἀναγκάστηκαν νὰ τὸ παραδεχτοῦν καὶ πολλοὶ παλαιοδιαθηκολόγοι, ποὺ ἀνήκουν στὴ συντηρητικὴ παράταξη (βλ. Βέλλα, Κριτικὰ εἰς τὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου, 1932).

2. Ἡ καταστροφὴ τῶν ἀποξηραντικῶν καὶ ὑδραυλικῶν ἔργων περιγράφεται σὰν ἔργο τοῦ Γιαχβὲ. Γι' αὐτὸ ἄλλοῦ ξεράθηκε ὁ τόπος καὶ ἄλλοῦ πλημμύρισαν τὰ χωράφια (βλ. Ἔξοδ. 7, 20 καὶ πέρα καὶ 8, 2 καὶ πέρα) καὶ ἄλλοῦ ἐγίναν μεγάλα βαλτοτόπια (Ἔξοδ. 8, 16 καὶ πέρα).

ρὸ οἱ ἐπαναστάτες ἐπικρατήσανε¹ καὶ ὀργάνωσαν τὴ χώρα μὲ νέο σύστημα. Ὁ Μωυσῆς ἔπαιξε τότε σὰν ἀρχηγὸς σπουδαῖο ρόλο καὶ ἔγινε πολὺ ἀκουστός. Ὅλοι οἱ αὐλικοὶ καὶ οἱ ὄπαδοι τοῦ φαραῶ πού δὲν πρόφτασαν νὰ φύγουν, ὑποτάχτηκαν καὶ ἀναγνώρισαν τὸν Μωυσῆ γιὰ τρανὸ καὶ σπουδαῖο κυβερνήτη².

Μὰ ὕστερ' ἀπὸ κάμποσο καιρὸ — πόσο δὲν ξέρουμε· μιὰ αἰγυπτιακὴ πηγὴ, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω, λέει δεκατρία χρόνια — ὁ φαραῶ, πού τὸ εἶχε σκάσει, ξαναγύρισε μὲ στρατὸ στὴν Αἴγυπτο. Ἴσως στὸ ἀναμεταξὺ ν' ἄρχισαν διαπραγματεύσεις γιὰ συνθηκολόγησι, πού δὲν καταλήξανε σὲ συμφωνία. Ἴσως ὁμως οἱ διαπραγματεύσεις νὰ ἔγιναν καὶ στὴν ἀρχή, ὅταν ξέσπασε τὸ κίνημα καὶ ἐπικράτησε σὲ ὀρισμένες ἐπαρχίες. Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, ὁ φαραῶ ξαναγύρισε στὴν Αἴγυπτο καὶ ὁ Μωυσῆς, μπροστὰ στις ἀνώτερες στρατιωτικὲς βασιλικὲς δυνάμεις, ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσει καὶ νὰ φύγει μαζὶ μὲ τοὺς ἐπαναστάτες (Αἰγύπτιους καὶ Ἑβραίους). Στὸ ἀναμεταξὺ ὁμως οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν πάρει πολὺ πλιάτσικο καὶ φαίνεται πὼς ὅλα τὰ ἀρχοντόσπιτα εἶχαν λεηλατηθεῖ ἀπὸ τὸ μανιασμένο πλῆθος, πού χρόνια καὶ χρόνια πρὶν δούλευε κάτω ἀπὸ φριχτὲς συνθήκες σκληρῆς ἐκμετάλλευσης καὶ καταπίεσης. Ἀμα διαβάσουμε μερικὰ κεφάλαια ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου, θὰ ἰδοῦμε πὼς ὅλα τὰ χρυσαφικὰ καὶ τὰ ἀσημικὰ εἶχαν πέσει στὰ χέρια τῶν ὄπαδῶν τοῦ Μωυσῆ (βλ. Ἔξ. 12, 34 καὶ πέρα).

Ἡ ὑποχώρησι, μιὰ πού τοὺς δόθηκε καιρὸς, ἔγινε κανονικὴ. Ὁ φαραῶ, ὥσπου νὰ φτάσει μὲ τὸν αἰθιοπικὸ στρατὸ στὴν Κάτω Αἴγυπτο, χρειάστηκε πολλὲς μέρες. Ἔτσι μπόρεσαν νὰ πάρουν μαζὶ τοὺς τὴν κινήτῃ τους περιουσία, καθὼς καὶ ὅλο τὸ πλιάτσικο πού πῆραν ἀπὸ τὰ σπίτια τῶν φαραωνικῶν (βλ. Ἔξ. 3, 21· 11, 2 καὶ 12, 35).

---

1. Ἡ ἐπανάστασι ἦταν αἱματηρῆ, σκοτώθηκαν πολλοὶ καὶ χύθηκε πολὺ αἷμα (βλ. Ἔξ. 7, 19).

2. «Καὶ ὁ ἄνθρωπος (μὲ τὴ σημασία ἡγήτης) Μωυσῆς εἶχε πολὺ μεγάλη δύναμι καὶ τὰ ἔβαλε μὲ τοὺς Αἰγυπτίους, καθὼς καὶ μὲ τὸν φαραῶ καὶ τοὺς ὄπαδούς τοῦ βασιλιᾶ.» (Ἔξοδ. 11, 3, κατὰ τοὺς Ὁ'). Τὸ ἔβρ. κείμενο εἶναι κάπως διαφορετικὸ προσθέτει πὼς ἦταν ἀξιαγάπητος καὶ ἀπὸ τίς λαϊκὲς μάζες.

Οἱ ὄπαδοι τοῦ Μωυσῆ, μαζί μέ τις οικογένειές τους, τραβήχτηκαν πρῶτα στή Σοχωῖθ καί ἀπό ἐκεῖ μαζεύτηκαν στήν παραθαλάσσια περιοχή Μιγδελ (Ἔξοδ. 14, 1) καί πέρασαν στήν ἀντικρυνή ἀκτὴ τῆς Ἀραβίας. Ὁ στρατός τοῦ φαραῶ, πού τοὺς ἔφτασε καί τοὺς ἐπιτέθηκε, πνίγηκε στήν Ἐρυθρὰ Θάλασσα¹.

Καί ὁ φιλόσοφος Κέλσος, στήν πολεμική του ἐνάντια στό χριστιανισμό, ὄχι μόνο κάνει λόγο γιά τὸν Μωυσῆ, πού τονε θεωρεῖ Αἰγύπτιο, ἀλλὰ ἔχοντας ὕπ' ὄψη του ἐξωδιεδικές πηγές, πού ἀργότερα χάθηκαν, κατηγορηματικά τονίζει πῶς οἱ Ἰσραηλίτες ἦταν ἀπὸ φυλετική καταγωγή Αἰγύπτιοι καί πῶς ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο γιὰτί ἐ π α ν α σ τ ἄ τ η σ α ν καί θέλησαν γὰ ἀλλάξουν τὴ θρησκεία τῶν Αἰγυπτίων:

«Ἰουδαῖοι² μέντοι, Αἰγύπτιοι τῷ γένει τυγχάνοντες, κα-

---

1. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους γεωγράφους καί ἱστορικούς Στράβωνα καί Πλίνιο, ὁ μυχὸς τῆς Ἐρυθρᾶς Θάλασσας στὰ παλιὰ χρόνια ἔρισκονταν πολὺ πῶς βαθιὰ μέσα στήν ξηρὰ ἀπ' ὅ,τι εἶναι σήμερα. Κατὰ τὸν Naville (Arch. Anc. Testament, σ. 123), οἱ ταξιδιώτες ἔχουν παρατηρήσει πῶς στὸ δόρυ μέρος τοῦ μυχῶ, ὅταν φυσᾷ δυνατὸς ἀγέρας, τραβιῶνται τὰ νερά καί γίνεται διαβατικὸ τὸ μέρος αὐτό. Μὰ καί ἄλλοι τὸ παραδέχονται. Ὁ Γερμανὸς Σχένφελδ (D. Schönfeld) «βεβαίωσεν ὡς αὐτόπτης ὅτι καθ' ὄρισμένους καιροὺς καί ὥρας ἡ θάλασσα τοῦ Κιρῶθ ἀποσύρεται ἐκ τῆς βιαιότητος τοῦ ἀνέμου εἰς τινα σημεῖα καί ἀφίνει ἐλευθέραν τὴν δίοδον, μετὰ τινος δὲ ὥρας ἐπανέρχεται εἰς τὸ πρῶτον σημεῖον κατακλύζουσα ἐντελῶς τὸ πρότινος ἐλεύθερον διάστημα». (Ἄπ. Ἀρβανιτοπούλου, Ἡ Παλαιστίνη, Βόλος 1918, σ. 15). Ὁ Ἰουδαῖος ἱστορικός Ἀρτάπανος (βλ. FHG, τ. 3, 228-224) λέει πῶς ὁ Μωυσῆς ἤξερε καλὰ τὴν περιοχή αὐτὴ καί ἔτσι, σὲ κατάλληλη ὥρα πού ἦταν τραβηγμένα τὰ νερά, ὀδήγησε τοὺς ὄπαδοὺς του στήν ἀντικρυνή ὄχθη τῆς Ἐρυθρᾶς Θάλασσας. Μὰ καί τὸ βιβλικὸ κείμενο, ἀφοῦ λέει ἕνα σωρὸ θρόλους, καταλήγει ἔτσι: «Καί ὀπήγαγεν ὁ Γιαχβὲ τὴν θάλασσαν ἐν ἀνέμῳ νότῳ διαίψα δλην τὴν νύκτα, καί ἐποίησε τὴν θάλασσαν ξηρὰν, καί ἐσχίσθη τὸ ὕδωρ καί εἰσῆλθον οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ εἰς μέσον τῆς θαλάσσης κατὰ τὸ ξηρὸν (μέρος) καί τὸ ὕδωρ αὐτοῖς τείχος ἐκ δεξιῶν καί τείχος ἐξ ἐδωῶμων.» (Ἔξ. 14, 21-22).

2. Ὁ Κέλσος φυσικὰ δὲν ἤξερε πῶς ἄλλοι ἦταν οἱ Ἰουδαῖοι καί ἄλλοι οἱ Ἰσραηλίτες. Ἐχοντας ὅμως ὕπ' ὄψη του τὴ γραφτὴ καί προφορικὴ παράδοση τοῦ καιροῦ του, τόνισε πῶς ἡ ἐξοδος ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο τῶν Ἰουδαίων (κατὰ τὴ δικὴ μας γνώμη, Ἰσραηλιτῶν καί Ἑβραίων) ἦταν ἀποτέλεσμα ἐπανάστασης.

τελελοίπασι τὴν Αἴγυπτον στασιάζσαντες πρὸς τὸ κοινὸν τῶν Αἰγυπτίων καὶ τὸ ἐν Αἰγύπτῳ σύνηθες περὶ τὰς θρησκείας ὑπερφρονήσαντες.» (Κέλσος, Ἰαηθὺς λόγος, 3, 5).

Καὶ παρακάτω:

«... Τὸ λαμπρὸν καὶ θεσπέσιον¹ Ἰουδαίων γένος, ἐπὶ πλήθος ἐν Αἰγύπτῳ σπαρὲν, ἔξω που παροικεῖν καὶ ποιμενεῖν ἐν τοῖς ἀτίμοις ἐκελεύσθη.» (3, 47).

Ἡ Βίβλος μᾶς πληροφορεῖ ἀκόμα πὼς ἑξακόσιες χιλιάδες ἄντρες, χωρὶς τὰ παιδιὰ, καὶ τὰ ζῶα ποὺ πῆραν μαζί τους, ἀκολούθησαν τὸν Μωυσή. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς βέβαια εἶναι φανταστικός. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει σημασία εἶναι τοῦτο: Τὸν Μωυσή τὸν ἀκολούθησαν, ὄχι μόνο οἱ ὄπαδοί του Αἰγύπτιοι, ποὺ ἡ Βίβλος τοὺς λέει Ἰσραηλίτες, ἀλλὰ «καὶ ἄλλοι πολὺς λαός»², ποὺ φυσικὰ ἦταν οἱ Ἑβραῖοι. Ὅπως βλέπουμε, ξεχωρίζονται οἱ Ἰσραηλίτες ἀπὸ τὸν ἄλλο λαὸ ποὺ ἀκολούθησε τὸν Μωυσή. Ποιὸ ἄλλο μπορούσε νὰ εἶναι τὸ «ἐπίμικτον» πλήθος, ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους³; Ἄν τὸ κείμενο δὲν τοὺς ὀνομάζει, εἶναι γιατί, ὅπως εἶδαμε, ἔγιναν προσθαφαιρέσεις ἀπὸ τίς πηγές Μ καὶ Π, αἰῶνες δόκλους πρὶν ὅστερα. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε καὶ τοῦτο: οἱ ἀμενωφικοί Αἰγύπτιοι ὄπαδοί τοῦ Μωυσή ὀνομάστηκαν ἀπὸ τότε Ἰσραηλίτες, ποὺ σήμαινε τοὺς γενναίους, τοὺς ἰσχυροὺς⁴. Καὶ μ' αὐτὸ τὸ

1. Οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοὶ γράφονται μὲ εἰρωνικὸ πνεῦμα.

2. «Ἀπάραντες δὲ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἐκ Ραμεσῆ εἰς Σοκχὼθ εἰς ἑξακοσίας χιλιάδας πεζῶν οἱ ἄνδρες, πλὴν τῆς ἀποσκευῆς, καὶ ἐπίμικτος πολὺς συνανέβη αὐτοῖς.» (Ἔξ. 12, 37-38).

3. Σ' ἄλλο βιβλίον τῆς Βίβλου γίνεται πάλι λόγος γιὰ τὸ «ἐπίμικτον» πλήθος καί, ὅπως εἶναι διατυπωμένη ἡ φράση, φαίνεται καθαρὰ πὼς πρόκειται γιὰ ἄλλο λαὸ ποὺ πῆγε μαζί μὲ τοὺς Ἰσραηλίτες. «Καὶ ὁ ἐπίμικτος ὁ ἐν αὐτοῖς (τοῖς Ἰσραηλίταις) ἐπεθόμησεν ἐπιθυμίαν...» (Ἀριθ. 11, 4).

4. Τὸ ὄνομα Ἰσραηλίτης, ποὺ μ' αὐτὸ τιτοφορήθηκαν οἱ Αἰγύπτιοι ἀμενωφικοί-ἀτονικοί, φαίνεται πὼς πῆρε τὴν σημασίαν τοῦ ἀντάρτη-ἐπαναστάτη, γιατί, ὅπως θὰ ἴδομε παρακάτω, ὁ φαραὼ Μενεφθά παινέτηκε πὼς τοὺς κατάστρεψε.

ὄνομα οἱ Αἰγύπτιοι ἐπαναστάτες πολιτογραφήθηκαν στήν ἀρχαία ἱστορία.

Μά και ἀπό τὸ κείμενο τοῦ βιβλίου τῆς Ἑξόδου, παρ' ὅλη τὴν ἀκατάστατη μορφή του, τὰ χάσματά του, τὶς ἀντιφάσεις, τοὺς ἀναχρονισμοὺς καὶ τὶς πρωθύστερες καὶ διπλῆς διηγήσεις του, βγαίνει, ὅπως εἶδαμε, πὼς στὰ παλιὰ ἐκεῖνα χρόνια ἐγίνε κάποιον λαϊκὸ κίνημα, γιατί ὄχι μοναχὰ περιγράφεται μὲ ζωηρὰ χρώματα ἡ ἐκμετάλλευση τῶν δουλευτᾶδων ἀπὸ τ' ἀφεντικά τους, ἀλλὰ καὶ παρουσιάζεται ὁ Γιαχθὲ προστάτης τῆς φτωχολογιάς.

Ὅτε μπορούμε πάλι νὰ δεχτοῦμε, πὼς μὲ τὸ ὄνομα Ἰσραηλίτες ἐννοοῦνται οἱ Ἑβραῖοι, γιατί, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τὰ κείμενα φαίνεται καθαρὰ πὼς πρόκειται γιὰ δυὸ ξεχωριστοὺς λαοὺς καὶ τὸ ὄνομα Ἑβραῖοι πουθενὰ δὲν ταυτίζεται μὲ τὸ ὄνομα Ἰσραηλίτες, ἀφοῦ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μωυσῆς δὲν ἦταν Ἑβραῖος καὶ ὁ Γιαχθὲ παρουσιάζεται στὸ βιβλικὸ κείμενο νὰ θέλει νὰ προσηλυτίσει στὴ δική του θρησκεία τοὺς Ἑβραῖοὺς ποὺ λάτρευαν τὰ εἰδῶλα καὶ πολλοὺς θεοὺς¹. Κι ἀκόμα, ὡς θυμηθοῦμε ὅ,τι εἶπαμε παραπάνω: ὅτι οἱ δουλευτᾶδες σταμάτησαν τὶς δουλειές τους, γιατί δὲν τοὺς ἄφηγε ὁ φαραὼ νὰ λατρεύουν τὸ δικὸ τους θεό. Φῶς φανερὸ λοιπὸν πὼς πρόκειται γιὰ Αἰγύπτιους ποὺ λάτρευαν τὸν παλιὸ θεὸ Ἄτόν. Γιὰ τοὺς Ἑβραῖοὺς δὲν μπορούσε νὰ γίνε λόγος, γιατί αὐτοὶ μόνο στήν Ἀραβία προπαγανδίστηκαν στὸ γιαχθισμὸ καὶ ἐξαναγκάστηκαν μὲ τὴ βία νὰ τονε λατρέψουν.

Γιὰ τοὺς Ἰσραηλίτες ποὺ ἐπαναστάτησαν ἔχουμε καὶ μιὰ ἐξωβιβλικὴ αἰγυπτιακὴ πληροφορία. Στὴν περίφημη στήλη τοῦ φαραὼ Μενεφθᾶ (1225 - 1215), τοῦ ἴδιου φαραὼ ἐνάντια στὸν ὁποῖο ἐξεγέρθηκαν οἱ Ἰσραηλίτες (ἀμενωφικοί), γίνεται λόγος γιὰ καταστροφή τῶν Ἰσραηλιτῶν. Νὰ τί λέει ἡ στήλη²:

«Ἡ Χαναὰν ἐλεηλατήθη κατὰ τὸν χειρότερον τρόπον...

---

1. Ὃπου τὸ κείμενο παρουσιάζει τὸν Γιαχθὲ ὡς θεὸ τῶν Ἑβραίων, εἶναι νεώτερη παρεμβολὴ καὶ διασκευὴ. Ἡ παλιὰ πηγὴ Μ παρουσιάζει τὸν Γιαχθὲ πάντα ὡς θεὸ τοῦ Ἰσραήλ.

2. Τὴ μετάφραση τὴν παίρνω ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Βέλλα, Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες, σ. 2¹. Ἡ στήλη ἐρέθηκε τὸ 1896 στὶς ἀνασκαφές ποὺ ἐγίναν στὰ ἐρεῖπια τῆς αἰγυπτιακῆς Θήβας.

Ἡ Ἀσκαλὼν ἠχμαλωτίσθη, ἡ Γέζερ ἔπεσε. Ἡ Γενοὰμ ἠφανίσθη· ὁ Ἰσραὴλ καταστράφη· δὲν ἔχει πλέον κανένα ἀπόγονον. Ἡ Παλαιστίνη κατέστη χήρα...»

Πολλοί, ἐρμηνεύοντας τὸ περιεχόμενο τῆς στήλης, παραδέχονται πὼς οἱ Ἰσραηλίτες στὰ χρόνια αὐτὰ εἶχαν πιά ἐγκατασταθεῖ στὴ Χαναάν καὶ ἐκεῖ καταστράφηκαν. Καὶ δικαιολογοῦν τὴ γνώμη τους αὐτὴ, ἐπειδὴ ἀναφέρεται ἡ καταστροφὴ τοῦ Ἰσραὴλ ἀνάμεσα στὶς ἄλλες νίκες καὶ ἐπιτυχίες τοῦ Μενεφθά, ποὺ πραγματοποιήσε στὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη. Ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν εἶναι καθόλου σωστὴ. Τέτοιο νόημα δὲ βγαίνει ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς στήλης. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς ἀναφέρονται οἱ νίκες τοῦ Μενεφθά μὲ τὴ χρονολογικὴ τους σειρὰ. Ἄρα, ἡ καταστροφὴ τοῦ Ἰσραὴλ δὲν ἔγινε στὴ Χαναάν, ἀλλὰ στὴν Αἴγυπτο. Ἄν δὲ σημειώθηκε ἡ Αἴγυπτος στὴ στήλη, εἶναι γιατί οἱ ὑπήκοοι τοῦ φαραῶ ἤξεραν ποῦ κατοικοῦσαν οἱ Ἰσραηλίτες. Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ, ὅσο ξέρουμε, δὲν πρόσεξαν οἱ ἐλευθερόφρονες παλαιοδιαθηκολόγοι καὶ οἱ αἰγυπτιολόγοι, εἶναι τοῦτο: ἡ στήλη λέει: «ὁ Ἰσραὴλ καταστράφηκε ὁλότελα καὶ δὲν ἔχει πιά κανένα ἀπόγονο». Τί σημαίνει αὐτό; Σημαίνει πὼς δὲν ἔμεινε οὔτε ἕνας Ἰσραηλίτης (ἐπαναστάτης) στὴν Αἴγυπτο. Ὁ φαραῶ εἶχε συμφέρο νὰ καυχῆθεῖ γιὰ τὸ κατόρθωμά του, νὰ διώξει ἄλους τοὺς ὁπαδοὺς τῆς παλιᾶς μονοθεϊστικῆς θρησκείας τοῦ Ἐχνατὸν (Ἀμένωφι Δ'), γιατί ἔτσι ξεφορτώνονταν τὴν ἐπαναστατικὴ μάζα ποὺ δημιουργοῦσε κάθε τόσο ζητήματα. Ἄν πάλι μεταχειρίστηκε τὴ φράση «οἱ Ἰσραηλίτες καταστράφηκαν», τὸ ἔκανε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά γιατί πίστευε πὼς στὴν Ἐρημο θὰ ἀφανίζονταν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη θέλησε νὰ τονώσει τὸ ἠθικὸ τῶν ὁπαδῶν του, κάνοντάς τους νὰ πιστέψουν πὼς ἐξοντώθηκαν ὁλότελα οἱ ἐπικίνδunami στασιαστές.

Ἐπίσης, ὅταν διαβάζουμε στὴν ἴδια στήλη πὼς ἡ Χαναάν διαγουμείστηκε καὶ ἡ Παλαιστίνη ἔμεινε χήρα, πρέπει νὰ καταλάβουμε πὼς ὁ Μενεφθά κάνει ἕνα γενικὸ ἀπολογισμό τῆς δράσης του καὶ μᾶς πληροφορεῖ πὼς κατὰστρεψε τὴν Παλαιστίνη, ποὺ δὲν τὴν εἶχαν ἀκόμα κατακτήσει οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι. Ἴσως ἡ

είσοδότη του Μενεφθά στην Παλαιστίνη να προετοίμασε το έδαφος για την εγκατάσταση σ' αυτήν λίγο αργότερα των οπαδών του Μωυσή¹.

Όταν ένας τόπος ρημαχτεί από ξένους στρατούς, αργεί ν' ανοικοδομηθεί και ν' αποκτήσει δύναμη.

Έξόν όμως από τη στήλη (έπιγραφή) του Μενεφθά, υπάρχουν και άλλες εξωβιβλικές και μάλιστα αιγυπτιακές πηγές, που κά-
νουν λόγο για τον Μωυσή και την επανάστασή του.

Ο Αιγύπτιος ιστορικός Μανέθων², που ήταν ιερογραμματέας και κάτοχος της ιερογλυφικής αιγυπτιακής γραφής και γνώστης των αιγυπτιακών αρχείων, στα «Φαραωνικά» του μάς δίνει πολ-
λές πληροφορίες, όχι μόνο για το ρόλο του Μωυσή, αλλά και για τη μεγάλη επανάσταση που έγινε στα χρόνια της βασιλείας του Μενεφθά. Λέει λοιπόν ο Μανέθων³, παίρνοντας τις πηγές του από τα αιγυπτιακά αρχεία, πως στα χρόνια του Μενεφθά⁴ έγινε μια

---

1. Ο Μενεφθά, άμα απαλλάχτηκε από τους Ισραηλίτες, στράφηκε προς το Βορρά και έκανε εισβολή στην Παλαιστίνη. Οι καταστροφές που έκανε ο Μενεφθά θα ήταν τόσο μεγάλες, ώστε αργότερα, όταν ύστερ' από πολλές περιπέτειες έφτασαν οι Ισραηλίτες και οι Έβραιοι, να μη θρουν οργανω-
μένη και σοβαρή αντίσταση, γιατί η χώρα δεν είχε ακόμα ξεπεράσει την κρίση που σημειώθηκε από το ρήμαγμα που έπαθε από τον Μενεφθά.

2. Δυστυχώς η τόσο πολύτιμη συγγραφή του χάθηκε. Μά και δσα απο-
σπάσματα σώθηκαν από δεύτερο χέρι, είναι λίγο-πολύ παραποιημένα. Οι χριστιανοί, άμα επικράτησαν, κατάστρεφαν όχι μόνο τις βιβλιοθήκες που είχαν τα αρχαία ελληνικά συγγράμματα, αλλά και κάθε ιστορία ή σύγ-
γραμμα των άλλων ανατολικομεσογειακών λαών που ιστορούσε τα σχετικά με τους θεούς των και κάθε τι που παρουσίαζε τον Μωυσή σαν κοινό αν-
θρωπο και μάλιστα επαναστάτη και Αιγύπτιο.

3. Όπως είπαμε στην παραπάνω σημείωση, η «Αιγυπτιακή ιστορία» του Μανέθωνα χάθηκε. Όστόσο όμως ο Έβραιος ιστορικός Ίώσηπος έσωσε με-
ρικά αποσπάσματα και έτσι μπορούμε να κατατοπιστούμε για τα γεγονότα της μωσαϊκής εποχής.

4. Ο Ίώσηπος γράφει πως το όνομα του Άμένωφι είναι ψεύτικο. Φαί-
νεται πως ο Μανέθων μεταγράφε το όνομα του φαραώ στα ελληνικά Άμανέ-
φθη ή Άμεναφθά. Και οι αρχαίοι σχολιαστές του Μανέθωνα, όπως θ ι ο ρ -
θ ω σ α ν το κείμενό του σε πολλά σημεία, μπορεί να άλλαξαν και το ο-
νομα του Μενεφθά. Οι κριτικοί σήμερα παραδέχονται πως τα αποσπάσμα-
τα της ιστορίας του Μανέθωνα που αντιγράφει ο Ίώσηπος, σε πολλά ση-

μεγάλη επανάσταση, πού ἔφερε ἄνω - κάτω τὴν Αἴγυπτο καὶ πὺς μάλιστα οἱ ἐπαναστάτες ἐπικρατήσανε γιὰ κάμποσα χρόνια. Στὰ αἰγυπτιακὰ ἄρχεῖα, ἀπὸ μίσος ἐνάντια στοὺς ἐπαναστάτες καὶ ἀπὸ ντροπὴ γιὰ τὶς νίκες τους, χαρακτηρίστηκαν τοῦτοι λ ε - π ρ ο ἰ καὶ λ ω θ ι α σ μ ἔ ν ο ι. Μπορεῖ ἀκόμα, ἐπειδὴ ἡ ἐκμετάλλευση καὶ ἡ καταπίεση στὰ χρόνια τοῦ Ραμεσή καὶ τοῦ Με-νεφθά ἦταν πολὺ σκληρὴ καὶ θοῦζε ὁ κόσμος γι' αὐτό, οἱ αὐλι-κοί, γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὰ ἀπάνθρωπα μέτρα πού πῆρε ὁ Με-νεφθά, νὰ ἔγραψαν στὰ βασιλικά ἀρχεῖα πὺς τὰ σκληρὰ μέτρα ἐπιβάλλονταν, γιὰτὶ οἱ ὄπαδοι τοῦ Μωυσῆ ἔπασχαν ἀπὸ κολλητι-κὲς ἀρρώστιες καὶ γι' αὐτό ἔπρεπε νὰ ἀπομονωθοῦν καὶ νὰ κλει-στοῦν στὰ λατομεῖα.

Εἶναι ἀλήθεια πὺς καὶ στὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου γίνεται λόγος γιὰ ἀρρώστιες, πού ἔπεσαν στὰ χρόνια πού ὁ Μωυσῆς μπῆκε ἐπι-κεφαλῆς τῶν ἐπαναστατῶν· κι ἀκόμα σημειώνεται πὺς παρατηρή-θηκαν ἐ λ κ ὠ δ η ἔ ξ α ν θ ἡ μ α τ α (βλ. Ἐξοδ. 9, 3 καὶ 10, 15), χωρὶς ὅμως νὰ ξεκαθαρίζεται¹, αὐτοὶ πού ἔπασχαν σὲ

μεῖα παραποιήθηκαν. Ἐξἄλλου, κάνοντας λόγο ὁ Ἰώσηπος γιὰ τοὺς Ἰκ-σῶς, λέει πὺς τὸ ὄνομα τοῦ λαοῦ αὐτοῦ ἀλλιωτικὰ ἐτυμολογεῖται στὰ διά-φορα κείμενα τῆς ἱστορίας τοῦ Μανέθωνα (Κατ' Ἀπίωνος, Α, 83). Ἡ ὁ-μολογία τούτης λέει πολλά. Ἐπίσης σήμερα ἡ κριτικὴ διαπίστωσε πὺς οἱ παράγραφοι 84 - 91 τοῦ Κατ' Ἀπίωνος Α' λόγου τοῦ Ἰώσηπου, σχετικὰ μὲ τὴν πηγὴ πού χρησιμοποιεῖ, εἶναι παρμένοι ἀπὸ χειρόγραφο - κείμενο πα-ραποιημένο ἀπὸ Ἰουδαίους.

1. Τὸ ζήτημα, ἂν οἱ Ἑβραῖοι ἔπασχαν ἀπὸ τὴ φοβερὴ ἀρρώστια τῆς λέπρας (ἕβρ. ζαραάτ) δὲν ἔχει ἀκόμα λυθεῖ. Εἶναι γνωστὸ μόνο πὺς στὴν Κίνα καὶ στὶς Ἰνδίες στὰ πολὺ παλιὰ χρόνια ἡ ἀρρώστια αὕτη μάστιζε τὸν πληθυσμό. Κι ἀκόμα ἀπὸ τὸν πάπυρο Ebers καὶ τὸν πάπυρο Brugsch μαθαί-νουμε πὺς καὶ στὴν Αἴγυπτο ἡ λέπρα ἦταν ἐνδημικὴ 1500 χρόνια πρὶν τὴν ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μας, καθὼς καὶ στὸ Β' αἰῶνα ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὡστόσο, ὁ ὀνομαστὸς καθηγητῆς τῆς δερματολογίας Ὑπνα ὑποστήριξε πὺς ὁ ἄρως ζαραάτ δὲ σημαίνει τὴν ἀρρώστια λέπρα, ἀλλὰ τὴν ἀ κ α θ α ρ σ ι α ἀπὸ θρησκευτικὴ ἀποψη. Ἄν δεχτοῦμε τὴ γνώμη τοῦ Ὑπ-να, τότε πρόκειται γιὰ ἄτομα ἀκάθαρτα, γιὰτὶ δὲ διατηροῦσαν τὶς καθιε-ρωμένες λατρεϊκὲς συνήθειες, δηλαδὴ γιὰ ἄτομα πού δὲν παραδέχονταν τὴν καθιερωμένη λατρεία. Ἄρα οἱ ὄπαδοι τοῦ Μωυσῆ ἦταν λεπροὶ (=ἀ-κάθαρτοι), γιὰτὶ δὲν τηροῦσαν τὴν καθιερωμένη λατρεία τοῦ πολυθεϊσμοῦ καὶ οὐκ ἀκαθάρτοι ἐπαναστάτες καταδιώκονταν καὶ θανατώνονταν κιόλας.

ποιά παράταξη ἀνήκαν. Μᾶλλον ἀφήνεται νὰ ὑπονοηθεῖ πὼς οἱ ὀπαδοὶ τοῦ φαραῶ ἔπασχαν καὶ πὼς οἱ πληγῆς καὶ οἱ ἀρρώστιες δόθηκαν ἀπὸ τὸν Γιαχθῆ, γιὰ τιμωρία στοὺς φαραωνίτες Αἰγύπτιους. Πρέπει ἀκόμα νὰ σημειώσουμε πὼς καὶ σὲ νεώτερες διδλκικὲς πηγῆς παρουσιάζεται ὁ Γιαχθῆ ν' ἀπειλεῖ τοὺς πιστοὺς του μὲ ἀρρώστιες φοβερῆς καὶ μνημονεύεται ἡ λέπρα, καθὼς καὶ ἡ σύφιλη (ἡ σύφιλη σὰν ἀρρώστια μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ δὲν ἦταν γνωστὴ, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ σημειώνονται μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι πὼς πρόκειται γιὰ σύφιλη)'. Φαίνεται λοιπὸν πὼς, ἄσχετα ἀπὸ τίς βασικὲς αἰτίες ποὺ προκάλεσαν τὴν ἐπανάσταση, στὴν Αἴγυπτο ἡ λέπρα καὶ ἡ σύφιλη μᾶστιζαν τὸν πληθυσμὸν².

² Ἄς δοῦμε τώρα πὼς περιγράφει τὴν ἐπανάσταση ὁ Μανέθων. Ἐπειδὴ, λέει, ἡ κατάσταση δὲν ἦταν καθόλου καλὴ, τὸ ἱερατεῖο συμβούλεψε τὸ βασιλιά νὰ καθαρῖσει τὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τοὺς «λεπρῶν καὶ ἄλλους μιαρῶν» ἀνθρώπων». Ὁ φαραῶ εὐχαριστήθηκε ἀπὸ τὴ συμβουλὴ αὐτὴ καὶ ἔκανε ὅ,τι τοῦ εἶπαν:

Ἴσως στὰ παλιὰ χρόνια ἡ κατηγορία πὼς ἔπασχε κανεὶς ἀπὸ ζαράτ νὰ εἶχε αὐτὴ τὴν ἔννοια, γιὰ νὰ δικαιολογεῖ τίς κυρώσεις ποὺ ἐπιβάλλονταν σ' αὐτόν. Ἐβρουμε μάλιστα πὼς ὁ Γιαχθῆ «τιμώρησε» τὴ Μαριάμ καὶ τὸν Ἀκράν, τ' ἀδέρφια τοῦ Μωσῆ, ποὺ ἀ π ο σ τ ἄ τ η σ α ν καὶ ἔπαφαν νὰ τονε λατρεύουν στὴν Ἔρημο, κάνοντας θυσίες στὸ θεὸ γαλάδι, μὲ τὴ φοβερὴ ἀρρώστια τῆς λέπρας (Ἄριθ. 12, 9 καὶ πέρα). Μὰ σὰν ἐπακόλουθο τῆς ἀρρώστιας αὐτῆς ἦταν ὁ θάνατός τους, ποὺ σημαίνει πὼς ἐκεῖνος ποὺ χαρακτηρίζονταν λεπρὸς (δηλαδὴ θρησκοευτικὸς ἀποστάτης) θανατώνονταν.

1. Ἄριθ. 5, 2 καὶ πέρα Ἀευτ. 15, 2· 21, 1· 24, 4.

2. Ὁ Ἐκαταῖος, ποὺ γνώρισε καλὰ τὴν αἰγυπτιακὴ ἱστορία ἀπὸ τὰ ἱερατικὰ ἀρχεῖα στὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἔγραψε γιὰ κάποιον φοβερὸ θανατικὸ ποὺ ἔπεσε στὴν Αἴγυπτο καὶ ἔκληρίσε πολλὸν κόσμο καὶ πὼς νομιστήκε πὼς ἦταν θεϊκὴ ὄργη καὶ γι' αὐτὸ ὁ φαραῶ ἔδωξε τοὺς ἀλλόφυλους (βλ. Διόδ. Σικελ., XL, 3). Πιθανὸ ὅμως νὰ γίνονταν λόγος στὰ παλιὰ ἀρχεῖα γιὰ ἀ λ λ ὀ θ ρ η σ κ ο υ ς καὶ ὄχι γιὰ ἀλλόφυλους καὶ στὰ νεώτερα χρόνια τοῦ Ἐκαταίου νὰ ἐπικράτησε ἡ ἀντισημιτικὴ ράδοση.

3. Λέγοντας ἐδῶ μιαρῶν (=μολυσμένους), ἐννοοῦσε ἐκείνους ποὺ δὲν πίστευαν τοὺς ἀναγνωρισμένους θεοὺς, ἄρα καὶ ἡ λέξη λεπρῶν ἔχει ἐδῶ μᾶλλον θρησκοευτικὴ σημασία καὶ χαρακτηρίζει βαρύτερα ἐκείνους ποὺ μαγαρίζανε κρυφὰ καὶ φανερὰ τὴν καθιερωμένη λατρεία.

«Μάζεψε δλους τούς λωδιασμένους τῆς Αἰγύπτου — ὀ-
γδόντα χιλιάδες κόσμο — και τούς ἔριξε στά λατομεῖα, ἀ-
νατολικά τοῦ Νείλου ¹, γιά νά δουλεύουνε ἐκεῖ χωριστά ἀ-
πό τούς ἄλλους Αἰγύπτιους. Κ' ἦταν ἀνάμεσα σ' αὐτούς και
μερικοί μορφωμένοι ἱερεῖς, πού πάσχανε κι αὐτοὶ ἀπό λέ-
πρα.» (Ἰώσηφ. Α' Κατ' Ἀπίωνος, 234 - 235).

Και παρακάτω, συνεχίζοντας, προσθέτει:

«Κι ἀφοῦ ἀρκετὸ καιρὸ πιά ὑπόφερναν αὐτοὶ μέσα στά
λατομεῖα, ἀποφάσισε ὁ βασιλιάς νά τούς παραχωρήσει στέγη
και διαμονή και τούς ἔδωσε τὴν Αὔαρι, τὴν πόλη τῶν Ποι-
μένων ², πού ἦταν ἔρημη τώρα, γιά νά κατοικήσουν σ' αὐ-
τή... Κ' ἐκεῖνοι, ἅμα μπήκανε μέσα σ' αὐτή, κάναν τὸ μέ-
ρος αὐτὸ ὀρηκτήριο γιά ἐπανάσταση, διόρισαν ἀρχηγό τους
κάποιον ἠλιουπολίτη ἱερέα Ὀσάρσηφο τὸ ὄνομα κι ὀρκί-
στηκαν σ' αὐτὸν νά πειθαρχοῦνε σ' ὄλα. Κ' ἐκεῖνος πρῶτα-
πρῶτα τούς ἔβαλε νόμο, οὔτε θεοὺς νά προσκυνοῦν οὔτε ν'
ἀπέχουν ἀπὸ κανένα ζῶο ἀπ' ὄσα πρὸ πάντων στὴν Αἴγυ-
πτο μέσα τὰ θεωροῦνε ἱερά, ἀλλά, ἀντὶ νά τὰ θυσιάζουν, νά
τὰ τρῶνε ³ και νά μὴν πιάνουν σχέσεις μὲ κανέναν, παρὰ
μονάχα μὲ κείνους πού τούς ἔδενε ὁ ἴδιος ὀρκος. Τέτοιους
και πολλοὺς ἄλλους νόμους παρόμοιους, ὀλότελ' ἀντίθετους
μὲ τὰ ἔθιμα τῶν Αἰγυπτίων, ἀφοῦ τούς ἔβαλε, πρόσταξε με-
γάλη ἀργατιά νά διορθώσουν τὰ κάστρα τῆς πόλης και νά
ἐτοιμαστοῦνε γιά πόλεμο ἐνάντια στὸν Ἀμένωφι ⁴ τὸ βασι-

1. Ἐκεῖ εἶναι τὰ λατομεῖα τοῦ Τουράχ, πού ὁ Ἡρόδοτος τὰ λέει Ἀρά-
διον Ὀρος (II, 8 και 124).

2. Οἱ Ποιμένες ἦταν οἱ παλαιοὶ Ἰγκώς, πού φαίνεται κατοικοῦσαν ἐκεῖ
κοντά, πρὸς τὸ βορινὸ μέρος, σὲ κάποια περιοχὴ πού γειτόνευε μὲ τὴν Αἴ-
γυπτο.

3. Κι ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ βλέπουμε πὸς οἱ «λεπροὶ» ἦταν θρησκευτικοὶ
ἐπαναστάτες, πού δὲν ἀναγνώριζαν τὴν καθιερωμένη λατρεία. Αὐτοὶ ὄμως
ἦταν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἐχνατόν, πού εἶχε καταργήσει κάθε εἶδους τέτοιες λα-
τρειακὲς θυσιές.

4. Σωστότερο εἶναι Μενεφθά, αὐτὸς εἶναι ὁ φαραὼ πού χτύπησε και κα-
ταπίεσε τοὺς Ἰσραηλίτες-ἀτονικοὺς, καθὼς και τοὺς Ἑβραίους.

λιά. Κι αὐτὸς (=δ' Ὁσάρσηφ - Μωυσῆς) πῆρε μὲ τὸ μέ-
 ρος του κι ἄλλους ἱερεῖς κ' ἔστειλε πρεσβεῖα στοὺς Ποιμέ-
 νες, ποὺ εἶχαν διωχτεῖ ἀπὸ τὸν (φαραῶ) Τέθμωσι στὴν πό-
 λη ποὺ τὴ λένε Ἱεροσόλυμα. Κι ἀφοῦ τοὺς ἔκανε γνωστὰ
 καὶ κείνα ποὺ ἔπαθε ὁ ἴδιος καὶ οἱ ἄλλοι ποὺ κακοπαθήσα-
 νε μαζί του, τοὺς παρακάλεσε νὰ ξεκινήσουνε ὄλοι μαζί ἐ-
 νάντια στὴν Αἴγυπτο. Καὶ τοὺς ὑποσχέθηκε πὼς θὰ τοὺς
 πᾶει πρῶτα στὴν προγονικὴ τους πατρίδα, τὴν Αὔρα, καὶ
 πὼς θὰ δώσει στὸ λαὸ τους τὰ χρειαζούμενα μπόλικα καὶ
 θὰ θυσιαστῆ γι' αὐτοὺς ὁ ἴδιος, ἅμα τὸ καλέσει ἡ ἀνάγκη
 κ' εὐκόλα θὰ τοὺς κάνει τὴ χώρα ὑποχειριά τους. Κι αὐτοὶ
 γεμάτοι χαρὰ ξεκίνησαν ὄλοι μαζί — διακόσιες χιλιάδες
 ἀπάνω - κάτω — καὶ σ ἐ λ ἱ γ ο' φτάσανε στὴν Αὔρα.»
 (Ἰώσηφ. Α' Κατ' Ἀπίωνος, 237 - 243).

Ὁ φαραῶ τὰ χρειάστηκε, κατὰ πὼς τὸ λέει ὁ Μανέθων, καὶ ἔ-
 φυγε μαζί μὲ τοὺς ἀλλοίους του καὶ τοὺς πιστοὺς του φίλους στὴν
 Αἰθιοπία. Οἱ ἐπαναστάτες καὶ εἰσβολεῖς ἄρχισαν τίς λεηλασίες καὶ
 τίς καταστροφές καὶ ἀκόμα καταστρέφανε τὰ αἰγυπτιακὰ ἱερά:

«Οἱ Σολυμίτες ὅμως, ἀφοῦ κατεβήκανε μαζί μὲ τοὺς μι α -
 ρ ο ῦ ς (=ἄσεβεῖς - ἄθεοι) Αἰγύπτιους, τόσο ἀπαίσια καὶ
 σκληρὰ φερθήκανε στοὺς κατοίκους, ὥστε ἡ προηγούμενη
 ἐξουσία τῶν Ποιμένων νὰ φαίνεται χρυσή σ' αὐτοὺς, ποὺ
 δλέπανε τότε τὰ ἀνοσιουργήματά τους ἐτοῦτα. Γιατί, ὄχι μόν-
 ο κάψαν πολιτείες καὶ χωριὰ κ α ἱ δ ἐ ν τ ο ῦ ς
 ἔφτανε ποὺ ἱεροσυλοῦσαν καὶ θε-
 βήλωγαν τὰ εἶδωλα τῶν θεῶν, πα-
 ρὰ καὶ τὰ θυσιαστήρια, γιὰ νὰ ψή-
 νουν ἐπάνω τὰ ἱερά τὰ ζῶα κι ἀ-
 νάγκασαν τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς

---

1. Ὃταν λέει «μετ' οὐ πολὺ ἦγον εἰς Αὔρα», θὰ πεῖ πὼς κατοικοῦσαν
 ἐκεῖ κοντά, ζοῦσαν δηλαδὴ αὐτόνομοι σὲ κάποια γειτονικὴ περιοχὴ. Ἄν κα-
 τοικοῦσαν στὴν Παλαιστίνη, θὰ ἤθελαν μῆνες νὰ φτάσουν στὴν Αἴγυπτο,
 πράμα ποὺ θὰ τὸ μάθαινε ὁ φαραῶ καὶ θὰ ἔπαιρνε τὰ μέτρα του.

προφήτες¹ νὰ τὰ θυσιάξουν καὶ νὰ τὰ σφάζουν οἱ ἴδιοι κ' ὕστερα τοὺς ξεγύμνωσαν καὶ τοὺς πετοῦσαν ἕξω. Καὶ λένε πὼς ὁ ἱερέας πού τοὺς ἔδωκε τὸ πολίτευμα αὐτὸ ἦταν ἀπὸ τῆ φάρα τῶν ἱερέων ἡλιουπολιτῶν² καὶ λεγόταν Ὀσάρσηφ³, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ τῆς Ἡλιοῦπολης Ὀσιρι, κι ἅμα πέρασε σὲ τοῦτο τὸ κόμμα ἄλλαξε τὸ ὄνομά του καὶ ὀνομάστηκε Μωυσῆς⁴.» (Ἰώσηπ., στὸ ἴδιο ἔργο, 248 - 250).

Κ' ἐδῶ τὰ αἰγυπτιακὰ ἀρχεῖα πού συμβουλευτήκε ὁ Μανέθων τὰ παραλένε, γιὰ νὰ κρύψουν τὴν ἀνικανότητα τοῦ Μενεφθᾶ καὶ νὰ δικαιολογήσουν τὴ διαγωγή του, πού δὲν μπόρεσε νὰ χτυπήσει τοὺς ἐπαναστάτες, ἀλλὰ τὸ ἔσκασε γιὰ τὴν Αἰθιοπία. Πλάσανε τὸ μῦθο πὼς ἦρθαν σύμμαχοι τοῦ Ὀσάρσηφ - Μωυσῆ διακόσιες χιλιάδες νοματαῖοι ἀπὸ τοὺς παλιούς Ὑκσῶς. Λένε ὅμως ἀκόμα πὼς, ὕστερ' ἀπὸ δεκατρία χρόνια, γύρισε στὴν Αἴγυπτο ὁ Μενεφθᾶ νικητῆς καὶ τροπαιοῦχος. Γιὰ τὸ πέρασμα τοῦ Μωυσῆ ἀπὸ τὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα μαζί μὲ τοὺς ὄπαδούς του καὶ γιὰ τὴν καταστροφή τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου στὴν Ἐρυθρὰ, δὲ λέει τίποτα ὁ Μανέθων, γιὰτὶ στὰ βασιλικά ἀρχεῖα δὲν μπορούσαν νὰ καταχωρηθοῦν οἱ συμφορὲς τοῦ φαραῶ.

Ἐνας ἄλλος χρονογράφος, ὁ Χαϊρήμων, πού ἔγραψε κι αὐτὸς αἰγυπτιακὴ ἱστορία καὶ λέει πολλὰ πού εἶναι μυθοπλαστίες, μνημονεύει μιὰ ἄλλη παράδοση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Μωυσῆς λέγονταν

1. Προφῆτες ἐδῶ σημαίνει τοὺς θεόπνευστους γραφιάδες, πού κρατοῦσαν τ' ἀρχεῖα καὶ λέγανε τὰ μελλούμενα.

2. Φαίνεται πὼς στὰ χρόνια αὐτὰ κέντρο τῆς θρησκείας τοῦ Ἄτον ἦταν ἡ Ὀν τοῦ Ἐχνατόν καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς πόλης αὐτῆς ἦταν ὄπαδοι τῆς ἀτονικῆς θρησκείας καὶ τῆς ἀμενωφικῆς θρησκευτικῆς μεταρρύθμισης. Ἄρα, Ἡλιοπολίτες ἐδῶ ἦταν οἱ ἐρμηνευτὲς τῆς θρησκείας τοῦ Ἐχνατόν.

3. Ὅπως καὶ ὁ Ἀμένωφισ ἄλλαξε τὸ ὄνομά του καὶ ὀνομάστηκε Ἐχνατόν, ἔτσι καὶ ὁ Ὀσάρσηφ ἔγινε Μωυσῆς.

4. Καὶ δὲν εἶναι μόνο τὸ ὄνομα τοῦ Μωυσῆ πού εἶναι αἰγυπτιακό, ἀλλὰ καὶ τὰ ὀνόματα ἄλλων λευιτῶν (Ὀφφνει, Φινεὲς κλπ.), πού ἀναφέρονται στὴ Βίβλο εἶναι αἰγυπτιακά. Αὐτὸ τὸ ἔχουν διαπιστώσει ὅλοι οἱ ἐβραϊστὲς παλαιοδιαθηκολόγοι πού διαβάζουν τὸ παλαιοεβραϊκὸ κείμενο τῆς Βίβλου.

πρὶν Τισιθέν (βλ. Ἰώσηπ., στὸ ἴδ. ἔργο, 288 - 292). Ἔχουμε δμως καὶ ἄλλον ἱστορικό, τὸν Λυσίμαχο, ποὺ γράφει μὲ πάθος ἐνάντια στοὺς Ἑβραίους καὶ τὸν Μωυσή. Τὸ μόνο νέο στοιχεῖο ποὺ προσθέτει, ἀνάμεσα στὶς τόσες φλυαρίες καὶ τοὺς ἀναχρονισμοὺς ποὺ κάνει, γιὰτὶ παίρνει τὸ ὕλικό του ἀπὸ θολές καὶ ὑποπτες πηγές, εἶναι ὅτι οἱ λεγόμενοι Ἰουδαῖοι ποὺ ἐπαναστάτησαν ἦταν ντόπιοι Αἰγύπτιοι (βλ. Ἰώσηπ., στὸ ἴδ. ἔργο, 304 - 319).

Ἐρχόμαστε τώρα στὸν Ἀπίωνα. Εἰν' ἀλήθεια πὼς ἦταν φανατικὸς ἀντισημίτης καὶ ὅτι ἔγραψε, τὸ ἔγραψε γιὰ νὰ συκοφαντήσει τοὺς Ἑβραίους τῆς ἐποχῆς του¹. Ὡστόσο μερικὰ σημεῖα τῆς λιβελλογραφίας του πρέπει νὰ τὰ προσέξουμε, γιὰτὶ ἀπηχοῦν ἐβραϊκὲς παραδόσεις. Λέει λοιπὸν μαζί μὲ ἄλλα:

«Ὁ Μωυσῆς, ὅπως ἔχω ἀκούσει ἀπὸ τοὺς γεροντότερους Αἰγυπτίους, ἦ τ α ν Ἡ λ ι ο υ π ο λ ί τ η ς²» καὶ ὄντας ἀφοσιωμένος στὰ ἔθιμα τῆς πατρίδας του, καθιέρωσε τόπους γιὰ ὑπαίθριες προσευχές. . . Κι ἀντὶς γιὰ ὀβελίσκους ἔστησε κολόνες καὶ κάτω ἀπ' αὐτὲς ἕνα ἀποτύπωμα ὁμοιο μὲ σκάφη³ κ' ἕνας ἴσκιος ἔπεφτε ἐπάνω σ' αὐτὴν ἀπὸ κάποιον ἀνδριάντα, ποὺ ἀκολουθοῦσε κι αὐτὸς μέσα στὸν αἰθέρα τὸν ἴδιο δρόμο π ο ὐ θ α δ ῖ ζ ε ι ὁ ἦ λ ι ο ς.» (Ἰώσηπ., στὸ ἴδιο ἔργο, Β, 8 - 11).

Ἡ περιγραφή αὐτὴ ἔχει πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ δὲν εἶναι πλάσμα τῆς φαντασίας τοῦ Ἀπίωνα. Οἱ πληροφορίες του στηρίζονται σὲ ἀρχαῖες παραδόσεις, γι' αὐτὸ πρέπει νὰ τὴν ἀναλύσουμε, γιὰ νὰ ἰδοῦμε τί λέει. Εἶναι φανερὸ πὼς ἐδῶ πρόκειται γιὰ λ α τ ρ ε ῖ α ἦ λ ι α κ ῆ ς θ ε ὄ τ η τ α ς³ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ οἱ αἰγυπτιακὲς καὶ ἀντιγιαχθικὲς πηγές, στὶς ὁποῖες στηρίζονταν ὁ Ἀπίων, μᾶς κατατοπίζουν πάνω στὸ ζήτημα τῆς θεότη-

1. Ἐξῆσε στὰ χρόνια τῶν αὐτοκρατόρων Τιβερίου - Καλιγούλα καὶ Κλαύδιου. Ἦταν πολὺ μορφωμένος καὶ ἔγραψε καὶ «Αἰγυπτιακὴ ἱστορία».

2. Ἐδῶ τὸ Ἡλιουπολίτης σημαίνει τὸν κάτοικο τῆς ἐχνατονικῆς - ἀμενωφικῆς Ὀν.

3. Καὶ μέσα στὸ Ναὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀργότερα τὰ «Ἅγια τῶν ἁγίων» ἦταν τοποθετημένα πρὸς τὸ μέρος τῆς Ἀνατολῆς (τοῦ ἡλίου).

τας τοῦ Γιαχδέ, πού δὲν ἦταν ἄλλος, παρά ὁ Ἄτόν. Θυμίζουμε μάλιστα κάτι πού σημειώσαμε πάρα πάνω: Πῶς ὁ Ἐχγάτον κατάργησε κάθε εἶδους μυστική λατρεία καὶ καθιέρωσε νὰ στήνονται θωμοὶ στὸ ὑπαιθρο, καθὼς καὶ στήλες, καὶ νὰ λατρεύεται ὁ Ἄτόν ἐλεύθερα, χωρὶς τὴ μεσολάβηση ἱερέων καὶ χωρὶς τὴν τέλεση τοῦ παλαιοῦ τῆς ἱεροτελεστίας τυπικοῦ.

Αὐτὰ λένε οἱ ἀρχαῖες ἐξωβιβλικές (αἰγυπτιακές καὶ ἀντιγιαχδικές) πηγές καὶ μέσα σ' αὐτὲς ὑπάρχουν ὀρισμένα ἱστορικὰ στοιχεῖα πού δὲν μποροῦμε νὰ τὰ παραβλέψουμε. Ὁ Μωυσῆς εἶναι φῶς φανερό πῶς ἦταν Αἰγύπτιος καὶ οἱ ὄπαδοί του Ἰσραηλίτες ἐπίσης Αἰγύπτιοι, γι' αὐτὸ στὴ Βίβλο ὑπάρχουν πολλὰ γλωσσικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα αἰγυπτιακῆς προέλευσης. Σήμερα εἶναι παραδεχτὸ καὶ ἀπὸ ἐβραϊστὲς συντηρητικοὺς, πῶς εἶναι μεγάλη ἡ ἐπίδραση τῆς αἰγυπτιακῆς γλώσσας στὴ διβλικὴ ἐβραϊκὴ. Ὁ καθηγητὴς Α. Γιαχουντά (A. S. Yahuda) σὲ ἀνακοινώσεις πού ἔκανε στὴ Νέα Ὑόρκη, στὰ τελευταῖα προπολεμικὰ χρόνια, ὄχι μόνο ἀποκρούει τὴν ἀσσυριακὴ ἐπίδραση, ἀλλὰ καὶ τονίζει μαζί μὲ ἄλλα καὶ τοῦτα ἐδῶ:

«Καὶ ὅμως ἡ ἐξέτασις τῆς γλώσσης μαρτυρεῖ τὴν ἐπίδρασιν αἰγυπτιακῶν λέξεων καὶ φράσεων καὶ πλήρη γνώσιν τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἐθίμων τῆς χώρας.

Αἱ διάφοροι περιγραφαί, αἱ ὁποῖαι ἔθεωροῦντο ἀόριστοι καὶ ἀσαφεῖς, ἐφωτίσθησαν τώρα μὲ νέον φῶς. Ἡ ἱστορία αὐτὴ ἐγράφη ἀναμφιβόλως ἀπὸ κάποιον, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε τοὺς Αἰγυπτίους, ὁ ὁποῖος ἐσκέπτετο εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν καὶ ἔγραφεν εἰς τὴν ἐβραϊκὴν.

Ἡ ἐβραϊκὴ γλῶσσα διεμορφώθη κατ' ἀρχὰς ἀπὸ μίαν διάλεκτον τῆς Χαναάν καὶ ἀνεπτύχθη ὑπὸ τὴν αἰγυπτιακὴν ἐπίδρασιν εἰς τὴν φιλολογικὴν γλῶσσαν τῆς Πεντατεύχου.

Ἐπάρχουν πολλαὶ φράσεις εἰς αἰγυπτιακὰς ἐπιγραφάς, τὰς ὁποίας οἱ Αἰγυπτιολόγοι δὲν ἤμποροῦν νὰ ἐννοήσουν. Αἱ φράσεις αὗται ἐρμηνεύονται τώρα διὰ τῆς μελέτης τῶν ἀντιστοιχῶν ἐβραϊκῶν ἐκφράσεων...»¹

1. Ἐφ. Ἐστία, 23 — VI — 1932 καὶ τοῦ ἴδιου A. S. Yahuda: Die

Δέν είναι όμως μόνο έ Γιαχουντά που έχει αυτή τή γνώμη. 'Από χρόνια τώρα, φιλόλογοι, έβραϊστές και παλαιδιαθηκολόγοι, υποστηρίζουν, έχοντας ύπ' όψη τους τό μασσοριτικό κείμενο τής Βίβλου, πώς και ή θρησκεία του 'Ισραήλ και ή γλώσσα του έχουν έπηρεαστεί πολύ από τήν αιγυπτιακή θρησκεία και γλώσσα¹.

Όταν λοιπόν ή βιβλική γλώσσα είναι έπηρεασμένη από τήν αιγυπτιακή², αυτό δείχνει πώς ή πηγή Μ, που είναι και ή βασική τής Βίβλου, παίρνει τό πιό πολύ ιστορικό και μυθολογικό υλικό της από τήν Αίγυπτο.

Sprache des Pentateuchs in ihren Beziehungen zum Aegyptischen», 1929' και «The accuracy of the Bible». The stories of Joseph, the Exod and Gen. confirmed by egypt. monuments, Νέα Υόρκη 1934.

1. Α. Φιλίππιδου, 'Ιστορ. θρησκ. 'Ισραήλ, σ. 413-414, όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Lods, Israel, σ. 367 και πέρα. Καρολίδη, Παγκόσμιος Ιστορία, τ. Γ, 183 και Βέλλα, Θρησκ. προσωπικότητες, σ. 33, 37.

2. Παράλληλα φυσικά είναι έπηρεασμένη και από τή βαβυλωνιακή, αλλά τά στοιχεία του βαβυλωνιακού πολιτισμού είναι ύστερόχρονα, ενώ τά αιγυπτιακά είναι πολύ άρχαιότερα.

Ἡ πορεία πρὸς τὴ γῆ Χαναάν

Ἔστερ' ἀπὸ μεγάλης πορείας καὶ κάτω ἀπὸ πολλές στερήσεις, ἔφτασαν Ἰσραηλίτες καὶ Ἑβραῖοι στὴ χώρα τῶν Κενιτῶν. Πρὶν νὰ φτάσουν, ἐγῆκε καὶ τοὺς ὑποδέχτηκε ὁ Ραγουήλ (ἢ Ἰοθὴρ), ὁ πεθερὸς τοῦ Μωυσῆ. Ἡ χώρα αὐτὴ θρίσκονταν κάπου ἀνατολικὰ τοῦ κόλπου τῆς Ἀιλᾶ. Ὅταν ἔφτασαν ἐκεῖ οἱ ἐπαναστάτες μὲ τις οἰκογένειάς τους καὶ μὲ ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν κινητὴ περιουσία τους κ' ἔμαθε ὁ ἀρχηγὸς τῶν Κενιτῶν πὼς καταστράφηκε ὁ στρατὸς τοῦ φαραῶ στὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα, δοξολόγησε τὸν Γιαχβὲ λέγοντας: «Εὐλογητὸς ὁ Γιαχβὲ, ποὺ σὰς ἐλευθέρωσε ἀπ' τὰ χέρια τῶν Αἰγυπτίων, ἀπ' τὰ χέρια τοῦ φαραῶ. Τώρα γνωρίζω (=μὲ τὴν ἔννοια: ἔχω ἀποδείξεις) πὼς ὁ Γιαχβὲ εἶναι μέγας, πάνω ἀπ' ὅλους τοὺς θεούς, γιατί σέ κείνο ποὺ ὑπερηφανεύτηκε ἀνώτερός τους.» (Ἐξ. 18, 10 - 11)¹.

Ἀφοῦ ἔγιναν οἱ ἀπαραίτητες θυσίες καὶ ἱεροτελεστίες, ὁ πεθερὸς τοῦ Μωυσῆ τοῦ ἔδωκε ὀρισμένες ὁδηγίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν ὀπαδῶν του, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἐξακολουθήσει τὴν πορεία του. Ἐνα μέρος μάλιστα ἀπὸ τοὺς Κενίτες ἀκολούθησαν τὸν Μωυσῆ (Ἀριθ. 10, 29). Ἴσως στὴν ἀρχὴ νὰ πῆραν τὸ δρόμο ποὺ ὀδηγοῦσε πρὸς τὸ ὄρος Σινά, γιὰ νὰ μποῦν στὴν Παλαιστίνη ἀπὸ τὸ νότιο μέρος τῆς· δὲν μπόρεσαν ὁμῶς νὰ περάσουν καὶ τράδηξαν

1. Τὸ νόημα εἶναι τοῦτο ἐδῶ: Ὁ Γιαχβὲ (=Ἄτον), ποὺ οἱ πολυθεῖστὲς φαραῶ δὲν τὸν ἀναγνώριζαν ὡς τὸν ὑπέρτατο καὶ παντοδύναμο θεό, ἀπόδειξε πὼς εἶναι παντοκράτορας, ἀφοῦ οἱ θεοὶ τοῦ φαραῶ δὲν μπόρεσαν νὰ τὸν προστατέψουν καὶ δὲν τοῦ ἐξασφάλισαν τὴν ἐπιτυχία στὴν πάλη του κατὰ τῶν γιαχβιστῶν (ἀτονικῶν).

πάλι ανατολικά, για να φτάσουν από άλλο δρόμο και να μπουν από τις ανατολικές περιοχές της Παλαιστίνης, γιατί το σχέδιο του Μωυσή ήταν να πάνε στη γη Χαναάν. Η βιβλική παράδοση μας πληροφορεί, πώς ο πρώτος μεγάλος σταθμός ήταν το όρος Σινά. Αυτό δε φαίνεται καθόλου σωστό. Όπως παρατήρησαν ο Βελλγάρουζεν και ο Γκρέσμαν, το όρος Σινά, που περιγράφεται στη Βίβλο σαν ήφαιστειο (Έξ. 19, 16 και 18), δεν παρουσιάζει λείψανα παλιού ήφαιστείου¹. Το όρος λοιπόν που στην περιοχή του στάθμεψαν οι όπαδοί του Μωυσή ήταν κάποιο άλλο, πολύ ανατολικά του κόλπου της Άιλιά, προς το έσωτερικό της Άραβίας, όπου σήμερα είναι τόπος από σθημένα ήφαιστεια².

Πριν όμως αρχίσει ή μεγάλη πορεία, όπως είδαμε, ο πεθερός του Μωυσή τον συμβούλεψε να οργανώσει το λαό του κατά τρόπο τέτοιο, ώστε να μην είναι ασύνταχτο μπουλούκι. Έπειτα χρειάζονταν να καθιερωθούν και μερικοί θεσμοί απαραίτατοι. Στην πορεία τους θα ζούσαν από το πλιάτσικο, τις διαρπαγές κι από τ' άγριμια που θα σκότωναν στο δρόμο, καθώς και από τους καρπούς των δέντρων και τα γεννήματα που θα έβρισκαν στην Έρημο και στις πλαγιές των βουνών. Ο κοινωνικός τους βίος λοιπόν άλλαξε ριζικά. Από γεωργοί που ήταν παλιά, έγιναν τώρα νομάδες πολεμιστές³. Ο πόλεμος ήταν το κυριότερο μέσο, για να μπορέσουν

---

1. Το 6' βιβλίο (Έξοδος), όπως είδαμε, όχι μόνο έχει πολλές επαναλήψεις και αναχρονισμούς — γιατί ανακατεύονται οι δυο πηγές Π και Μ —, αλλά και πολλούς μεταγενέστερους μύθους και θρύλους, καθώς και διατάξεις που θεσπίστηκαν στα ιστορικά χρόνια, στην εποχή της άκμής του Ίουδαϊκού Κράτους. Α.χ. άλλου παρουσιάζεται ο Μωυσής ν' ανεβαίνει μόνος του στο βουνό για να πάρει έντολές από τον Γιαχβέ και άλλου μαζί με μια Έπιτροπή (βλ. Έξ. 24, 1-2 και 24, 9-10). Το χωρίο αυτό, με τις αντιφάσεις του, μπέρδεψε πολύ τους κριτικούς (βλ. Βέλλα, Κριτικά εις το βιβλίο της Έξόδου). Αν όμως ξεκινήσουμε από τη βάση πώς υπάρχουν δυο πηγές αντίθετες (ή Μ και ή Π), τότε οι αντιφάσεις εξηγούνται.

2. Βλ. Έξ. 19, 16 και πέρα. Και ο Ψαλμός 18, 7 και πέρα αντανάκλα άρχαιότητα δημο στον Γιαχβέ - Άτόν, παρουσιάζοντάς τον θεό των βροντών, των σεισμών και των κεραυνών.

3. Έπρεπε λοιπόν να είναι όπλισμένοι. Φυσικά δέν όπλίστηκαν στην έρημο της Άραβίας, γιατί όσο πρωτόγονα κι αν ήταν τα όπλα εκείνο τον καιρό δέν μπορούσαν να εξοπλιστούν στην Έρημο. Έξάλλου χρειάζονταν

νά ζήσουν και νά φτάσουν στή γῆ Χαναάν. "Αρα, ἔπρεπε ὄλοι νά συμμορφωθοῦν μέ τίς νέες συνθήκες τοῦ πολέμου. Ὁ Γιαχβέ τώρα ἦταν, ὡς νά ποῦμε, ὁ ἀρχιστράτηγος. Γιὰ νά ὑπάρχει ὁμοῦς συνοχή ἀναμεταξύ τους, ἔπρεπε νά ὑπάρχει καί ὁ ἀλληλοσεβασμός καί οἱ πολεμικοὶ κανόνες καί θεσμοὶ νά εἶναι ἱεροὶ καί ἀπαραβίαστοι¹.

Μὰ πάνω ἀπ' ὅλα, ἔπρεπε κ' οἱ Ἑβραῖοι συνοδοιπόροι τῶν Ἰσραηλιτῶν νά πιστέψουν στόν Γιαχβέ, δηλαδή ν' ἀλλάξουν ἠθροσκεία. Ὁ Μωυσῆς, ὡς «ἀποσταλμένος» τοῦ Γιαχβέ, τοὺς δήλωσε πῶς ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ εἶναι καί θεὸς τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαὰκ καί τοῦ Ἰακώβ καί πῶς οἱ θεοὶ ποὺ λατρεύουν δὲν εἶναι οἱ θεοὶ ποὺ πίστευαν οἱ πρόγονοὶ τους. "Αρα, γιὰ νά φτάσουν σῶοι στή Χαναάν καί νά μὴ χαθοῦν, πρέπει — αὐτὸ διατάσσει ὁ Γιαχβέ — νά πάψουν νά λατρεύουν τοὺς θεοὺς ποὺ λάτρευαν στήν Αἴγυπτο. Δὲν ξέρουμε πῶς ἄκουσαν τὸ πρόσταγμα αὐτὸ οἱ Ἑβραῖοι, μαντεύουμε ὁμοῦς πῶς, μὴ μπορώντας νά κάνουν κι ἄλλιῶς, στὸ τέλος ὑποτάχτηκαν στή θέληση τοῦ Μωυσῆ, ὅχι ὁμοῦς ἐντελῶς ἀδιαμαρ-

---

νά εἶναι ἀσκημένοι στόν πόλεμο, γιὰτι οἱ γύρω τους ντόπιοι λαοὶ ἦταν καί πολλοὶ καί καλοὶ πολεμιστές. Ἀπὸ τὴν παρατήρηση αὐτὴ βγαίνει πῶς οἱ Ἰσραηλιτῆς καί οἱ Ἑβραῖοι — ἔξω ἀπὸ τὰ γυναῖκόπαιδα —, φεύγοντας ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, πήραν καί τὰ ὄπλα μαζί τους. Κι ἀκόμα πῶς στήν Αἴγυπτο εἶχαν ἀσκηθεῖ στόν πόλεμο, γιὰτι, ὅπως εἶδαμε, χρόνια πολεμοῦσαν ἐνάντια στοὺς φαραωνικοὺς Αἰγύπτιους.

1. Οἱ ὄπαδοὶ τοῦ Μωυσῆ εἶναι ο τ ρ α τ ὸ ς τοῦ Γιαχβέ καί οἱ ἐχτροὶ τοῦ Ἰσραὴλ ε χ τ ρ ο λ καί τοῦ Γιαχβέ (Α' Σαμ. 30, 26). Ὁ Γιαχβέ κανονίζει τίς μάχες ("Ἐξοδ. 14, 13) καί κάθε λιποτάχτης εἶναι ἐπικατάρατος (Κριτ. 5, 23). Εἶχε καθιερωθεῖ νά μὴ γίνεται διαρπαγὴ τοῦ πλιάτσικου καί τῶν τροφῶν κλπ. ποὺ ἔβρισκαν σὲ ξένες χῶρες, ἀλλὰ νά τὰ φέρνουν ὄλα στὰ μετόπισθεν, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα (βλ. Α' Σαμ. 14, 24 — αὐτὴ τὴν ἔννοια ἔχει τὸ σχετικὸ χωρίο καί ὅχι τῆς νηστείας, ὅπως λένε οἱ θεολόγοι). Ἀκόμη ἀπαγορευόνταν οἱ πολεμιστές νά συνουσιάζονται μέ ξένες (γυναῖκες τοῦ ἐχτροῦ), γιὰ νά μὴν παραλύει ἡ πειθαρχία, ὅτε καί ν' ἀφήνουν τὸ στρατόπεδο καί νά γυρίζουν πίσω στὶς γυναῖκες τους, ἂν πρῶτα δὲν τελειώσει ἡ μάχη καί δὲν ἐξασφαλιστεῖ ἡ νίκη (βλ. Β' Σαμ. 11, 10-11). Πιρρόμοια πολεμικὰ ἔθιμα ἐπικρατοῦσαν καί στὸ στρατὸ τῶν Σπαρτιατῶν. Ὁ Γιαχβέ λοιπὸν χαρακτηρίζεται κυρίως ὡς θεὸς τοῦ πολέμου. ("Ἐξοδ. 15, 3) καί ὁ Ἰσραὴλ εἶναι ὁ στρατὸς του ("Ἐξοδ. 7, 4).

τύρητα.

Ύστερα, όπως είπαμε, ήταν ανάγκη να θεσπιστούν όρισμένοι θεσμοί, γιατί, χωρίς όργάνωση και πειθαρχία, τίποτα δέν μπορεί νά γίνει. Έτσι ο Μωυσής παρουσιάστηκε, όχι μονάχα σά θεόσταλτος θρησκευτικός μεταρρυθμιστής, αλλά και σά νομοθέτης. Ο λεγόμενος δεκάλογος, πού έβαλε σέ μεγάλο μπελά τούς παλαιοδιαθηκολόγους και κριτικούς, ήταν οί απαραίτητοι νέοι θεσμοί πού επιβλήθηκαν στους νομάδες πολεμιστές τής Έρήμου Έβραίους και Ίσραηλίτες.

Ο Μωυσής, ακόμα, σάν έμπειρος στρατιωτικός άρχηγός πού ήταν, όργάνωσε μαχητικά άποσπάσματα και κανόνισε ποιοί θά πήγαιναν μπροστά και ποιοί θά φυλάνε τά πλάγια, αλλά και καθιέρωσε τó «δίκαιο» τού πολέμου. Σύμφωνα μέ τó νέο αυτό «δίκαιο», οί όπαδοί και πιστοί τού Γιαχβέ έπρεπε νά πολεμοϋν ώς τόν ένα και νά θυσιάζουν τή ζωή τους:

«Αν μās γίνει επίθεση και τά θροϋμε σκοϋρα, τότε εκείνον πού θά θελήσει νά σέ σκοτώσει, θά τόν σκοτώσεις, κ' εκείνον πού θά θελήσει νά σου θγάλει τó μάτι, θά τού τó θγάλεις έσύ, κ' εκείνον πού θά σου θγάλει τó δόντι, θά τού θγάλεις κ' έσύ τó δικό του, καθώς κ' εκείνον πού θά σέ χτυπήσει στο πόδι και στο χέρι, θά τονε χτυπήσεις και σϋ στο ίδιο μέρος. Σε κάθε πληγή και σέ κάθε χτύπημα θά κάνεις και σϋ τó ίδιο στον έχθρό σου.» (Έξ. 21, 23 και πέρα).

Ακόμα πρέπει νά σημειώσουμε και κάτι άλλο: Οί Ίσραηλίτες και οί Έβραίοι, στά χρόνια πού έζησαν στην Έρημο, πολεμώντας ολοένα μέ τίς γύρω φυλές, για νά μπορέσουν ν' άνοιξουν τó δρόμο πού θά τούς έφερνε στην Παλαιστίνη, αντίκρυσαν μεγάλες δυσκολίες και πολλές φορές πείνασαν, γι' αυτό αναγκάστηκαν πολλοί νά φάνε τά ζώα τους. Αυτό όμως ήταν μιá πράξη όλέθρια. Τά ζώα δέν τούς έδιναν μόνο τó γάλα, τó μαλλί και τά τομάρια τους, αλλά και τούς χρησίμευαν ώς μεταφορικά μέσα. Ο Μωυσής, για νά σταματήσει τó κακό, δίδαξε και θέσπισε πώς ή αναγκαστική νηστεία είναι πράξη θεάρεστη¹, πράξη πού τήν έγκρίνει ο Γιαχ-

1. Βλ. Δευτερ. 8, 14 και Άριθ. 11, 9. Γι' αυτό και δέ θυσιάζαν στις Ιε-

βέ, ἐνώ ἡ κρεοφαγία εἶναι ἁμαρτία¹. Οἱ ἀπαγορευτικὲς αὐτὲς διατάξεις ἔβρισκαν στήριγμα καὶ στήν παλιὰ ἀνάλογην ἐχνατονική νομοθεσία. Ὁ Ἐχνατὸν εἶχε θεσπίσει πῶς ὁ Ἄτὸν δὲν εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ θυσίαι ζώων. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὴ μωσαϊκὴ παράδοση (πηγὴ Μ), ποὺ ἀκολούθησαν πρὸ ὕστερα οἱ Προφῆτες, κατακρίνονταν οἱ θυσίαι καὶ τὰ ὀλοκαυτώματα στὸν Γιαχβέ, ποὺ καθιερώθηκαν στὴν Παλαιστίνη².

Κοντὰ στοὺς νέους αὐτοὺς θεσμοὺς καθιερώθηκε κ' ἕνας ἄλλος. Ἐπειδὴ ἡ ζωὴ τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ τῶν Ἑβραίων στὴν Ἐρημο ἦταν πολὺ δύσκολη, γιὰτι κάθε τόσο δὲν ἔβρισκαν τροφίμα καὶ νερὸ καὶ ἦταν ἀναγκασμένοι ὄλο νὰ πολεμοῦν ἐνάντια στοὺς γτόπιους πληθυσμοὺς τῆς Ἀραβίας, ὁ Μωυσῆς, ἐκτελώντας τάχα «ἐντολή» τοῦ Γιαχβέ, ἀπαγόρευε στοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους νὰ συνθηκολογήσουν μὲ λαοὺς ὀπαδοὺς τοῦ πολυθεϊσμοῦ καὶ νὰ ῥθουν σὲ ἐπιγαμίαι καὶ ἐπιμιξίαι μαζί τους. (Ἐξ. 34, 12 - 16 καὶ 23, 24 - 31).

Ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε ὁμοίως πῶς, ἀπὸ τίς παραπάνω ἐντολές, πολλὲς δὲν ἦταν ἄγνωστες καὶ γιὰ πρώτη φορὰ θαυμάσιες. Στὴν Αἴγυπτο, ὅπως καὶ στίς ἄλλες ἀσιατικὲς χῶρες, ἦταν καθιερωμένοι οἱ ἴδιοι κανόνες ἀπὸ πολλὰ χρόνια. Στὴ χώρα τοῦ Νείλου μάλιστα ἐρέθησαν πρὶν ἀπὸ κάμποσο καιρὸ πάπυροι ποὺ ἀναγράφουν τέτοιους κανόνες³. Ἀπὸ τοὺς πάπυρους αὐτοὺς μα-

---

ροτελεστίαι τοὺς ζῶα τὸν καιρὸ ποὺ ἦταν στὴν Ἐρημο (βλ. Ἀμώς, 5, 25).

1. Ὄταν ἔφαγαν κρέας (δηλαδὴ παρὰ τίς διαταγὰς τοῦ Μωυσῆ ἔσφαξαν τὰ ζῶα τους), μερικοὶ τιμωρήθηκαν μὲ θάνατο. Ὁ θάνατός τους δικαιολογήθηκε ὡς τιμωρία τοῦ Γιαχβέ.

2. Βλ. Ἀμ. 5, 24 ὄσ. 6, 6 καὶ πέρα, 8, 13 Ἡσ. 1, 11 - 12 Ἱερ. 7, 22. Οἱ Προφῆτες κράτησαν αὐτὴ τὴ στάση, γιὰτι οἱ θυσίαι τῶν ζώων, ἐνῶ πλοῦταιναν τὸ ἱερατεῖο, φτώχαιναν τὴν ἀγροτιά καὶ τοὺς χτηνοτρόφους.

3. Οἱ κανόνες αὐτοὶ εἶχαν θεσπιστεῖ γύρω στὰ 1500 πρὶν τὴν ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μας καὶ εἶχαν τὸ γενικὸ τίτλο: «Βιβλίον τοῦ κρυμμένου δώματος ἢ τῆς μουσικῆς κατοικίας». Οἱ νεώτεροι ὁμοίως τοὺς πάπυρους ποὺ ἐρέθησαν τοὺς ὀνομάσανε «Βιβλίον τῶν νεκρῶν». Βλ. μετάφραση στὰ γαλλικὰ ἀπὸ τὸν Paul Pierret, *Le livre des morts des anciens Egyptiens* (μετάφ. πλήρης κατὰ τὸν πάπυρον τοῦ Τουρίνου καὶ τὰ καλῶτερα χειρόγραφα τοῦ Λούβρου), Παρίσι 1907 καὶ στὰ γερμανικὰ ἀπὸ τὸν H. Gressmann στὴ συλλογὴ *Altorientalische Texte zum Alten Testament*, 1926⁴.

θαίνουμε πώς πολλές από τις εντολές του Γιαχβέ ήταν αίγυπτιακοί κανόνες δικαίου. Κι αυτό είναι ένα από τα τόσα πολλά στοιχεία, που δείχνει πώς οι Ίσραηλίτες ήταν Αίγύπτιοι και οι θεσμοί που επέβαλε ο Μωυσής είχαν την καταγωγή τους από την Αίγυπτο.

Ἐπρεπε ακόμα ν' απαγορευτοῦν τὰ τσακώματα τῶν μελῶν τῆς μιᾶς ομάδας με τὰ μέλη τῆς ἄλλης, καθὼς καὶ οἱ μοιχεῖες καὶ οἱ κλεψιές. Καὶ ἡ ἄλλη ἐντολὴ «δὲ θὰ ἐπιθυμήσεις τὸν οἶκον τοῦ πλησίον σου», στὸν ἴδιο σκοπὸ ἀπόβλεπε· ο ἰ κ ο ς ἐδῶ δὲ σημαίνει σπίτι, ἀλλὰ περιουσία τῆς πατριᾶς - ομάδας καὶ κυρίως σκηνή, ρουχισμὸς κλπ.

Οἱ νέοι λοιπὸν θεσμοὶ ποὺ ἐπέβαλε ὁ Μωυσής καὶ ποὺ δὲν ἀναγράφονται καθαρὰ στὴν Πεντάτευχο, γιατί στα χρόνια ποὺ συντάχθηκε ἡ Βίβλος ἐπικρατοῦσε ἄλλη κοινωνικὴ κατάσταση, ἦταν θεσμοὶ ποὺ ἀντανακλοῦσαν τὸν κ ο ι ν ο τ ι σ μ ὸ τῆς νομαδικῆς, τῆς πολεμικῆς ζωῆς. Τοὺς νέους αὐτοὺς θεσμοὺς τοὺς βρίσκουμε στὰ κηρύγματα τῶν Προφητῶν, στὰ κατοπινὰ χρόνια. Οἱ κοινωνικὲς διακρίσεις — ἐξῆν ἀπὸ τοὺς φυλάρχους — εἶχαν καταργηθεῖ. Ὅλοι μοιράζονταν ἐξ Ἰσου καὶ τὸ πλάτασικο καὶ τὸ κάθε τι ποὺ μάζευαν ἀπὸ τὴ γύρω τους περιοχὴ σὲ γεννήματα, καρπούς, χόρτα καὶ κυνήγι. Ἔτσι σιγὰ - σιγὰ ἡ ἰδέα τῆς ἰδιοκτησίας ἐσθῆσε καὶ ἡ νεολαία ἀνατράφηκε μετὰ τὴ κοινοκτημονικὲς παραδόσεις¹.

Ἀπὸ τὸ Χωρεῖθ οἱ Ίσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι πῆραν τὸ δρόμο πρὸς τὴν περιοχὴ Καντές, ποὺ ἦταν ὁ μόνος δρόμος ποὺ θὰ τοὺς ἔφερνε στὴν Παλαιστίνη. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ εἶναι μιὰ δαση, ἐκεῖ κοντὰ ὅμως ὑπῆρχε ἓνα ποταμάκι, ἡ πηγὴ Μὲ Meriba, ὅπου στάθμεψαν κάμποσο καιρὸ, γιὰ ν' ἀνασυнтаχτοῦν καὶ προετοιμα-

---

1. Ὁ νομαδικὸς καὶ χτηνοτροφικὸς βίος τῶν Ίσραηλιτῶν καὶ τῶν Ἑβραίων στα χρόνια τῆς πορείας τους πρὸς τὴ Χαναάν καὶ πολὺν καιρὸ ὕστερα εἶναι ἡ αἰτία ποὺ ἀργῆσαν νὰ σχηματίσουν τὴν ἀντίληψιν τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Κι ἀφοῦ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Παλαιστίνη, ὡς τὰ χρόνια τοῦ Δαβὶδ καὶ τοῦ Σολομῶντα, δὲν εἶχαν στὸ λεξιλόγιό τους λέξιν ποὺ νὰ εἶχε τὴν ἔννοια ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ἰ δ ι ο χ τ η σ ι α ς. Λέγανε ν α χ λ ᾶ = κληρονομικὴ μερίδα, ἐνῶ παραδέχονταν, παράλληλα, πὺς ἡ γῆ ἀνήκε στὸν Γιαχβέ καὶ ὕστερα στὴν πατριά.

στούν για τή νέα τους πρὸς τὰ μπρὸς ἐξόρμηση. Πιὸ πέρα εἶναι ἡ τοποθεσία Μασσά (=πειρασμός). Ἐκεῖ φαίνεται ἔγινε νέα διοργάνωση καὶ ἀνασυγκρότηση πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ καί, ὅπως μᾶς πληροφοροεῖ ἡ Βίβλος, οἱ Ἑβραῖοι (οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἰακώβ) ἀναγνώρισαν ἄλλη μιὰ φορά τὸν Μωυσὴ ἀρχηγό τους καὶ τὸν Γιαχβὲ ὡς θεὸ τους. Στὸ μέρος αὐτὸ ἔγινε γιὰ δευτέρη φορά ἐπίσημη δῆλωση ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους, πὼς θὰ λατρεύουν τὸν Γιαχβὲ:

«Καὶ εἶπε (στὸν Μωυσὴ) ὁ Γιαχβὲ: ἄκουσα τὴ φωνὴ τοῦ Ἰούδα καὶ φέρε τον (στὴ χώρα) ποὺ κατοικεῖ ὁ λαὸς του. Τὰ χέρια του ἄς εἶναι δυνατὰ καὶ δοθήθῃσέ τον στὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν ἐχτρῶν του.» (Δευτ. 33, 7).

Ἐπίσης καὶ οἱ ἱερεῖς τῶν Ἑβραίων συνθηκολόγησαν μὲ τὸν Γιαχβὲ καὶ οἱ Τ ο υ ρ ῖ μ καὶ Ο ὄ ρ ῖ μ ἔγιναν ὑποταχτικοὶ στὸ νέο θεό.

Ὁ Γιαχβὲ ὅμως στὴν ἔρημο τῆς Ἀραβίας ἔχασε πιά τὴν παλια ἡλιακὴ του ιδιότητα. Δὲν ἦταν ὁ θεὸς προστατῆς τῆς γεωργίας. Ἦταν ὁ θεὸς τῆς Ἐρήμου καὶ μάλιστα θεὸς πολεμιστῆς. Οἱ ὅπαδοι καὶ πιστοὶ του, ζώντας τώρα κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς συνθήκες κ' ἔχοντας τὸν πόλεμο καὶ τὴ ληστεία σὰν κύριο ἔργο χρειάζονταν ἓνα θεὸ στρατηλάτη. Ἔτσι, ἀπὸ τίς τέτοιες ἀντικειμενικὲς συνθήκες, ποὺ δὲ μεταβλήθηκαν κι ἀργότερα, στὰν μπῆκαν στὴν Παλαιστίνη, ἔλλαξε ἡ λατρευτικὴ σκηνοθεσία τοῦ Ἀτὸν - Γιαχβὲ. Ἔβγαλε τὴ φωτοδότρα πανοπλία του καὶ φόρεσε στρατιωτικὴ στολή.

Γεννιέται ὅμως τὸ ζήτημα: Οἱ Ἑβραῖοι, σύμφωνα μὲ ὅσα ἔχουμε πεῖ, ἦταν πολυθεῖστες, λάτρευαν τὰ εἰδῶλα, διάφορα ζῶα (μοσχάρι, πουλιὰ κλπ.). Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ ἂν δέχτηκαν τὴ νέα θρησκεία χωρὶς νὰ διαμαρτυρηθοῦν καὶ νὰ ἐξεγερθοῦν. Ξέρουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία, πὼς τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα δὲν ξεριζώνεται εὐκολα, οὔτε καὶ οἱ θρησκείες ἀλλάζουν μὲ διαταγὲς καὶ νόμους. Ὁ Μωυσὴς χρησιμοποίησε τὴ βία γιὰ

---

1. Τὰ Τουρίμ καὶ Οὐρίμ ἐδῶ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο, παρὰ οἱ κατώτεροι ἱερεῖς τῶν Ἑβραίων.

ν' αλλάξει τὴ θρησκεία τῶν Ἑβραίων, γι' αὐτὸ τὰ θρήκε σκοῦρα. Οἱ Ἑβραῖοι δὲ δέχτηκαν τὸ γιαχβικό μονοθεῖσμό καὶ δὲν ἐννοοῦσαν ν' αλλάξουν τὴ θρησκεία τους, γι' αὐτὸ σὲ κάθε εὐκαιρία ποὺ τοὺς παρουσιάζονταν ἐπαναστατοῦσαν.

Ἡ Βίβλος μᾶς πληροφορεῖ πῶς τὸ πρῶτο βαρυγκόμισμα ἐνάντια στὸν Μωυσὴ εἶχε κύρια αἰτία τὴν πείνα καὶ τὶς ἄλλες κακουχίες (Ἔξ. 16, 1 καὶ πέρα καὶ 17, 1 καὶ πέρα). Αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόλυτα σωστό. Ἡ πρώτη ἀνταρσία εἶναι ἐκείνη ποὺ ἐγινε κοντὰ στὸ ἡφαίστειο. Μόλις δηλαδὴ ὁ Μωυσὴς ἐπέβαλε τὸ γιαχβικό μονοθεῖσμό, ξεσηκώθηκαν οἱ Ἑβραῖοι, δηλαδὴ τὸ «ἐπίμικτον πλῆθος». Οἱ Ἰσραηλίτες ὅμως τοὺς χτύπησαν καὶ πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἔριξαν στὸ μέρος ποὺ τὸ ἡφαίστειο ἔβγανε λάβα καὶ κήκων (Ἀριθ. 11, 1-4). Ἀλλὰ πολλοὶ μπόρεσαν νὰ ξεφύγουν κ' ἔφυγαν ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τοῦ Μωυσὴ (Ἀριθ. 14, 3-4 καὶ Ἔξ. 17, 1). Ἴσως νὰ γύρισαν στὴν Αἴγυπτο. Ἡ τρομοκρατία φυσικὰ εἶχε γιὰ λίγο καιρὸ τὸ ἀποτελέσμα της. Οἱ Ἑβραῖοι ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποκύβουν στὴ θία, ἀλλὰ μέσα τους ἔβραζαν καὶ περιμέναν τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ φανερώσουν τὸν πολυθεῖσμό τους. Δὲν μπορούσαν ὅμως καὶ νὰ τὰ βάλουν μὲ τοὺς Ἰσραηλίτες, ἦταν πιὸ πολλοὶ καὶ τοὺς ὑπερασπίζανε καὶ οἱ Κενίτες. Νὰ γυρίσουν πίσω, δὲν ἦταν δυνατὸ. Ὑποκύψανε λοιπὸν καὶ δεχτήκανε τοὺς ὄρους τοῦ Μωυσὴ, δηλαδὴ ὑποσχεθῆκανε νὰ λατρεύουν τὸν Γιαχβέ, ἀλλὰ μέσα τους ἦταν κρυπτοπολυθεῖστες. Ἡ Βίβλος μᾶς τὰ παρουσιάζει φυσικὰ κάπως διαφορετικὰ τὰ πράματα καὶ μᾶς πληροφορεῖ πῶς ἐγινε συμφωνία Γιαχβέ καὶ λαοῦ Ἰσραήλ. Ὁ Γιαχβέ ἀνάλαβε νὰ προστατέψει τὸν Ἰσραήλ καὶ οἱ Ἰσραηλίτες ἀναλάβανε νὰ ἐκτελέσουν τὶς ἐντολές του καὶ κυρίως νὰ τὸν ἀναγνωρίσουν ὡς τὸ μόνο θεὸ (βλ. Ἔξ. 24, 1 καὶ πέρα). Ἡ «συμφωνία» αὕτη — οἱ Ο' τὴν ἀσσυριακὴ λέξη μπερεῖθ τοῦ ἐβραϊκοῦ κειμένου τὴ μεταφράζουν δ ι α θ ή κ η — δὲν ἐγινε φυσικὰ μεταξὺ Γιαχβέ καὶ Ἰσραήλ, ἀλλὰ ἦταν συμφωνία Μωυσὴ καὶ Ἑβραίων.

Ἐπίσης πρέπει νὰ σημειώσουμε πῶς, ἐπειδὴ τάχα ὁ Γιαχβέ δὲ θέλησε νὰ φύγει ἀπὸ τὸ ὄρος Χωρεῖβ, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ χώρα τῶν Κενιτῶν, καὶ παρ' ὅλα τὰ παρακάλια τοῦ Μωυσὴ ἔμεινε ἀνένδοτος στὴν ἀπόφασή του (Ἔξοδ. 33, 2 καὶ Ἀριθ. 11, 29), ὑποσχέθηκε νὰ ὀρίσει ἕναν ἀγγελιαφόρο του, ποὺ θὰ τοὺς δείχνει τὸ

δρόμο πού θά τούς φέρει στή Γῆ Χαναάν (Ἔξ. 33, 2)¹.

Μιά ὁμωσ πού θά ἔφευγαν ἀπό τή χώρα τοῦ Ραγουήλ (Ἰσθῶρ) καί δέ θά εἶχαν μαζί τους τόν Γιαχβέ (ἀφοῦ ἦταν κατηγορηματική ἡ ἄρνησή του νά τούς ἀκολουθήσει), ἔπρεπε κάτι δικό του νά πάρουν πού νά τό ἔχουν σά φυλαχτό, πού νά τούς θυμίζει τόν προστάτη τους καί κυρίαρχο Γιαχβέ². Αὐτό τὸ φυλαχτό πού δὲν ξέρομε τί λογῆς ἦταν — ἴσως ἦταν κανένα κομμάτι λάβας ἢ πέτρας ἀπὸ τὸ ἠφαίστειο — ἦταν τοποθετημένο μέσα σέ μιὰ Κι-βωτὸ καί μπροστά του εἶχε ἓνα ἐφτάφωτο λυχνάρι, πού θά συμβόλιζε καί τίς ἡλιακές ἀχτίδες τοῦ Ἄτόν - Γιαχβέ.

Ἀργότερα, ἡ γύρω στήν Κιβωτὸ παράδοση παραμορφώθηκε καί καλλιεργήθηκε ἡ ἰδέα πὼς ἡ Κιβωτὸς εἶχε μέσα τίς δέκα ἐντολές³. Αὐτὸ ὁμωσ δὲν εἶναι σωστό. Ἡ παράδοση αὐτὴ εἶναι ὑστερόχρονη. Ἡ Κιβωτὸς ἔπρεπε νά περιέχει κάτι ἱερό, τὸ πιὸ μεγάλο ἱερό, πού θά προστάτευε τὸν Ἰσραὴλ στοὺς ἄξενους καί ἀγνωστούς τόπους ἀπ' ὅπου θά περνοῦσε. Μᾶλλον λοιπὸν ἦταν φυλαχτό καί ἐνθύμιο μαζί. «Καί ἐμβαλεῖς εἰς τὴν κιβωτὸν τὰ μαρτύρια (=σημάδια) ἃ ἂν δῶ σοι» (Ἔξοδ. 25, 16). Τούτῃ εἶναι ἡ ἀρχαιότερη πηγὴ, ὅλα τ' ἄλλα εἶναι προσθήκες νεώτερες.

Φυσικά, μιὰ πού ἡ Κιβωτὸς μὲ τὸ περιεχόμενό της θεωροῦντανε σὰν τὸ πιὸ μεγάλο ἱερό τῶν πολεμιστῶν τοῦ Ἰσραὴλ⁴, τοποθε-

---

1. Οἱ Κενίτες ἤξεραν ὅλους τοὺς δρόμους καί τὰ μονοπάτια τῆς Ἐρήμου πού ἔβγαναν στήν Παλαιστίνη. Ὁ ἀγγελιαφόρος λοιπὸν πού θά ἔστελνε ὁ Γιαχβέ, δὲν ἦταν κανένας ἄλλος, παρὰ οἱ Κενίτες πού ἀκολούθησαν τὸν Μωυσή.

2. Ἡ Βίβλος λέει πὼς ὁ Γιαχβέ «ἔμεινε» στὸ ὄρος Χωρεῖθ, γιὰ τί τέτοια ἦταν ἡ ἐπιθυμία τῶν Κενιτῶν. Σὰν Αἰγύπτιος θεὸς πού ἦταν ὁ Γιαχβέ, δὲν ἤθελε ν' ἀφήσει τοὺς Μαδιανίτες (=Κενίτες), μοναχοῦς, γιὰ τί πάντα ἔλπιζαν πὼς μιὰ μέρα θά μπορούσαν ν' ἀνατρέψουν τὸ πολυθεϊστικὸ καθεστῶς τῶν φαραῶν καί νά φέρουν τὸν Γιαχβέ στήν Αἴγυπτο μὲ τὸ καλίό του ὄνομα Ἄτόν.

3. Βλ. Ἔξ. 25· Δευτ. 10, 1-4· Γ' Βασιλ. 8, 9. Βλ. καί διάφορες γνῶμες γιὰ τὴν Κιβωτὸ στοὺ Βέλλα, Ἑρσηκ. προσωπικ., σ. 31-32 καί Φιλίππιδῃ, Ἱστορ. Ἑρσηκ. Ἰσραὴλ, 489 καί πέρα, ὅπου καί ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. Ἀρχικά ἡ Κιβωτὸς ἦταν τὸ πολεμικὸ σύμβολο τοῦ πολέμου (Ἀριθ. 10, 55· Α' Σαμ. 4, 3 καί πέρα), γιὰ τί μέσα σ' αὐτὴ ἦταν φυλαγμένα τὰ

τήθηκε μέσα σὲ μιά σκηνή, πού τὴν κουβαλοῦσαν ὄπου κι ἂν πῆ-
 γαιναν. Ἔτσι, ἡ φορητὴ σκηνὴ μὲ τὴν Κιβωτὸ πῆρε τὸ ὄνομα
 σ κ η ν ῆ τ ῆ ς ἄ π ο κ ἄ λ υ ψ η ς — οἱ Ο' μεταφράζουν
 σ κ η ν ῆ μ α ρ τ υ ρ ί ο υ —, γιατί μέσα ἐκεῖ ὑπῆρχαν τὰ ση-
 μᾶδια τοῦ Γιαχβὲ πού στὸ ὄρος Χωρεῖβ μὲ τὰ μουγκρητά, τὴ λά-
 βα, τὰ τραντάγματα καὶ τίς λάμπεις ἀπεκαλύφθη εἰς τοὺς υἱοὺς
 Ἰσραὴλ». Τὰ γεωλογικὰ φαινόμενα χρησίμεψαν στὰ χρόνια ἐκεῖ-
 να στοὺς ἀπλοϊκοὺς Ἰσραηλίτες ὡς ἀλάθητο πειστήριο γιὰ τὴν
 κυριαρχία τοῦ Γιαχβὲ πάνω στὰ ἄψυχα καὶ ἔμψυχα καὶ γιὰ τὴν
 παντοδυναμία του πάνω σ' ὅλη τὴν πλάση.

Τὸ διβλικὸ ὅμως κείμενο καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει πολλὲς ἀντι-
 φάσεις καὶ ἀντιθέσεις¹. Κατὰ τὴ διήγηση τοῦ διβλίου τῆς Ἐξόδου
 (2, 1 - 23, 33), ὁ Μωυσῆς ἀνέβηκε στὸ ὄρος Σινά, ὅπου ἀντάμω-
 σε τὸν Γιαχβὲ. Στὸ κεφ. 24, 1 ὅμως ἱστορεῖται πὼς θρίσκονταν
 στὶς πλαγιὲς τοῦ βουνοῦ καὶ πῆρε τὴν ἐντολὴ ἀπὸ τὸν Γιαχβὲ
 ν' ἀνεβεῖ στὸ βουνὸ καὶ πὼς ἀνέβηκε μόνος του καὶ ἀντάμωσε τὸν
 Γιαχβὲ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο πῆρε καὶ τὴ συνθήκη. Παράλληλα, ἄλλη

σημᾶδια (φυλαχτά), πού εἶχε τάχα δώσει στὸν Μωυσῆ ὁ Γιαχβὲ. Μπορεῖ
 ὅμως ὁ Μωυσῆς νὰ ἔφερε μαζί του πάνω σὲ πλάκες (κεραμιδία - τοβδία)
 γραμμένες καὶ τίς βασικὲς διατάξεις τῆς γιαχβικῆς (ἀτονικῆς) λατρείας.
 Ἐκεῖνα τὰ χρόνια στοὺς κεράμους (πρὶν ψηθοῦν σὲ φούρνους) γράφανε τὰ
 χρονικά, τοὺς κανονισμοὺς τῆς λατρείας, καθὼς καὶ τοὺς νόμους. Καὶ μπο-
 ρεῖ ἀκόμα τοὺς νέους θεσμοὺς νὰ τοὺς ἔγραφε πάνω σὲ τέτοια κεραμιδία,
 ὅπως συνήθιζαν οἱ βασιλιάδες καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν λαῶν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.
 Εἶναι ἀλήθεια πὼς στὴν Αἴγυπτο οἱ ἱερογραμματεῖς χρησιμοποιοῦσαν γιὰ
 γραφικὴ ὅλη τὰ φύλλα τοῦ φυτοῦ π ἄ π υ ρ ο υ. Ὡστόσο, χρησιμοποιοῦ-
 σαν καὶ πλάκες - τοβδία οἱ ἐπιστολὲς τῆς Τέλλ - Ἐλ - Ἀμάρνα εἶναι πι-
 νακίδες.

1. Σημειώσαμε καὶ παραπάνω πὼς τὸ 6' διβλίον τῆς Πεντατεύχου παρου-
 σιάζει πολλὲς ἀντιφάσεις, ἀναχρονισμοὺς καὶ πρωτότερες διηγήσεις. Σή-
 μερα ἡ κριτικὴ δέχεται πὼς τὸ κείμενο εἶναι χαλασμένο καὶ παραποιημένο
 σὲ πολλὰ σημεῖα. Σημειῶνω ἐδῶ πὼς οἱ στίχοι 22, 26 τοῦ κεφ. 15 ἔχουν
 θέση στὸ κεφ. 17. Ἐπίσης τὸ κεφ. 17 πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ὕστερ' ἀπὸ τὸ
 στίχο 21 τοῦ κεφ. 15. Καὶ τὸ κεφ. 18 πρέπει νὰ μπεῖ πρὶν μπροστὰ ἀπὸ τὸ
 κεφ. 15. Οἱ ἀνωμαλίαι αὐτὲς ἀντανάκλουν καὶ στὴ μετάφραση τῶν Ο'.
 Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἀπὸ τὸ κεφ. 36, 8 - 39, 43 δὲν ἀκολουθεῖ τὴ σειρά
 πού ἔχει τὸ ἑβραϊκὸ καὶ τοῦτο δείχνει πὼς καὶ στὸν πρῶτο προχριστιανικὸ
 αἰῶνα γίνονταν ἀκόμα μεταβολές.

διήγηση λέει πώς ο Μωυσής επικοινωνήσε με τον Γιαχβέ όχι μόνος, αλλά επικεφαλής και άλλων φυλάρχων του Ίσραήλ (βλ. *Εξ. 24, 1 - 2 και 24, 9 - 11). Η πολλαπλή τούτη διήγηση αντανακλά τις αντίθετες παραδόσεις των δυο πηγών Μ και Π. Κατά τη μία πηγή (Μ), ο Μωυσής ήταν ο μοναδικός αρχηγός και ο μόνος εκλεκτός του Γιαχβέ· κατά την άλλη πηγή (Π), ο Μωυσής δέν ήταν παντοδύναμος και ανεξέλεγκτος, αλλά εκτελούσε τις εντολές του συμβουλίου των φυλάρχων, γι' αυτό δέν επικοινωνούσε μόνος του με τον Γιαχβέ, παρά ανέβαινε στη βουνίσια κατοικία του θεού μαζί με τους άλλους φυλάρχους.

Μ' άλλα λόγια. η πηγή Π από την αρχή ως το τέλος Ιστορούσε τὰ περιστατικά τῆς Ἐρήμου με τρόπο τέτοιο, ὥστε νὰ μειώνεται τὸ κύρος τοῦ Μωυσῆ. Κ' ἔτσι, ἐνῶ παραλείπονται οἱ ἐπιτυχίες τοῦ Μωυσῆ, ἀντίθετα παραχρωματίζονται οἱ ἀποτυχίες του.

Ἡ πηγή μάλιστα Π Ιστοροῦσε σ' ὄλες τους τις λεπτομέρειες τις ἐξεγέρσεις τῶν Ἑβραίων, πού δέν παραδέχονταν τὸ γιαχδικὸ μονοθεϊσμό, καὶ τ' ἀντραγαθήματά τους. Μερικὲς ἀπὸ τις διηγήσεις αὐτὲς πέρασαν ἀποσπασματικὰ στὴν Πεντάτευχο.

Ἔτσι, μαθαίνουμε πὼς, ὅστερ' ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ὅταν κάποια φορὰ ὁ Μωυσῆς με τὴ φρουρά του εἶχε πολὺ ξεμακρύνει ἀπὸ τις κατασκηνώσεις τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ τῶν Ἑβραίων καὶ νομίστηκε πὼς χάθηκε, γιὰτι ἔκανε μέρες πολλὲς νὰ δώσει σημεῖα ζωῆς, οἱ Ἑβραῖοι ἐπαναστάτησαν καὶ ἄρχισαν νὰ λατρεύουν φανερά καὶ με τελετὲς καὶ γλέντια τὸ θεὸ γελάδι, ὅπως συνήθιζαν καὶ στὴν Αἴγυπτο, καθὼς καὶ ἄλλους ἴσως θεοὺς (*Εξ. 32, 1 καὶ πέρα, 32, 31).

Ὁ Μωυσῆς ὅμως κάποια μέρα γύρισε καὶ τιμώρησε σκληρὰ τοὺς στασιαστὲς Ἑβραῖους (*Εξοδ. 32, 25 καὶ πέρα).

Ἀπὸ ἄλλο διβλικὸ κείμενο μαθαίνουμε πὼς καὶ ὁ Ἄαρὼν καὶ ἡ Μαριάμ, τ' ἀδέρφια τοῦ Μωυσῆ, ἦταν δυσαρεστημένοι καὶ στασιαστὲς (Ἀριθ. 12 καὶ πέρα). Φαίνεται πὼς ὁ Ἄαρὼν καὶ ἡ Μαριάμ πίστεψαν πὼς ὁ Μωυσῆς χάθηκε καὶ μπροστὰ στὴ βία τῶν πολυθεϊστῶν ἐπαναστατῶν ἀποκηρύζανε τὸ μονοθεϊσμό καὶ ἀναγνώρισαν τὸν αἰγυπτιακὸ πολυθεϊσμό. Φυσικά, ὅταν γύρισε ὁ Μωυσῆς, τάχτηκαν πάλι με τὸ μέρος του· μὰ ἡ τέτοια τους διαγωγή δημιούργησε ἐναντιὰ τους μεγάλη καταβολὴ καὶ γι' αὐτὸ πέρασαν

ἀπὸ δικαστήριου καὶ θανατώθηκαν (Ἀριθ. 27, 13 καὶ 20, 28· 33, 38). Ἡ πηγὴ Μ παρασιώπησε τὸ περιστατικὸ αὐτό, ἀλλὰ ἡ πηγὴ Π τὸ ἀπομνημόνεψε κ' ἔτσι διασωθήκανε μερικὲς λεπτομέρειες. Δὲν ξέρομε ὅμως τίς βασικὲς αἰτίες ποῦ ἔκαναν τὸν Ἄαρὼν καὶ τὴ Μαριάμ νὰ ταχτοῦν μὲ τὸ μέρος τῆς ἀντιγιαχδικῆς παράταξης¹.

Φαίνεται πολὺ πιθανὸ πὼς ἀργότερα γιὰ τὴν ἐπανάσταση αὐτὴ ἐνοχοποιήθηκε καὶ ὁ Μωυσῆς. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἀνταγωνιστὲς τοῦ φυλάρχου, ποῦ δὲν τὰ πῆγαινε καλὰ μαζὶ του, ἦταν ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ. Ὅσο κι ἂν στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν χρόνια πολιτογραφήθηκε σὰν ἀπόγονος τῶν Ἑβραίων², τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς ἦταν Κενίτης³.

Ἀπὸ τὸ δεῦτερο κιόλας χρόνο τῆς φυγῆς τῶν Ἑβραίων καὶ τῶν Ἰσραηλιτῶν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ἄρχισαν οἱ προστριβὲς ἀνάμεσα Μωυσῆ καὶ Ἰησοῦ. Στὸν πόλεμο μάλιστα ποῦ ἔγινε ἐνάντια στοὺς Ἀμαληκίτες, ὁ Μωυσῆς δὲν ὑποστήριξε τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ποῦ ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ γι' αὐτὸ στὴν ἀρχὴ οἱ Ἀμαληκίτες νίκησαν. Χρειάστηκε νὰ πιεστεῖ ὁ Μωυσῆς, γιὰ νὰ συντρέξει τὸν Ἰησοῦ καὶ νὰ κερδηθεῖ τελικὰ ἡ μάχη⁴.

Ἀπὸ τότε κ' ὕστερα οἱ δύο αὐτοὶ ἀρχηγοὶ δὲν τὰ πῆγαιναν κα-

---

1. Καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ Ἄαρὼν ἦταν ἀποστάτες, ἐξὸν ἀπὸ τὸν γιό του Ἐλεάζαρ, ποῦ στάθηκε πιστὸς καὶ φανατικὸς γιαχτιστής, γι' αὐτὸ πῆρε καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιερέα (βλ. Ἀριθ. 3, 4).

2. Δὲ φαίνεται πιθανὸ πὼς λέγονταν ἀρχικὰ Ἰησοῦς. Τὸ ὄνομα αὐτὸ ποῦ σημαίνει Σωτήρας, δόθηκε ἀργότερα. Ἔχουμε μάλιστα στὴν ἑλλ. μετάφραση τῆς Βίβλου τὴν παράδοση πὼς τάχα ὁ Μωυσῆς τοῦ ἔλλαξε τὸ ὄνομα. Τότε λέγανε πρὶν Αἴθῃ καὶ ὁ Μωυσῆς τοῦ ἔδωκε τὸ ὄνομα Γεχωσοῦα (Ἰησοῦ) (βλ. Ἀριθ. 13, 17). Τὸ ἐβραϊκὸ κείμενο δὲν ἔχει τὴ σημεῖωση αὐτὴ, ποῦ δείχνει πὼς ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν μετάφραση τῆς Πεντατεύχου, ὅπως καὶ σ' ἄλλα σημεῖα, ἀλλάχτηκε κ' ἐδῶ τὸ κείμενο. Οἱ Μασορίτες δὲν ἤθελαν νὰ φαίνεται πὼς ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ εἶχε ἄλλο ὄνομα πρὶν γιὰ τὸ ὄνομα Ἰησοῦς ποῦ εἶναι νεώτερο ἤθελαν νὰ τὸ παρουσιάσουν πολὺ ἀρχαῖο.

3. Οἱ Ἰουδαῖοι διασκευαστὲς τῆς Πεντατεύχου, στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν χρόνια, γιὰ νὰ παρουσιάσουν τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ δικὸ τους, ἔπλασαν τὴν παράδοση πὼς κατάγονταν ἀπὸ τὴ φυλὴ Ἐφραΐμ, ποῦ εἶχε γέννησιν τὸν Ἰωσήφ.

4. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς σχετικῆς περικοπῆς στὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου (17, 8 καὶ πέρα).

θόλου καλὰ καὶ ὁ Ἰησοῦς κοίταζε νὰ βρεῖ τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ θγά-
λει ἀπὸ τὴ μέση τὸν Μωυσή. Μὰ στὴν ἀρχὴ αὐτὸ ἦταν δύσκο-
λο. Ὁ Μωυσὴς εἶχε ἀκόμα μεγάλο κύρος καὶ πολλοὺς φυλάρχους
μαζὶ του. Ἔτσι, ἐξακολούθησε νὰ ἔχει τὴν ἀρχηγία καὶ νὰ πα-
ρουσιάζεται οὗτος ὁ μόνος ἐκλεκτὸς τοῦ Γιαχβέ.

Ἐπειδὴ ἀργότερα¹, στὴν περιοχὴ Σιττεῖμ, ποὺ γειτόνευε μὲ τὴ
χώρα Μωάβ, οἱ Ἑβραῖοι νόμισαν πὼς μποροῦσαν νὰ ἐλευθερωθοῦν
ἀπὸ τὴν κηδεμονία τοῦ Μωυσή², καὶ συνθηκολόγησαν μὲ τοὺς
Μωαβίτες καὶ θυσιάσαν στοὺς παλιούς των θεοὺς³. Φαίνεται μάλι-
στα πὼς οἱ Ἑβραῖοι θέλησαν νὰ μείνουν ἐκεῖ, γιατί ἀρχισαν καὶ
ἐπιγαμίες μὲ τοὺς Μωαβίτες (βλ. Ἀριθ. 25, 1-9). Αὐτὸ δμως
ἐξαγρίωσε τὸν Μωυσή καὶ τὸν ἀνάγκασε νὰ δώσει μάχη μαζὶ τους.
Δίχως ἄλλο θὰ σκοτώθηκαν πολλοὶ καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ μεριές⁴. «Ὁ ἐμ-

---

1. Μὲ βεβαιότητα δὲν μποροῦμε νὰ ξέρομε τὴ χρονολογικὴ σειρά τῶν
ἐξεγέρσεων ποὺ ἔγιναν στὴν Ἔρημο. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς πιθανὸ νὰ εἶναι οἱ
ἴδιες, ἐπαναλαμβανόμενες καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πηγὴ.

2. «Πρόσταξε ὁ Μωυσὴς στοὺς δικούς του γιαχβιστὰς: Ἄς πάρει ὁ καθέ-
νας τ' ἄρματα του καὶ ἄς πάει καὶ ἄς γυρίσει: ὅλες τὶς κατασκηνώσεις καὶ
ἄς σκοτώσει ὁ καθένας καὶ τὸν ἀδερφὸ του καὶ τὸ φίλο του καὶ τὸν καθένα
ἀπιστο ποὺ θὰ πλησιάσει. Καὶ ἔκαναν οἱ υἱοὶ τοῦ Λευὶ δ,τι τοὺς πρόσταξε ὁ
Μωυσὴς. Καὶ ἔπεσαν (ἀπὸ τὸν ἐβραϊκὸ) λαὸ κείνη τὴν ἡμέρα περίπου τρεῖς
χιλιάδες.» (Ἐξ. 32, 27 καὶ πέρα). Πρέπει νὰ σημειώσω πὼς στὴν Ἔξοδο
καὶ στοὺς Ἀριθμούς, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ ἀ ν τ ι γ ι α χ β ι σ μ ὸ, ὁ
συντάχτης τῆς Βίβλου παίρνει κυρίως τὸν ἱστορικὸ πυρῆνα ποὺ τοῦ χρησι-
μεῖται γιὰ βάση στὴ διήγησή του, ἀπὸ τὴν πηγὴ Π. Ἡ πηγὴ αὐτὴ εἶχε πολ-
λὲς λεπτομέρειες γιὰ τὸν ἀντιγιαχβικὸ ἀγῶνα τῶν Ἑβραίων.

3. Τὸ βιβλικὸ κείμενο λέει πὼς λάτρεψαν τὸν Baal - Peor καὶ γενικὰ
τοὺς θεοὺς τῶν Μωαβιτῶν. Κ' ἐδῶ ἡ πηγὴ Μ, ποὺ φαίνεται νὰ χρησιμοποίησε
σὰ βάση γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ βιβλίου τῶν Ἀριθμῶν στὸ κεφάλαιο 25, νοθεύ-
τηκε σὲ πολλὰ σημεῖα. Δὲν ἦταν δυνατὸ ἕνας λαός, μόλις γινώριζε ἕναν ἄλ-
λον ἄγνωστὸ του λαό, νὰ προσχωρήσει στὴ θρησκεία του.

4. «Καὶ ἔμειναν ὁ Ἰσραὴλ στὸ Σιττεῖμ καὶ ἄρχισε ὁ λαὸς νὰ πορνεύει
μὲ τὰ κορίτσια τῶν Μωαβιτῶν, ποὺ προσκάλεσαν τὸν (ἐβραϊκὸ) λαὸ στὸ μέ-
ρος ποὺ θυσιάσαν στοὺς θεοὺς τους' καὶ ἔμεινε ὁ Ἰσραὴλ (τὸ ἀρχικὸ κεί-
μενο, πηγὴ Μ, θὰ εἶχε οἱ υἱοὶ Ἰακώβ ἢ κάτι τέτοιο) στὸν Μπάαλ - Πε-
ὸρ καὶ θύμωσε ὁ Γιαχβέ... Καὶ εἶπε ὁ Γιαχβέ στὸν Μωυσή: Πιάσε ὅλους
τοὺς ἀρχηγούς τοῦ (ἐβραϊκοῦ) λαοῦ καὶ κρέμασέ τους ἀ ν τ ι κ ρ υ ἀ -
π ὸ τ ὸ ν ἤ λ ι ο, γιὰ νὰ σταματήσει ὁ μεγάλος θυμὸς τοῦ Γιαχβέ...

φύλιος» αὐτὸς σπαραγμὸς θὰ ἦταν ἱστορημένος καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πηγές Μ καὶ Π, ἀλλὰ καὶ οἱ δυὸ ἀκρωτηριάστηκαν καὶ παραποιήθηκαν. Τὸ γνωστὸ σὲ μᾶς μέρος τῆς Βίβλου βασίστηκε πρὸς πολὺ στὴν πηγὴ Π. Δηλαδή τὸ κεφάλαιο τῶν Ἀριθμῶν 25, ἀπὸ τὸ στίχο 1 - 5, βασίζεται στὴν πηγὴ Μ καὶ ἀπὸ τὸ στίχο 6 - 18 ἀντανακλᾶ καθαρὰ παλιὰς ἑβραϊκῆς ἀντιλήψεις.

Ἡ στάση αὐτὴ ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἀπ' ὅλες τὶς ἄλλες καὶ χρειάστηκε πολὺς ἀγῶνας, γιὰ νὰ μπορέσουν οἱ μονοθεϊστὲς Ἰσραηλίτες νὰ ἐπιβληθοῦν στοὺς Ἑβραίους καὶ νὰ συνεχίσουν τὴν πορεία τους.

Ὁ ἑβραϊκὸς λαὸς (οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀβραάμ καὶ τοῦ Ἰακώβ) δὲν ἦταν δυνατὸ μέσα σὲ λίγα χρόνια ν' ἀλλαξοπιστήσῃ καὶ νὰ λατρεύῃ τὸν Γιαχβέ. Μόνο μπροστὰ στὴν ὠμὴ βία ὑποκύψανε.

Ὅπως κι ἂν εἶναι, θγαίνει πῶς οἱ γιαχβιστὲς ἐπικράτησαν στὴν τελευταία αὐτὴ μεγάλῃ ἐπανάσταση καὶ πῆραν μαζί τους τοὺς Ἑβραίους.

Δὲ θέλει ρώτημα πῶς πάρθηκαν πρὸς πολλὰ μέτρα καὶ οἱ γιαχβιστὲς θὰ ξεπάστρεψαν ὅλους τοὺς ἐπικίνδυνους ἀντιπάλους τοὺς Ἑβραίους. Ἡ Βίβλος μάλιστα μᾶς πληροφορεῖ πῶς σκοτώθηκαν 25 χιλιάδες, ἀριθμὸς φυσικὰ ὑπερβολικὸς.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἀκόμα πῶς ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους, ἡ φυλὴ (πατριὰ) Ἰούδα, εἶχε προσχωρήσει στὸ γιαχβισμὸ. Ἰσως ἡ ὑποστήριξη ποὺ ἔδωκε ἡ ὁμάδα αὐτὴ νὰ ἔκρινε τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς γιαχβικῆς παράταξης. Ἡ φυλὴ Ἰούδα, ἀπ' ὅσα γράφει ἡ Βίβλος, ἐπαιζε ἀνεξάρτητο ρόλο¹ καὶ δὲ συνεργάζονταν μὲ τὶς φυλὲς Ἰωσήφ, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ πῶς τὴ μάχη αὐτὴ τὴ δώσανε οἱ Κενίτες,

---

¹ Ἦταν δὲ οἱ σκοτωμένοι εἰκοσιτέσσερες χιλιάδες...» (Ἀριθ. 25, 1 καὶ πέρα). Ὁ Γιαχβέ ἀπαγόρευε γενικὰ τὶς θυσίες, ὅπως καὶ ὁ Ἄτόν, α) γιὰ τὸ οἱ θυσίες ἦταν λατρευτικὸ ἔθιμο καὶ τελετουργικὴ παράδοση τοῦ πολυθεϊσμοῦ (βλ. Ἀμ. 5, 24· Ὄσ. 6, 6 καὶ 8, 13· Ἰερ. 7, 22 καὶ 6, 20· Μιχ. 6, 6-9· Ἦσ. 1, 11-12) καὶ β) γιὰ τὸ τὰ ζῶα, ὅπως εἶπαμε, ἦταν πολὺ χρήσιμα στὴν Ἐρημο καὶ ἀργότερα πάλι ἦταν ἀνταλλαχτικὸ μέσο ἀπὸ τὴ μιά μεριά καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ μαλλὶ καὶ τὸ γάλα τους ἦταν ἀνταλλαξιμὴ ἀξία.

1. Καὶ ἦταν καὶ ἡ πολυπληθέστερη (Ἀριθ. 1, 26 καὶ πέρα).

Έχοντας άρχηγό τους τόν 'Ιησοῦ τοῦ Ναυῆ¹. Μερικοὶ ὑποστηρίζουν πῶς στή μάχη αὐτὴ σκοτώθηκε καὶ ὁ Μωυσῆς, ἄλλοι πῶς δολοφονήθηκε² ἀπὸ τόν 'Ιησοῦ τοῦ Ναυῆ. Οἱ βιβλικὲς πηγές δὲν εἶναι καθαρές. Βγαίνει μόνο πῶς ὁ Μωυσῆς θανατώθηκε τάχα ἀπὸ τόν Γιαχβέ (βλ. 'Αριθ. 27, 13 καὶ πέρα καὶ Ψαλμ. 103, 33), γιατί δὲν κράτησε καλὴ στάση στήν ἀντιγιαχδικὴ ἐπανάσταση, πού ἀρχηγός της ἦταν ὁ 'Ααρών.

Τότε ὁ Γιαχβέ ἔδωκε νέες ἐντολές καὶ κανόνισε ποιός θά εἶναι ὁ ἐκλεκτός του:

«Καὶ γιὰ τὸ Λεὺ εἶπε ὁ Γιαχβέ: Τὰ Τουρίμ καὶ τὰ Οὐρίμ σου (ἄς εἶναι) μὲ τοὺς ἄντρες τοῦ πιστοῦ³ πού τονε δοκίμασες στή Μασσά καὶ γιὰ τόν ὁποῖον ἀγωνίστηκε στήν πηγὴ Μεριμπά... Θέλουν διδάσκει (τὰ Οὐρίμ καὶ τὰ Τουρίμ) τίς ἀποφάσεις σου στοὺς ἀ π ὄ γ ο ν ο υ ς τ ο ὺ 'Ι α κ ῶ β καὶ τὸ νόμο σου στὸ λ α ὀ τ ο ὺ 'Ι σ ρ α ἡ λ.»⁴ (Δευτερ. 33, 8 καὶ 10).

1. Ὁ παλαιοδιαθηκολόγος Sellin στή μελέτη του *Mose und seine Bedeutung für die Israelitisch — Jüdische Religionsgeschichte* (Λειψία 1922) ὑποστηρίζει πῶς ὁ Μωυσῆς σκοτώθηκε στὸν ἐμφύλιό αὐτοῦ σπαραγμό.

2. Παλαιότερα ὁ Hirsch ἔχοντας ὑπ' ὄψη του τίς παραπάνω πηγές, καθὼς καὶ τὸ Δευτερονόμιο 34, 6, ἔπου δὲ γίνεται λόγος ποῦ θάφτηκε ὁ Μωυσῆς, ὑποστήριξε πῶς δ ο λ ο φ ο ν ἦ θ η κ ε. Τώρα τελευταῖα ὁ Em. Bin Gorion (*Vom Ursprung der Israelitischen Religion*, Βερολίνο 1926 — διάλεξη ἔπου συνοφίρει τὴν ἐργασία τοῦ πατέρα του ἐβραϊολόγου Mich. Joseph Bin Gorion) μαζί μὲ ἄλλα του ἐπιχειρήματα γιὰ τὸ ὅτι ὁ 'Ιησοῦς τοῦ Ναυῆ εἶναι ὁ πραγματικὸς ν ο μ ο θ ἔ τ η ς τοῦ 'Ισραήλ κλπ., ὑποστηρίζει, βασισμένος καὶ σὲ ἐξωβιβλικὲς πηγές, πῶς ὁ Μωυσῆς δολοφονήθηκε ἀπὸ τόν 'Ιησοῦ τοῦ Ναυῆ (σ. 21).

3. Οἱ Ὁ⁴ μεταφράζουν «μετὰ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ δαίου» = Μωυσῆ. Ὁ Nöldecke διόρθωσε ἀντὶ «δαίου», «τοῦ ἀνδρὸς τῆς ἐκλογῆς σου» καὶ ἄλλοι: «τῶν ἀνδρῶν τοῦ πιστοῦ σου». Πιθανότερη ἢ τελευταία διόρθωση. Πιστός ὁμως ἐδῶ εἶναι ὁ 'Ιησοῦς τοῦ Ναυῆ καὶ ὄχι ὁ Μωυσῆς.

4. Κ⁵ ἐδῶ γίνεται διαστολὴ τῶν ἀπογόνων 'Ιακώβ καὶ λαοῦ 'Ισραήλ. Τὴ διαστολὴ αὐτὴ τὴ βρίσκουμε καὶ στοὺς Προφήτες καὶ σ' ἄλλα βιβλία τῆς Π.Α. Ἀκόμα καὶ στὰ τελευταῖα προχριστιανικὰ χρόνια ἂν καὶ στὸ ἀναμεταξὺ μὲ τίς ἐπιγαμίες οχηματίστηκε ἕνας λαός, δὲν ξεχάστηκαν οἱ παλιές παραδόσεις πού χαρακτήριζαν σὰ διαφορετικούς ἀπὸ φυλετικὴ ἀποψη

Ὡς ἐδῶ ἐδρασε ὁ Μωυσῆς. Τὴν ἀρχηγία τὴν πῆρε τώρα ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ κι αὐτὸς ὀδηγεῖ στὴν Παλαιστίνη τοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους. Ἡ κατάσταση ὁμοίως ἦταν κρίσιμη καὶ οἱ Ἑβραῖοι μποροῦσαν νὰ συνθηκολογήσουν μὲ τοὺς λαοὺς τῆς Παλαιστίνης. Χρειάζονταν λοιπὸν νὰ ἐφαρμοστεῖ πολιτικὴ τέτοια, πού νὰ προλάβει νέα σχίσματα καὶ νέους «ἐμφυλίους» σπαραγμοὺς. Καὶ μιὰ πού ἔγινε αὐτὸς ἀρχηγός, προσπάθησε νὰ πάρει μὲ τὸ μέρος του ὅλες τὶς φυλές καὶ ν' ἀποκτήσει τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ τῶν Ἑβραίων, γι' αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ μεταρρυθμίσει σὲ πολλὰ σημεῖα τοὺς μωσαϊκοὺς θεσμοὺς καὶ κανόνες (Ἰησ. Ν. 35), γιὰ νὰ προλάβει νέες ἐξεγέρσεις καὶ ἀνεπιθύμητες ταραχές.

Μὲ τὰ πολλὰ καὶ ὕστερ' ἀπὸ πολλοὺς ἀγῶνες, οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἔφτασαν στὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν καταχτήσανε. Τῇ μεγαλύτερῃ ἀντίστασι παρούσασαν ἀργότερα οἱ Φιλιισταῖοι, λαὸς πού κατοικοῦσε στὴν παραθαλάσσια περιοχὴ καὶ στὸ νότιο μέρος τῆς Φοινίκης. Μὰ ὕστερ' ἀπὸ πολλὰ μάχες ἐκτοπίστηκαν οἱ Φιλιισταῖοι ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Παλαιστίνης καὶ περιορίστηκαν στὴ δυτικὴ παραλιακὴ περιοχὴ¹.

Ὅταν εἰσχώρησαν στὴν Παλαιστίνη, ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, γιὰ νὰ νομιμοποιήσει σὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀρχηγία του, κάλεσε γενικὴ συνέλευση ἀπ' ὅλους τοὺς φυλάρχους κοντὰ στὸ ὄρος Γαρεζὶν κ' ἐκεῖ τοὺς ὑποχρέωσε ν' ἀναγνωρίσουν ἄλλη μιὰ φορὰ τοὺς λατρεϊκοὺς καὶ κοινωνικοὺς θεσμοὺς πού ἐπέβαλε ὁ Μωυσῆς, ὅταν ἐβρίσκονταν στὴ χώρα τῶν Κενιτῶν (βλ. Ἰησ. 8, 30 καὶ πέρα· Ἔξοδ. 29, 9 καὶ πέρα· Δευτερ. 11, 26 - 32, 27, 1 καὶ πέρα).

Ἔτσι, οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες στὴ νέα χώρα πού ἐγκα-

τοὺς λαοὺς αὐτοὺς. Στὸ βιβλίον πού τιτλοφορεῖται «Ζαχαρίας» διαβάζουμε: «Κ α ἰ κ α τ ἔ κ ο φ α τ ῆ ν ἄ λ λ η μ ο υ ρ ἄ β ὀ ο, τ ο ὺ ς θ ε σ μ ο ῦ ς, γ ἰ ἄ ν' ἄ κ υ ρ ῶ σ ω τ ῆ ν ἄ δ ε λ φ ὄ τ η τ α ἄ ν ἄ μ ε σ α Ἰ σ ρ α ῆ λ κ α ἰ Ἰ ο ῦ δ α.» (11, 14). Ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου αὐτοῦ εἶναι ὀλοφάνερη.

1. Ἡ εὐκολὴ νίκη τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ τῶν Ἑβραίων ἴσως νὰ ἔχει τὴ βασικὴ αἰτία στὸ γεγονός ὅτι ὁ φαραὼ Μενεφθά, πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, εἶχε εἰσβάλει στὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν εἶχε ρημάξει. Ἔτσι, ἡ χώρα αὐτὴ ἦταν ἐξαντλημένη καὶ δὲν μπόρεσε ν' ἀντέξει στὴν ἐπιθετικὴ ὀρμὴ τῶν Ἰσραηλιτοεβραίων.

ταστάθηκαν ἄρχισαν νέο πολιτικό καὶ κοινωνικό βίο¹. Ἡ Βίβλος μᾶς πληροφορεῖ πῶς ἡ περιπλάνησή τους στήν ἀραβική ἔρημο βῆσταξε κοντά σαράντα χρόνια. Ἐάν ἡ πληροφορία αὕτη εἶναι σωστή δὲν τὸ ξέρουμε, γιατί δὲν ἔχουμε θετικές πηγές γιὰ νὰ τὴν ἐξακριβώσουμε. Πάντως, πολλὰ χρόνια θὰ πέρασαν ὥσπου νὰ φτάσουν στήν Παλαιστίνη. Μὰ ὅπως εἶδαμε καὶ τὴν Παλαιστίνη δὲν τήνε κατάκτησαν μονομιᾶς· χρειάστηκε νὰ πολεμήσουν, γιὰ νὰ ὑποτάξουν ὅλους τοὺς λαοὺς ποὺ τὴν κατοικοῦσαν (βλ. Κριτ. 1, 27 καὶ πέρα, 3, 7 κλπ.).

Πρὶν ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ ἡ κατάκτηση τῆς Παλαιστίνης, πέθανε καὶ ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ καὶ διάδοχός του στήν ἀρχηγία τοῦ πολέμου ἀναδείχτηκε ὁ Ἰούδας (Κριτ. 1, 1), ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῆς πατρίδος τῶν Ἑβραίων ποὺ εἶχαν προσχωρήσει στὸ γιαιχθικό μονοθεϊσμό. Ἡ φυλὴ τοῦ Ἰούδα μάλιστα συνεργάζονταν σενὰ μὲ τοὺς Κενίτες, ποὺ στήν τελευταία φάση τοῦ ἀγῶνα τοῦ Ἰσραὴλ ἐπαιξαν σπουδαῖο ρόλο καὶ ἔδωκαν ἀποφασιστικές μάχες (Κριτ. 1, 16).

Κενίτες καὶ Ἰουδαῖοι εἶναι σύμμαχοι καὶ σ' αὐτοὺς φαίνεται στηρίζονταν ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, ὅταν ἔδωκε τίς τελευταῖες του μάχες (Ἰησ. Ν. 14, 6 καὶ πέρα). Ἡ πατριά Ἰωσήφ ἀκολούθησε μὲν τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ἀλλὰ συνεργάζονταν μὲ τὴν πατριά Ἰούδα. Γι' αὐτό, ὅταν μπῆκαν στήν Παλαιστίνη, κατοικήσανε μόνοι τους σὲ χωριστὴ περιοχή (Ἰησ. Ν. 18, 5 - 6).

Κατὰ τὴν περίοδο αὕτη, φαίνεται πῶς ἡ φυλὴ Ἰωσήφ δυσσαρεστήθηκε, γιατί ἡ πατριά τοῦ Ἰούδα ἔγινε ἐνδοσούμενη τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Γι' αὐτὸ ἔφτιαξε δικό της θυσιαστήριο καὶ γιὰ λίγον καιρὸ χωρίστηκε ἀπὸ τίς ἄλλες φυλές Ἰσραὴλ (βλ. Ἰησ. Ν. 22, 16 καὶ πέρα). Κατόπιν ὅμως ἔγινε συμβιβασμὸς καὶ συνεργάζονταν μὲ τοὺς ἄλλους Ἰσραηλίτες.

Ἐπὶ τὴν αἰτία αὕτη ὁ γενικός ἀρχηγός, ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ,

---

1. Βέβαια, δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ ὅτι οἱ φυλές τοῦ Ἰσραὴλ, ποὺ εἶναι δέκα, χωρίζονται μέσα στὸ βιβλικὸ κείμενο ἀπὸ τίς φυλές τοῦ Ἰούδα καὶ τοῦ Βενιαμίν, ποὺ εἶναι δύο. Ὀδοιμαστικά ὅμως οἱ φυλές τοῦ Ἰσραὴλ ἦταν ἑνιά καὶ σ' αὐτὲς προστέθηκε καὶ ἡ φυλὴ τοῦ Ἰωσήφ, ποὺ ἦταν χωρισμένη σὲ δύο πατρίες (Μανασσὴ καὶ Ἐφραῖμ), ποὺ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἀκόμα εἶχε προσχωρήσει στὸ γιαιχθισμό.

λίγον καιρό πριν πεθάνει, πήρε νέα μέτρα, για ν' αναγκάσει τους πολυθεϊστές Έβραίους νά λατρεύουν τόν Γιαχβέ, πού οί Ἰσραηλίτες τογε θεωρούσαν προστάτη τους και συντελεστή τῆς σωτηρίας και ἐγκατάστασῆς τους στήν Παλαιστίνη.

Ἡ Βίβλος μᾶς δίνει χαρακτηριστικές πληροφορίες, ὄχι μόνο για τόν ἀντιγιαχβισμό τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἀβραάμ και τοῦ Ἰσαάκ, πού ἐκδηλώθηκε στήν Παλαιστίνη, ἀλλά και για τόν πολυθεϊσμό τους, ἀπό τὰ χρόνια ἀκόμα πού ζοῦσαν στήν Αἴγυπτο.

Ὅσο κι ἂν ἡ πηγὴ Μ παραμορφώθηκε σέ πολλά της σημεῖα, ἔμεινε ὁ ἱστορικός της πυρήνας· κ' ἔτσι ἔχουμε θετικά στοιχεῖα για τήν πολυθεϊστικὴ θρησκεία τῶν Ἑβραίων.

Ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, λέει ἡ Βίβλος, κάλεσε σά νά ποῦμε γενική συνέλευση και κατὰκρινε τοὺς Ἑβραίους¹, δηλαδή τοὺς ἀπόγονους τοῦ Ἀβραάμ, πού ἐπέμεναν νά λατρεύουν τοὺς παλιούς θεούς:

«Ἔτσι λέγει ὁ Γιαχβέ, ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραήλ: Πέραν ἀπὸ τὸν ποταμὸ κατοικοῦσαν οἱ πατεράδες σας, Θάρρα ὁ πατέρας τοῦ Ἀβραάμ και ὁ πατέρας τοῦ Ναχώρ, και ἐλάτρευσαν ἄλλους θεούς... Ὁ δὲ Ἰακώβ και οἱ υἱοὶ αὐτοῦ κατέθηκαν στήν Αἴγυπτο... Σᾶς ἐλευθέρωσα ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους... σᾶς ἔδωκα γῆς πού δὲν κοπιάσατε νά τὴν πάρετε και πολιτεῖες πού δὲ χτίσατε και τρυγᾶτε ἀμπέλια και ἔχετε λιοπερίβολα πού δὲ δουλέψατε νά τὰ φτιάξετε. Τώρα λοιπὸν φοβηθεῖτε τὸν Γιαχβέ και λατρεύσατέ τον στὰ σωστά και ὄχι ψεύτικα και διώξετε ἀπὸ κοντὰ σας τοὺς θεούς πού λάτρευαν οἱ πατέρες σας πέραν ἀπὸ τὸν Ἰορδάνη και στήν Αἴγυπτο ἢ τοὺς θεούς τῶν Ἀμοραίων στὸν τόπο τους πού

---

1. Τὸ βιβλικὸ κείμενο λέει πὼς ὁ Ἰησοῦς μίλησε στὸ λαὸ Ἰσραήλ. Δὲ θέλει ὅμως φιλοσοφία νά καταλάβουμε πὼς πρόκειται μόνο για τοὺς Ἑβραίους, γιατί σ' ὄλη τὴ Βίβλο οἱ Ἰσραηλίτες παρουσιάζονται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἀκόμα μονοθεϊστές - γιαχβιστές.

κατοιχείτε, ἐγὼ ἕμως (ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ) καὶ ἡ φυλὴ μου θὰ λατρεύουμε τὸν Γιαχβέ.» (Ἰησ. Ν. 24, 1 - 15).

Καὶ τῆ φορὰ αὐτῆ οἱ Ἑβραῖοι ὑποσχέθηκαν πὼς θὰ λατρεύουν τὸν Γιαχβέ καὶ θὰ πάψουν νὰ εἶναι πολυθεῖστές (Ἰησ. Ν. 24, 16 καὶ πέρα). Τὴν ὑπόσχεσή τους ἕμως δὲν τὴν κράτησαν ὅλοι. Ὁ πολυθεϊσμός ξαναφάνηκε, ὅπως θὰ ἴδοῦμε παρακάτω.

Ἀπὸ τοὺς καταχτητὲς τῆς Παλαιστίνης μόνο ὅσοι ἦταν Ἰσραηλίτες, δηλαδὴ Αἰγύπτιοι ὁπαδοὶ τοῦ Μωυσῆ, ἐξακολούθησαν νὰ λατρεύουν τὸν Γιαχβέ, καθὼς καὶ πολλοὶ Ἑβραῖοι τῆς φυλῆς Ἰούδα. Οἱ ἄλλοι ξαναγύρισαν στὴν πολυθεία.

**Νέες θρησκευτικὲς ἀντιθέσεις
καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ θεσμοῦ τοῦ κράτους**

Οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες, ἀφοῦ ὕστερ' ἀπὸ πολλὰς μάχας κα-
τάχτησαν τὴν Παλαιστίνην, ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα στὶς διάφορες
περιοχὲς τῆς¹. Κοντὰ στὸ νοῦ πὼς δὲν πῆγε ὁ καθένας ὅπου ἤθε-
λε, ἀλλὰ ἡ κάθε πατριὰ ἐγκαταστάθηκε στὸ μέρος ποῦ ὀρίστηκε
ἀπὸ τὸ συμβούλιο τῶν φυλάρχων. Εἶναι πολὺ πιθανὸ οἱ πολεμικώ-
τερες φυλὲς νὰ διάλεξαν τὸ προσφορώτερο σ' αὐτὲς ἔδαφος. Γενι-
κά, τὸ μοίρασμα τῶν περιοχῶν θὰ στηρίχτηκε σὲ κάποιο σχέδιο,
ποῦ ἀνταποκρίνονταν στὶς κοινωνικὲς ἀσχολίες τῶν φυλῶν, γιατί
δὲν μπορούμε νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ὅλες εἶχαν τὶς ἴδιες παραδό-
σεις καὶ τὶς ἴδιες ἀσχολίες καὶ ὅταν ζοῦσαν στὴν Αἴγυπτο καὶ στὸν
καιρὸ ποῦ θρῖσκονταν σὲ διαρκῆ μετακίνηση στὴν ἔρημο τῆς Ἀ-
ραβίας.

Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ πρέπει νὰ προσέξουμε εἶναι τοῦτο: Δὲν ἔγινε
κανένα μοίρασμα τῆς γῆς σὲ ἄτομα². Ἐπικράτησε γιὰ ἓνα - δύο
αἰῶνες ὁ κοινοτισμὸς τῆς πατριᾶς. Ἡ κυριότητα ὅλης τῆς γῆς ἀ-
νῆκε στὸν Γιαχβέ: « Ἐ μ ἡ ἔ σ τ ι ν ἡ γ ῆ, δι ὅ τ ι
π ρ ο σ ῆ λ υ τ ο ι κ α ἰ π ἄ ρ ο ι κ ο ι ὕ μ ε ἰ ς ἔ -

1. Φυσικά πολλοὶ ἀπὸ τοὺς καταχτημένους σφάχτηκαν ἢ πουλήθηκαν ὡς
δοῦλοι. Ὅσοι ὅμως ἀπ' αὐτοὺς δὲν ἀντιστάθηκαν καὶ συνθηκολόγησαν, ἐξα-
σφάλισαν κάποια αὐτόνομη διοίκηση, πληρώνοντας ὀρισμένο φόρο (βλ. Κριτ.
1, 28). Σημειώνω ἀκόμα, πὼς ὅλη ἡ περιοχὴ δὲ λέγονταν Παλαιστίνην, ἀλ-
λὰ ἓνα μέρος λέγονταν Χαναάν.

2. Ἡ Βίβλος λέει πὼς ἡ περιοχὴ τῆς Παλαιστίνης μοιράστηκε μὲ κ λ ῆ -
ρ ο στοὺς καταχτητὲς (βλ. Ἀριθ. 32, 33· Δευτερ. 3, 12· 22, 4· Ἰησ. Ναυῆ,
κεφ. 13). Τέτοια μὲ κ λ ῆ ρ ο διανομὴ δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ ἔγινε. Ἡ
παράδοση αὐτὴ εἶναι νεώτερη.

σ τ ε ἔ γ α ν τ ῖ ο ν μ ο υ.» (Λευιτ. 25, 23). Καὶ μόνο τὴ χρῆση (καλλιέργεια καὶ ἐκμετάλλευση) εἶχαν τὰ μέλη τῆς πατριᾶς.

Πρέπει νὰ ἔχουμε ἀκόμα ὑπ' ὄψη πὼς ἡ Παλαιστίνη, ὅσο κι ἂν στὴ Βίβλο χαρακτηρίζεται σὰ γ ἡ τ ῆ ς ἔ π α γ γ ε λ ῖ α ς, εἶναι μιὰ ὀρεινὴ χώρα, μὲ μικροὺς καὶ ἀγονοὺς κάμπους¹. Ἡ βορινὴ περιοχὴ τῆς εἶναι κατάλληλη γιὰ τὴ χτηνοτροφία, ἐνῶ ἡ νότια, ἂν καὶ ἔχει περισσότερο κάμπο, εἶναι μέρος ξερὸ καὶ ἀνυδρο. Ἦταν φυσικὸ λοιπὸν στὸ καλύτερο μέρος νὰ ἐγκατασταθοῦν οἱ φυλὲς ποὺ εἶχαν μεγαλύτερη δύναμη, γιὰτὶ αὐτὲς ἀσκούσαν ἐξουσιαστικὴ ἐπιρροὴ πάνω στὶς ἄλλες.

Κατὰ τὶς μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε, οἱ πιὸ πολλὲς ἀπὸ τὶς φυλὲς τοῦ Ἰσραὴλ ἐγκαταστάθηκαν στὴ βορινὴ Παλαιστίνη, ἐνῶ οἱ Ἑβραῖοι τῆς φυλῆς Ἰούδα στὴ νότια περιοχὴ, μαζὶ μὲ τοὺς Κενίτες². Ἀνάμεσα ὅμως στὶς πατριᾶς αὐτὲς εἶχαν τοποθετηθεῖ καὶ Ἑβραῖοι τῆς γενιᾶς Ἰωσήφ ποῦ, ὅπως εἶδαμε, διαφέρανε ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἑβραῖους γιὰτὶ ἀπὸ πολλὰ χρόνια πρὶν εἶχαν ἀφομοιωθεῖ μὲ τοὺς Αἰγύπτιους. Ἴσως ἡ τέτοια τοποθέτηση καὶ ἐγκατάσταση νὰ ἔγινε ἀπὸ σκοπιμότητα. Οἱ ἐβραϊκὲς φυλὲς (Ἰακώβ, Βενιαμὴν κλπ.) ποῦ δὲν ἦταν πιστὲς στὸ γιαχδισμό, δὲν ἔπρεπε νὰ πάρουν τὶς καλύτερες περιοχὲς, οὔτε καὶ νὰ θρῖσκονται σὲ μέρος ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ συνεννοηθοῦν μὲ γειτονικοὺς ἔχτρικοὺς λαοὺς καὶ νὰ συμμαχήσουν μαζὶ τους. Χωρὶς ἄλλο, κάτι τέτοιο ἔγινε, γιὰτὶ ἀλλιώτικα θὰ ὑπῆρχε ἄμεσος κίνδυνος ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἰακώβ, ὅπως ἔγινε καὶ προτιότερα στὴ χώρα τῶν Μωαβιτῶν.

---

1. Ἡ Παλαιστίνη, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀραβικὴ ἔρημο, θεωροῦντανε π α ρ ἄ θ ε ι ο ς. «Ἦταν τόπος καλός, μὲ ποτάμια, μὲ ἀναβρυκὰ νερὰ ποὺ θγαίνουν καὶ τρέχουν σὲ κάμπους καὶ βουνά. Βγάνει γεννήματα (σιτάρι καὶ κριθάρι). Ἔχει ἀμπέλωνες, σικιῆς καὶ ροδιές, καθὼς καὶ μελλίσσια καὶ λιοπερίβολα. Σὲ τέτοια γῆς θὰ τρῶς τὸ φῶμι σου ὅχι μὲ στερήσεις, τίποτα δὲ θὰ σοῦ λείπει. Ἔχει ἀκόμα στὰ βουνά τῆς καὶ μεταλλεύματα καὶ θὰ θγάλεις καὶ χάλκωμα.» (Δευτερ. 8, 7-9). Βέβαια ἡ περιγραφή αὐτὴ εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα παραχρωματισμένη.

2. Οἱ Κενίτες ἐγκαταστάθηκαν ἀνάμεσα στὴν πατριὰ Ἰούδα (Ἰησ. Ν. 15, 13) καὶ στὰ νότια τῆς Ἱερουσαλήμ, καθὼς καὶ στὴν περιοχὴ Χεβρών. Μερικοὶ ὅμως ἐγκαταστάθηκαν καὶ στὶς βορινὲς ἐπαρχίες καὶ μείναν ὡς τὸ τέλος χτηνοτρόφοι.

Γι' αυτό και περικύκλωσαν τις φυλές αυτές με τις πατριές που ήταν πιστές στη γιαχδική θρησκεία, ώστε όχι μόνο να μην μπορούν να συμμαχήσουν με άλλους έχτρικούς λαούς, αλλά και για ν' απομονωθούν ύστερ' από μερικές γενεές με τις επιγαμίες και επιμιξίες που γίνονταν ανάμεσά τους.

Από την αναστάτωση που έφερε ή εισβολή των Ίσραηλιτών και των Έβραίων στην Παλαιστίνη, ή χώρα αυτή πισωδρόμησε πολύ. Πολλές χιλιάδες άντρες και γυναίκες σκοτώθηκαν ή σκλαβώθηκαν, πολιτείες καταστράφηκαν και γενικά δημιουργήθηκαν νέες συνθήκες, που έφεραν φτώχεια και δυστυχία στην περιοχή. Έτσι και ή χειροτεχνία και γενικά ή βιοτεχνία παράκμασε και ή γεωργία πισωδρόμησε και τὸ εμπόριο σταμάτησε.

Ήταν φυσικό λοιπόν στα χρόνια αυτά ή οικονομία να είναι κλειστή (φυσική). Δηλαδή δὲ γίνονταν καθόλου ανταλλαγές και τὰ μέλη τῆς πατριᾶς ἐργάζονταν για τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τους και όχι για να φτιάξουν ἐμπορεύματα για τὴν ἀγορά.

Κ' ἕνα ἄλλο ἀκόμη πρέπει να προσέξουμε: Τὸν καιρὸ που μπήκαν οἱ Έβραῖοι και οἱ Ίσραηλίτες στην Παλαιστίνη, τὰ μεγάλα γύρω κράτη (Φοίνικες, Χιτιίτες, Ἀσσύριοι, Αἰγύπτιοι) περνούσαν μεγάλη κρίση¹ κ' ἔτσι σταμάτησε τὸ ἀνταλλαχτικὸ ἐμπόριο, καθὼς και οἱ ἀνταγωνισμοὶ ἀνάμεσά τους. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ ή Παλαιστίνη ἔμεινε δλότελα ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν ἄλλο κόσμον και οἱ νέοι κατακτητὲς τῆς δὲν ἀντίκρυσαν σοβαρὲς ἐπιθετικὲς ἐπιδρομὲς ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς γειτόνους τους. Μόνο οἱ Φιλισταῖοι, οἱ Μωαβίτες και κάτι ἄλλοι παλαιστινιακοὶ και γειτονικοὶ λαοί, που δὲν εἶχαν δλότελα ὑποταχτεῖ, κάνανε ἀπὸ κάποτε ληστρικές ἐπιδρομὲς στὶς συνοριακὲς ἰσραηλιτικὲς περιοχὲς και πολλὲς φορὲς ἀνάγκασαν τοὺς νέους κυρίαρχους τῆς Παλαιστίνης ή να παραχωροῦ-

---

1. Φαίνεται πὼς στην ἀνατολικὴ μεσογειακὴ λεκάνη και στην Κοντινὴ Ἀνατολή εἶχαν γίνει διάφορες ἀλλαγές στα τότε μεγάλα κράτη και, εἴτε μετατοπίστηκαν τὰ κέντρα τοῦ ἐμπορίου, εἴτε ἐφανίστηκαν ἄλλες μεγάλες δυνάμεις, που προκάλεσαν ριζικὲς μεταβολὲς στὶς σχέσεις και ἀνταγωνισμοὺς τῶν τότε μεγάλων χωρῶν. Ἀκόμα και πολὺ ἀργότερα, στην ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀχάδ, οἱ γειτονικοὶ λαοὶ δὲν ἦταν σὲ θέση να τὰ βάλουν με τοὺς Ίσραηλίτες. Μιὰ ἀπόπειρα τῶν Σύρων δὲν τοὺς βγήκε σὲ καλὸ (βλ. Α' Βασιλ. 20, 1 και πέρα).

νε σ' αὐτοὺς μερικὲς ἐπαρχίαι ἢ νὰ συνθηκολογοῦνε μαζί τους.

Οἱ ἐπιδρομὲς ὁμῶς αὐτὲς εἶχαν πάντα τοπικὸ χαρακτήρα καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἄλλαξαν, οὔτε τίς συνθήκες ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς Παλαιστίνης ἀπὸ τοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους, οὔτε καὶ κλόμισαν τὸ νέο καθεστῶς ποὺ ἐπιβλήθηκε.

Ὁ μεγάλος κίνδυνος ἦταν νὰ γίνει ἐκστρατεία, εἴτε ἀπὸ τίς μεγάλες χῶρες τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Ἀνατολῆς, εἴτε ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς Παλαιστίνης, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Ἡ Παλαιστίνη, ἐξ αἰτίας τῆς γεωγραφικῆς τῆς θέσης, ἦταν τὸ σταυροδρόμι ἀπ' ὅπου περνοῦσαν οἱ στρατοὶ τῶν τότε μεγάλων κρατῶν στὶς ἐπιθετικὲς τοὺς ἐπιδρομὲς καὶ ἐκστρατείες καὶ μαζί καὶ τὸ διάβα ἀπ' ὅπου πηγαινοέρχονταν τὰ καραβάνια ποὺ μεταφέρανε πραιμάτειες ἀπὸ τὴ μιὰ χώρα στὴν ἄλλη. Σ' αὐτὴ ὁμῶς τὴν περίοδο οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι δὲν εἶδαν τοὺς μεγάλους γειτονικοὺς λαοὺς νὰ κινοῦνται ἐναντιὰ τους. Ἔμειναν δυὸ - τρεῖς αἰῶνες ἀπερίσπαστοι ἀπὸ τέτοιες ἐξωτερικὲς ἐπιδρομὲς.

Αὐτὸ ἦταν καλὸς συντελεστὴς γιὰ τοὺς νέους κατοίκους τῆς Παλαιστίνης, γιὰτὶ τοὺς δόθηκε ὁ καιρὸς νὰ στερεώσουν τὴν κατοχὴ τους, νὰ γνωρίσουν καλὰ τὸν τόπο καὶ ν' ἀφομοιώσουν πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν ἀνώτερο πολιτισμὸ, ποὺ εἶχαν οἱ πρὶν ἀπ' αὐτοὺς κάτοικοι (Φιλιισταῖοι, Ἀμοραῖοι κλπ.)¹. Ἡ ἀπομόνωσή τους ὁμῶς εἶχε καὶ δυσάρεστα ἀποτελέσματα. Καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα στάθηκε ἐμπόδιο στὴν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς καὶ στὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνικοπολιτικῆς τους ζωῆς. Κοντὰ ἑκατὸ καὶ παραπάνω χρόνια ἔζησαν κάτω ἀπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ κοινοτισμοῦ τῆς πατριᾶς κ' ἔτσι δὲν μπόρεσαν νὰ προχωρήσουν στὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ τους.

Στὰ χρόνια αὐτά, οὔτε ἐνιαῖο κράτος εἶχαν συγκροτημένο, οὔτε καὶ ὑπῆρχε ἀνάμεσά τους κανένας πολιτικὸς σὺνδεσμος.

Ἡ κάθε πατριὰ (κοινότητα) διοικούτανε ἀπὸ ἓνα συμβούλιο μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ φ ὕ λ α ρ χ ο (souphit = κριτῆ). Τὸ Συμ-

---

1. Τὸ ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Χαναὰν εἶχαν ἀνώτερο τεχνικὸ πολιτισμὸ, τὸ παραδέχεται καὶ ἡ Βίβλος (βλ. Ἀριθ. 13, 29' Κριτ. 1, 19' Ἰησ. Ν. 6, 1 καὶ πέρα). Γι' αὐτὸ οἱ Χανααναῖοι χαρακτηρίζονται πιδὸ πολὺ σὰ λαὸς ἐ μ π ο ρ ι κ ὸ ς.

βούλιο τὸ ἀποτελοῦσαν οἱ ν α μ π ι ε ἰ μ (Προφῆτες), πὺ στὴν περίοδο αὐτὴ ἔπαιζαν τὸν ἴδιο ρόλο πὺ καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα πρὶν τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἔπαιζαν οἱ λεγόμενοι σ ο φ ο ἰ ¹. Οἱ Προφῆτες λοιπόν, πρὶν διαμορφωθεῖ ἀκόμα ὁ θεσμός τοῦ κράτους, ἦταν ὄχι μόνον οἱ θεματοφύλακες τῶν παλιῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀποθησαυριστὲς τῆς πείρας τῶν περασμένων γενεῶν πάνω στὰ ζητήματα τῆς κοινωνικῆς διαβίωσης καὶ τῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς ². Γι' αὐτὸ ὁ ρόλος τῶν Προφητῶν ἦταν πολὺ σπουδαῖος καὶ τὸ κύρος τους πολὺ μεγάλο (βλ. Α' Σαμ. 10, 5 καὶ 10, 19 - 20· Α' Βασιλ. 22, 6· Β' Βασιλ. 4, 38· 5, 22· 9, 1).

Φυσικά, μιὰ πὺ ἐπικρατοῦσε ὁ ἀποκεντρωτικὸς κοινοτισμὸς, ἦταν ἐπόμενον στὶς ἐβραϊκές φυλὲς πὺ ποτές τους δὲν εἶχαν στ' ἀληθινὰ προσχωρήσει στὸ γιαχδικὸ μονοθεϊσμὸ νὰ ἀναδιώσει ἢ πολυθεῖα καὶ νὰ λατρεύονται ἐλεύθερα οἱ παλαιοὶ τους θεοὶ (Κριτ. 2, 10 καὶ πέρα· 3, 5 - 12, 6, 1 καὶ πέρα· 8, 27 καὶ 10, 6). Τώρα δὲ εἰσκόνοταν κάτω ἀπὸ τὴ συγκεντρωτικὴ ἐξουσία τοῦ Μωυσῆ ἢ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ γι' αὐτὸ μποροῦσαν νὰ λατρεύουν τοὺς θεοὺς πὺ λάτρευαν στὴν Αἴγυπτο καὶ κρυφὰ στὴν ἔρημο τῆς Ἀραβίας.

¹Ἔτσι, μέσα στὴν Παλαιστίνη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θρησκεία τῶν πα-

---

1. Ὁ ὅρος σ ο φ ο ἰ ἐδῶ δὲν ἔχει τὴν ἴδια σημασία πὺ ἔχει σήμερα. Στὰ πανάρχαια ἐκεῖνα χρόνια ἢ λέξη σ ο φ ἰ α στὴ γλώσσα τῶν ἀρχαίων λαῶν, στὴν προκρατικὴ τους ὀργάνωση, σήμαινε τὴ μάθηση καὶ τὴν ἐμπειρία· ἀρα σ ο φ ὸ ς ἦταν ἐκεῖνος πὺ ἦταν καλὰ καταρτισμένος στὰ ζητήματα τῆς κοινωνικῆς διαβίωσης καὶ στὴν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Φυσικά στὰ χρόνια αὐτά, πὺ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἦταν ἀκόμα πρωτόγονος, ὁ ἀποθησαυρισμὸς τῆς πείρας τῶν περασμένων γενεῶν ἦταν πολὺ σπουδαῖο πρᾶμα καὶ οἱ γεροντότεροι τῆς πατριᾶς πὺ κατεῖχαν γνώσεις καὶ ἐμπειρία ἔπαιζαν προοδευτικὸ ρόλο μέσα στὴν κοινωνία. Στὰ ἐβραϊκά ν α μ π ι ε ἰ μ (=Προφῆτης) καὶ ν α μ π ι ε ἰ μ (=Προφῆτες) παρουσιάζονται πότε ὡς δλέποντες (ro'el) δηλαδὴ πνευματικοὶ ἡγέτες, πότε ὡς κάτοχοι σοφίας κλπ. (ish harruah) καὶ ἀκόμα ὡς ἄνθρωποι τῶν θεῶν (ish elohim) ἢ ὡς ἀγγελιαφόροι τοῦ Γιαχβὲ (meach jehouah) κλπ.

2. Στὴ Βίβλο, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τοὺς Προφῆτες, πρόκειται γιὰ τοὺς σοφοὺς τῶν πατριῶν καὶ κυρίως τοὺς γνώστες καὶ ἀποθησαυριστὲς τῆς μωσαϊκῆς (γιαχδικῆς) παράδοσης.

λαιών κατοίκων της, ήταν καθιερωμένες και δυο άλλες λατρείες: α) η μονοθεϊστική θρησκεία του Γιαχβέ και β) η πολυθεϊστική θρησκεία των Εβραίων.

Όσο καιρό η Παλαιστίνη ήταν μια απόμερη περιοχή, που δεν προκαλούσε το ενδιαφέρον των μεγάλων γειτονικών χωρών (Αιγυπτίων, Ασσυρίων, Χιτιτιτών κλπ.), ο γιαχβισμός ήταν μισητός μόνο στους παλαιούς κατοίκους της, γιατί με τη σημαία του Γιαχβέ οι Ισραηλίτες κατακτήσανε την Παλαιστίνη. Αργότερα όμως, που η περιοχή αυτή ξανάγινε το μήλο της ξίριδας ανάμεσα στους ισχυρούς γειτόνους της, ο γιαχβισμός ξαναπήρε πολιτική σημασία, γιατί κάτω από το γιαχβικό μονοθεϊσμό κρύβονταν επιθετικοί σκοποί, όπως θα ιδούμε παρακάτω. Γι' αυτό κι ο Γιαχβέ ξανάγινε πολεμικός θεός και από θεότητα του Ισραήλ οι πιστοί του τον παρούσαν παγκόσμιο θεό, που άντανακλούσε τότε το έκδικητικό πνεύμα των Ισραηλιτών που καταπιέζονταν και δεινοπαθούσαν από τις επιθέσεις των γειτονικών τους χωρών και τότε τον πόθο τους να γίνουν οι ίδιοι ο περιούσιος λαός της Ανατολής. Για πολλά χρόνια ύστερ' από την εγκατάστασή τους στην Παλαιστίνη, είχαν κατακτητικές ελπίδες και ήθελαν ν' άπλωθούν προς τα κάτω, για να φτάσουν πάλι στην Αίγυπτο. Από τις αιτίες αυτές, ο γιαχβισμός πήρε και πολιτικό περιεχόμενο και εκπροσωπούσε τη μερίδα του Ισραηλιτικού λαού που, πιστή στις παλιές παραδόσεις, πίστευε πως ήταν εύκολο να ξαναγυρίσει στην Αίγυπτο. Οι Εβραίοι όμως δεν ήθελαν ούτε ν' ακούσουν να γίνεται λόγος για πολέμους με τους Αιγύπτιους. Το ίδιο και οι Ισραηλίτες που είχαν περάσει στο γεωργικό βίο. Ήταν κι αυτοί αντίθετοι στην τέτοια πολιτική ιδεολογία των βουνίσσιων και χτηνοτρόφων γιαχβιστών. Ο κοινοτισμός λοιπόν της πατριάς δημιούργησε πρόσφορο έδαφος για να παρουσιαστούν οι αντιθέσεις αυτές, που άντανακλούσαν τη διαφορετική οικονομία που διαμορφώθηκε στις διάφορες περιοχές και συνακόλουθα και τη διαφορά που ύπηρχε στην ανάπτυξη της τεχνικής και των παραγωγικών δυνάμεων ανάμεσα στις έπαρχίες της Παλαιστίνης.

Η Βίβλος δεν το κρύβει καθόλου, ότι στα χρόνια αυτά, καθώς και στα ύστερα, ο Γιαχβέ είχε πολλούς άνταγωνιστές μέσα στην Παλαιστίνη και πως σε μια μεγάλη μερίδα του λαού ήταν άπο-

κρουστικός και μισητός. Οί θεολόγοι και οί παλαιοδιαθηκολόγοι, μιά πού οί βιβλικές μαρτυρίες είναι στό σημείο αυτό σταράτες, ἐξηγοῦν τήν πολυθετα, ὄχι σάν ἐπιβίωση τῆς παλιᾶς θρησκείας τῶν Ἑβραίων, ἀλλά σά μεταστροφή γενικά μεγάλου μέρους τοῦ Ἰσραήλ ἀπό ἐπίδραση τῆς τοπικῆς χαναανικῆς θρησκείας (βλ. Βέλλα, Ἑθρσκ. προσ., 6, 41). Ἡ ἐξήγηση ὅμως αὐτή δέ μοῦ φαίνεται νά εἶναι σωστή. Οἱ Ἰσραηλίτες δέν μπορούσαν ν' ἀλλάξουν θρησκεία και νά λατρεύουν τοὺς θεοὺς τῶν παλαιῶν κατοίκων τῆς Χαναάν. Οἱ θ ρ η σ κ ε ι ε ς δ ἔ δ α ν ε ἴ ζ ο ν τ α ι. Ὑπάρχει θέβαια σέ πολὺ μεταγενέστερα χρόνια τὸ παράδειγμα τῶν Γερμανῶν και Σλάβων, πού προσηλυτίστηκαν στό χριστιανισμό, ἀλλὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἐπιβλήθηκε σιγά-σιγά, ἀπὸ τὰ πάνω, και ἐξυπηρέτησε πολιτικούς σκοποὺς¹. Στὴν Παλαιστίνη ἐκεῖνα τὰ χρόνια δὲ συντρέχαν οἱ ἴδιοι λόγοι. Ἀνάμεσα στοὺς παλαιοὺς κατοίκους και τοὺς νέους κατακτητὲς ὑπῆρχε ἀγεφύρωτο μίσος, πού ἐκδηλωνόταν κυρίως μὲ τὴ θρησκεία, γιατί ἡ θεολογία ἐκείνων τὸν καιρὸ ἦταν και ἰδεολογία πολιτική. Γι' αὐτὸ, δταν διαβάζουμε στὴ Βίβλο πὼς οἱ Ἰσραηλίτες ἐγκαταλείψανε τὸν Γιαχβὲ και λατρεύανε τὸν Μπάαλ και τὴν Ἀστάρτη, πρέπει νά ξεχωρίζουμε δυὸ πράματα: Πρῶτα, ἔχουμε ἐπιβίωση τῆς παλιᾶς θρησκείας τῶν Ἑβραίων και δεύτερο, οἱ νέες παραγωγικὲς δυνάμεις και παραγωγικὲς σχέσεις πού δημιουργήθηκαν στό ἀναμεταξύ, μαζί μὲ τίς ἄλλες ἰδεολογικὲς ἀλλαγές πού ἔφεραν, γέννησαν και τὴν ἀνάγκη ν' ἀλλάξει σ' ὀρισμένες καθαρὰ γεωργικὲς και ἐμπορικὲς περιοχὲς και τὸ πάνθεό τους. Ἄμα ἔχουμε αὐτὸ ὑπ' ὄψη, καταλαβαίνουμε πολὺ καλά πὼς, δταν τὰ βιβλικὰ κείμενα λένε πὼς οἱ Ἰσραηλίτες περιφρονούσανε τὸν Γιαχβὲ και λατρεύανε τοὺς τοπικοὺς θεοὺς τῆς Χαναάν Μπάαλ και Ἀστάρτη, δὲ σημαίνει κιόλας πὼς πραγματικὰ αὐτὸ ἔγινε. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν πηγὴ Μ, πού, γιὰ νά παραστήσει πόσο μεγάλο ἔγκλημα κάνανε οἱ φυλὲς τοῦ Ἰακώβ, τοὺς παρουσιάζει νά λατρεύουν τὸν Μπάαλ και τὴν Ἀστάρτη και

---

1. Ἐξάλλου ἡ διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ στοὺς λαοὺς αὐτοὺς ἔγινε πρῶτα σ' ἀνώτερα στρώματα και, μὲ τὸν καιρὸ, ἀφοῦ εἶχαν δημιουργηθεῖ οἱ ἀνάλογοι κοινωνικοὶ ὅροι, γενικεύθηκε ὅστερα ὅμως ἀπὸ πολὺ χρόνια.

ἄλλα εἶδωλα¹, δηλαδή τοὺς θεοὺς τῶν μισητῶν τοὺς ἐχτρῶν. Ἐξ ἄλλου ἢ πολυθεία ἐκεῖνα τὰ χρόνια στίς λατρευτικὰς τῆς ἐκδηλώσεως εἶχε σὲ πολλοὺς λαοὺς πολλὰς ὁμοιότητες. Δηλαδή, λαοὶ διάφορης φυλετικῆς καταγωγῆς εἶχαν καθιερωμένους τοὺς ἴδιους λατρευτικὰς τύπους. Δὲν πρέπει ἀκόμα νὰ ξεχνῶμε πῶς ὑπάρχουν πηγές, ποὺ μᾶς βεβαιώνουν πῶς οἱ πολυθεϊστὲς Ἑβραῖοι λάτρευαν τὸ μοσχάρι — κυρίως ὁμοίως τὸν τ α Ὡ ρ ο .

*Ὅπως ξέρουμε, οἱ Ἑβραῖοι ἐζησαν πολλὰ χρόνια στὴν Αἴγυπτο κ' ἐκεῖ στὰ χρόνια αὐτὰ οἱ δυὸ κυριότεροι θεοὶ τῆς γεωργίας ἦταν ὁ Ἄπις καὶ ἡ Ἴσις (ὁ πρῶτος ἦταν τὸ παλιὸ τοτέμ τοῦ ταύρου καὶ ἡ δευτέρα τὸ παλιὸ τοτέμ τῆς γελάδας). Μὰ καὶ ὁ Μπάαλ (ἢ Βάαλ)² δὲν ἦταν τίποτ' ἄλλο, παρὰ τὸ παλιὸ τοτέμ τοῦ γελადιοῦ, γι' αὐτὸ καὶ τὸν καιρὸ ποὺ ὁ θεὸς αὐτὸς εἰκονίζονταν μὲ ἀνθρωπόμορφη παράσταση διατηροῦσε στὸ κεφάλι του τὰ παλιά του διακριτικὰ: τὰ κ έ ρ α τ α .

Κι ἀκόμα, ἀργότερα, ὁ Μπάαλ (Βάαλ) εἶχε ἐξελιχθεῖ σὲ ἡλιακὸ θεό, λέγονταν καὶ Μπάαλ - Σιεμές (=θεὸς - Ἥλιος). Τὸ ἴδιο ἐγινε καὶ στὴ Φοινίκη, τὴν Ἀσσυρία, τὴ Βαβυλωνία καὶ ἄλλοι, στὸ ἀνώτερο στάδιο τῆς γεωργίας. Μιὰ ποὺ ὁ ἥλιος ἔπαιξε ἀποφασιστικὸ ρόλο πάνω στὴν παραγωγή, ἡ λατρεία του συγχωνεύτηκε μὲ τὰ παλιά τοτέμ.

Εἶναι φανερὸ λοιπὸν πῶς οἱ πῶς πολλοὶ Ἑβραῖοι ξαναγύρισαν στὴν παλιά τους θρησκεία καὶ μόνο οἱ θουνίσιοι Ἰσραηλίτες καὶ κυρίως οἱ Κενίτες - Ρεχαβίτες κράτησαν αὐστηρὰ τίς γιαντικὰς παραδόσεις. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη ἐξἄλλου τῆς γεωργίας, ἦταν ἐπόμενον νὰ γίνουν θρησκευτικοὶ συμβιβασμοὶ καὶ ὁ Μπάαλ νὰ ἐπικρατήσῃ, γιὰτὶ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά εἶχε ὅλες τίς παλιὰς ιδιότητες ποὺ εἶχε καὶ ὁ αἰγυπτιακὸς θεὸς Ἄπις καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἦταν καὶ ὁ

---

1. Τὰ Τ ε ρ α φ ε ἰ μ καὶ τὰ Ἐ φ ὦ θ (Κριτ. 8, 27· 7, 6· 17, 1· 18, 30) δὲν εἶναι χ α ν α α ν ι κ έ ς θεότητες, ὅπως ὑποστηρίζουν πολλοί, ἀλλὰ έ β ρ α ἰ ἰ κ έ ς. Ἦταν ἀπομεινάρια τοτεμικῆς λατρείας.

2. Στὴν περίοδο ὁμοίως τοῦ ἀναπτυσσόμενου γεωργικοῦ βίου ξεχάστηκε ἡ παλιά καταγωγή τοῦ Μπάαλ καὶ θεωροῦντανε τώρα ὡς ἐξουσιαστής καὶ κυρίαρχος θεὸς καὶ αὐτὸν τὸν τίτλο εἶχε. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ λέξη Μπάαλ σημαίνει κ Ὡ ρ ι ο ς, θ ε ο π ὅ τ η ς, ἰ δ ι ο χ τ ῆ τ η ς. Ὅλοι οἱ μεγάλοι θεοὶ ἐκεῖνα τὰ χρόνια εἶχαν τοὺς ἴδιους τίτλους.

Θεός - Ήλιος. Έτσι και ένα μέρος από τους Ίσραηλίτες, μιά που οι παραγωγικές συνθήκες άλλαξαν, έδωσε στο γιαχβισμό περιεχόμενο που ν' αντικαθρεφτίζει τις νέες παραγωγικές σχέσεις της πεδινής Παλαιστίνης. Ο Γιαχβέ έπρεπε τώρα να γίνει και γεωργικός θεός, γιατί οι παλιές του ιδιότητες δε συμβιδάζονταν πιά με τις νέες κοινωνικοοικονομικές σχέσεις, που είχαν στο άναμεταξύ διαμορφωθεί.

Ο γιαχβισμός, αντιπροσωπεύοντας τον πολεμικό κοινοκτημονισμό των Ίσραηλιτών στον καιρό της φυγής τους από την Αίγυπτο και της περιπλάνησής τους στην άραβική έρημο, στέκονταν τώρα εμπόδιο στην παρατέρα ανάπτυξη και εξέλιξη της Ισραηλιτικής κοινωνίας. Οι φυλές που πέρασαν στη γεωργία δεν ικανοποιούνταν με τη θρησκεία του Γιαχβέ. Οι θεοί όμως της Παλαιστίνης, της Άσσυρίας, της Αιγύπτου και των άλλων γειτονικών χωρών, στη λατρευτική τους ύπόσταση, άντανακλούσαν τις άντιλήψεις των ανθρώπων σχετικά με την επίδραση των φυσικών δυνάμεων πάνω στην παραγωγή. Ο Μπάαλ, ή Ασάρτη, ο Άδωνις κλπ., ήταν θεοί που «έκφράζανε» τις τέτοιες σχέσεις. Οι γεωργοί λάτρευαν θεούς που «ένδιαφέρονταν» για τη βροχή, την ξηρασία, το πότισμα κλπ. Μιά που δεν μπορούσαν να έξηγήσουν τα γύρω τους διάφορα μετεωρολογικά και κλιματολογικά φαινόμενα, οι τσινοί άνθρωποι είχαν θεοποιήσει τις φυσικές δυνάμεις.

Ο Γιαχβέ όμως, ως τα χρόνια αυτά, ήταν μόν «παντοδύναμος» και «κυρίαρχος», αλλά δεν είχε «έκδηλώσει» κανένα «ένδιαφέρον» για τον άγροτικό βίο. Στις «έντολές» του δε γίνονταν λόγος για τη γεωργία. Αυτός μόνο την πολεμική τέχνη «ήξερε». Δημιουργήθηκαν λοιπόν οι έθροι από τις νέες παραγωγικές δυνάμεις και παραγωγικές σχέσεις για ν' αλλάξει το πάθεο των Ίσραηλιτών του κάμπου και των πόλεων.

Τό αντίθετο όμως έγινε στις βουνίσιες πατρίες, που έμειναν στο στάδιο της χτηνοτροφίας και ζούσαν από τις ληστρικές τους έπιδρομές. Αυτές έμειναν πιστές στο γιαχβισμό, που άντανακλούσε τον πολεμικό - ληστρικό βίο και με κανένα τρόπο δε δέχονταν τη θρησκευτική άλλαγή που έγινε στις γεωργικές περιοχές και κυρίως στα έμπορικά κέντρα (πόλεις).

Ξέρουμε από τη Βίβλο, πώς θρησκευτικό κέντρο των Κενιτών

(όπου ξιμεναν και οι φανατικότεροι γιαχβιστές) για πολλά χρόνια ήταν η Σηλώ¹. Έκει λατρεύονταν ο Γιαχβέ, σύμφωνα με τις παλιές παραδόσεις. Στην πόλη αυτή, πριν ένοποιηθούν σ' ένα κρατικό οργανισμό όλες οι πατριές των Ίσραηλιτοεβραίων, φυλάγονταν η Κιθωτός της Διαθήκης. Πολύ πιθανό στή Σηλώ να καταγράφτηκαν τὰ κατορθώματα του Μωυσή και εκεί να συντάχτηκε τὸ κυριότερο μέρος της πηγής Μ, γιατί τὸ Ιερατείο στην περιοχή αυτή, όχι μόνο κράτησε με φανατισμό τὸν ὀρθόδοξο γιαχβισμό, ἀλλὰ και πολέμησε κάθε παρέκκλιση ἀπ' αὐτόν που σημειώθηκε σ' ἄλλες περιοχές².

Αὐτές λοιπὸν εἶναι οι βασικὲς αἰτίες που ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά συντέλεσαν στὸ ν' ἀναδιώσει ἡ παλιά πολυθεϊστικὴ θρησκεία των Ἑβραίων και ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ γίνει μεγάλο ρήγμα στὸ γιαχβισμό των Ίσραηλιτῶν και ἕνα μέρος ἀπ' αὐτούς νὰ περάσει στήν πολυθεα.

Ὅπως εἶπαμε, οι Ἑβραίοι και οι Ίσραηλίτες, πολλά χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασή τους στήν Παλαιστίνη, ζούσαν χωρισμένοι σὲ πατριές κάτω ἀπὸ τὸν πατριαρχικό κοινοτισμό. Τὸ καθεστὼς αὐτὸ κράτησε πάνω - κάτω ὡς τὰ 1100 πρὶν τὴν ἀρχή

---

1. Ἡ σημερινὴ Σελούν. Βρισκονταν στήν περιοχή της φυλής Ἐφραϊμ και λίγο πὸ πάνω ἀπὸ τὴ Βαιθὴλ και νοτιῶς της Σιχέμ.

2. Οι Κενίτες στάθηκαν (και στὰ πρῶτα χρόνια της εισβολῆς στή χώρα των Χαναναίων και ἀργότερα) οι πὸ φανατικοὶ ὀπαδοὶ τοῦ Γιαχβέ. Ὅταν οι Χαναναῖοι, πὸ κρατοῦσαν τὸ Ἄσώφ, με ἀρχηγὸ τὸν Ἰαβεὶν, ἐπιτέθηκαν στήν περιοχή Ἐφραϊμ, οι γιαχβιστές Κενίτες ήταν ἐκεῖνοι πὸ μπόρεσαν νὰ χτυπήσουν ἀποτελεσματικὰ τοὺς ἐχτροὺς. Στὴ μάχη πὸ δόθηκε και πὸ ήταν σκληρή, ἡ Κενίτσια Δεθώρα ἐπαιξε σπουδαῖο ρόλο, γι' αὐτὸ και σχηματίστηκε δλόκληρη παράδοση γι' αὐτήν. Δοξάστηκε ἡ πολεμαρχία αὐτή, γιατί, πιστὴ στὸ γιαχβισμό, κατάφερε νὰ τσακίσει τὴν ἐχτρικὴ ἐπίθεση. Ἀντίπαλος της νίκης της Δεθώρας ήταν και ἕνα μικρὸ ἔπος στὸ ὄποιο, όχι μόνο ὑμνήθηκε ἡ ἀντραγαθία της, ἀλλὰ και δοξολογήθηκε ὁ Γιαχβέ, ὁ ἐμπνευστὴς και προστάτης της Δεθώρας και τὸν πιστῶν ὀπαδῶν τοῦ γιαχβισμού. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πὸς στὸ ἄσμα της Δεθώρας — πὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν πηγὴ Μ — τονίζεται ὁ ἥρωισμὸς των γιαχβιστῶν (Κριτ. 5, 9) και ἀφήνεται νὰ μαντευτεῖ πὸς δὲν συντρέξανε ὄλοι τὸν Ἰσραὴλ στήν κρίσιμη αὐτὴ μάχη, πὸ κρίνονταν ἡ τύχη του. Ἴσως στὸ ἔπος νὰ δῆρχαν και κατηγορίες ἐναντία στοὺς πολυθεϊστὲς Ἑβραίους.

της χρονολογίας μας.

Ἀπὸ δὴ καὶ πέρα ὅμως ἡ κατάσταση ἄλλαξε, γιατί στὸ ἀναμεταξὺ ἔγιναν πολλές κοινωνικοπολιτικὲς ἀλλαγές. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς καὶ παράλληλα καὶ τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν, παρουσιάστηκε σημαντικὴ κοινωνικὴ διαφοροποίηση. Ἡ φυσικὴ (κλειστὴ) οἰκονομία σιγὰ - σιγὰ ὑποχώρησε, ἄρχισαν οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγές καὶ σὰν ἐπακόλουθο διαμορφώνεται ἡ ταξικὴ κοινωνία, μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας.

Ἡ ἐπικράτηση πρῶτα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας στὰ κοπάδια καὶ στὰ εἶδη χτηνοτροφίας, δημιούργησε τοὺς δρους γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ προϊόντων ἀνάμεσα στὰ ἄτομα, δηλαδή σιγὰ - σιγὰ δημιούργησε τὶς ἀνάλογες ἀντικειμενικὲς συνθήκες γιὰ νὰ μετατρέπονται τὰ προϊόντα σὲ ἐμπορεύματα. Μαζὶ μὲ τὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγή, ἀκολούθησε καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς ἀπὸ ἄτομα καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν κοινότητα (φυλὴ - γένος). Μ' ἄλλα λόγια, ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς ἄρχισε νὰ γίνεται γιὰ ἀτομικὸ λογαριασμό, ποὺ σημαίνει πὺς σ' ὀρισμένες γεωργικὲς περιοχὲς διαλύθηκε τὸ καθεστῶς τῆς πατριᾶς καὶ τῆς κοινοτικῆς ἰδιοχτησίας καὶ ἐφανίστηκε ὁ θεσμὸς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας. Ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ αὐτῆ, ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση χωρίζει τοὺς κατοίκους, δημιουργεῖ κοινωνικὲς ἀνισότητες καὶ ἐμφανίζει τὶς ταξικὲς ἀντιθέσεις. Στὴν περίοδο αὐτὴ οἱ ἀνταλλαγές δὲ γίνονται πιά μὲ εἶδος, ἀλλὰ καθιερώνεται τὸ χ ρ ἦ μ α. Παράλληλα σημειώθηκε καὶ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, ἀναπτύχθηκε ἡ γεωργία καὶ τὸ ἐμπόριο ἀπλώθηκε σ' ὅλη τὴ χώρα (βλ. Β' Σαμ. 5, 11· Α' Βασιλ. 5, 2 καὶ πέρα· 10, 1 - 28). Τότε καὶ ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας, μὲ τὴ μορφή ποὺ τὴ γνώρισε ὁλος ὁ ἀρχαῖος κόσμος, ἐφανίστηκε στὴ χώρα τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἡ τοκογλυφία ἄρχισε νὰ ξεκληρίζει τὶς λαϊκὲς μάζες.

Καὶ σὰ νὰ μὴν ἔφτανε ἡ τέτοια κοινωνικὴ κατάσταση ποὺ χρονο μὲ τὸ χρόνο πήγαινε στὸ χειρότερο, οἱ Φιλιισταῖοι, ποὺ μισοῦσαν τοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους καὶ σὲ κάθε εὐκαιρία ὀργάνωναν εἰσβολὲς καὶ ἐπιδρομὲς στὴν Παλαιστίνη, κίνησαν τὸν πόλεμο ἐνάντια στοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους. Τὰ κατάφεραν μάλιστα νὰ τοὺς νικήσουν, νὰ τοὺς πάρουν τὴν Κιβωτὸ καὶ νὰμποῦνε καὶ στὴ Σηλῶ, τὸ θρησκευτικὸ κέντρο τοῦ γιαχδισμού (βλ.

Α' Σαμ. 4, 11 και πέρα).

Ἀπὸ δὴ καὶ πέρα οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἀρχίζουσι νὰ γράφουσι νέες σελίδες στὴν ἱστορία τους. Οἱ παλαιοὶ θεοὶ χάνουσι τὸ κύρος ποὺ εἶχαν πρὶν καὶ ἐπικρατοῦν νέες ἀντιλήψεις καὶ νέες ἰδέες. Ἡ παλιὰ κοινωνία τοῦ πατριαρχικοῦ κοινοτισμοῦ παραχωρεῖ σιγὰ - σιγὰ τὴν θέσιν της στὴν νέα ταξικὴ κοινωνία. Πρὶν ὅμως δλοκληρωθεῖ ἡ διάλυσις τῆς παλαιᾶς κοινωνίας, διαμορφώθηκε ἕνα ἐνδιάμεσο καθεστῶς, ποὺ προπαρασκεύασε τὴν ὀριστικὴν διάλυσιν τοῦ πατριαρχικοῦ κοινοτισμοῦ στὶς πεδινὰς περιοχὰς καὶ τὴν δημιουργίαν μιᾶς ἀριστοκρατικῆς τάξεως — τῶν γαιοκτημόνων —, ποὺ κατεῖχε τίς καλλιεργούμενες γαῖες καθὼς καὶ τὰ βοσκοτόπια καὶ τὰ κοπάδια. Οἱ ἀριστοκράτες αὐτοὶ εἶχαν συγκεντρώσει ὅλη τὴν ἐξουσία στὰ χέρια τους καὶ παράλληλα ἦσαν ὅπλισμένοι. Ἦταν φυσικὸ ὅμως νὰ δημιουργηθοῦν ἀνάμεσα στὶς ἀριστοκρατικὰς αὐτὰς ομάδας ἀντιζηλίαι καὶ νὰ ξεσπάσουσι ἀνάμεσά τους ἐμφύλιοι πόλεμοι, ποὺ ἐπιτάχυναν τὴν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθεῖ ἐνιαῖα κρατικὴ ὀργάνωσις, γιὰ νὰ καλμάρει τίς ἐσωτερικὰς αὐτὰς ἀντιθέσεις καὶ νὰ προλάβει καὶ τοὺς ἐξωτερικοὺς κινδύνους.

Γι' αὐτὸ ἡ ἐπιθετικὴ ἐξόρμησις τῶν Φιλισταίων ἦταν ἕνα γερὸ χτύπημα ἐναντίον τοῦ ἀποκεντρωτικοῦ συστήματος τῶν Ἰσραηλιτῶν. Ἀπὸ τίς νέες λοιπὸν παραγωγικὰς σχέσεις καὶ ἀπὸ τίς ἐξωτερικὰς ἐπιθέσεις, παρουσιάστηκε ἡ ἀνάγκη νὰ ἰδρυθεῖ ἐνιαῖο κράτος. Ἡ βιβλικὴ παράδοσις λέει πῶς τὴν πρωτοβουλίαν τὴν εἶχε τάχα ἕνας φύλαρχος καὶ Προφήτης ποὺ τὸν ἔλεγαν Σαμουὴλ. Αὐτὸς ξαναθύμισε στοὺς ἄλλους φυλάρχους τὸ ρόλο τοῦ Γιαχβὲ στὰ περασμένα χρόνια καὶ τοὺς κάλεσε νὰ ὀργανώσουσι στρατὸ γιὰ νὰ χτυπήσουσι τοὺς Φιλισταίους¹. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ πέτυχε, ὅχι γιὰ τὸ θέ-

---

1. Βλ. Α' Βασιλ. 7, 1 καὶ πέρα. Ὁ Σαμουὴλ, κατὰ τὴν Βίβλον, κάλεσε τοὺς φυλάρχους τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τοῦ Ἰούδα καὶ τοὺς ἐπεισε νὰ ὀργανώσουσι ἕνα ἐνιαῖο κράτος. Τὰ πράγματα φυσικὰ δὲν ἔγιναν ἔτσι, γιὰ τὸν ἕνα ἀνθρώπου δὲν μποροῦσε ν' ἀλλάξει τὴν κοινωνικοοικονομικὴν κατάστασιν μιᾶς δλοκλήρου χώρας. Ἡ δημιουργία κράτους ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῶν νέων παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ παράλληλα τῶν νέων παραγωγικῶν σχέσεων, ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γεωργίας, τοῦ ἐμπορίου, τὴν καθιέρωσιν τοῦ χρήματος κλπ. καὶ κυρίως μὲ τὴν ἐμφάνισιν καὶ ἐπικράτησιν τοῦ θεοῦ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἐξᾴλλου καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν

λησε ο Σαμουήλ, αλλά γιατί ο εξωτερικός κίνδυνος ήταν πολύ μεγάλος και η εσωτερική κοινωνική διαφοροποίηση, που συντελέστηκε στο άναμεταξύ, επέβαλε την οργάνωση ενιαίου κράτους¹, άσχετα αν άλλος ο λαός ήταν σύμφωνος ή όχι. "Έπρεπε απ' τή μιὰ μεριά ν' αντιμετωπιστεί ο εξωτερικός κίνδυνος κι από τήν ἄλλη νὰ θεσπιστοῦν νέοι θεσμοί, νὰ γίνουν ορισμένες μεταβολές και νὰ καθιερωθεῖ ἡ ἐνότητα τῶν ἀνταλλαγῶν και νὰ προστατευτοῦν τὰ συμφέροντα τῆς νέας τάξης, πού διαμορφώθηκε σέ ἄρχουσα. Χρειάζονταν λοιπόν νέοι νόμοι, πού νὰ ἐκφράζουν τίς καινούργιες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες. Ἐτσι ἰδρύθηκε ἕνα ἐνιαῖο κράτος και ἐπικεφαλῆς του διορίστηκε ο Σαούλ, πού ονομάστηκε β α σ ι - λ ι ἄ ς τ ο Ὡ Ἰ σ ρ α ἡ λ².

Ἡ καθιέρωση τοῦ βασιλικῦ θεσμοῦ εἶναι ἡ ἐπίσημη ἐπισφράγιση τῆς δημιουργίας τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Κράτους. Τὸ κράτος ὁμως παντοῦ ἐμφανίστηκε σάν ἀποτέλεσμα τῆς διάλυσης τῆς οργάνωσης τοῦ κοινοτισμοῦ τῆς πατριᾶς κι ἀπὸ τὸ χωρισμὸ τῆς κοινωνίας σέ τάξεις, γι' αὐτὸ και δὲν μπορεῖ νὰ υπάρξει κράτος, ἀν δὲν ὑπάρχει μιὰ ξεχωριστὴ δύναμη (στρατός, διοικητικὰ ὄργανα κλπ.), πού νὰ ἐπιβάλλει τὴ θέληση ἐκείνων πού στὰ χέρια τους εἶναι τὸ κράτος.

Ἐπρεπε λοιπόν και τὸ νεοσύστατο Ἰσραηλιτικὸ Κράτος ν' ἀποκτήσει μιὰ τέτοια ἐξουσία, δηλαδὴ στρατιωτικὴ δύναμη και γιὰ τὴν προστασία τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχτροὺς και γιὰ τὴν κυριαρχία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τάξης, πού εἶχε προνομιακὴ θέση. Ἐτσι, δημιουργήθηκε ἡ ἀπαραίτητη ἐνοπλὴ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία, ὁ ἐπαγγελματικὸς στρατός. Ἄλλ' ὅπως ἔγινε τὸν παλιὸ

Σαούλ μερικὲς πατριᾶς ἐνοποιήθηκαν κι ἀναδείξανε κοινὸς ἀρχηγὸς — ὅπως τὸν Γεδεὼν και τὸν Ἰεφθάε —, πράμα πού δείχνει πὼς εἶχαν ὀριμᾶσει οἱ ἀντικειμενικοὶ και ὑποκειμενικοὶ ὄροι γιὰ τὴ δημιουργία ἐνιαίου κράτους.

1. Σάν πρώτη ἀπόπειρα νὰ συγκεντρωθεῖ ἡ ἐξουσία στὰ χέρια ἑνὸς φυλάρχου μνημονεύεται ἡ ἐξέγερση τοῦ Ἀβιμελέχ, ὅστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του φυλάρχου Γεδεὼν (βλ. Κριτ. 9, 1 και πέρα). Κατόπιν ἔχουμε τὴν πρώτη σύνοδο τῶν φυλάρχων στὴ Μισπά, στὴν ὁποία ὁ Ἰεφθάε παρουσιάστηκε σάν ὁ π ο ψ ἡ φ ι ο ς β α σ ι λ ἑ ἄ ς (βλ. Κριτ. 11, 1 και πέρα).

2. Ὡς τὰ χρόνια αὐτὰ ὁ βασιλικὸς θεσμὸς ἦταν ἄγνωστος στοὺς Ἰσραηλίτες και τοὺς Ἑβραίους, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ Βίβλος (βλ. Κριτ. 19, 1).

καιρό και στο Ἀθηναϊκὸ Κράτος, ὁ πρῶτος στρατὸς τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Κράτους ὀργανώθηκε ἀπὸ ἀ λ λ ο φ ύ λ ο υ ς. Οἱ παλιοὶ θεσμοὶ τοῦ κοινοτισμοῦ δὲν εἶχαν ἀκόμα δλότελα ἐξαφανιστεῖ καὶ γι' αὐτὸ θεωροῦντανε σὰ νὰ ποῦμε ἀτιμωτικὸ νὰ ὀπλιστοῦν μερικὸι ἄντρες παρμένοι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ λαὸ καὶ νὰ χρησιμέψουν σὰν καταπιεστές του¹.

Στὴν ἀρχὴ ὁ Σαοὺλ στηρίχτηκε στοὺς γιαιχιστιεὺς καὶ ἄρχισε νὰ καταδιώκει τοὺς πολυθεῖστες. Κι αὐτὸ εἶχε τὴν αἰτία του. Ναι μὲν τὸ κράτος γεννήθηκε κυρίως σὰν αἷτημα τῶν γαιιοκτημόνων καὶ τῶν ἐμπόρων, ὡστόσο ὅμως παράλληλα εἶχε σημειωθεῖ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα σὰ χωριά καὶ στὶς πόλεις. Κι ὅσο καιρὸ ἡ ὑπαιθρος ἦταν ἰσχυρὴ, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κράτους δὲν μπορούσε νὰ στηριχτεῖ στὶς πόλεις, ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμα στέρεη ὀργάνωση καὶ δυναμικότητα. Ὑστερα ὅμως ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ἀμα γενικεύτηκαν οἱ ἀνταλλαγές καὶ τὸ χρῆμα, σὰ γενικὸ ἐμπόρευμα, ἄλλαξε τὶς παραγωγικὰς σχέσεις καὶ ἔδωκε ὑπεροχὴ στοὺς μεγαλοκτηματίες ποὺ τραβήχτηκαν στὶς πόλεις, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κράτους ἔγινε ὑποχείριος τῆς νέας πλουτοκρατίας καὶ γι' αὐτὸ ὑποστήριξε τὶς πόλεις. Σὰν ἐπακόλουθο τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς στὸ συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων, ὁ Σαοὺλ ἄρχισε νὰ ὑποστηρίζει τὴν πολυθεῖστικὴ θρησκεία². Δὲν μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ὁ Σαοὺλ ἔτσι, σὰ καλὰ καθούμενα, ἀπὸ μονοθεῖστης ἔγινε πολυθεῖστης ἢ ἔκανε ὅ,τι τοῦ κατέβαινε. Γιὰ ν' ἀλλάξει θρησκευτικὴ πολιτικὴ, θὰ πει πὼς ὑπῆρχαν σοβαροὶ λόγοι. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε πὼς ἡ πολιτικὴ ἀσκούντανε μὲ τὴ μάσκα τῆς θρησκείας σὰ χρόνια ἐκείνα. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανόν, πὼς οἱ ἀντιγαιχιστιεὺς, ποὺ εἶχαν τραβηχτεῖ οἱ πιδὸ πολλοὶ στὶς πόλεις, ἀνάγκασαν τὸ βασίλειον ν' ἀκολουθήσει τὴ δική τους πολιτικὴ. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ ἄρχισε ὀξὺς ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα

1. «Τὸ κράτος, λέει ὁ Ἐνγκελς, δὲν μπορούσε νὰ ὑπάρξει χωρὶς τὴν ἀστυνομία, μὰ ἦταν νεοσώστατο (ἐννοεῖ τὸ Ἀθηναϊκὸ) καὶ δὲν εἶχε ἀρκετὸ ἠθικὸ κέρως, γιὰ νὰ κάνει σεβαστὸ τὸ ἐπάγγελμα ποὺ φαινόταν ἀτιμὸ στοὺς παλιούς συντρόφους τοῦ γένους.» (Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους, γερμ. ἔκδοσις 1892, σ. 117).

2. Ὁ πολυθεῖσμός ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἔγινε ἡ θρησκεία τῶν ἀνώτερων στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδὴ τῶν γαιιοκτημόνων καὶ τῶν ἐμπόρων (βλ. καὶ Κριτ. 8, 27 καὶ 33· 11, 34 καὶ πέρα).

στις δυο παρατάξεις, ὁ ἀνταγωνισμὸς ὅμως αὐτὸς ἔκρυβε στὸ βάθος ταξικὰ συμφέροντα, γιὰτὶ ὁ γιαιχβισμὸς ἐκφράζει ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς τὰ συμφέροντα τῶν λαϊκῶν μαζῶν, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω.

Ἀπὸ τὴν πάλη αὐτὴ ὁ Σαοὺλ δὲν μπόρεσε νὰ κρατηθεῖ στὸ θρόνο, γιὰτὶ στὸ ἀναμεταξὺ ὀργανώθηκε ἐπανάσταση καὶ βασιλιάς ἔγινε ὁ Δαβίδ, ἀρχηγὸς τῶν γιαιχβιστῶν. Στὴν ἀρχὴ ὁ Δαβίδ στηρίχτηκε στὰ μαχητικότερα στοιχεῖα τῆς γιαιχβικῆς παράταξης. Ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τῶν βουνίσιων χτηνοτρόφων καὶ ἀγροτῶν καὶ ὁ ἡγέτης τῶν ἐξαθλιωμένων μικροαγροτῶν, πού με κάθε τρόπο ἀντιδρούσαν στὴν πολιτικὴ πού ἐφάρμοζαν οἱ μεγαλοκτηματίες καὶ πλουτοκράτες τῶν πόλεων.

Ἀπὸ τοὺς θρόλους (βλ. Α' Σαμ. 16 κεφ. καὶ Α' Χρον. 10, 14 - 29, 30) πού σχηματίστηκαν γύρω στὸν Δαβίδ, εἶναι φανερό πῶς, γιὰ ν' ἀνατραπεῖ ὁ Σαοὺλ, χρειάστηκαν ἀγῶνες μεγάλοι. Ὁ Δαβίδ κάμποσο καιρὸ ἦταν ἀντάρτης στὰ βουνὰ τῆς Παλαιστίνης¹ καὶ μπόρεσε νὰ ἐπικρατήσῃ, ἀφοῦ συνεργάστηκε με τοὺς Κενιτες καὶ με τοὺς Ἑβραίους τῆς φυλῆς Ἰούδα (Α' Σαμ. 30, 29 καὶ 27, 10). Ἀπὸ τὴ συνεργασία του αὐτὴ δημιουργήθηκε ἀργότερα ἡ παράδοση πῶς ἦταν ἑβραϊκῆς καταγωγῆς γι' αὐτὸ καὶ στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια οἱ Ἰουδαῖοι τὸν ἀναγνώριζαν γιὰ ἐθνάρχῃ τους.

Με τὴν ὑποστήριξη λοιπὸν τῶν καταπιεζομένων, καθὼς καὶ τῶν Κενιτῶν καὶ τῆς φυλῆς Ἰούδα, μπόρεσε ὁ Δαβίδ νὰ κυριαρχήσῃ, ἀφοῦ ἐννοεῖται κοπίασε πολὺ. Ἡ πρώτη του ἐπιτυχία ἦταν ἡ δολοφονία τοῦ βασιλιᾶ Ἰσβοσέθ², τοῦ γιοῦ τοῦ Σαοὺλ, καθὼς καὶ τοῦ

---

1. «Καὶ μαζεύτηκαν γύρω του ὅλοι οἱ καταπιεζόμενοι καὶ κάθε χρεωφειλέτης καὶ κάθε φουκαράς. Καὶ ἔγινε ἀρχηγὸς τους ὁ Δαβίδ.» (Α' Σαμ. 22, 2). Δὲν πρέπει ἀκόμα νὰ ξεχνᾶμε πῶς ἄλλοῦ ἢ Ἐρμηος κι ἄλλοῦ τὰ βουνὰ ἦταν καὶ εἶναι τὸ καταφύγιο ἐκεινῶν πού γιὰ πολιτικούς, θρησκευτικούς κλπ. λόγους καταδιώκονται. Τὰ βουνὰ λοιπὸν τῆς Παλαιστίνης δέχτηκαν τοὺς πρώτους Ἑβραίους καὶ Ἰσραηλίτες ἐπαναστάτες (βλ. Α' Σαμ. 22, 2· Β' Σαμ. 23, 13).

2. Ὁ Δαβίδ τὰ κατάφερε νὰ ἐπικρατήσῃ, ἀφοῦ ἀπόχτησε ὁπαδοὺς καὶ μέσα στὸ κέντρο τῶν Σαουλικῶν (βλ. Β' Σαμ. 3, 1 καὶ πέρα). Οἱ Ρεχαβίτες ἦταν ἐκεῖνοι πού ἔδωκαν τὴ νίκη στὸν Δαβίδ. Ὁ κλάδος αὐτὸς τῶν Κενιτῶν,

τολμηροῦ στρατηγοῦ Ἄβνερ. Οἱ ἐπιτυχίες του αὐτὸς τοῦ ἔδωκαν τὴ νίκη καὶ στὸ τέλος ἀναγνωρίστηκε βασιλιάς δλων τῶν φυλῶν τῆς Βόρειας καὶ τῆς Νότιας περιοχῆς τῆς Παλαιστίνης (γύρω στὸ 1000).

Ἄμα μελετήσουμε τὴ Βίβλο προσεχτικὰ καὶ παραμερίσουμε τοὺς θρύλους καὶ τὶς μυθοπλαστίες, θὰ ἰδοῦμε πῶς ὁ ἀνταρτοπόλεμος τοῦ Δαβὶδ ἔχει ὄλα τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς λαϊκοῦ πολέμου, ποῦ ἔγινε ἐνάντια στὴν κλίκα τῶν ἐκμεταλλευτῶν καὶ τῶν καταπιεστῶν.

Θέλοντας ὁμως νὰ στερεώσῃ τὸ θρόνο του, γιὰτὶ ἔβλεπε πῶς ἡ ἀντίδραση ἦταν πάντα ἰσχυρὴ, ἔκανε πρωτεύουσα τοῦ κράτους τὴν Ἱερουσαλήμ, ποῦ παρουσίαζε ὀρισμένα πλεονεχτήματα (Β' Σαμ. 5, 6 καὶ 9 - 11), τὴν ὀχύρωσε καλὰ καὶ ἄρχισε νὰ ἐξοντώνει ἐναν - ἐναν τοὺς ἐπικίνδυνους ἀντιπάλους του.

Κι ἄμα στεριώθηκε στὸ θρόνο του, προχώρησε πὶδ πολὺ ἀπὸ τὸν Σαοὺλ στὰ διοικητικὰ καὶ νομοθετικὰ μέτρα. Οἱ οἰκονομικὲς συνθήκες, ποῦ εἶχαν πιά ξεπεράσει ὀδες τὶς μορφὲς τοῦ καθεστώτος τῆς πατριάς, ἀπαιτοῦσαν νέους θεσμοὺς καὶ πρῶτ' ἀπ' ὄλα τὴ δημιουργία ἰσχυροῦ ταχτικοῦ στρατοῦ. Ἔτσι ὁ Δαβὶδ εἶναι ὁ ὀργανωτὴς τοῦ πρώτου ταχτικοῦ ἰσραηλιτικοῦ στρατοῦ (6λ. Ἰώσηφ. Ἰουδ. ἀρχ., VII, 8) καὶ ὁ διαλυτὴς τοῦ κοινοτικοῦ ἀποκεντρωτισμοῦ. Βέβαια, θὰ ἔμειναν ἀπομεινάρια ἀκόμα τῶν παλαιῶν θεσμῶν καὶ μορφῶν τῆς κοινοχτησίας, ἀλλὰ στὶς σπουδαιότερες περιοχὲς οἱ παραγωγικὲς σχέσεις εἶχαν ὀλότελα πάρει νέα μορφή, γι' αὐτὸ κ' ἦταν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη τὸ δίκαιο καὶ ἡ πολιτικὴ νὰ συγχρονιστοῦν.

Ὅταν ὁμως ὁ Δαβὶδ ἦταν ἀκόμα ἕνας ἀντάρτης, ἔβλεπε τὰ πράγματα διαφορετικὰ. Ἐνεργοῦσε τότε ὡς ἐντολοδόχος τῶν δυσαρεστημένων μικροχτηνοτρόφων καὶ τῶν ἀγροτικῶν μαζῶν, ποῦ ἔβλεπαν τὴ διάλυση τοῦ κοινοτισμοῦ σὰν τὴν ἀπαρχὴ τῆς ὕποδούλωσῆς τους στοὺς πλουτοκράτες καὶ τοὺς τοκογλύφους. Μὰ ὅταν ἔγινε βασιλιάς, ἄρχισε νὰ σκέφτεται διαφορετικὰ. Δὲν ἦταν αὐτε-

---

ποῦ ἦταν καλοὶ καὶ τολμηροὶ πολεμιστὲς, αὐτομόλησε στὸ στρατόπεδο τοῦ Δαβὶδ καὶ σκότωσε καὶ τὸν βασιλιά Ἰσοσὲθ (Β' Σαμ. 4, 5 καὶ πέρα).

ξούσιος νά κάνει ό,τι ήθελε και ή κρατική μηχανή πού στην κορυφή της κάθονταν, ήταν στα χέρια εκείνων πού είχαν τὰ μεγάλα χωράφια, τ' ἀμπέλια, τὰ κοπάδια και τὸ χρῆμα. Εἴτε τό 'θελε, εἴτε όχι, ἔπρεπε νά γίνει ὁ συμβιβαστῆς τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων, γιατί ὁ ρόλος τοῦ νεαροῦ κράτους τέτοιος ἦταν στὰ χρόνια του. Ὁ συμβιβασμός ὁμως αὐτός δὲν μπορούσε νά γίνει με ἰσότητα και δικαιοσύνη, γιατί στὸν ταξικὸ ἀνταγωνισμό δὲν εἶναι οἱ ἀντιμαχόμενες τάξεις ἰσόπαλες. Ἔκανε ὁ,τι μπορούσε γιὰ νά φέρει τὴν ἰσορροπία, ἔβρισκε ὡστόσο στὰ μέτρα πού ἔπαιρνε, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὴ δυσπιστία τῶν πλουτοκρατῶν πού τὸν θεωροῦσαν σφετεριστὴ τοῦ θρόνου και ὄργανο τῶν λαϊκῶν μαζῶν και ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ παράπονα τῶν γιαχβιστῶν πού δὲν ἔμειναν ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὴν ἀνοχή πού ἔδειχνε στοὺς πολυθεϊστὲς τῆς Ἱερουσαλήμ.

Ἄν και στὴν ἀρχὴ - ἀρχὴ πολιτεύτηκε ὅπως και ὁ Σαούλ, καταδίωξε δηλαδή τοὺς πολυθεϊστὲς και τοὺς ἐκμεταλλευτὲς τοῦ λαοῦ, ὅστερ' ἀπὸ μερικὰ χρόνια ἔλλαξε πολιτικὴ, γιατί ἡ γύρω του ἀντίδραση μαίνοταν. Ἀκόμα και μέσα στὸ παλάτι του ὀργανώθηκε συνωμοσία, πού ἀρχηγὸς τῆς ἦταν ὁ γιός του Ἀβεσαλώμ¹. Ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη προειδοποίηση, πὼς δὲν μπορούσε νά κυβερνήσει ἀντίθετα με τὶς βλέψεις και τὴ θέληση τῶν γαιοκτημόνων και πλουτοκρατῶν. Πῆρε φυσικὰ τὰ μέτρα του και με τὴν τρομοκρατία προσπάθησε νά ἐπιβληθεῖ, δὲν μπόρεσε ὁμως, γιατί ἡ ἀντιπολίτευση ἦταν ἰσχυρή. Οἱ λαϊκὲς μάζες τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν ἤθελαν νά ξαναγυρίσουν στὸν παλιὸ κοινοτισμὸ. Αὐτὸ ὁμως ἦταν πιά ἀδύνατο. Ἡ ἱστορία δὲν μπορούσε νά γυρίσει πρὸς τὰ πίσω. Οἱ νέες παραγωγικὲς συνθήκες ἀπαιτοῦσαν νέα μέτρα και οἱ πόλεις, με τὴν Ἱερουσαλήμ ἐπικεφαλῆς, ἦταν πανίσχυρες. Ὁ γιαχβισμὸς ἔπαψε πιά νά εἶναι ὁ συνεχτικὸς δεσμός τῶν

---

1. Ὁ Ἀβεσαλώμ ἀναγνωρίστηκε βασιλέας τοῦ Ἰσραὴλ στὴ Χεβρὼν και σὲ λίγο κατέλαβε και τὴν Ἱερουσαλήμ (βλ. Β' Σαμ. 15, 10 - 12' 19, 10 και 16, 1 και πέρα). Ὁ ἀγώνας αὐτὴ τὴ φορά παρουσιάστηκε σὰ φυλετικὸς ἀνάμεσα Ἰσραηλιτῶν και Ἰουδαίων. Αὐτὸ ὁμως ἦταν ἡ ἐπιφάνεια. Οἱ πρὸ βαθιῆς αἰτίες ἦταν ἄλλες. Ὁ Ἀβεσαλώμ νικήθηκε, ἴσως γιατί τὸν πρόδωσαν οἱ ἀδελφικοὶ του. Ἔτσι ὁ Δαβίδ, ἀφοῦ κατέβαλε και τὴν ἀντίσταση και ἐξέγερση τῆς φυλῆς Βενιαμίν, στερεώθηκε στὸ θρόνο του (βλ. Β' Σαμ. 18, 1 και πέρα, 19, 42 - 43 και 20, 1 και πέρα).

Ἰσραηλιτῶν καὶ τῶν Ἑβραίων¹. Ἡ νοσταλγία τοῦ παλιοῦ κοινοτισμοῦ, πού ἦταν τὸ ἰδανικὸ τοῦ ὀρεινοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἔρχονταν σ' ἀντίθεση μὲ τις νέες συνθήκες τῆς παραγωγῆς. Οἱ ἀγροτικὲς περιοχὲς δὲν μπορούσαν πιά νὰ ἐπιβληθοῦν καὶ νὰ διευθύνουν τὴν κρατικὴ μηχανή. Τὸ χρῆμα ἦταν τὸ διαλυτικὸ ὀξύ, πού ἔφερε ριζικὲς ἀλλαγές παντοῦ. Παλαιότερα οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἦταν χτήνοτρόφοι, ἀλλὰ τώρα ἔγιναν στὶς περισσότερες περιοχὲς γεωργοὶ κι ἀκόμα σὲ ὀρισμένα κέντρα ἔμποροι καὶ τεχνίτες. Ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση πού εἶχε συντελεστεῖ στὸ ἀναμεταξύ, δὲν μπορούσε νὰ καταργηθεῖ. Μὲ δυὸ λόγια, τὸ ἰδανικὸ τοῦ κοινοτισμοῦ, πού ἦταν αἷτημα γιὰ ἓνα μέρος τοῦ λαοῦ, ἀποτελοῦσε ἄρνηση καὶ ἔρχονταν σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ τὴ σημαντισμένη κοινωνικοοικονομικὴ πραγματικότητα. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὕτη, οἱ πόλεις καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλες ἡ Ἱερουσαλήμ ἔπαιζαν κυριαρχικὸ ρόλο πάνω στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία.

Ὁ Δαβὶδ, ὅσο κι ἂν πρὶν εἶχε διαφορετικὲς ιδέες, ἦταν ἀναγκασμένος τώρα νὰ συμμορφωθεῖ μὲ τις νέες ἀνάγκες καὶ συνθήκες τοῦ κράτους του. Τὸ δρόμο πού ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσει, δὲν μπορούσε νὰ τὸν χαράζει αὐθαίρετα. Ἐπρεπε νὰ ὑποταχτεῖ στὴν πραγματικότητα καὶ νὰ πολιτευτεῖ σύμφωνα μὲ τις περιστάσεις. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὕτη, δὲν μπορούσε νὰ παραβλέψει τὴ δύναμη τῆς πλουτοκρατίας, πού σιγά - σιγά διαμορφώθηκε σὲ ἄρχουσα τάξη μὲ κέντρο τὴν Ἱερουσαλήμ. Γι' αὐτὸ καὶ προσπάθησε ν' ἀκολουθήσει συμβιβαστικὴ πολιτικὴ.

Παράλληλα, ὁ κρατικὸς συγκεντρωτισμὸς ἐπέβαλε στὰ χρόνια ἐκεῖνα καὶ τὸ θρησκευτικὸ συγκεντρωτισμὸ, μὰ πού, ὅπως εἶπαμε, ἡ θεολογία ἦταν ὁ ἐκφραστὴς τῆς πολιτικῆς, τῆς ἐπιστήμης καὶ γενικὰ κάθε πνευματικῆς ἐκδήλωσης. Αὐτὸ ἦταν ἐπιτακτικὴ

---

1. Ἄμα διαβάσουμε μὲ προσοχὴ τὰ δυὸ βιβλία πού ἔχουν τὸν τίτλο «Σαμουήλ», θὰ θγάλουμε τὸ συμπέρασμα πὼς οἱ φυλετικὲς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑβραίων ἦταν πολὺ μεγάλες στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐγκαθίδρυσης τοῦ βασιλικοῦ θεομοῦ. Οἱ ἀντιθέσεις αὐτὲς εἶναι σχεδὸν ἀγεφύρωτες ἀνάμεσα στὴ φυλὴ Ἰσραὴλ (Βόρειοι) καὶ στὴ φυλὴ Ἰούδα (Νότιοι). Κι αὐτὸ δείχνει πὼς οἱ λαοὶ αὗτοι δὲν εἶχαν ἀκόμα ἔνωθεῖ καὶ κρατοῦσαν τὶς παλιὲς τοὺς ἀντιθέσεις (θρησκευτικὲς, πολιτικὲς, φυλετικὲς), ἄσχετο ἂν τώρα ἄλλες ἦταν οἱ αἰτίες πού τοὺς χώριζαν.

ανάγκη. Σκέφτηκε λοιπόν να φτιάξει στην Ίερουσαλήμ ναό του Γιαχβέ, για να γίνεται ή λατρεία του μόνο στο ναό αυτό, θέλοντας έτσι να κάνει τή γιαχβική θεολογία ὄργανο του κράτους. Τὸ σχέδιό του ὅμως αὐτὸ προκάλεσε ἐξέγερση τῶν γιαχβιστῶν, πού καταλάβαιναν πὼς θὰ τοὺς ἀφαιρούσαν ἕνα σπουδαῖο καὶ ἀκαταμάχητο ὄπλο, γιατί οἱ βασιλικοὶ ἱερεῖς θὰ κανόνιζαν τή λατρεία σύμφωνα μὲ τίς κρατικές ἐντολές, πράμα πού θὰ νόθευε τή γιαχβική θεολογική παράδοση.

Ἡ ἐξέγερση φαίνεται ἦταν μεγάλη καὶ ὁ Δαβὶδ δὲν τόλμησε νὰ προχωρήσει. Τὸ σχέδιό του ὅμως τὸ πραγματοποιοῖησε ὁ γιός του Σολομών (γύρω στὰ 970 - 930), πού θεωρεῖται ἕνας ἀπὸ τοὺς πῖο μεγάλους βασιλιάδες τοῦ Ἰσραήλ. Στὴν ἐποχὴ του τὸ Ἰσραηλιτικὸ Κράτος παρουσίασε μεγάλη ἀκμή. Ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση ὀλοκληρώθηκε μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας καὶ τοῦ ἐμπορίου, ἐνῶ ἡ τοκογλυφία εἶχε ἀπαθλιώσει μεγάλες μάζες τοῦ λαοῦ. Γενικὰ στὴ χώρα τοῦ Ἰσραήλ ἐκδηλώθηκαν ὅλα τὰ φαινόμενα πού παρουσιάζουν οἱ κοινωνίες στὶς ὁποῖες ἡ πλουτοκρατία γίνεται ἀρχουσα τάξη.

Ἄν διαβάσουμε τὸ Α' βιβλίον τῶν Βασιλειῶν, θὰ ἰδοῦμε ἀκόμα πὼς παραμέρισε καὶ σκότισε τὸ νόμιμο διάδοχο τοῦ θρόνου, τὸν ἀδερφό του Ἀδωνία (βλ. Α' Βασιλ. 2, 12 καὶ πέρα) ὕστερ' ἀπὸ ὀργανωμένη συνωμοσία. Ἐπίσης θὰ ἰδοῦμε πὼς ἦταν ἕνας πόρνος, πού εἶχε κάνει τὸ παλάτι χαρέμι ἀπὸ τίς πῖο ὀμορφες ντόπιες καὶ ξένες γυναῖκες κι ἀκόμα κ' ἐκμεταλλεῦτης σκληρός. Στὰ χρόνια του ἀρχισε νὰ γίνεται ὑπερσυγκέντρωση τῆς γῆς σὲ λίγα χέρια. Δώδεκα μεγαλοχτηματίες ἐξουσίαζαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς χώρας, ἐνῶ ὁ πολὺς λαὸς ξεσπιτώθηκε κι ἀναγκάστηκε νὰ δουλεύει στὰ βασιλικά κι ἄλλα χτήματα (βλ. Α' Βασιλ. 4, 6 καὶ πέρα καὶ 9, 23).

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴν κατάσταση αὐτὴ, ἡ τεχνικὴ ἀναπτύχθηκε σημαντικὰ στὰ χρόνια του καὶ τὸ ἐμπόριο ἀπλώθηκε πολὺ μὲ τίς ἀνταλλαγές πού γίνονταν μὲ τίς γειτονικὲς μεγάλες χῶρες καὶ γενικὰ οἱ κοινωνικοπολιτικὲς σχέσεις τοῦ κράτους πῆραν ὀλότελα ἄλλη μορφή.

Ὁ Σολομών μάλιστα, γιὰ ν' ἀπομακρύνει κάθε ἐξωτερικὸ κίνδυνο, ὑπόγραψε συνθήκες συμμαχίας μὲ τοὺς Φοίνικες καὶ τοὺς Αἰ-

γύπτιους και διοργάνωσε τὸ ἐμπόριο κατὰ τρόπο τέτοιο, πού ἔφερε μεγάλα πλούτη στὴν Ἰσραηλιτικὴ πλουτοκρατία.

Θέλοντας ὅμως νὰ σταματήσει ὁ ἐσωτερικὸς ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στοὺς μονοθεϊστὲς γιαχβιστὲς καὶ πολυθεϊστὲς, ἔχτισε, ὅπως εἶδαμε, μεγάλο ναὸ τοῦ Γιαχβὲ στὴν Ἱερουσαλήμ. Ἀλλὰ μέσα στὸ ναὸ στήθηκαν καὶ τὰ λατρεϊκὰ σύμβολα καὶ οἱ θεότητες τῶν ἀντιγιαχβιστῶν κ' ἔτσι ὁ ναὸς τῆς Ἱερουσαλήμ εἶχε οὐσιαστικὰ διπλὴ ὑπόσταση. Μ' ἄλλα λόγια, ὁ Σολομὼν, πού ἦ Ἰσραηλιτικὴ παράδοση τὸν ἀπεκάλεσε σ ο φ ὁ, θέλησε νὰ συμβιδάσει τὶς ἀντιμαχόμενες θρησκευτικὲς ομάδες, καθιερώνοντας ἓνα εἶδος ἀνεξιθρησκείας.

Ἡ φυλετικὴ ἔμως ἀμάχη ἀνάμεσα στοὺς Ἱσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους ἐκδηλώθηκε πολὺ ἔντονα, ὅταν πέθανε ὁ Σολομὼν. Ἡ νότια ἐπαρχία τῆς Παλαιστίνης ἢ Ἰουδαία — εἶχε συγκεντρώσει ὅλο τὸ ἐμπόριο κ' ἔτσι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς αὐτῆς παρουσιάζονταν στὰ μάτια τῶν Βόρειων σὰ γδύστες καὶ ἐκμεταλλευτὲς. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ οἱ ἀντιθέσεις πού παρουσιάστηκαν πῆραν φυλετικὴ μορφή. Οἱ Βορινοὶ δὲν ἤθελαν ν' ἀναγνωρίσουν βασιλέα ἀπὸ τὴν Ἰουδαία, γι' αὐτὸ οἱ ἀντιπρόσωποι ἀπὸ τοὺς Ἱσραηλίτες μαζεύτηκαν καὶ φώναξαν:

«Δὲν ἔχουμε κανένα δεσμὸ (μὲ τὴ χώρα) τοῦ Δαβίδ, οὔτε ἔχουμε καμιὰ κληρονομία πάνω (στὸ θρόνο) τοῦ γιοῦ τοῦ Ἰεσαί. Ἱσραηλίτες, ὁ καθένας στὶς σκηνές σας¹.» (Α' Βασ. 12, 16).

Κι αὐτὸ ἔγινε. Οἱ Ἱσραηλίτες χωρίστηκαν καὶ ἱδρυσαν δικὸν τους κράτος γύρω στὰ 930. Ἀπὸ τότε στὴν Παλαιστίνην ὑπῆρχαν δυὸ βασίλεια, τὸ θόρειο καὶ μεγαλύτερο, πού ὀνομάστηκε θ α - σ ί λ ε ι ο τ ο ὺ Ἰ σ ρ α ή λ, μὲ πρωτεύουσα τὴ Σιχέμ, καὶ τὸ νότιο, πού εἶχε τὸν τίτλο θ α σ ί λ ε ι ο τ ο ὺ Ἰ ο ὺ δ α, μὲ πρωτεύουσα τὴν Ἱερουσαλήμ.

---

1. Τὸ νόημα εἶναι τοῦτο: Ἱσραηλίτες χωριστεῖτε ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους καὶ μείνετε ὅπως πρῶτα στὶς δικές σας σκηνές, τῆς πατρίδος σας, δηλαδὴ κάνετε δικὸς σας κράτος.

Τὸ βόρειο βασίλειο κρατήθηκε ὡς τὸ 722, ἐνῶ τὸ νότιο ὡς τὸ 586. Μέσα στὰ χρόνια αὐτὰ σημειώθηκε ἔντονη πάλη, μὲ ἐπαναστατικές ἐκδηλώσεις. Ἰδεολογικά οἱ ταξικοὶ ἀνταγωνισμοὶ ἐξακολουθοῦν νὰ παρουσιάζονται μὲ θρησκευτικὴ μάσκα. Ὁ ταξικός ἀγῶνας δηλαδὴ ἐκδηλώνονταν μὲ συνθήματα γιανχδικὰ καὶ ἀντιγιανχδικὰ. Ὁ Γιανχβὲ γίνεται ὁ προστάτης τῶν καταπιεζομένων καὶ οἱ Ἐλοχείμ τῆς πλουτοκρατίας. Ἔτσι δημιουργήθηκε μιὰ ἰσχυρὴ ἀντιπολίτευση, πού ἀγωνίζονταν νὰ φέρει στὸν ἴσιο δρόμο τοὺς βασιλιάδες καὶ τοὺς ἐκμεταλλευτὲς γενικά τοῦ λαοῦ. Τὴν ἀντιπολίτευση, τόσο στὸ βόρειο βασίλειο, ὅσο καὶ στὸ νότιο, τὴν ἐκπροσωποῦσαν οἱ λεγόμενοι Προφῆτες. Ἦταν φανατικοὶ γιανχβιστὲς καὶ τὰ κηρύγματά τους τὰ ἀντλοῦσαν ἀπὸ τὸ θεολογικὸ ὄπλοστάσιο τοῦ γιανχβισμού. Οἱ πῖο πολλοὶ ἀπὸ δαύτους στηρίζονταν στὴν πηγὴ Μ καί, μὲ βάση τὶς μωσαϊκὲς παραδόσεις, ἀναπτύσσανε τὴ διδασκαλία τους. Ἀποδοκιμάζοντας τὶς κυβερνητικὲς πράξεις, ἐπικρίνοντας, συμβουλευόντας καὶ νοουθετώντας, μιλοῦσαν σὰν ἀντιπρόσωποι τοῦ Γιανχβέ, γι' αὐτὸ οἱ διαμαρτυρίες καὶ νοουθεσίες τους ἀρχίζαν καὶ τελείωναν μὲ τὴ φράση: τ ἄ δ ε ε ἰ π ε ν ὁ Γ ι α χ β ἔ.

Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ἀκόμα πὼς ὁ γιανχβισμὸς δὲν ἦταν ἐκεῖνα τὰ χρόνια μιὰ θρησκεία μὲ πολὺπλοκο θρησκευτικὸ περιεχόμενο. Ἡ θεολογία του ἦταν πολὺ ἀπλή. Ὁ Γιανχβὲ ἦταν ὁ κυρίαρχος θεὸς, ὁ φανατικὸς προστάτης τῶν ὁπαδῶν του καὶ ὁ ἐχτρὸς τῶν πολυθεϊστῶν. Οὔτε γιὰ μέλλουσα ζωὴ ἔκανε λόγο, οὔτε καὶ γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Οἱ ἠθικὲς ἐντολὲς τῆς γιανχβικῆς θεολογίας ἦταν ἀπλὲς καὶ ρεαλιστικὲς, ἐξυπηρετοῦσαν ἄμεσα τὸ μονοθεϊσμὸ καὶ τίποτ' ἄλλο. Γι' αὐτὸ, πρώτη καὶ βασικὴ ἀρχὴ ἦταν ὁ σκληρὸς πόλεμος ἐνάντια σὲ κείνους πού δὲν πιστεύουν στὴ μονοθεϊστικὴ θρησκεία καὶ δὲν εἶναι πιστοὶ καὶ ἀφοσιωμένοι ὁπαδοὶ τοῦ Γιανχβέ. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ, ὁ γιανχβισμὸς ἐξελίχτηκε σὲ θρησκεία τῶν δυσαρεστημένων, πού, μὴν μπορώντας νὰ τὰ θγάλουν πέρα μὲ τοὺς ἐκμεταλλευτὲς, στήριξαν ὄλες τους τὶς ἐλπίδες στὸν Γιανχβέ.

Ἔτσι, ὁ προφητισμὸς δίνει ὀλότελα ἀπλοϊκὲς λύσεις στὸ κοινωνικὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς του. Ρίχνει τὸ σύνθημα τῆς κ ο ι ν ω ν ι κ ῆ ς δ ι κ α ι ο σ ύ ν η ς, χωρὶς ὁμως νὰ προτείνει

και ανάλογα μέτρα για βασικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Από τις ιδιομορφίες της κοινωνικοοικονομικής ζωής της Παλαιστίνης δεν μπορούσαν, όσο φωτισμένοι στοχαστές κι αν ήταν, να ιδούν την κοινωνική πραγματικότητα σαν αποτέλεσμα των αντιθέσεων που δημιουργήθηκαν από τις καινούργιες παραγωγικές δυνάμεις και τις νέες παραγωγικές σχέσεις. Έβλεπαν τα περασμένα, όπου δεν υπήρχε κοινωνική ανισότητα και μισούσαν το καθεστώς των ημερών τους, για τις αντινομίες και τις αδικίες που έφερνε.

Για την παραπέρα ανάπτυξη της τεχνικής, για την κατάργηση του θεσμού της δουλείας, για το ξαναμοίρασμα της γης, δέ διατύπωναν συγκεκριμένα αιτήματα. Το ιδανικό για το οποίο αγωνίζονται όλοι οι πριν την αιχμαλωσία Προφήτες, από τα γραφτά κείμενα που έφτασαν ως εμάς, είναι: « Γ υ ρ ί σ τ ε σ τ η λ α τ ρ ε ί α τ ο υ Γ ι α χ β έ », που σήμαινε, όχι μόνο μονοπωλιακή λατρεία του Γιαχβέ, αλλά και επιστροφή στον πατριαρχικό κοινοτισμό. Προπαγανδίζοντας το σύνθημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, έννοούσαν να ξαναγυρίσει η Ισραηλιτική και η Ιουδαϊκή κοινωνία στο παλιό σύστημα της πατρίδας.

Οι Προφήτες λοιπόν, όπως και οι άλλοι ιδεολόγοι μεταρρυθμιστές των αρχαίων ασιατικών και μεσογειακών χωρών, καταπολέμησαν τα συμπτώματα της κοινωνικής κακοδαιμονίας και όχι τις βασικές αιτίες. Έβλεπαν την κοινωνική αδικία, έδειχναν συμπτώματα για τους καταπιεζομένους, καταλάβαιναν πως το κακό μπορούσε να φέρει κοινωνικές ανατροπές και καταστροφές, αλλά οι ιδιομορφίες της αγροτικής οικονομίας, που στηρίζονταν κυρίως στο θεσμό της δουλείας, τους έβαζαν παρωπίδες και δεν τους άφηναν να ιδούν κατάματα τις βασικές άφορμες και αιτίες της κοινωνικής άθλιότητας, που τους τρόμαζε και τους έκανε να γράφουν η ν' άπαγγέλλουν ρητορικούς μύδρους ενάντια στους καταπιεστές και γδύστες του λαού. Γι' αυτούς δεν υπήρχε άλλη σωτηρία, παρά να γυρίσουν θεληματικά οι Ισραηλίτες και οι Έβραιοι στις παλιές μορφές της κοινοτικής ιδιοκτησίας, σύμφωνα με τις θρησκευτικοπολιτικές διατάξεις και έντολές του παλιού γιαχβισμού. Γι' αυτό κι ήταν η ύπομνη τους εξαντλούνταν και αναγκάζονταν ν' απειλήσουν τους άδικητές και καταπιεστές, επικαλούνταν τη βοήθεια του Γιαχβέ και «προφητεύανε» πως οι άδικούμενοι θα σωθούν

ἀπὸ ἐξωκοινωνικῆς δυνάμεις, ἀπὸ τὸν Γιαχβὲ ποῦ ἦταν «ὁ θεὸς τῆς δικαιοσύνης»¹.

Συμπέρασμα: Οἱ Προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τοῦ Ἰούδα, ὅσο μεγάλοι ρήτορες καὶ ποιητὲς κι ἂν ἦταν κι ὄση συμπόνια κι ἀνθρωπισμὸ κι ἂν ἔδειξαν γιὰ τοὺς κοινωνικοὺς ἀπόκληρους τῆς ἐποχῆς τους, δὲν κατάλαβαν ὅπως καὶ τόσο ἄλλοι πρὶν καὶ ὕστερ' ἀπ' αὐτοὺς φιλόσοφοι καὶ κοινωνιολόγοι δογματιστές, πὼς οἱ κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι σφιχτοδεμένες μὲ τίς κάθε φορὰ ὑπάρχουσες παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ συνακόλουθα πὼς, ἅμα ἡ κοινωνία ἀποχτήσκει καινούργιες παραγωγικὲς δυνάμεις, οἱ ἀνθρώποι ἀλλάζουν τὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς τους, μὰ ἀλλάζοντας τὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς, ἀλλάζουν καὶ τίς κοινωνικὲς τους σχέσεις. Αὐτοί, ἀντίθετα, ἔβλεπαν τίς ἀθλιότητες τῆς ἐποχῆς τους καὶ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ζητοῦσαν στὴν ἐπιστροφή στὶς περασμένες παραγωγικὲς σχέσεις. Ἔτσι ὁ Γιαχβὲ γι' αὐτοὺς εἶναι σὰ νὰ ποῦμε ἡ ἀτμομηχανὴ τῆς ἱστορίας. Αὐτὸς κανονίζει — ὅπως ἡ Θεῖα Πρόνοια τῶν χριστιανῶν — ὄλη τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη κι αὐτὸς δημιουργεῖ πότε μὲ τοὺς θυμοὺς του, καὶ πότε μὲ τὴ φιλόανθρωπη ἀντίληψή του, τίς κάθε φορὰ δοσμένες κοινωνικὲς καταστάσεις.

---

1. Στὰ αἰτήματα τῆς φτωχολογίᾳς καὶ τῶν προλεταρίων ποῦ ζητοῦσαν καλυτέρευση τῆς θέσης τους καὶ κοινωνικὴ δικαιοσύνη, οἱ γιαχβιστὲς ἀπαντοῦσαν: Ὁ Γιαχβὲ θὰ γίνῃ κυρίαρχος τοῦ κόσμου καὶ θὰ τὸν προσκυνήσουν ὅλοι οἱ βασιλιάδες τῆς γῆς καὶ θὰ γίνουν σ' αὐτὸν ὑποταχτικοὶ οἱ ἄλλοι λαοί:

«Καὶ θὰ ἐλευθερώσῃ τὸν προλετάριο ποῦ στενάζει, καθὼς καὶ τὸ φτωχὸ καὶ τὸν ἀπροστάτευτο. Θὰ ἐλεήσει τὸ φτωχὸ καὶ τὸν προλετάριο ἀπὸ κάθε ἀδικία καὶ δολοπλοκία, θὰ λυτρώσῃ τίς φυγῆς αὐτῶν...» (Ψαλμ. 72, 10-14).

Κι ἄλλο:

«Πλοῦσιοι φτώχαιναν καὶ πείνασαν, ἐκεῖνοι δὲ μὲς ποῦ ἦταν πιτοὶ στὸν Γιαχβὲ, δὲ στερήθησαν ἀπὸ κανένα ἀγαθόν.» (Ψαλμ. 33, 11).

Ὁ προφητισμὸς ἀπ' αὐτὲς τίς «ἀρχές» ξεκινούσε κ' ἔτσι ἔλυνε τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς του!

Γι' αυτό, μέσα στις μεγαλόστομες νοουθεσίες, τις απειλές και τα κηρύγματά τους, ή πάλη των τάξεων μόνο αρνητικά εκφράζεται. Είν' αλήθεια πώς πολλές φορές, όπως θα ιδούμε παρακάτω, έγιναν επαναστάσεις και ή αγροτιά κήρυξε άνοιχτό πόλεμο ενάντια στους γαιοκτήμονες και την πλουτοκρατία των πόλεων. Μά και στις επαναστατικές αυτές εποχές, οι αγροτικές εξεγέρσεις ιδεολογικά στηρίχτηκαν στο γιαχβισμό. Οι δολοφονίες και οι σφαγές δικαιολογήθηκαν άπ' τους Προφήτες σαν ξέσπασμα της όργης του Γιαχβέ.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο   Τ Ε Τ Α Ρ Τ Ο

Κοινωνική διαφοροποίηση και οι πρώτες αγρότικες επαναστάσεις

Τὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Σολομώντα εἶναι τὰ χρόνια τῆς μεγάλης ἀκμῆς τοῦ Ἰουδαϊκοῦ καὶ Ἰσραηλιτικοῦ Κράτους. Οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχτροὶ δὲν ἀπειλοῦσαν τὸν Ἰσραὴλ καὶ ἡ εἰρήνη καὶ ἡ ἡσυχία φαίνονταν πῶς θὰ βαστοῦσε χρόνια (βλ. Β' Σαμ. 7, 1 καὶ πέρα καὶ Β' Βασιλ. 5, 5 καὶ πέρα). Στὴν Παλαιστίνη ἔρχονταν ἀσῆμι καὶ χρυσάφι πολὺ, καθὼς καὶ ἄλλεςπραματείες καὶ ὁ Σολομὼν εἶχε ἀναπτύξει ἀνταλλαχτικὲς σχέσεις μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Φοινίκη. Εἶχε μάλιστα φτιάξει καὶ στόλο, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν τοῦ κράτους του. Τὴν πολιτικὴ του τὴν ἀκολούθησαν καὶ οἱ ὕστερ' ἀπ' αὐτὸν βασιλιάδες. Ἐγίναν πόλεμοι μὲ τὴν Ἐδῶμ (9ος καὶ 8ος αἰώνας), γιὰ τὴν ἐξασφάλιση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου.

Μὰ πρὶν μιλήσουμε γιὰ τὸ ἐμπόριο, ἄς ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὴν παλιὰ ἱστορία τῆς Παλαιστίνης, γιὰ νὰ ἰδοῦμε, συμπληρώνοντας τὰ ὅσα εἶδαμε πρὶν πάνω, ποιά ἦταν ἡ μορφή τῆς οἰκονομίας τῆς ἐκεῖνα τὰ χρόνια καὶ ποιά ἦταν τὰ βασικὰ προϊόντα τῆς.

Ἀπὸ τίς πηγές πού ἔχουμε, ξέρουμε πῶς ἦταν καὶ εἶναι μιὰ χώρα μᾶλλον ἀγροτικὴ. Ἡ γεωγραφικὴ τῆς ὁμοῦς θέση, ὅσο καιρὸ δὲν ἀντίκρυζε τίς ἐξαπλωτικὲς τάσεις τῶν μεγάλων γειτονικῶν τῆς χωρῶν, τὴν ἔκανε γεφύρι καὶ σταυροδρόμι γιὰ τίς ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές. Αὐτὸς τῆς ὁ ρόλος τῆς ἔδωκε σπουδαία ἀνάπτυξη γιὰ μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ. Οἱ πόλεις τῆς μεγάλωσαν σὲ πληθυσμὸ καὶ οἱ ἀνταλλαγές ἀρχισαν νὰ γίνονται σὲ μεγάλη κλίμακα.

Ἐξδὸν ἀπὸ τὴ Σιχέμ καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες μικρὲς πόλεις, ὅπου γίνονταν ἀγοραπωλησίαι (βλ. Ἀριθ. 32, 41· Κριτ. 10, 4· Δευτερ. 3, 19). Ἡ χειροτεχνία ὁμοῦς ἀναπτύχθηκε

πιό πολύ στις μεγάλες πόλεις και μάλιστα στην Ίερουσαλήμ, όπου χτίζονταν μεγάλα σπίτια και φτιάχνονταν είδη πολυτελείας για τους πλούσιους (βλ. Α' Βασιλ. 6, 1 και πέρα' 7, 1 και πέρα). Οί βασιλιάδες έφεραν τεχνίτες από την Τύρο (Β' Σαμ. 5, 11 και Α' Βασιλ. 5, 25) και αυτοί χρησίμεψαν σά δάσκαλοι στους ντόπιους Ίσραηλίτες και Έβραίους¹. Μά βάση της οικονομίας ήταν ή άγροτική και χτηνοτροφική παραγωγή².

Η άμπελοργία σιγά - σιγά αναπτύχτηκε πολύ. Σύντα βγάζαν πολλά, καρύδια επίσης, καθώς και άλλους καρπούς, γιατί υπήρχαν πολλά ήμερα δέντρα³. Δεύτερο προϊόν ύστερ' από τó κρασί έρχονταν τó λάδι. Επίσης και σιτάρι έβγαζε ή χώρα άρκετό⁴.

Έξ αίτίας που υπήρχαν δάση και πολλά λειβάδια, αναπτύχτηκε, όπως είπαμε, σημαντικά και ή χτηνοτροφία. Όρισμένες μάλιστα περιοχές ζούσαν από τή χτηνοτροφία, όπως και στον παλιό καιρό⁵.

Δημιουργήθηκαν λοιπόν δλοι οί δροι, για ν' αναπτυχτεί παράλληλα και τó έμπόριο.

Άπό τις βιβλικές πηγές μαθαίνουμε πώς ή πρώτη μορφή του έμπορίου ήταν οί ανταλλαγές άγροτικών προϊόντων με τις γειτονικές χώρες Φοινίκη, Αίγυπτο και Συρία⁶. Με τούς πολέμους δ-

---

1. Φυσικά ή τεχνική δέν ξεπέρασε τά πλαίσια της χειροτεχνίας. Ό θεσμός της δουλείας στάθηκε για δλους τούς λαούς της αρχαιότητας ή τροχόπέδη στην παραπέρα ανάπτυξη της τεχνικής. Έξον από τις παραπάνω παραπομπές για τήν ανάπτυξη της χειροτεχνίας, βλέπε ακόμα και Α' Βασιλ. 7, 14· Έξοδ. 31, 4· 35, 32 - 35· Κριτ. 14, 12 - 13· Παροιμ. 31, 13 και πέρα.

2. Για τήν ανάπτυξη της χτηνοτροφίας βλ. Γέν. 37, 2· 12, 14· Κριτ. 4, 19· 5, 25 και Α' Σαμ. 12, 1 και πέρα.

3. Για τήν άμπελοργία, τή δεντροκαλλιέργεια κλπ. βλ. Λευτ. 26, 3 και πέρα· Κριτ. 9, 13 και πέρα· 10, 27· Άσμα άσμ. 6, 11· Ήσ. 16, 9 και πέρα· Ίερ. 25, 30· Όσ. 14, 17. Έβγαζαν και ένα είδος ρακί, τó πιστό σίκερα. Βλ. Ίησ. Ν. 24, 13.

4. Λευτ. 19, 9 και πέρα· Ψαλμ. 65, 13· Ρούθ, 2, 1 και πέρα· 3, 1 και πέρα· Όσ. 14, 7.

5. Βλ. Α' Σαμ. 17, 34 και πέρα· 25, 2 και πέρα· Δευτερ. 3, 19· 22, 10· Ψαλμ. 65, 12· Όσ. 13, 4· Ήσ. 30, 23 και πέρα.

6. Οί μεγάλες έμπορικές - ανταλλαχτικές άρτηρίες ήταν οί πόλεις Μεγικεντώ και δ κάμπος Γεζοριέλ.

μως, πού ἔκανε ὁ Δαβίδ, ἄνοιξε τὸ δρόμο πρὸς τὴ Δαμασκὸ καὶ τὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα. Οἱ ἀνταλλαγές φυσικά δὲ γίνονταν στὴν ἀρχὴ μὲ χρῆμα, ἀλλὰ πρᾶμα μὲ πρᾶμα. Ἀργότερα, στὰ χρόνια τοῦ Σολομώντα, πού ἄνοιξε τὸ δρόμο πρὸς τὴ Φοινίκη, τὸ ἐμπόριο τῆς Παλαιστίνης πῆρε πρὸς μεγάλη ἀνάπτυξη¹. Ὁ Σολομὼν ἔφτιαξε λιθοστρωτους δρόμους, ἔβαλε σὲ διάφορα σημεῖα φορατζήδες γιὰ νὰ φορολογοῦν τοὺς ἐμπόρους καὶ ἐνίσχυσε τοὺς σιτοπαραγωγούς καὶ ἐλαιοπαραγωγούς, καθὼς καὶ τὴν ἀμπελοργία. Ἡ Γαλιλαία ἔγινε ἡ σιταποθήκη τῆς Παλαιστίνης καὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀνταλλαγῶν, παρουσιάστηκε ἡ ἀνάγκη τὸ Ἰσραηλιτοεβραϊκὸ Κράτος ν' ἀποχτήσει νόμισμα δικό του. Μὲ βάση λοιπὸν τὸ βαβυλωνιακὸ καὶ τὸ φοινικικὸ, ἔκοψε δική του μονέδα ὁ Σολομὼν, πού εἶχε τὴν ἴδια ἀξία πού εἶχαν καὶ τὰ νομίσματα τῶν γειτονικῶν του χωρῶν. Ἔτσι, οἱ ἀνταλλαγές εὐκολύνθηκαν πολὺ, ἀλλὰ συνακόλουθα καὶ ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση ἔφερε μεγάλες ἀλλαγές στὴν Παλαιστίνη. Οἱ ἀγροτικὲς περιοχὲς ὑποτάχτηκαν στὶς πόλεις καὶ κυρίως στὴν Ἱερουσαλήμ. Τὸ χειρότερο ὅμως ἦταν πού γίνονταν εἰσαγωγές εἰδῶν πολυτελείας γιὰ τὴ νέα ἀριστοκρατία τοῦ χρήματος, γι' αὐτὸ γίνονταν μεγάλες ἐξαγωγές γεωργικῶν προϊόντων. Ἔτσι, οἱ ἀγροτικὲς καὶ λαϊκὲς μάζες ἄρχισαν ν' ἀντικρύζουν πολλὰ προβλήματα. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἡ ἐξαγωγή ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ γεωργικὰ προϊόντα τῆς Παλαιστίνης πουλοῦντανε στὸ ἐξωτερικὸ, ὄχι ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς παραγωγούς, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἔφερε πολὺ χρῆμα, πού τὸ μάζεψαν οἱ πλουτοκράτες, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ ἀπλώθηκε φτώχεια καὶ σὲ μερικὰ χρόνια τὸ παλαιστινιακὸ νόμισμα ξέπεσε καὶ τὰ προϊόντα ὑπερτιμήθηκαν.

Ἡ οἰκονομία τῆς Παλαιστίνης σιγά - σιγά ἐξελίχτηκε σὲ παρασιτική. Παρὰ τίς μεγάλες ἀνταλλαγές, ὁ ρόλος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου ἦταν μᾶλλον μεσιτικὸς. Στὸν ἐμπορομεσιτικὸ αὐτὸ ρόλο

---

1. Δάσκαλοι τῶν Ἑβραίων καὶ τῶν Ἰσραηλιτῶν στὸ ἐμπόριο στάθηκαν οἱ παλαιοὶ κάτοικοι τῆς Παλαιστίνης, οἱ Χαναναῖοι. Ἐπειδὴ ὅμως, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο μὲ τίς ἀγοραπωλησιές του καὶ τὰ κερδοσκοπικὰ του τεχνάσματα ἔφερνε τὴ φτώχεια στοὺς μικροὺς καὶ μεσαίους παραγωγούς, οἱ Προφῆτες μισοῦν τοὺς ἐμπόρους καὶ κατακρίνουν κάθε εἶδους κερδοσκοπία.

ειδικεύτηκαν τόσο πολύ οι έμποροι τής 'Ιερουσαλήμ και τών άλλων πόλεων, ώστε τούς έδωκε τις δυνατότητες άργότερα (στά χρόνια τής αίχμαλωσίας και τής διασποράς) νά γίνουν οι πρώτοι έμποροι τής Κοντινής 'Ανατολής και τής μεσογειακής λεκάνης.

*Έτσι, ξέσπασε μιá τρομερή κρίση πού βάσταξε χρόνια. Οι άγροτικές μάζες ξεκληρίστηκαν. Στο άναμεταξύ πάρθηκαν διάφορα μέτρα, χωρίς όμως κανένα αποτέλεσμα, γιατί αναπτύχθηκε ή κερδοσκοπία και όργιαζε ή τοκογλυφία. Το αίσθημα του άτομικισμού κυριαρχούσε μέσα στά εύπορα στρώματα του πληθυσμού και ή κοινωνική άνισότητα δλο και πλάταινε, με δλα τά έπακόλουθά της.

*Ο Σολομών, μπροστά στην κρίση αυτή¹, δέ διστάζει νά πάρει δάνειο με βαρείς όρους από το βασιλιά τής Φοινίκης Χιράμ και, όταν δέν μπόρεσε νά τó πληρώσει, φορολογεί άγρια τούς άγρότες και στο τέλος αναγκάζεται νά παραχωρήσει μιá λωρίδα έδαφος στο Χιράμ. Η κατάσταση αυτή, πού κρατιόντανε με την τρομοκρατία, δημιούργησε δλους τούς όρους για ν' άρχισει ή συγκέντρωση τής άγροτικής ιδιοκτησίας στα χέρια τών τοκογλύφων και κερδοσκόπων, πού αποτελούσαν την παλατιανή φατρία.

*Από τά χρόνια του Σολομώντα και δώθε διαμορφώνονται όριστικά οι τάξεις μέσα στην Παλαιστίνη. Γύρω στο βασιλέα και ένα μ' αυτόν είναι οι μεγάλοι γαιοκτήμονες. Άπ' αυτούς θγαίνουν οι στρατηγοί και οι άνωτεροι κρατικοί υπάλληλοι. Αυτοί αποτελούν τή βάση τής κυρίαρχης τάξης. Κοντά σ' αυτούς μιá άλλη ομάδα, το νέο ιερατείο (=οί θρησκευτικοί λειτουργοί), έχουν μερίδιο από την έκμετάλλευση και καταπίεση τής λαϊκής μάζας. Άλλο στρώμα τής κυρίαρχης τάξης είναι ή πλουτοκρατία (έμποροι, τοκογλύφοι). *Υστερα έρχονται οι άγρότες (οί άμ-χαάρετς)² και κάτω - κάτω ήταν οι κοινωνικοί απόκληροι, οι νταλλάθ άμ-χαά-

---

1. *Ο Σολομών έκανε τις πιό μεγάλες σπατάλες. Καταξόδεψε δλο το απόθεμα από χρυσάφι και άσήμι πού είχε το δημόσιο ταμείο, για νά φτιάξει έργα πολυτελείας, πού ικανοποιούσαν την καλοπέραση και το ξεφάντωμα του χαρεμιού του και τής πλουτοκρατικής κλίμακας του.

2. *Από τις πηγές τής Βίβλου μαθαίνουμε πώς οι άμ-χαάρετς άρχίζουν ν' άπασχολούν το κράτος από το 693. *Όσο και από πολύ πιό πριν όπνήχαν και έπαιζαν ρόλο στην κοινωνική ζωή τής Παλαιστίνης.

ρετς (οί ἀχτήμονες, οί προλετάριοι¹).

Όσο περνοῦν τὰ χρόνια, τόσο οί ἀμ-χαάρετς ξεκληρίζονται καί γίνονται νταλλάθ ἀμ-χαάρετς.

Ἐνώ οί κάμποι ἔβγαζαν σιτάρι καί γενικά οί ἀγροτικές περιοχές διάφορα προϊόντα (κρασί, λάδι, σῦκα κλπ.), καθὼς καί χτηνοτροφικά (ἀρνιά, κατσίκια, μαλλιὰ, γάλα, τυριά), οί ἀγρότες δυστυχοῦσαν. Δέν πέρασε πολὺς καιρὸς καί οί δουλευτάδες ἀρχισαν νὰ ὑποφέρουν, νὰ πεινοῦν καί νὰ θεωροῦν κατάρτα τῇ δουλειᾷ. Ἐσπερναν καί δὲ θέριζαν. Πήγαιναν τίς ἐλιές στὰ λιοτριβεῖα καί τὸ λάδι τοὺς τὸ ἔπαιρναν ἄλλοι. Ἐβγαζαν τ' ἀμπέλια τοὺς σταφύλια καί ὁ μούστος πήγγαινε στ' ἀφεντικά. Ἐκεῖ ποὺ ἔπρεπε νὰ βασίλευει ἡ χαρὰ καί τὸ γέλιο, βασίλευε ἡ δυστυχία, ἡ βαρυνκομιὰ καί τὸ κλάμα².

Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἔφερε φυσικὰ ἀντιθέσεις, ἀνακατωσοῦρες, ἐξεγέρσεις καί δημιουργήσε τοὺς ὄρους γιὰ πολλὰς ἐπαναστατικὰς ταραχές.

Οἱ βιβλικὲς πηγές, ὅσο κι ἂν κάνουν λόγο γιὰ τὴ θρησκεία τοῦ Γιαχβέ, ὥστόσο μᾶς δίνουν ἀρκετὰ στοιχεῖα, γιὰ νὰ σχηματίσουμε μιὰ ξεκαθαρισμένη ἰδέα γιὰ τίς κοινωνικὰς ἀντιθέσεις τῆς τοτινῆς ἐποχῆς καί τὴ μορφή τῆς οἰκονομίας στὴν πρὸ τῆς αἰχμαλωσίας περίοδο. Ἄν λοιπὸν τίς μελετήσουμε προσεχτικά, θὰ ἴδουμε πῶς οἱ κυριότερες ἐξαγωγὲς ἦταν σιτάρι, μέλι, βάλσαμο καί κανελόλαδο (Ἰεζ. 27, 17-27), ἐνῶ οἱ εἰσαγωγὲς ἦταν σμάραγδο, πορφύρα, κεντήματα, ὄσσοι, κοράλλια, ἀχάτης, ἄσπρα μαλλιὰ, σιδερικά, καλάι, μυρωδικὰ, πολύτιμα ὑφάσματα, ἀκόμα καί ἀρνιά καί τραγιά. Ἡ Συρία, ἡ Αἴγυπτος, ἡ Φοινίκη ἦταν οἱ χώρες ποὺ ἔστελναν τὰ παραπάνω εἶδη στὴν Παλαιστίνη.

Ὅπως βλέπουμε, ἐνῶ ἔβγαιναν στὸ ἐξωτερικὸ ἀγροτικὰ προϊόντα ποὺ ἦταν πρώτης ἀνάγκης, ἔρχονταν ἀπ' ἐξω εἶδη κυρίως πολυτελείας γιὰ τοὺς μεγαλοκτηματίες καί τοὺς πλούσιους ἀρχοντάδες, ποὺ μένανε καί γλεντοκοποῦσαν στίς πολιτεῖες. Αὐτὸ, ὅπως θὰ ἴδουμε παρακάτω, εἶχε βαριὰς συνέπειες γιὰ τίς λαϊκὰς

1. Οἱ Ο' τῇ λέξει ἀμ-χαάρετς στὰ ἑλληνικὰ τὴ μεταφράζουν: λαὸς τῆς γῆς, ἐνῶ τῇ λέξει νταλλάθ ἀμ-χαάρετς: πτωχοὶ τῆς γῆς, δηλ. ἀχτήμονες.

2. Βλ. Ψαλμ. 126, 5-6· Ἦσ. 16, 9 καί πέρα καί 33, 9· Ἰερ. 25, 30.

μάζες.

Μά και κάτι άλλο πρέπει να σημειώσουμε εδώ, για να συμπληρώσουμε την παραπάνω εικόνα. Οί εξαγωγές γίνονταν σέ θάρος του λαϊκού πληθυσμού. Όπως και τώρα, ύπηρχαν και τότε χίλιοι τρόποι τά προϊόντα τής γής να πηγαίνουν στήν αγορά, άλλα να κερδίζουν από τις αγοραπωλησίες όχι οί παραγωγοί τους, παρά οί εμπόροι και γενικά οί πλουτοκράτες. Κοντά σ' αυτά, άρχισε να γίνεται έντατική και καταστροφική έκμετάλλευση δλης τής αγροτικής περιοχής. Κανένα μέτρο δέν παίρνονταν για να λιπαίνεται ή γής. Οί μεγαλοϊδιοχτήςτες για τό μόνο πού νοιάζονταν ήταν να δουλεύουν πολύ οί δουλευτάδες.

Μά ένω ή γεωργία ξμπαινε σιγά - σιγά σέ μιá κρίση πού δέν είχε διέξοδο, καταστρέφονταν και τά μεγάλα δάση τής Παλαιστίνης. Χρειάζονταν ξυλεία για να φτιάχνουν έπιπλα για τά σπίτια και τά παλάτια πού έχτιζαν κι ακόμα γίνονταν μεγάλη εξαγωγή στή Φοινίκη κι άλλου, για να μπαίνουν εΐδη πολυτελείας. Άπ' άλλες τουτες τις αιτίες οί αγροτικές περιοχές φτώχαιναν και στίς πόλεις πλήθαιναν οί άνεργοι και πεινασμένοι¹.

Μιά πού οί ανταλλαγές πήραν τέτοια έκταση, και ή έξωτερική πολιτική είχε εξαπλωτικές τάσεις. Γι' αυτό και δέν άργησαν να κάνουν την πολιτεία Έλάτ στόν άραβικό κόλπο σκάλα του έμπορίου τους. Άπ' αυτήν έρχονταν τó χρυσάφι τής Όφίρ και άποικιακά από τις Ίνδίες. Οί βασιλιάδες Ίωσαφάτ, Ίωράμ, Άμών, Ίωσίας άγωνίστηκαν να κρατήσουν τόν άραβικό κόλπο τής Άκάβα, μά άργότερα έχασαν τόν έμπορικό αυτό σταθμό και ή Έλάτ πέρασε στά χέρια του βασιλιά τής Συρίας Ρεσίν (Β' Βασ. 16, 6).

Τήν άκμή λοιπόν του Ίσραηλιτικού Κράτους τηνε διαδέχθηκε ή παρακμή, άμα δημιουργήθηκαν οί ανάλογες έσωτερικές συνθήκες πού έφεραν σέ άδιέξοδο την Ισραηλιτική και Ιουδαϊκή κοινωνία. Άπό τά χρόνια αυτά και δώθε οί λαϊκές μάζες νοσταλγούν την παλιά έποχή του νομαδικού βίου και του πατριαρχικού κοινοτισμού, πού άντανακλούνταν στά παλιά τραγούδια του Ίσραήλ και γενικά στίς παλιές παραδόσεις του.

---

1. Βλ. για την καταστροφή των δασών και την εξαγωγή τής ξυλείας Ήσ. 33, 9· Ίεζ. 27, 6· 27, 83-36· Ζαχ. 11, 2.

Ἄπ' ὅσα λοιπὸν εἶπαμε ἴσαμε δῶ, γίνεται φανερὸ πὼς με τῇ δημιουργίᾳ ἐμπορευματικῆς ἀνταλλαχτικῆς οἰκονομίας ἢ κοινωνικῆ διαφοροποίησης πῆρε μεγαλύτερη ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξη καὶ συνακόλουθα οἱ κοινωνικὲς διακρίσεις ἀρχισαν νὰ γίνονται ἀγεφύρωτες. Τὰ μεγάλα ἐμπορικὰ κέρδη μαζεύονταν στὰ χέρια τῆς νέας πλουτοκρατίας καὶ δημιουργοῦσαν τοὺς δρους γιὰ νὰ ὀργιάζει ἢ τοκογλυφία σὲ ὄφρος τῶν μικροαγροτῶν, πού ὀλοένα ξέπεφταν καὶ κατανοῦσαν ἀχτήμονες καὶ δοῦλοι. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πάλι μεριά, μέσα στὶς πόλεις καὶ κυρίως τὶς μεγάλες, ὅπως ἦταν ἡ Σαμάρεια, ἡ Ἱερουσαλήμ, ἀρχισε νὰ ἐμφανίζεται τὸ ἀνεργο πλῆθος τῶν κατεστραμμένων καὶ ξεπεσμένων ἀγροτῶν καὶ μικρονοικοκυραίων. Ὅπως στὶς ἀγροτικὲς περιοχές, ἔτσι καὶ στὶς πόλεις, οἱ φτωχοὶ δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ὑπηρετοῦν στὸ στρατὸ καὶ νὰ παίρνουν μέρος στὶς πολιτικὲς ὑποθέσεις τῆς χώρας, γιὰ τὴν μάζα αὐτὴ δὲν εἶχε πολιτικὰ δικαιώματα, ἐνῶ στὸ ἀναμεταξὺ ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας ὄλο καὶ πὺδ πολὺ ἀπλώνονταν καὶ γίνονταν τροχοπέδη στὴν παραπέρα τεχνικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξη τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ καὶ Ἰουδαϊκοῦ Κράτους. Ἐξ αἰτίας πού οἱ μικροκαλλιεργητὲς δυστυχοῦσαν καὶ ξέπεφταν, οἱ τοκογλύφοι ὄχι μόνο θησαύριζαν, ἀλλὰ καὶ ἔριχναν στὴν ἀρπάγη τῆς δουλείας μεγάλες μάζες. Τὰ δάνεια γίνονταν ὄχι μόνο σὲ χρῆμα, ἀλλὰ καὶ σὲ εἶδη. Οἱ πλούσιοι δάνειζαν χρῆμα στοὺς μικροαγρότες κι ἀκόμα ἔδιναν καὶ τὸ σπόρο κι ἄλλα ἀγροτικὰ εἶδη. Ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ δανεισμοῦ πάντα ἦταν καταστρεφτικὸς γιὰ κείνους πού δανεῖζονταν καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ πὼς ἦταν καὶ ἡ κυριότερη πηγὴ τῆς κοινωνικῆς ἀπαθλίωσης, πού ἔσπρωξε ὄχι μόνο τὸν Ἰσραήλ, ἀλλὰ καὶ ὄλο τὸν ἀρχαῖο κόσμο στὴν καταστροφή καὶ τὸ ἀδιέξοδο. Οἱ μεγάλες ἀγροτικὲς ἰδιοκτησίαι, ἐνῶ ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά δημιούργησαν μιὰ παρασιτικὴ τάξη πού ζοῦσε μέσα στὴν κραιπάλη, τῇ χλιδῇ καὶ τὴν ἀχαλίωτη σπατάλῃ τῶν κοινωνικῶν ἀγαθῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔφεραν σὲ ἀπόγνωση μεγάλες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ, πού δυστυχοῦσαν, πεινοῦσαν κι ἀντίκρυζαν ὄλοχρονὸς τὴν ἀθλιότητα καὶ τὴν ταπεινώση¹ ἐνῶ, ἀνάμεσα στοὺς πλούσιους καὶ τὸ προλεταριάτο, οἱ δοῦ-

1. Γ' Βασιλ. 4, 17· 9, 23 Ἄμ. 2, 6 καὶ πέρα καὶ 8, 4 Ἦσ. 8, 18 καὶ 5, 8-10· Μιχ. 2, 2.

λοι κάτω από φριχτές συνθήκες ήταν ή καθαυτό παραγωγική τάξη, πού, όπως οί συνάδελφοί τους στις άλλες μεσογειακές και ασιaticκές χώρες, ύφαιναν τὸ σάβανο τοῦ ἀρχαίου κόσμου, με τὸ νὰ γίνονται ἐμπόδιο στὴν παραπέρα ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἀρχαίας κοινωνίας.

Ὅσο κι ἂν ὁ Σολομὼν βασίλευσε σὲ μιὰ περίοδο μεγάλης ἀκμῆς τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Κράτους δὲν ἔλειψαν στὰ χρόνια του οἱ ἐσωτερικοὶ ταξικοὶ ἀνταγωνισμοί. Μὲ τὸ νὰ θέλει νὰ συμβιδάσει τὸν πολυθεϊσμὸ με τὸ γιαχβισμὸ — πολιτικὴ πού τοῦ τὴν ἐπέβαλαν οἱ ἔμποροι καὶ οἱ μεγαλογαιοχτήμονες — εἶχε δυσαρεστήσει τὰ μεγάλα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, πού τὸν ἔβλεπαν νὰ συμπαθεῖ καὶ νὰ συνεργάζεται με τοὺς καταπιεστὲς τοῦ λαοῦ. Ἐπίσης καὶ ἕνα μέρος τῆς ἀρχουσας τάξης, πού ζητοῦσε νὰ νομιμοποιηθεῖ ἡ τοκογλυφία καὶ νὰ μποῦν μεγαλύτερα θάρη στὶς λαϊκὲς μάζες ἀντιδρούσε στὴ συμβιβαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Σολομῶντα.

Ὁ Σολομὼν, εἶν' ἀλήθεια πὼς προσπάθησε νὰ συμβιδάσει τίς ἀντιθέσεις καὶ νὰ προλάβει κάθε ἐξέγερση. Μὰ δὲν τὰ κατάφερε νὰ σταματήσῃ τὸν ταξικὸ ἀνταγωνισμὸ καὶ νὰ φέρῃ τὴν ἡσυχία. Κι ὅσο περνοῦσε ὁ καιρὸς, τόσο γίνονταν ὄργανο τῶν τοκογλύφων καὶ τῶν γαιοκτημόνων, παίρνοντας καταπιεστικὰ μέτρα σὲ θάρος τοῦ λαοῦ.

Ὅσotόσο ἡ ἐναντία του ἀντιπολίτευση ἦταν πάντα ἰσχυρὴ καὶ χρόνο με τὸ χρόνο δυνάμωνε ἀκόμα πιὸ πολύ. Ἡ μανία τοῦ πλουτισμοῦ ἔκανε τὴν ἀρχουσα τάξη ὀλοένα καὶ πιὸ ἀπαιτητικὴ. Ἔτσι, ὁ Σολομὼν στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἀναγκάστηκε νὰ ὑποκύψει στὶς ἀξιώσεις τῶν τοκογλύφων καὶ τῶν ἐκμεταλλευτῶν τοῦ λαοῦ, πού ζητοῦσαν ἐπίσημη σὰ νὰ ποῦμε ἀναγνώριση τῆς πολυθείας, μὰ πού ὁ Γιαχβὲ ἦταν ὁ θεὸς προστάτης τῆς φτωχολογίας καὶ γενικὰ τῶν καταπιεζομένων. Ἡ Βίβλος λέει πὼς οἱ γυναῖκες του, πού ἦταν ξένες, τὸν ἔκαναν ν' ἀλλαξοπιστήσῃ (βλ. Γ' Βασιλ. 11, 4). Αὐτὴ ὅμως ἡ δικαιολογία εἶναι ὀλότελα ἀπίθανη. Ὁ Σολομὼν θρέθηκε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά μπροστὰ στὴν πίεση τῆς ἀρχουσας τάξης κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀντίκρυζε τὴν ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση τῶν λαϊκῶν μαζῶν (Α' Βασιλ. 11, 26 καὶ 11, 31, 33). Ὁργανώθηκε μάλιστα κ' ἐπανάσταση, με ἐπικεφαλῆς τὸν Ἱεροδοάμ. Ὁ κύριος ὡστόσο ὑποκινητὴς καὶ ἀρχηγὸς τῆς φτωχολογίας

ήταν ο Προφήτης Ἀχία, πού κατάγονταν ἀπό τή Σηλώ, δηλαδή ἀπό τὸ τότε κέντρο τοῦ γιαχβισμού. Οἱ ταξικοί ἀνταγωνισμοὶ εἶχαν φέρεи στή μέση καὶ τίς καλιές φυλετοθηρησκευτικὲς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους. Ὁ Ἀχία στήν ἀντικολιτευτικὴ καὶ ἐξεγερτικὴ του προσπάθεια προπαγάνδιζε τὸ χωρισμὸ τοῦ Κράτους (Α΄ Βασιλ. 11, 31, 33).

Ἀπὸ τὰ χρόνια αὐτὰ ἄρχισε ν' ἀναπτύσσεται μίσος ταξικό. Πλούσιοι καὶ φτωχοὶ δὲ χωνεύονταν. Δὲ θέλει ρώτημα πὼς οἱ ἀμ-χαάρετς ἀποτελοῦσαν τὴ μεγάλη μάζα πού ὑπέφερε καὶ δυστυχοῦσε. Ἡ κατάσταση αὐτὴ δημιούργησε μὲ τὸν καιρὸ ἐπαναστατικὴ ψυχολογία μέσα στήν τάξη τῶν ἀμ-χαάρετς καί, ὅταν τὸ κακὸ παράγινε, ἡ ταξικὴ πάλη πῆρε ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα.

Ἀπὸ τίς βιβλικὲς πηγὲς ξέρουμε πὼς στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Σολομώντα, ξέσπασε μιὰ μεγάλη ἐπανάσταση. Ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ εἶναι ἴσως ἡ πρώτη μεγάλη ἐξέγερση πού ἔχει καθαρὰ ταξικὸ χαρακτήρα.

Ὅσο κι ἂν τὰ συνθήματά της ἦταν θρησκευτικὰ — πάλη γιαχβιστῶν καὶ πολυθεῖστῶν —, συγχρούστηκαν δυὸ ἀντίθετες κοινωνικὲς τάξεις, ἡ πλουτοκρατία καὶ ἡ ἀγροτιά. Στὴν ἀρχὴ ἡ νίκη ἦταν μὲ τὸ μέρος τῶν γιαχβιστῶν — τοῦ λαοῦ. Ὁ Σολομὼν ὁμως εἶχε στὰ χέρια του τὴν κρατικὴ μηχανὴ καὶ πολὺ στρατὸ κ' ἔτσι οἱ ἐπανάστατες δὲν τὰ κατάφεραν νὰ ἐπικρατήσουν καὶ ὁ Ἱεροβοὰμ ἀναγκάστηκε γιὰ κάμποσα χρόνια νὰ ἐκπατριστεῖ στήν Αἴγυπτο, μαζί μὲ πολλοὺς ἄλλους ἀπ' τοὺς ὄπαδούς του. Τότε ἦταν πού ὁ Σολομὼν προσχώρησε στὸν πολυθεϊσμὸ. Ὅστερα ὁμως ἀπὸ μερικὰ χρόνια ὁ Σολομὼν πέθανε καὶ τὸ κράτος αὐτὴ τὴ φορὰ — γύρω στὰ 930 — χωρίστηκε σὲ δυὸ βασίλεια. Εἶναι φανερὸ πὼς στὴ μεγάλη τους πλειοψηφία τὰ δυὸ κράτη ἀποτελοῦνταν τὸ ἓνα ἀπὸ τοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους. Ὁ χωρισμὸς τῆς Παλαιστίνης σὲ δυὸ κράτη, ὅπως εἶδαμε στὸ παραπάνω κεφάλαιο, δικαιολογήθηκε ἀπ' τὴ μιὰ μεριά ὡς ἀποτέλεσμα τῆς φυλετικῆς ἀμάχης καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἦταν ὁ ἐπιλογὸς τῆς ἀντίθεσης τῆς ἀγροτιᾶς μὲ τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο, πού τὴν ἔδρα του στήν Ἱερουσαλήμ¹. Οἱ Βόρειοι (Ἰσραηλίτες), πού ἀναγνώρισαν

1. Ὁ Σολομὼν μὲ τίς ἐμπορικὲς του σχέσεις μὲ τὴ Φοινίκη καὶ τὴν Αἴ-

βασιλέα τους τὸν Ἱεροβοάμ, δῆλωσαν καθαρὰ πὼς χωρίζονται ἀπὸ τοὺς Νοτίους (Ἰουδαίους), γιατί ὁ Σολομών εἶχε ἐπιβάλει βαριοὺς φόρους καὶ ἡ ζωὴ τους ἦταν ἀβάσταχτη ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση (βλ. Α' Βασιλ. 12, 1 καὶ πέρα).

Ἐκεῖ ποὺ ἔφτασαν τὰ πράματα, μὲ τὴν ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Σολομώντα, οἱ Βόρειοι κατάλαβαν πὼς δὲν εἶχαν κανένα συμφέρο νὰ ὑποστηρίξουν τοὺς Ἰουδαίους καὶ νὰ θρῖσκονται κάτω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐπιρροή τῶν Ἱεροσολυμιτῶν.

Οἱ Βόρειοι, ποὺ οἱ πιὸ πολλοὶ ἦταν ἀπὸ καταγωγῆ Ἰσραηλίτες, αὐτὴ τὴ φορά μπόρεσαν νὰ ἐπιβληθοῦν καί, μὲ τὸ σύνθημα τοῦ γιαιχδισμού, νὰ χωριστοῦν ἀπὸ τὴ νότια περιοχὴ, στὴν ὁποία ὑπῆρχαν συγκεντρωμένοι οἱ πιὸ μεγάλοι τοκογλύφοι καὶ ἐκμεταλλευτῆς τοῦ λαοῦ. Μὰ οἱ λαϊκῆς μάζες δὲ χάρηκαν καὶ πολὺ τὴ νίκη τους. Ὁ Ἱεροβοάμ στὴν ἀρχὴ ἔγινε ὄργανο τοῦ κόμματος τῶν γιαιχδιστῶν, ποὺ πνευματικὸς ἡγέτης του ἦταν ὁ Ἀχία. Ὡστόσο ὅμως δὲν ἄργησε ὕστερ' ἀπὸ λίγο νὰ ὑποταχτεῖ στὴ θέληση τῶν πλουσίων καὶ νὰ ἐφαρμόσει ἀντιλαϊκὴ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ. Τὸ κράτος, ὅπως εἶπαμε, δὲν εἶναι ὑπερταξικὸς ὀργανισμὸς, ἀλλὰ καταπιεστικὴ μηχανὴ στὰ χέρια τῆς κυρίαρχης κάθε φορά τάξης. Ἔτσι καὶ στὸ θόρειο βασίλειο οἱ λαϊκῆς μάζες δὲν μπόρεσαν νὰ ἐπιβληθοῦν καὶ ὁ Ἱεροβοάμ, θέλοντας καὶ μὴ, ἔγινε ὁ ἐκφραστῆς τῶν συμφερόντων τῆς πλουτοκρατίας καὶ τὸ ἐκτελεστικὸ τῆς ὀργανο. Συνεχίστηκε λοιπὸν ἡ καταπίεση καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἀγροτικῶν μαζῶν. Γι' αὐτὸ ξέσπασε ἐνάντια του νέα ἐπανάσταση. Οἱ φορατζήδες λιθοβολήθηκαν παντοῦ καὶ κανένας δὲν πλήρωνε τοὺς φόρους. Γιὰ μὰ στιγμὴ ὁ Ἱεροβοάμ ἀποφάσισε νὰ τὸ σκάσει καὶ νὰ πάει στὴν Ἱερουσαλήμ, γιὰ νὰ ζητήσῃ τὴ συνδρομὴ τῆς ἰουδαϊκῆς πλουτοκρατίας (Α' Βασιλ. 12, 8 - 21). Καὶ φαίνεται πὼς, εἴτε ἀπὸ τὴ βοήθεια ποὺ πῆρε ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, εἴτε ἀπὸ ἄλλη ξενικὴ συνδρομὴ, μπόρεσε νὰ τὰ θγάλει πέρα καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ¹. Δὲ βασίλευε ὅμως παραπάνω ἀπὸ δεκαεπτὰ χρόνια.

γυπτο ἔκανε τὴν Ἱερουσαλήμ τὸ γενικὸ πρακτορεῖο τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν καὶ ἀνταλλαγῶν μὲ τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ ἐξωτερικὸ.

1. Ἡ Βίβλος στὸ σημεῖο αὐτὸ τὰ λέει πολὺ μπερδεμένα. Τὸ κείμενο ποὺ ἔχουμε φαίνεται διορθώθηκε καὶ νοθεύτηκε καὶ ἔτσι ὑπάρ-

Ζώντας ακόμη, ανέβασε στο θρόνο το γιό του Ναβιάδ, που δεν μπόρεσε κι αυτός να κυβερνήσει παραπάνω από ένα χρόνο (911 - 910), γιατί δολοφονήθηκε από κάποιον Βασεά, που έγινε βασιλιάς του βόρειου βασιλείου. Είναι πιθανό, ή δολοφονία του Ναβιάδ και ή εξολόθρευση της δυναστείας του Ίεροβοάμ να ήταν αποτέλεσμα επαναστατικής εξέγερσης, που αρχηγός της ήταν ο Άχια.

Μά και πάλι ή κατάσταση χειροτέρευε. Ο Βασεά ύστερ' από λίγα χρόνια έγινε όργανο των έκμεταλλευτών του λαού και πήρε στάση έχτρική στους γιαχβιστές. Η Βίβλος μάς πληροφορεί πώς εκδηλώθηκε ύπερ της αντιγιαχβικής πολυθεας. (Α' Βασιλ. 15, 34), που σε τελευταία ανάλυση σημαίνει, πώς, για να στηρίξει το θρόνο του, συνθηκολόγησε με τους γαιοχτήμονες και τους τοκογλύφους. Από την αιτία αυτή οι Προφήτες άρχισαν τον πόλεμο εναντίά του. Ένας άπ' αυτούς, ο Γεχοϋ, συγκεντρώνει γύρω του την αντιπολίτευση και προετοιμάζει τα πνεύματα για μιá νέα εξέγερση. Έτσι, στα 887, μόλις ανέβηκε στο θρόνο ο Έλά, ο γιός του Βασεά, δολοφονήθηκε από κάποιον Ζιμρή (Α' Βασιλ. 16, 9 - 13).

Είναι φανερό, πώς ο νέος βασιλιάς Ζιμρή ήταν γιαχβιστής, μά κι αυτός δεν μπόρεσε να κρατηθεί στο θρόνο του, γιατί κάποιος άλλος, που τον έλεγαν Όμρē (Α' Βασιλ. 16, 15 και πέρα), όργάνωσε νέα επανάσταση και κατόρθωσε να κρατήσει την εξουσία κοντά δέκα χρόνια (886 - 875).

Στην επαναστατική τούτη πάλη στο τέλος νίκησαν οι μεγαλοχτηματίες και οι πλουτοκράτες. Τόν Όμρē τονε διαδέχτηκε ο γιός του Άχάβ (875 - 854), αλλά στα χρόνια της βασιλείας του ξέσπασαν νέες ταραχές και νέοι εμφύλιοι σπαραγμοί, πάντα με το πρόσχημα του θρησκευτικού ανταγωνισμού, με τη σημαία του Γιαχβέ από μέρος της φτωχολογιάς και με τα συνθήματα της πολυθεας από την πλουτοκρατική παράταξη.

Στα χρόνια αυτά παρουσιάζεται ένας νέος Προφήτης, ο Ήλιας. Από καταγωγή είναι Ρεχαβίτης, φανατικός δηλαδή γιαχβιστής. Είναι άνθρωπος του λαού, φτωχός και θουνίσιος, το ρούχο που φορούσε ήταν μιá πέτσινη προβιά στη μέση (Β' Βασιλ. 1, 8). Γύρω στη δράση του Προφήτη αυτού υπάρχουν ανακατωμένες παλιές και

χουν πολλές αντιφάσεις μέσα σ' αυτό. Δεν είναι όμως δύσκολη ή αποκατάστασή του.

νέες παραδόσεις¹. Στά μεταγενέστερα χρόνια είχε θυλοποιηθεί και όρισμένες του έπαναστατικές πράξεις παραπονήθηκαν και παραμορφώθηκαν ώστε να πάρουν τή μορφή θαυμάτων.

Ένα όμως είναι σωστό: ό Ήλιος ήταν λαϊκός ήγέτης και έπαναστατική φυσιογνωμία. Ό Άχάβ ήταν φυσικό να τον καταδιώξει, καθώς και τους όπαδούς του². Φαίνεται όμως πώς ό Ήλιος άρχισε τον άνταρτοπόλεμο, τραθήχτηκε στο βουνό Κάρμηλο και εκεί χτυπήθηκε με τους στρατιώτες του Άχάβ, που στάλθηκαν για να τον πιάσουν. Ό Ήλιος είχε μαζί τους πολλούς έπαναστάτες και έτσι οι στρατιώτες του Άχάβ έξολοθρεύτηκαν δλοι στο ποταμάκι Κισάν³.

Ό Άχάβ όμως δέν ήταν δυνατό να καθήσει με σταυρωμένα τα χέρια και όργάνωσε νέα έκστρατεία ενάντια στους έπαναστάτες του Κάρμηλου. Ό Ήλιος, μπροστά στον κίνδυνο να πιαστεί αιχμάλωτος, αποφάσισε να περάσει στην Άραβία και να γυρίσει στην πατρίδα των προγόνων του. Έχουμε πει πώς οι Ρεχαβίτες ήταν παρακλάδι των Κενιτών, από τήν άραβική περιοχή Χωρείβ, που ήταν ή έδρα του Γιαχβέ - Άτόν. Πήγε εκεί για να σωθεί και, δταν έμαθε πώς ή γιαχβική παράταξη ξαναδυνάμωσε στην Παλαιστίνη, ξαναγύρισε.

Στά χρόνια αυτά ό έγγονος του Άχάβ, ό βασιλιάς Ίωράμ (853 - 842) δολοφονήθηκε από τον Γεχού κ' έτσι ή δυναστεία του Άχάβ έξολοθρεύτηκε κι αυτή.

Οι γιαχβιστές είχαν πάρει πάλι τήν έξουσία στα χέρια τους, με άρχηγό όχι μόνο τον Γεχού, αλλά και τον Προφήτη Έλισαίο (Β' Βασιλ. 9, 1 - 37). Η νέα έπανάσταση, μιá που επικράτησε, είχε βαριές συνέπειες για τους άντιφρονούντες. Έγιναν σφαγές και τα πολυθειστικά ιερά καταστράφηκαν δλα. Τα πιό μαχητικά στελέχη του Γεχού και του Έλισαίου ήταν πάλι οι Ρεχαβίτες. Αδ-

1. Έδώ έχουμε πέντε, ανεξάρτητες τή μιá από τήν άλλη, παραδόσεις (δλ. και Βέλλα, Θρησκευτ. προσωπικότητες, σ. 58 και πέρα).

2. Αδτή τήν έννοια έχουν τα δσα λέει ή Βίβλος σχετικά με τις Προφητες του και τή δράση του (δλ. Α' Βασιλ. 17 - 18).

3. Κάτω από τή διήγηση πώς στον Κάρμηλο πάλαιφαν οι Προφής του Γιαχβέ και οι Προφής του Βάαλ, κρύβεται μιá αιματηρή συμπλοκή των όπαδών του Ήλία με τους στρατιώτες του Άχάβ.

τοί έπαιξαν τόν πιό άποφασιστικό ρόλο κι αὐτοί έδωκαν τή νίκη. Ήταν βουνίσιοι λαός, φανατικός στόν Γιαχβέ. Μένανε σέ σκηνές και φαίνεται νά ζούσαν από τή χτηνοτροφία (βλ. Ίερ. 35, 6· Β' Βασιλ. 10, 15 - 16). Ο πολιτισμός τους ήταν πρωτόγονος και γι' αὐτό ο νέος βασιλιάς Γεχοῦ δέν μπορούσε νά στηριχτεί στήν καθυστερημένη αὐτή μάζα. Αὐτοί ζητούσαν νά ξαναφέρουν τόν Ίσραήλ στήν πολιτικοκοινωνική κατάσταση πού ήταν πρὶν από διακόσια και παραπάνω χρόνια. Έτσι ένοιωθαν και έξηγουσαν τὸ γιαχβισμό¹. Ο Γεχοῦ όμως δέν μπορούσε νά στρίψει τὸ τιμόνι τῆς Ιστορίας πρὸς τὰ πίσω και ἀναγκάστηκε νά κάνει δρισμένες ὑποχωρήσεις ἀπέναντι στοὺς γαιοχτήμονες και τοὺς πλουτοκράτες, γιὰ νά μὴ διαλυθεῖ τὸ κράτος, δηλαδή φάνηκε ἀνεχτικός ἀπέναντι στοὺς πολυθεϊστές, γιατί δέν μπορούσε νά ξαναφέρει τὸ σύστημα τοῦ κοινοχτημονισμοῦ τῆς πατριάς. Ἀπὸ τὴν τέτοια του στάση κατηγορήθηκε πὼς δέν ὑπηρετήσε μὲ ὄλη του τὴν καρδιά τὸν Γιαχβέ και πὼς ἀμάρτησε, ὅπως και ὁ Ίεροβοάμ (βλ. Β' Βασιλ. 10, 28 - 31).

Ἐξάλλου, ἡ τελευταία τούτη ἐπανάσταση εἶχε μεγάλες συνέπειες. Ήταν ἓνα μεγάλο τράνταγμα και δέν εἶναι καθόλου ἀπίθανο νά ὑποθέσουμε πὼς οἱ ἐχτροὶ τοῦ Γεχοῦ, πού ἔβλεπαν νά ἐφαρμόζεται μιὰ πολιτικὴ ἀντίθετη μὲ τὰ συμφέροντά τους, ζήτησαν τὴ βοήθεια τῶν γειτονικῶν βασιλέων, γιατί ὑπάρχουν μαρτυρίες πού μᾶς πληροφοροῦν πὼς οἱ Ἀραμαῖοι εἰσβάλανε στήν πέτραν τοῦ Ἰορδάνη περιοχῆ (Β' Βασιλ. 10, 32 και πέρα).

Ὅπως και νά εἶναι, πρέπει νά σημειώσουμε πὼς στήν περίοδο αὐτὴ οἱ ἐπαναστατικὲς ἐξεγέρσεις ήταν ἀγροτικὰ κινήματα πού στρέφονταν ἐνάντια στίς πόλεις και στόν τεχνικὸ γενικὰ πολιτισμὸ μὲ τὴ μάσκα τῆς θρησκείας. Οἱ ἀγροτικὲς μάζες πού καταπιέζονταν ἔβλεπαν τὴν αἰτία τῆς τέτοιας κατάντιας τους, ὄχι μόνο στήν ἐκμετάλλευση πού τοὺς γίνονταν ἀπὸ τοὺς πλούσιους, ἀλλὰ και στὰ ἔργα τοῦ πολιτισμοῦ γενικὰ, γι' αὐτὸ και «ἀρνιόντανε» νά χτίσουν σπίτια ἢ νά καλλιεργήσουν ἀμπέλια και ζούσαν σέ σκηνές και ἀπὸ τοὺς ἄγριους καρπούς.

1. Τὸ πολιτικὸ τους πρόγραμμα ήταν νά ξαναφέρουν τὸν πατριαρχικὸ κοινοτισμὸ και νά σταματήσουν τὴν ἐξάρτηση τῆς ἀγροτικῆς περιοχῆς ἀπὸ τίς πόλεις.

**Τὸ ἄλτο κοινωνικὸ πρόβλημα
καὶ τὰ κηρύγματα τῶν προφητῶν**

Ἵστερ' ἀπὸ ἕναν αἰῶνα, ὅχι μόνο ἡ κατάστασι δὲν καλυτέρευε, μὰ πῆγε καὶ στὸ χειρότερο. Στὰ χρόνια τοῦ βασιλιᾶ Ἱεροβοὰμ (784 - 744) ἡ κοινωνικὴ ἀνισότητι εἶχε φέρει σὲ ἀπόγνωσι τὶς ἀγροτικὲς μάζες. Ἡ τοκογλυφία, ἡ αἰσχροκέρδεια, ἡ ἐκμετάλλευσι, ἡ καταπίεσι, εἶχαν δημιουργήσει ἀφόρητες κοινωνικὲς συνθήκες στὴ μεγάλη μάζα τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Κράτους (Ἀμ. 2, 6 - 7 καὶ 5, 21). Οἱ τοκογλύφοι ἦταν οἱ φοβερώτεροι καὶ σκληρότεροι γδύστες καὶ ἐκμεταλλευτὲς τῶν μικραγροτῶν. Τὸ τοκογλυφικὸ κεφάλαιο στὴν Παλαιστίνη παρουσιάστηκε μὲ τὴν ἴδια σκληρότητα καὶ μὲ τὴν ἴδια ἀπάνθρωπη μορφή ποῦ ἔδρασε καὶ στὶς ἄλλες μεσογειακὲς καὶ ἀσιατικὲς περιοχὲς (Ἀσσυρία, Αἴγυπτο, Ἑλλάδα κλπ.). Γι' αὐτὸ τὴν τοκογλυφία οἱ παλαιοὶ Ἰσραηλίτες τῆνε λέγανε *neschlech*, ποῦ σημαίνει *δ ἄ γ κ ω μ α*. Ἡ νέα χρηματικὴ οἰκονομία καὶ ἡ ἀνάπτυξι τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶχαν φέρει τὴ φτώχεια, τὴν πείνα καὶ τὴ δυστυχία στὸ νέο βασίλειο τοῦ Ἰσραήλ.

«Δυστυχῶς ὅμως — γράφει ὁ καθηγητὴς καὶ ἐβραϊολόγος Βέλλας — ὁ πλοῦτος καὶ ἡ γῆ δὲν εἶχον διαμοιρασθῆ κατ' ἀνάλογον μοῖραν πρὸς πάντα τὰ κοινωνικὰ στρώματα, ἀλλ' εἶχον περιέλθει εἰς χεῖρας ὀλίγων, ὑπὸ τὴν καταδυναστευσιν τῶν ὀποίων ἐστέναζον αἱ μεγάλαι μάζαι τοῦ λαοῦ. Οἱ πένητες καὶ οἱ οἰκονομικῶς ἀσθενεῖς διετέλουν ὑπὸ τὴν καταθλιπτικὴν τῶν ὀλίγων πλουσίων δύναμιν καὶ οἱ ἀγρόται, ἀπολέσαντες τὴν γῆν των, ἐδούλευον τοὺς μεγαλοκτηματίας τῶν πόλεων. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ὁ ἀριθμὸς τῶν

ἀνέργων, τῶν πενήτων, ἠϋξανε καθ' ἡμέραν. (Ἄμ. 2, 6 ἐξ., 8, 4 ἐξ., Ἦσ. 5, 8 κλπ. Πρβλ. περαιτέρω καὶ Γ' Βασιλ. 4, 7). Ἐν ταῖς πόλεσι, παρὰ τὰς μεγάλας οἰκοδομὰς τῶν πλουσίων ἐξ ὠραίων τετραγωνικῶν λίθων, ἔκειντο αἱ πενιχραὶ τῶν πτωχῶν καλύβαι, τὰ ἄντρα τῶν ἀνέργων. (Γ' Βασιλ. 22, 39 Ἄμ. 3, 12, 15· 15, 11· 6, 1 ἐξ.). Παρὰ τὸν εὐθυμον πολυτελεῆ βίον τῶν ἀρχόντων καὶ πλουσίων ἐξελίσσετο ἐν ταῖς πόλεσι μαρτυρικὴ καὶ ἀγωνιώδης τῶν πτωχῶν ζωὴ. (Ἄμ. 4, 1 ἐξ., 6, 4 ἐξ.). Ἡ τοιαύτη διαμορφωθείσα κοινωνικὴ κατάστασις ἠπέλκει ν' ἀνατρέψῃ πρόοριζα τὸ Ἰσρ. Κράτος.

... Μέσα, οἷα ἡ καταδυναστευσις τῶν κατωτέρων ὑπὸ τῶν ἀνωτέρων, ἢ ἐπιβολὴ τοῦ δικαίου τοῦ ἰσχυροτέρου καὶ ἄλλα παρόμοια, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιφέρωσι τὴν ποθουμένην λύσιν. Καταδυναστευσις τῶν κατωτέρων τάξεων ὑπὸ τῶν ἀνωτέρων, ἀπάνθρωπος ἐκμετάλλευσις τῶν πτωχῶν ὑπὸ τῶν πλουσίων, τελεία διαστροφή τῆς ἐννοίας τῆς δικαιοσύνης, μαρτυροῦνται καὶ ζωηρῶς εἰκονίζονται ὑπὸ τῶν συγχρόνων Προφητῶν. . . Εἶναι τρομερὰ τῷ ὄντι ἡ εἰκὼν τῆς ἠθικῆς καταπτώσεως, ἣν παρέχουν οἱ σύγχρονοι Προφῆται. Ἡ καταδυναστευσις τῶν πτωχῶν, ἡ διαστροφή τῆς δικαιοσύνης, ἡ ἔλλειψις τῆς ἀγάπης. . . , τὰ ψεύδη, αἱ βλασφημίαι, αἱ δολοφονίαι, ἀπεχθὴς αἰσχροκέρδεια, εἰδεχθεῖς πορνείαι καὶ μοιχεῖται, εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. . . » (Βέλλα, Ἑρσηκ. προσωπικ., 73 - 74) .

Ἦταν καιρὸς λοιπὸν ν' ἀκουστῆ ἡ φωνὴ τῶν καταπιεζομένων, ποὺ στὰ χρόνια αὐτὰ τοὺς ἀντιπροσώπευε ὁ Προφήτης Ἄμώς. Ἡ παράδοσις λέει πὺς κατάγονταν ἀπὸ ἓνα χωριουδάκι, ποὺ λέγονταν Τεκοὰ καὶ ἔβρισκονταν νοτιοανατολικά τῆς Βηθλεὲμ καὶ πὺς ἦταν τσομπάνος¹. Φαίνεται ὅμως νὰ μαθῆτεφε κοντὰ στὸ ἱερατεῖο

1. Δηλαδὴ κατάγονταν ἀπὸ περιοχὴ ποὺ ἔβρισκονταν στὸ Ἰουδαϊκὸ Κράτος. Ἄμα μεγάλωσε ὁμως, θὰ ἐφυγε καὶ θὰ πῆγε στὴ χώρα τοῦ Ἰσραήλ. Τὰ ὅσα λέει ἡ Βίβλος, πὺς δραματίστηκε ἢ εἶδε τὸν Γιαχβέ, εἶναι μεταγενέστερες προσθήκες καὶ θρόλοι. Τὸ σχετικὸ βιβλίον, ποὺ φέρνει τὸ ὄνομά του,

της Σηλώ, γιατί είναι γνώστης της μωσαϊκής - γιαχδικής παράδοσης.

Ὁ Ἄμώς — ἄσχετο ἂν τὸ κείμενο ποῦ ἔχουμε δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος γνήσιο — σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση παρουσιάστηκε μεγαλόστομος ὑποστηρικτῆς τῶν καταπιεζομένων:

«Τάδε λέει ὁ Γιαχβέ:

Γιὰ τρεῖς ἁμαρτίες τοῦ Ἰσραὴλ

καὶ γιὰ τέσσερες ἀκόμα

δὲ θὰ τοὺς παιδέψω·

γιατὶ ὅμως πούλανε τὸν ἄθῳ

γιὰ νὰ (πάρουν) χρήματα

καὶ τὸ φτωχὸ γιὰ ἓνα ζευγάρι παπούτσια

(θὰ τοὺς παιδέψω).

Αὐτοὶ ποῦ τὸ κεφάλι τῶν φουκαράδων

τὸ κάνουν θρύψαλα

καὶ σκοτώνουν τὸ φτωχό...

.....

Καὶ τὰ ροῦχα ποῦ εἶναι δοσμένα ἐνέχυρο

τ' ἀπλώνουν κοντὰ στὸ κάθε θυσιαστήριο

καὶ πίνουν τὸ κρασί τῶν καταπιεζομένων

στὸν οἶκο τοῦ Γιαχβέ...

.....

Νά, θὰ σᾶς κάνω νὰ τρέμετε,

ὅπως τραντάζεται τὸ κάρο

ποῦ ἔχει γεμάτο ἄχερα.»

(2, 6· 7, 13)

Κι ἄλλοῦ μαστιγώνει τὴν πλουτοκρατία καὶ τὴν ἀριστοκρατία μὲ καυτερὴ γλώσσα:

(1, 1 καὶ 7, 14) λέει πὺς ὁ Προφήτης αὐτὸς ἦταν τσομπάνος. Δὲν πρέπει τὴ λέξη βοσκὸς - ποιμὴν νὰ τὴν ἐρμηνεύουμε στενά. Μάλλον ἐννοεῖ τὸν χτηνοτρόφο. Θὰ ἦταν κάποιος τοῦ εἴδους, ποῦ εἶχε τὰ μέσα νὰ μορφωθεῖ. Ὁ Winckler ὑποστήριξε πὺς ἦταν ἓνας φτωχὸς τσομπάνος. Τὴν ἀποφῆ αὐτὴ τὴν ἀνέκρουσε ὁ Küchler στὴ μελέτη του: Die Stellung des Propheten Jesaja zur Politik seiner Zeit, Tubingen 1906.

«Ἀπὸ τὰ τέτοια σας φερούματα,
ἐπειδὴ καταπιέζετε τὸ φτωχὸ
καὶ παίρνετε ἀπ' αὐτὸν δούματα,
θὰ φτιάξετε μὲν σπίτια μαρμαροπελέκητα,
δὲ θὰ κατοικήσετε ὁμῶς σ' αὐτά,
θὰ φυτεύετε ὠραία ἀμπέλια,
μὰ δὲ θὰ πίνετε τὸ κρασί τους.»

(5, 11· 6λ. καὶ 3, 9· 4, 1· 8, 4)

Ὁ Ἄμῶς κατακεραυνώνει ἀκόμα καὶ τὶς ἀρχόντισσες τῆς Σα-
μάρειας, ποὺ ζοῦσαν ἐκλυτῆ καὶ πολυδάπανη ζωὴ, ἀπὸ τὴν κα-
ταπίεση καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς φτωχολογιάς ποὺ ἔκαναν οἱ
ἄντρες τους. Τὶς παρομοιάζει μάλιστα μὲ τὶς ἀγελάδες τῆς Βα-
σάν, ποὺ ἦταν οἱ πιὸ παχειές, γιατί βοσκοῦσαν στὰ πιὸ εὐφορα
λειβάδια τῆς Παλαιστίνης:

«Ἀκοῦστε τούτα τὰ λόγια,
ἀγελάδες (=ἀρχόντισσες) τῆς Βασάν,
ἐσεῖς ποὺ καταπιέζετε τοὺς ἀδύνατους
καὶ τὴ φτωχολογία ἀφανίζετε,
ἐσεῖς ποὺ λέτε στοὺς ἄντρες σας
“ φέρτε νὰ πιοῦμε ”.

Ἔκανε ὄρκο ὁ παντοκράτορας Γιαχβὲ
στὴν ἀγιότητά του (κ' εἶπε):
Νά, ἔρχονται μέρες (τιμωρίας) γιὰ σᾶς
καὶ θὰ σᾶς διώξουν μὲ ἀξίνες
κι ὅ,τι μείνει (θὰ τὸ χτυπήσουν)
μὲ καμάκια.

Καὶ ἀπὸ τὰ παχυνά σας (=ἀρχοντικά σας)
θὰ διωχτεῖτε ἢ καθεμιὰ ἀπὸ σᾶς
καὶ θὰ πᾶτε στὸ Ἑρμών¹.

Αὐτὰ λέει ὁ Γιαχβὲ.»

(4, 1-3)

Χτυπάει ἐπίσης καὶ τοὺς δικαστὲς ποὺ εἶχαν γίνει ὄργανα τῶν
ἐκμεταλλευτῶν τοῦ λαοῦ:

«Ἀλίμονο σὲ κείνους ποὺ διαστρέφουν τὸ δίκαιο
καὶ ρίχνουν κατάχαμα τὴ δικαιοσύνη.

1. Στὸ ὄρειο μέρος, τὸ πιὸ φτωχό, θέλει νὰ πεῖ πῶς θὰ φτωχύνουν καὶ
θὰ πεινᾶνε.

Αὐτοὶ μισοῦν κοντὰ στὶς Πόρτες¹
ἐκεῖνον ποῦ ἔχει τὸ δίκαιο
καὶ ὅποιον λέει τὴν ἀλήθεια τονε σιχαίνονται...

.....

Ἐέρω καλὰ τίς πολλές σας ἀμαρτίες
καὶ τὰ ἀμέτρητα κακουργήματά σας.
Ἔσεῖς ποῦ καταπιέζετε τὸ δίκαιο, παίρνετε λύτρα
καὶ τὸ φτωχὸ κοντὰ στὶς Πόρτες τονε τσακίζετε.»
(5, 7 - 10, 12· βλ. καὶ 2, 6· 3, 10)

Οἱ πλούσιοι — λέει ἀκόμα ὁ Ἄμώς — τρῶνε ζωντανούς τούς ἀπόκληρους καὶ ξεκληρίζουν τὴ φτωχολογιά ποῦ καλλιεργεῖ τὰ χωράφια καὶ τὰ ἀμπέλια. Ὁ νοῦς τους εἶναι πότε νὰ ῥθει ὁ μήνας, ν' ἀρπάξουν τοῦ φτωχοῦ τὸ γέννημα καὶ πότε νὰ ῥθει τὸ Σάββατο μὲ ξίικια ζύγια νὰ γελάσουν τὸν ἀγρότη καὶ νὰ τοῦ πάρουν τὸ σιτάρι του. Ἔτσι, γιὰ ἓνα ζευγάρι παπούτσια ἀγοράζουν τὸν κάθε φουκαρὰ καὶ τὸν κάνουν δοῦλο τους (βλ. Ἄμ. 8, 4 καὶ πέρα).

Ὁ Ἄμώς δὲ βλέπει ἄλλη σωτηρία, παρὰ νὰ γυρίσει ἡ Ἰσραηλιτοῦδαϊκὴ κοινωνία στὰ παλιὰ συστήματα τοῦ πατριαρχικοῦ κοινοτισμοῦ². Ἄλλη λύση δὲν ὑπάρχει. Ἄν δὲν ἀλλάξουν μυαλὰ οἱ πλούσιοι καὶ οἱ δυνάστες, τότε θὰ γίνῃ λαϊκὴ ἐπανάσταση μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἴδιο τὸν Γιαχβέ.

Τότε ὁ Ἥλιος θὰ πάψει νὰ θερμαίνει καὶ νὰ φωτίζει (5, 20)³. Οἱ ἐκμεταλλευτὲς θὰ μετανοήσουν πικρὰ γιὰ ὅ,τι κάνουν. Θ' ἀφανιστοῦν καὶ θὰ περάσουν μαῦρες μέρες δυστυχίας. Ἡ πείνα θὰ

---

1. Κοντὰ στὴν πόρτα τοῦ κάστρου τῆς Πόλης ὑπῆρχε πλατεία κ' ἐκεῖ μαζεύονταν ὁ λαὸς καὶ οἱ κριτὲς δικάζαν κ' ἔβγαζαν τίς ἀποφάσεις τους. Ὡστε Π ὀ ρ τ ε ς ἐδῶ εἶναι τὸ μέρος ποῦ γίνονταν οἱ δίκες.

2. «... Καὶ ὁμοῦ ἐν τῇ βίβλῳ του (τοῦ Ἄμώς) δὲν ἐβρίσκομεν σαφῶς διατυπωμένην τὴν ἰδέαν ταύτην (τοῦ individualism), ἀλλ' ἡ θρησκεία παρουσιάζεται, ἔπως καὶ ἀρχαιότερον, ὑπὸ τὴν ἀντίθετον μορφήν, καθ' ἣν ὁ θεὸς ἔρχεται εἰς σχέσιν πρὸς τὴν δόλητα, τὸν λαὸν (kollektivismus), ἐνῶ τὸ ἄτομον χάνεται.» (Βέλλας, Θρησκ. προσωπικ., 88).

3. Βλ. καὶ 8, 8. Ἐδῶ ἡ προφητεία τοῦ Ἄμώς εἶναι ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ-ἐχνατονικὴ λατρεία τοῦ Ἄτον (Ἥλιου).

ἔξολοθρέψει τοὺς πάντες. Ὅλοι, τότε, θὰ ζητοῦν τὸν Γιαχβὲ καὶ θὰ τὸν παρακαλοῦν νὰ τοὺς σώσει, ἀλλὰ δὲ θὰ τονε βρῖσκουν. Τὰ δμορφα κορίτσια καὶ τ' ἀγόρια (τῆς ἄρχουσας τάξης) θὰ διφοῦν ἀπὸ ἔρωτα καὶ δὲ θὰ γευτοῦν τὴν ἀγάπη. Τὸ τέλος τοὺς θὰ εἶναι κακὸ καὶ θὰ ρέψουν (Ἄμ. 8, 9 - 14). Ὅλοι οἱ φταίχτες καὶ οἱ ἐκμεταλλευτὲς θὰ τιμωρηθοῦν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Γιαχβὲ, οἱ πολιτεῖες τοὺς θὰ καταστραφοῦν καὶ τὸ βίος τοὺς θὰ χαθεῖ¹.

Ὁ παντοδύναμος λοιπὸν Γιαχβὲ θὰ τιμωρήσει τοὺς ἀδικούς καὶ ἐκμεταλλευτὲς². Μὰ ἐγνοεῖται πὼς ἓνα τέτοιο ἀντιπολιτευτικὸ κήρυγμα δὲν μποροῦσε νὰ γίνεῖ ἀνεχτό. Μιὰ πού ὁ Ἄμὼς με τὴν διδασκαλία του ἄρχισε νὰ παίρνει ἐπαναστατικὴ στάση, καταδιώχτηκε (7, 10 - 17). Κ' ἔτσι δὲν ξέρουμε ποῖ ἦταν τὸ τέλος του.

Συμπέρασμα: Στὰ χρόνια τοῦ Ἄμὼς δικαιοσύνη δὲν ὑπῆρχε. Οἱ φτωχοὶ πού δὲν μποροῦσαν νὰ πληρώσουν τὰ χρέη τοὺς πουλιόνταν καὶ γίνονταν σκλάβοι. Οἱ ἀγρότες ξεκληρίζονταν καὶ, ἐνῶ τοὺς ἔτρωγε τὸ λιοπύρι, δὲν ἔβγαζαν τίποτε, γιατί δούλευαν σὲ ξένη γῆς καὶ σ' αὐτοὺς ἔμενε μόνο ἡ λάσπη καὶ ἡ σκόνη πού κολλοῦσε πάνω τοὺς. Οἱ γαιοχτήμονες πάλι ζοῦσαν μιὰ ζωὴ δργιαστική. Μεθοκοποῦσαν ὀλημερίς καὶ ὀλονυχτὲς μαζί με πόρνες, ξοδεύοντας ἀξένοιαστα τὸ χρῆμα πού ἔβγαζαν ἀπὸ τὴν καταπίεση τῶν ἐκμεταλλευομένων ἀγροτῶν (βλ. Ἄμ. 2, 6 καὶ πέρα).

Στὰ χρόνια αὐτὰ ἐπικρατεῖ στὸ θόρειο βασίλειο ἡ πολιτικὴ ἀκαταστασία. Οἱ βασιλιάδες ὁ ἓνας ὕστερ' ἀπὸ τὸν ἄλλον πέφτουν. Γι' αὐτὸ τὸν Ἱεροβοάμ Β' τονε διαδέχεται ὁ γιὸς του Ζαχαρίας, πού παραπάνω ἀπὸ ἔξη μῆνες δὲν χάρηκε τὸ θρόνο του, γιατί κάποιος Σαλλοὺμ τονε σκότωσε· μὰ κι αὐτὸν τονε δολοφονεῖ ὕστερ' ἀπὸ ἓνα μῆνα ὁ Μεναχέμ, πού κρατᾶ τὴν ἐξουσία κοντὰ δέκα χρόνια (743 - 734), με τὴν ὑποστήριξη τῶν Ἀσσυρίων. Ἄμα πέθανε ὁ Μεναχέμ, ἀνέβηκε στὸ θρόνο ὁ Πεκάχγια (Φακεσίας, κατὰ τοὺς Ο'). Μένει δυὸ χρόνια (733 - 731) καὶ γίνεται βασιλιάς ὁ Πεκάχ (Φακέ).

1. Ἄμ. 3, 9 - 10 καὶ 15· 6, 8 - 9· 9, 2 - 15· 5, 1 - 3 καὶ ἄλλοθ.

2. Στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια πλάστηκε ἡ παράδοση πὼς ὁ Ἄμὼς προφήτεψε τὴν καταστροφὴ τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τὴν ὑποδούλωσή του. Οἱ σχετικοὶ στίχοι (9, 13 - 15) δίχως ἄλλο εἶναι νεώτεροι. Φτιάχτηκαν πολὺ ἀργότερα, γιὰ νὰ δώσουν ἱστορικὰ στηρίγματα στὴ γιαχβιστικὴ παράταξη.

Οι έξωτερικές ἐπεμβάσεις ὅμως εἶναι τώρα συχνότερες καὶ δημιουργιέονται δυὸ ἀντίπαλα κόμματα, τὸ φιλοασσυριακὸ καὶ τὸ φιλοαιγυπτιακὸ. Τὰ ἴδια πολιτικὰ κόμματα ὑπῆρχαν καὶ στὸ νότιο βασίλειο, ἐκεῖ ὅμως ἰσχυρότερο εἶναι τὸ φιλοαιγυπτιακὸ. Ἀπὸ τίς τέτοιες ἀντιθέσεις στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, ποὺ ἀντανακλοῦσαν τίς ἀντιθέσεις τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ καὶ Ἰουδαϊκοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ποὺ ἤθελε νὰ κρατήσῃ τίς σχέσεις του καὶ τοὺς δεσμούς του μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, ξέσπασε πόλεμος ἀνάμεσα στὸ δόρειο καὶ νότιο βασίλειο, ὃ λεγόμενος συροεφραϊμικός.

Σὲ τούτῃ τὴν ἐποχὴ, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἱεροβοάμ καὶ δῶθε, ἕνας ἄλλος Προφήτης, ὃ Ὡσηέ, παρουσίασε τὴν ἴδια δρᾶση (750 - 730). Αὐτὸς ἴσως κατάγονταν ἀπὸ ἀριστοκρατικὴ γενιά. Στὰ νιάτα του μπλέχτηκε μὲ μιὰ ἀριστοκράτισσα, τὴν ἔκανε γυναίκα του, ἀλλὰ δὲν ἄργησε νὰ ἰδεῖ τὴν πορνεία μέσα στὸ σπίτι του. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ φαίνεται νὰ εἶχε ἀποφασιστικὴ σημασία στὸ χαρακτήρα του. Τὸ κοινωνικὸ του περίγυρο ἦταν ἀπὸ κάθε μεριά σάπιο. Ἀπογοητεύτηκε, ἀλλὰ δὲν ἀποτραβήχτηκε ἀπὸ τὴ δρᾶση. Πῆγε μὲ τὸ μέρος τῶν ἀδικουμένων. Ἐγκολπώθηκε τίς νέες ἰδέες καὶ ἀνακατεύτηκε στὴν κίνηση τῶν Ρεχαβιτῶν.

Ἡ κατάσταση, τόσο στὶς δόρειες ἐπαρχίες, ὅσο καὶ στὶς νότιες, ἦταν ἀπελπιστικὴ. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὅστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἱεροβοάμ, ἡ ἐκμετάλλευση τῶν λαϊκῶν μαζῶν ξεπέρασε κάθε ὄριο· καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπειλοῦν τὸ Ἰσραηλιτικὸ Κράτος οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ Ἀσσύριοι. Γίνεται λοιπὸν φανατικὸς γιαχβιστής. Μόνη σωτηρία εἶναι νὰ γυρίσῃ ὃ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ στὴν παλιά θρησκεία τοῦ Γιαχβέ, νὰ πάψουν οἱ ἀδικίες, νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ ἠθικὴ καὶ νὰ βασιλέψῃ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀλληλεγγύη:

«Ἀκοῦστε τὸ λόγο τοῦ Γιαχβέ, παιδιὰ τοῦ Ἰσραὴλ,
γιατὶ ὃ Γιαχβέ τὰ ἔχει βάλει μὲ τοὺς κατοίκους τῆς χώρας.
Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει ἀλήθεια, οὔτε ἀγάπη,
οὔτε γνώση τοῦ θεοῦ σὲ τούτῃ τὴ χώρα.
Κατάρρα καὶ ψέματα,
δολοφονίες καὶ κλοπές
καὶ μοιχεῖες κυριαρχοῦν
αἷματα πάνω στὰ αἷματα μαζεύονται.

Γιὰ τοῦτο ὁ τόπος πάει κατὰ διαβόλου
καὶ τὸ κάθε τι σὲ μᾶς μαραίνεται.»

(4, 1-3)

Καὶ ἄλλοῦ λέει:

«Συμφωνίες κάνουν ψεύτικες,
ὄρκους παίρνουν,
συνθήκες ὑπογράφουν
καὶ τὸ δίκαιο ἀνθεῖ
σὰ δηλητηριώδικο φυτό.»

(10, 4· βλ. καὶ 12, 2)

Ὅπως καὶ ὁ Ἄμώς, ἔτσι καὶ ὁ Ὡσηέ, ἀντίκρουσε τὴν ὀργανω-
μένη ἀντίδραση τῆς ἀρχουσας τάξης καὶ στὸ τέλος καταδιώχτη-
κε. Τὸν εἶπανε τρελὸ καὶ ἀνόητο στὴν ἀρχὴ καὶ ὕστερα μὲ τὴν
τρομοκρατία προσπάθησαν νὰ τοῦ κλείσουν τὸ στόμα (9, 7-9).

Ὁ Ὡσηέ σ' ἔλη του τὴ δράση ἦταν ἕνας μαστιγωτῆς, ἀλλὰ καὶ
μαζὶ ἀρνητῆς τοῦ πολιτισμοῦ. Δὲν ἀντικρύζει μὲ ὀρισμένο πρό-
γραμμα τὸ μέλλον, δὲ ζητεῖ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις. Θέλει νὰ
γυρίσει ἡ Ἰσραηλιτικὴ κοινωνία στὶς καλῆς μορφές της. Γι' αὐτὸ
καὶ νοσταλγεῖ τὴν ἐποχὴ πού ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ θρίσκονταν στὴν
Ἔρημο. Προτείνει λοιπὸν νὰ ξαναγυρίσουν ἐκεῖ οἱ ἀπόκληροὶ καὶ
οἱ δυστυχισμένοι, ὅπου ὁ Γιαχβὲ θὰ τοὺς κάνει εὐτυχισμένους
(2, 19).

Βλέποντας γύρω στὸ βασίλειο τοῦ Ἰσραὴλ νὰ παραμονεύουν
πολλοὶ ἐχτροὶ καὶ τοὺς Ἀσσύριους νὰ ἐπεμβαίνουν στὰ ἐσωτερικά,
νὰ ἀπειλοῦν καὶ νὰ εἰσβάλλουν στὴ Βόρεια Παλαιστίνη, θρίσκει
σωτήρια γιὰ τοὺς φτωχοὺς τοῦ Ἰσραὴλ μόνο μιὰ ἐρημικὴ περιο-
χὴ, ὅπου τὰ ἄγρια θηριὰ θὰ ἡμερέψουν, τὰ ἐρπετὰ δὲ θὰ κάνουν
κακὸ καὶ τὰ πουλιὰ θὰ κελαιδοῦν, δίνοντας χαρὰ καὶ εὐτυχία στοὺς
Ἰσραηλίτες, πού θὰ ζοῦν ἔτσι εὐτυχισμένοι καὶ δὲ θὰ ἔχουν οὔτε ὀ-
πλα, οὔτε ξίφη. Δὲ θὰ ξέρουν τί θὰ πεῖ πόλεμος, ἀλλ' οὔτε καὶ θὰ
ἰδρωκοποῦν γιὰ τὸ ψωμί τους. Ὁ Γιαχβὲ θὰ εἶναι μαζὶ τους καὶ
αὐτὸς θὰ τοὺς δώσει τὴν εὐτυχία (2, 20-22)¹.

---

1. Ἴσως ὅμως τὸ κήρυγμά του, πὼς πρέπει νὰ πάνε πιστοὶ τοῦ Γιαχβὲ
στὴν Ἔρημο, δηλαδὴ στὰ βουνά, ἔκρυβε βαθύτερους σκοποὺς. Σημειώσαμε

Ὁ Ὡσηέ, βλέποντας πὼς οἱ βασιλιάδες τοῦ Ἰσραήλ δὲν ἐφαρμόζουν στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τὴ σωστὴ γραμμὴ ποῦ ἐξυπηρετεῖ τὰ λαϊκὰ συμφέροντα, θρῖσκει πὼς δὲ χρειάζεται ὁ βασιλικὸς θεσμὸς καὶ «προφητεύει» πὼς ὁ Γιαχβὲ θὰ καταργήσει τοὺς βασιλιάδες, ποῦ δὲν εἶναι προστάτες τῆς φτωχολογίας καὶ δὲν ἐκλέγονται ἀπὸ τὸ λαό:

«Μὲ τὴν κακία τους (ποῦ τοὺς χαρακτηρίζει) χρίουν (οἱ Ἰσραηλίτες) βασιλιάδες (δικούς τους) καὶ μὲ τὴν ψευτιά τους φτιάχνουν (ἀνίκανους) στρατηγούς...»

Ὅλοι ὁμως οἱ βασιλιάδες θὰ πέσουν, κανένας ἀπ' αὐτοὺς δὲν εἶναι πιστὸς μου... Βάλανε στὸ θρόνο βασιλιάδες ποῦ δὲν εἶναι δικοί μου κι ἀναγνώρισαν κυβερνήτες ποῦ δὲν τοὺς ξέρω... Θὰ σέ καταστρέψω (πλουτοκρατία) τοῦ Ἰσραήλ. Ποιὸς θὰ σοῦ δώσει βοήθεια; Ποῦ εἶναι ὁ βασιλιάς σου, νὰ σέ βοηθήσει καὶ ὅλοι οἱ ἡγεμόνες, νὰ σέ σώσουν; Σὺ (Ἰσραήλ), ποῦ μοῦ εἶπες «δός μου βασιλιάδες καὶ κυβερνήτες» καὶ σοῦ ἔδωκα βασιλέα, πάνω στὸ θυμὸ μου ἀγαναχτισμένος (τώρα) θὰ τὸν ἐξολοθρέψω.» (7, 3· 7, 7· 8, 4· 13, 9, 10 - 11).

Ὁ Ὡσηέ ἀκόμα σὰ γνήσιος Ἰσραηλίτης δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ νότιο βασίλειο καὶ σὰν ὀρθόδοξος γιαχβιστὴς δὲν μπορεῖ νὰ συχωρέσει τὸν πολυθεϊσμὸ καθὼς καὶ τὴν ἀναβίωση τῆς αἰγυπτιακῆς λατρείας τοῦ βοδιοῦ:

«Σιχαίνομαι τὸ μοσχάρι¹ σου, Σαμάρεια,
βράζω ἀπὸ τὸ θυμὸ μου,
γιατὶ (τὸ ξόανο τοῦ μοσχαριοῦ)
τό ᾽φτιαξε τεχνίτης»

παραπάνω πὼς σ' ὅλες τίς χῶρες οἱ μάζες ποῦ δὲν μποροῦσαν νὰ τὰ εἰδούλουν πέρα μὲ τὴν ὀργανωμένη ἀντίθραση ἐφευγαν στὰ ἐρημικὰ μέρη κι ἀπὸ κεῖ ὀργάνωναν τίς ἐπαναστατικὲς τους ἐξορμήσεις. Οἱ τέτοιες παραδόσεις ἦταν πολὺ διαδοχόμενες στὰ χρόνια ἐκεῖνα.

1. Στὴν Αἴγυπτο, ὅπως ξέρουμε, ἡ θεὰ Ἰσις ἦταν ἀρχικὰ τὸ τοτέμ γ ε λ ἄ δ α καὶ ὁ Ἄπις τὸ τοτέμ τ α ὕ ρ ο ς.

καὶ δὲν εἶναι θεός.
Συντρίμματα θὰ γίνεῖ
τὸ μοσχάρι τῆς Σαμάρειας.»

(8, 5-6)

Βλέποντας πάλι τὴ γύρω του ἀδικία καὶ καταπίεση κηρύχνει:

« Ἄνεμο σπέρνουν
καὶ φουρτούνες θερίζουν·
τὰ στάχια δὲν καρπίζουν,
οὔτε θγάζουν ἀλεύρι.
Μὰ κι ἂν ἀκόμη (φτιαχτεῖ ἀλεύρι),
ξένοι θὰ τὸ φᾶνε.»

(8, 7)

Δὲν μπορούσε νὰ χωνέψει αὐτὸ πού γίνονταν στὶς μέρες του νὰ ὑπάρχει σιτάρι καὶ νὰ στέλνεται στὸ ἐξωτερικό, ἐνῶ πεινοῦσαν ἐκεῖνοι πού τὸ ἔπερναν. Γι' αὐτὸ τὰ βάζει μὲ τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο. Οἱ ἔμποροι, λέει, εἶναι κλέφτες καὶ ἐκμεταλλευτές. Κοιτάζουν πῶς νὰ κερδίσουν καὶ γι' αὐτὸ ἀκολουθοῦν φιλοασσυριακὴ πολιτικὴ, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ κάνουν ἐξαγωγές καὶ εἰσαγωγές. Τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴν Αἴγυπτο· στέλνουν, λέει, τὸ λάδι στὴ χώρα τοῦ παραῶ, ἐνῶ ἡ χώρα πεινᾷ (12, 1 καὶ πέρα)¹.

Κάτω ἀπὸ τέτοια ἐκμετάλλευση, οἱ μικροαγρότες καὶ στὰ δυὸ βασίλεια σκλαβώθηκαν καὶ οἱ πόλεις γέμισαν ἀπὸ ἀνέργους κι ὀσο περνοῦσαν τὰ χρόνια, τόσο ἡ κατάσταση χειροτέρευε καὶ τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα γίνονταν πιδὸ ἀπειλητικὸ. Οἱ γαιοχτήμονες καὶ οἱ πλουτοκράτες διαθέτοντας καὶ πολιτικὴ ἐξουσία, ἦταν ἀσύδοτοι καὶ ἐξακολουθοῦσαν μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀσπλαχνία ν' ἀρπάζουν τὸ βίος τῶν μικροαγροτῶν καὶ βιοτεχνῶν. (Ἦσ. 5, 8-10· Μιχ. 2, 2). Ἡ ἀπληστία τους δὲν εἶχε ὄρια, δὲ δίσταζαν ἀκόμα καὶ φονικά καὶ ἐγκλήματα νὰ κάνουν, γιὰ νὰ μεγαλώσουν τὶς περυσίες τους (Ἦσ. 1, 15· Μιχ. 3, 10· 7, 2). Ἐπικρατοῦσε λοιπὸν γενικὴ ἐξαχρείωση, ἀσυδοσία, κραιπάλη, ἀσχημοσύνη ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ ἔλλειψη δικαιοσύνης, ἠθικῆς καὶ ἀσφάλειας ἀπὸ τὴν

---

1. Ἀπὸ ἄλλες πηγές μαθαίνουμε πῶς γίνονταν μεγάλο ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο καὶ μὲ τὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα (βλ. Θρῆν. Ἱερ. 27, 17 καὶ πέρα).

ἄλλη. Οἱ δικαστὲς πληρώνονταν, γιὰ νὰ βγάλουν ἀποφάσεις· οἱ κρατικοὶ ὑπάλληλοι ἔκαναν στραβά μάτια κ' ἦταν τὸ ἓνα μὲ τοὺς ἐκμεταλλευτὲς τοῦ λαοῦ. Οἱ βασιλιάδες ὀργιάζαν καὶ ξεφάντωναν μὲ τὶς παλλακίδες τους (βλ. Ἄμ. 2, 6 καὶ πέρα· 5, 7 καὶ πέρα· Ὡσ. 4, 1 καὶ πέρα· Ἦσ. 3, 12 καὶ πέρα· 5, 8 καὶ πέρα· καὶ 22, 13· Μιχ. 3, 9 καὶ πέρα· 6, 2 καὶ πέρα). Δὲν ὑπῆρχε ὁμῶς καμιὰ διέξοδος, ἀπὸ πουθενὰ δὲ φαίνονταν κανένα φῶς. Κοινωνικὴ ἐπανάσταση δὲν μπορούσε νὰ γίνει. Ἡ φτωχολογία ἦταν ἀσπλη καὶ ἀνοργάνωτη. Ἔγιναν, φυσικὰ, ὅπως καὶ παλαιότερα, ἐξεγέρσεις, μὰ πνίγηκαν στὸ αἷμα. Οἱ Προφῆτες στὰ προαϊχμαλωσιακὰ χρόνια ἐκφράζουν μὲν τὴν ἀπόγνωση τῶν λαϊκῶν μαζῶν καὶ τῶν ἀποκλήρων, ἀλλὰ δὲ σκέφτονται γιὰ ἐξέγερση. Οἱ ἀνεργοὶ, οἱ πειναλέοι, οἱ ἄστεγοι, οἱ ἀχτήμονες ἔχουν καταστήσει ὁ χ λ ο ς. Περιμένουν ἀπὸ τὴν φιλανθρωπία καὶ τὴν ἐλεημοσύνη τῶν πλουσίων νὰ φᾶνε ἓνα ξεροκόμματο. Σὰν ἐξωπαραγωγικὴ μάζα, δὲν ἐνδιαφέρονται πιά γιὰ τὴν ἐργασία καὶ τὴν παραγωγή καὶ δὲ βλέπουν μπροστά τους κανένα σχέδιο ὁμαδικῆς ὀργάνωσης καὶ ἐξέγερσης. Ἀπλώνουν μόνο τὸ χέρι στὴ ζητιανιά καὶ περιμένουν βοήθεια ἀπὸ τὸν Γιαχβέ. Τὴν τέτοια νοοτροπία ἐκφράζουν καὶ οἱ Προφῆτες τούτης τῆς ἐποχῆς. Κρεμοῦν τὶς ἐλπίδες τους στὸν Γιαχβέ.

Παράλληλα, τὸ ἱερατεῖο ἦταν τὸ δεξιὸ χέρι τῆς ἄρχουσας τάξης. Κι ὅταν χρειάζονταν νὰ ἐρμηνευτοῦν οἱ παλιές παραδόσεις καὶ νὰ νομιμοποιηθοῦν τὰ ἐγκλήματα κ' οἱ καταπιέσεις τῶν πλουσίων, ἦταν πρόθυμο νὰ βρεῖ μέσα στὰ ἀρχαῖα ἀνάλογες «θεϊκὲς» διατάξεις. Ἔτσι, οἱ Προφῆτες, ποὺ στάθηκαν διερμηνευτὲς καὶ κήρυκες τῆς ἀπόγνωσης τῶν ἀδικουμένων καὶ τῶν κατατρεγμένων, βρέθηκαν σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ τὸ ἱερατεῖο.

Φαίνεται πὼς μερικοὶ βασιλιάδες, μπροστὰ στὴν πίεση τοῦ λαοῦ, θέλησαν νὰ ἐφαρμόσουν μέτρα μεταρρυθμιστικά, γιὰ ν' ἀνακουφίσουν τὶς λαϊκὲς μάζες. Δὲν ἔγινε φυσικὰ αὐτὸ ἀπὸ καλωσύνη τους, ἀλλὰ ἀπὸ ἀνάγκη. Τὸ ἱερατεῖο ὁμῶς σήκωσε κεφάλι καὶ προσπαθοῦσε νὰ συγκεντρώσει τὴν πολιτικὴ ἐξουσία στὰ χέρια του. Ἐπίσης καὶ οἱ γαιοχτήμονες καὶ οἱ πλουτοκράτες πολλὲς φορές ἔρχονταν σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ τοὺς βασιλιάδες, γιὰτὶ μέσα στὰ διάφορα στρώματα τῆς ἄρχουσας τάξης εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀντιθέσεις ποὺ εἶχαν τὴν ἀντανάκλασὴ τους στὴν ἐσωτερικὴ καὶ

έξωτερική πολιτική. Από την αίτια αυτή, σε πολλές περιόδους οι αντιθέσεις αυτές δημιουργούσαν ζητήματα και άμάχες που έκδηλώνονταν με τούτον ή με εκείνον τον τρόπο. Κοντά στις ένδοταξικές αυτές αντιθέσεις, ή σφοδρή αντιπολιτευτική προπαγάνδα των Προφητών, που δέν την εμπόδιζαν με τρομοκρατικά μέτρα οι βασιλιάδες — κι αυτό, για να μπορούν να κρατούν την ισορροπία και να μὴν αφήσουν τὸ Ιερατείο να γίνει επικίνδυνη για τὸ βασιλικὸ θεσμὸ δύναμη —, ἀνάγκασε τοὺς Ιερωμένους τοῦ Ιεροσολυμίτικου Ναοῦ νὰ ὀργανώσουν συνωμοσία, για νὰ πάρουν ὄλη τὴν ἐξουσία στὰ χέρια τους και νὰ καταστήσουν τὸ βασιλιά ὑποχείριό τους.

Μιά τέτοια συνωμοσία ὀργανώθηκε στὴν Ἰουδαία στὰ χρόνια τοῦ βασιλιά Ὀζία (775 - 738). Ἀπὸ τις βιβλικές πηγές μαθαίνουμε πὼς τὸ Ιερατείο τοῦ Ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ ἀπαγόρευε στὸ βασιλιά νὰ φέρνει τὸν τίτλο τοῦ Ἀρχιερέα, δηλαδή νὰ ἀνακατεύεται στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα (Β' Χρον. 26, 16 και πέρα). Για μιὰ μικρὴ περίοδο φαίνεται πὼς τὸ Ιερατείο τὰ κατάφερε νὰ κυριαρχήσει, ἀλλὰ δέν μπόρεσε νὰ κρατήσει τὴν ἐξουσία. Ἄν συνέβαινε κάτι τέτοιο, οἱ βιβλικές πηγές θὰ μᾶς τὸ ἔλεγαν.

Τί ἀπέγινε πιδ ὕστερα και για πολλὰ χρόνια στὸ Βασίλειο τοῦ Ἰούδα, δέν ξέρουμε. Οἱ πηγές σιωποῦν. Μόνο τῶν Προφητῶν τὰ κηρύγματα ἔχουμε κι ἀπ' αὐτὰ μαθαίνουμε πὼς, ὅπως και πρὶν, ἡ φτώχεια, ἡ δυστυχία, οἱ ἀδικίες, οἱ κλεψιές, οἱ κραιπάλες, ἡ πορνεία και ἡ σαπίλα, ἦταν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς κοινω-νικῆς και πολιτικῆς ζωῆς.

Ἀρχηγὸς τῶν καταπιεζομένων στὰ χρόνια αὐτὰ παρουσιάζεται ὁ Ἡσαίας (γύρω στὰ χρόνια 740 - 689), ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐπιφανέστερους Προφῆτες τῆς ἑβραϊκῆς ἱστορίας¹.

Ὁ Ἡσαίας, ἂν και ἔδειξε ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον για τις λαϊκές μάζες και κατάκρινε τὴν ἐκμετάλλευση και μαστίγωση τοὺς ἐκμεταλλευτές, δέν μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ἦταν ὄνομα και πρᾶμα

---

1. Βλ. Β. Βέλλα, Ἱερσικ. προσωπικότητες, τεῦχος Β', Ἀθῆναι 1935 και Φιλίππιδη, Ἱερσικ. Ἰσραήλ, 323 και πέρα, ὅπου και ἡ ξενόγλωσση βιβλιογραφία και Μπρατσιώτη, Εἰς. Π. Διαθήκη, σ. 372 και πέρα, ὅπου, ἔξῃ ἀπὸ τὴν ξένη βιβλιογραφία, ἀναπτύσσονται και οἱ ἀπόψεις τῶν συντηρητικῶν θεολόγων.

λαϊκός ηγέτης. Ὁ Ἡσαίας ἦταν ἀρχηγός μιᾶς μερίδας τῆς ἀρχουσας τάξης, πού στήν κρίσιμη ἐκείνη ἐποχή πού οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχτροὶ ἀπειλοῦσαν τὸ Ἑβραϊκὸ Κράτος χάραξε ρεαλιστικὴ πολιτικὴ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ. Στὸ ἐσωτερικὸ ἀγωνίστηκε νὰ πραγματοποιήσει κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις, πού θὰ ἔφερναν τὴ γαλήνη, τὴν ὁμόνοια καὶ τὴ συναδέλφωση, γιὰ νὰ μπορεῖ ἑνωμένος ὁ λαὸς νὰ πολεμήσει τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχτροὺς. Στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ χτύπησε τὴν ἠττοπάθεια καὶ προσπάθησε νὰ ἐμπνεύσει τὸν πατριωτισμὸ. Παίρνοντας μιὰ τέτοια στάση ὁ Ἡσαίας σὰν ἀρχηγὸς τοῦ προοδευτικοῦ κόμματος τῆς χώρας του, θέλοντας καὶ μὴ γίνονταν προστάτης τοῦ καταπιεζόμενου λαοῦ.

Ὁ θαυότερος σκοπὸς του ὅμως ἦταν, ὄχι νὰ δημιουργήσει ἓνα «λαϊκὸ» Κράτος, ἀλλὰ ν' ἀνασυγκροτήσει πρὸς ὄφελος τῆς ἀρχουσας τάξης τὴν Ἰουδαία. Γιὰ τὸν ἀμ-χαάρετς, οὔτε ὁ Ἡσαίας, οὔτε καὶ οἱ πῖδ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους Προφῆτες ἐνδιαφέρονταν πραγματικά. Οἱ ἱστορικὲς συνθήκες ἦταν τέτοιες, πού δὲν μπορούσαν ν' ἀνεβάσουν στὸ προσκῆνιο τῆς ἱστορίας τοὺς δουλευτάδες τῆς γῆς. Ὁ Ἡσαίας ἔβλεπε πὼς ἡ ἐσωτερικὴ κρίση, ἀν δὲ γίνον ὀρισμένες κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις, ἦταν ἀξεπέραστη καὶ πὼς οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχτροὶ ἦταν ante portas.

Γι' αὐτὸ, μόνον ἡ ἐπιστροφή στὸ γιαιχισμὸ μπορούσε νὰ φέρει τὴ σωτηρία. Σὰ φανατικὸς γιαιχιστὴς πού ἦταν, πίστευε πὼς ὁ γιαιχισμὸς ἦταν ἡ μόνη ἰδεολογία πού, ἀποτελώντας συνεχτικὸ δεσμὸ ἀνάμεσα στὶς μάζες, μπορούσε νὰ δημιουργήσει φανατισμὸ καὶ ψυχολογία ἀντίστασης σὲ κάθε ξενικὴ εἰσβολή.

Ἐχομε μερικὲς πληροφορίες πού μᾶς λένε ἀκόμη πὼς εἶχε συγγενικὲς σχέσεις μὲ τὸ βασιλιά Ἀμάτσια¹ (Ἀμασσία, κατὰ τοὺς Ο'), πού βασιλεψε στὰ χρόνια 797 - 769. Λέει δηλαδὴ ἡ ραββινικὴ παράδοση (b. Megillah, 10 b) πὼς ὁ πατέρας του Ἀμὼτς ἦταν ἀδερφὸς τοῦ βασιλιά Ἀμάτσια καὶ πὼς ἓνα κορίτσι τοῦ Ἡσαία πῆρε ἀντρα τὸν Μανασσή, πού βασιλεψε στὰ 689 - 642)².

1. Βλ. καὶ τὴ μονογραφία τοῦ K. Kennedy: *Isaiah, prince and profet*, Λονδίνο 1926.

2. Τὸ ὅτι ὁ Ἡσαίας ἦταν ἀπὸ μεγάλο σὺ φαίνεται κι ἀπ' ὅσα γράφει γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὸ Παλάτι (βλ. Ἡσ. 7, 2· 8, 2· 22, 15· 37, 2). Κι ἀκόμα, κατὰ τοὺς ἐβραϊολόγους, τὸ ὄφος του καὶ γενικὰ τὸ γράφισμά του

Ἵστερα ὁμως ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία, ἐπειδὴ ὅλες οἱ συμφορὲς τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τοῦ Ἰούδα ἀποδοθήκανε στοὺς βασιλιάδες, ἐνῶ ὁ Ἡσαίας χαρακτηρίστηκε ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς πῖθ μεγάλους Προφῆτες καὶ ἔθνικους ἡγέτες, παραποιήθηκε ἀπὸ τὴ γραφτὴ παράδοση τὸ κάθετι ποὺ ἔδειχνε τὶς σχέσεις του καὶ τὴ συγγένειά του μὲ τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια.

Ὁ μεγαλόστομος λοιπὸν Ἡσαίας, ὡς ἀρχηγὸς τοῦ νέου κόμματος ποὺ ζητοῦσε κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις, τὰ βάζει μὲ τοὺς προύχοντες καὶ τοὺς βασιλιάδες, ποὺ ὀδηγοῦσαν τὸ Κράτος στὴν καταστροφὴ. Κηρύχνει πῶς οἱ κυβερνήτες τῆς Ἰουδαίας δὲν ξέρουν τί κάνουν καὶ εἶναι ἕνα μὲ τοὺς κλέφτες. Ὅλοι τους οἱ κρατικοὶ ὑπάλληλοι παίρνουν δῶρα γιὰ νὰ ἐκτελέσουν τὸ καθήκον τους καὶ ζητοῦν πληρωμὴ, ἐνῶ τοὺς ἀπροστάτευτους δὲν τοὺς λογαριάζουν καὶ γιὰ τὶς χῆρες καὶ τὰ ὄρφανὰ δὲ νοιάζονται καθόλου (1, 23). Πλησιάζει ὁ καιρὸς, ποὺ ὅσοι παρανομοῦν θὰ δώσουν λόγῳ γιὰ τὶς ἀνομίες τους. Ὅλοι ὅσοι δὲν ἀκολουθοῦν τὶς ἐντολὲς τοῦ Γιαχβέ, θὰ ἐξολοθρευτοῦν καὶ οἱ μεγαλοσιάνοι θὰ χάσουν τὰ προνόμιά τους (1, 28 καὶ πέρα). Μὲ δυὸ λόγια, τὸ κήρυγμά του ἦταν καυτερὸ μολύδι στὶς σάρκες τῶν τοκογλύφων καὶ ἐκμεταλλευτῶν τοῦ λαοῦ.

Ἀνήκοντας στὴν ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία καὶ ξέροντας ἀπὸ τὴν καλὴ τὰ αἴσχη τῆς καὶ τὶς θρωμιές τῆς, ὀρθώνει τὸ ἀνάστημά του, καλώντας τους ν' ἀλλάξουν τακτικὴ:

«Ὅσαι σὲ κείνους ποὺ ἀρπάχνουν
τὰ γύρω τους σπίτια (=τῶν φτωχῶν) καὶ τὰ χωράφια
καὶ δὲν ἀφήνουν οὔτε κομμάτι γῆς
γιὰ τοὺς ἄλλους.»

(5, 8)

Κ' ἐξακολουθεῖ:

«Ὅσαι σ' αὐτοὺς ποὺ ἀπὸ τὸ πρῶν
ὡς τὸ θράδι πίνουν καὶ μεθοκοποῦν.»

(5, 11)

δείχνουν πολὺ μορφωμένο συγγραφέα καὶ ἐξαιρετικὸ στοχαστὴ. Ἀπὸ μιὰ πάλι πληροφορία τῆς Βίβλου μαθαίνουμε πῶς ἦταν μυστικοσύμβουλος ἢ ἀρχιγραμματέας τοῦ παλατιοῦ (βλ. Β' Χρον. 26, 22).

Περιγράφοντας πάλι την κοινωνική κατάσταση της εποχής του, μᾶς δίνει με ὠμές φράσεις μιὰ εἰκόνα ἔσχατης ἐξαχρείωσης. Οἱ πλουτοκράτες ὀργιάζαν, γλεντοκοπούσαν, ἄρπαζαν τὸ βιὸς τῶν μικροαγροτῶν, καταπίεζαν τὶς λαϊκὲς μάζες, παραβίαζαν κάθε ἠθικὸ κανόνα καὶ μὲ τὴν ἐξαχρειωμένη ζωὴ τους, ἀπὸ τὴ μιὰ μερίᾳ ἔφεραν τὸν κοσμικὴν στὴν ἀπόγνωση καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὡδηγοῦσαν τὴ χώρα στὴν καταστροφὴ καὶ τὴν ὑποδούλωσίν της σὲ ξένους κατακτητῆς. Ἄρχοντες, ἱερεῖς, μεγαλουσιάνοι, δικαστῆς, στρατηγοί, κρατικοὶ ὑπάλληλοι, ὄλοι ζοῦν μὲ τὴν ἀδικία καὶ τὴν ἄρπαγὴ. Ὅλοι πορνεύονται, ἀσχημονοῦν, δολιεύονται, κλέπτουν. Ὁ Γιαχβὲ δὲν μπορεῖ ν' ἀνεχτεῖ πιά τὴν ἠθικὴ αὐτὴ ἐξαχρείωση, τὴ ρεμούλα, τὴ διαφθορά, τὴν καταλήστευση τοῦ λαοῦ, τὴ θρησκευτικὴ ἀδιαφορία, τὴν κοινωνικὴ παραλυσία. Πλησιάζει ἡ ὥρα πού θὰ γίνεῖ τιμωρὸς καὶ ἐκδικητῆς¹.

Κατακρίνει ἀκόμα τὴν κρατικὴν γραφειοκρατία, ἀπὸ τὸ βασιλιά καὶ τοὺς ὑπουργοὺς του, πού συσταινοῦν καὶ ἐφαρμόζουν νόμους ἀδικούς καὶ ἀντιλαϊκούς, γιὰ νὰ μποροῦν ἔτσι οἱ ὀλιγαρχικοὶ δυνάστες νὰ παίρνουν τὸ βιὸς τῆς φτωχολογιᾶς καὶ νὰ ξεπιτῶνουν τὶς χῆρες καὶ τὰ ὄρφανά (10, 1 καὶ πέρα).

Μιὰ τέτοια ὅμως κατάσταση φέρνει τὰ σπέρματα τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Θὰ ῥθει στιγμὴ πού θὰ γίνουν ἀνατροπές, πού δὲ θὰ ξέρει τὸ σκυλὶ τὸν ἀφέντη του. Θέλει νὰ μπεῖ αὐτὸς ἐπικεφαλῆς τοῦ λαοῦ, γιὰ μιὰ γενικὴ ἀνατροπὴ, ἀλλὰ διστάζει. Βλέποντας τὴ γύρω του δυστυχία καὶ ἐκμετάλλευση, φοβᾶται μὴν τυχόν τὸ κακὸ ξεσπάσει σὲ καμιὰ μεγάλῃ κοινωνικὴ θύελλα. Τὸ μάτι τῶν πεινασμένων καὶ καταφρονημένων εἶχε μαυρίσει. Μποροῦσαν λοιπόν, στὴν ἀπελπισία τους, νὰ ξεσηκωθοῦν καὶ νὰ τὰ κάνουν γυαλιὰ - καρφιά. Γι' αὐτό, γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τὴν πεινασμένη μάζα, προπαγάνδιζε πὼς θὰ ῥθει ἡ ὥρα τοῦ σηκωμοῦ καὶ τῆς ἀπολύτρωσης, ὅταν τὸ θελήσει ὁ Γιαχβὲ. Τότε θὰ μπεῖ ὁ ἴδιος ἐπικεφαλῆς τοῦ λαοῦ, γιὰ νὰ τιμωρήσῃ σκληρὰ ὄλους τοὺς φταιχτες, τοὺς ἐκμεταλλευτῆς καὶ τοὺς καταπιεστές. Μὰ ἡ λαϊκὴ ἐξέγερση θὰ εἶναι κοινωνικὸς σίφοντας πού θὰ καταστρέφει τὰ

---

1. Βλ. τὸ κατηγορητήριο καὶ τὴν ἐκκλήση τοῦ Ἰσραὴλ στὰ κεφάλαια 1-3 καὶ 29.

πάντα:

«Ἴδού ὁ Κύριος Γιαχβὲ Σεβαὼθ
θα διώξει ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ κάθε ἄρχοντα,
ἥρωα καὶ πολεμιστή,
κριτὴ καὶ προφήτη, μυαλωμένο καὶ γέροντα,
πεντηκόνταρχο καὶ ἀξιωματοῦχο σύμβουλο,
μάντη καὶ ἐξορκιστή.
Οἱ νέοι θα γίνουν ἀρχόντοι
καὶ ἡ νεολαία θα κυβερνᾷ ἔλους αὐτούς.
Ὁ λαὸς θα σηκωθεί καὶ θα χτυπήσει,
ἄνθρωπος θα χτυπᾷ τὸν ἄνθρωπο,
ὁ ἕνας θα ριχτεῖ κατ' ἐπάνω στὸν ἄλλον.
Ὁ νεαρὸς θα χτυπήσει τὸ γέροντα,
ὁ ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ τὸν προύχοντα.»

(3, 1 - 5)

Τέτοια θα εἶναι ἡ καταστροφή, πού κανένας δὲ θα τολμήσει νὰ παρουσιαστῆι ἀρχηγὸς τῆς ἀνοικοδόμησης καὶ τῆς συμφιλίωσης:

«Ἄν κάποιος πιάσει τὸν ἀδερφό του (καὶ τοῦ πεῖ):
— ρούχο¹ ἔχεις, γίνε ἀρχηγὸς μας
καὶ τούτα τὰ ἐρείπια θα εἶναι στὴν ἐξουσία σου,
ἐκεῖνος θ' ἀποκριθεῖ κείνη (τὴ φοβερὴ) μέρα:
— Δὲ θέλω νὰ γίνω γιατρὸς πληγῶν
καὶ στὸ σπίτι μου δὲν ὑπάρχει οὔτε ψωμί, οὔτε ρουχισμὸς.
Μὴ μὲ κάμετε ἀρχηγὸ τοῦ λαοῦ.»

(3, 6 - 7)

Ὅπως βλέπουμε, ὁ Ἡσαίας ὡς ἓνα σημεῖο ἔβλεπε σωστά τὴν κοινωνικὴ κατάσταση τοῦ καιροῦ του καὶ ἔτρεμε μπροστὰ στὶς καταστροφές πού θα ἔφερνε στὴν Ἰουδαία μιὰ λαϊκὴ ἐπανάσταση, γιατί τὴν ἔκρινε σὰ μιὰ καταστροφή κι ὄχι σὰν ἓνα ἱστορικὸ σταθμὸ γιὰ τὴν ἀλλαγὴ. Ἀρχηγὸς τῆς λαϊκῆς μάζας δὲν μπορούσε νὰ φανεῖ κανένας. Τὴν ἐπανάσταση θα τὴν καθοδηγοῦσε ὁ Γιαχβὲ, ξαποστελλοντάς τη σὰν τιμωρία καὶ ὄχι σὰ σωτηρία τοῦ λαοῦ.

---

1. Θέλει νὰ πεῖ πὼς, ἂν κανένας μείνει ζωντανὸς καὶ δὲ χάσει τὸ διὸς του, κι αὐτὸς ἀκόμα δὲ θα τολμήσει νὰ πάρει ἐπάνω του τὸ βάρος τῆς ἀνοικοδόμησης.

Ἡ ἀλλαγὴ θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεῖ μὲ θρησκευτικὰ συνθήματα, μὲ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἀριστοκρατῶν στὸ γιαιχδισμό. Ἄμα δὲ γίνεῖ αὐτό, ἡ καταστροφὴ θὰ εἶναι τρομαχτικὴ καὶ θὰ ἐρημωθεῖ ἡ χώρα πέρα γιὰ πέρα (6, 9 - 11· 7, 9· 8, 1 καὶ πέρα· 9, 7 καὶ πέρα· 17, 1 καὶ πέρα).

Τὰ τέτοια κηρύγματα τοῦ Ἡσαΐα γιὰ ὀρισμένη περίοδο εἶχαν κάποια ἐπίδραση καὶ ἡ ἀρχουσα τάξη λίγο - πολὺ προσπάθησε νὰ συμμορφωθεῖ μὲ τὶς συμβουλές του, γιὰτὶ εἶχε φανατικούς μαθητὲς καὶ ὁπαδούς καὶ τὸ κόμμα του μὲ τὸν καιρὸ δυνάμωσε καὶ ἀσκοῦσε ἐπιρροή στὴ δημόσια ζωὴ. Ὅπως εἶπαμε, πάντρεψε καὶ μιὰ κόρη του μὲ ἓνα βασιλόπουλο, τὸν Μανασσή, ποὺ στὰ χρόνια 689 - 642 βασιλεψε στὴν Ἰουδαία. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ Ἡσαΐας φαίνεται πὼς θέλησε νὰ ἐπιβληθεῖ καὶ νὰ κυβερνήσει αὐτὸς ἀπὸ τὰ παρασκήνια, ἐφαρμόζοντας τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ του. Γι' αὐτὸ ἤρθε σὲ σύγκρουση μὲ τὰ ἀντιδραστικὰ στοιχεῖα, ποὺ εἶχαν ἀκόμη μεγάλη δύναμη καὶ ἀποτελοῦσαν τὴν κλίμα ποὺ ἔδινε τὶς κατευθύνσεις στὴν πολιτικὴ τοῦ Μανασσή¹. Ἔτσι, ξέσπασε ἡ κοινωνικὴ θύελλα· ἀλλὰ ὁ Μανασσῆς καὶ τὸ κόμμα του μπόρεσαν νὰ ἐπιβληθοῦν. Μιὰ ἰουδαϊκὴ παράδοση (βλ. Ἀνάληψ. Ἡσ. 5· Ταλμούδ: Jebamot, 49)² λέει πὼς ὁ Ἡσαΐας τιμωρήθηκε μὲ σκληρὸ τρόπο ἀπὸ τὸν Μανασσή. Θανατώθηκε μὲ πριόνι. Τὴν παράδοση αὐτὴ δὲν τὴ μνημονεῖ ἡ Βίβλος. Λέει μόνο πὼς στὰ χρόνια τοῦ Μανασσή χύθηκε πάρα πολὺ ἀθῶο αἷμα (βλ. Β' Βασιλ. 21, 16) καὶ πὼς ὁ βασιλιάς αὐτός, ὄχι μόνο ματοκύλισε τὴν Ἰουδαία, ἀλλὰ καὶ πολιτεύτηκε αἰσχρὰ καὶ στάθηκε ἓνας τύραννος καὶ ἀρνητὴς τοῦ γιαιχδισμού³. Φαίνεται πὼς τὸ ἱστορικὸ

---

1. Οἱ ἀλλικοί, τὸ ἱερατεῖο καὶ γενικὰ οἱ πολιτικοὶ καὶ πνευματικοὶ ἡγέτες τῆς ἀντιδραστικῆς μερίδας, τὸν κακολογοῦν καὶ τὸν ἐρίζουν. Κι αὐτὸς ἀναγκάζεται ν' ἀπαντήσει μὲ τὴν Ἰβια γλῶσσα ποὺ μεταχειρίζονταν κι αὐτοὶ στὴν ἐναντίά του ἐπίθεση. Τοὺς λέει παραλυμένους, κρασοπατέρες, κατεργαρέους, ὑποφύλους, ἀκριτοὺς κλπ. (βλ. 287 - 13).

2. Καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη γίνεται ὑπαινιγμὸς (βλ. Πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ, 11, 32 - 34). Φαίνεται πὼς ὑπῆρχαν ἐξωβιβλικὲς γραφτὲς παραδόσεις ποὺ κάποτε πολὺ λόγο γιὰ τὸ μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ Ἡσαΐα καὶ ἄλλων Προφητῶν.

3. Ὁ Ἰώσηπος σημειώνει πὼς «οὐδὲ τῶν προφητῶν ἔσχε (ὁ Μανασσῆς)

της εκτέλεσης του Ἡσαΐα ἀπὸ τὸν Μανασσὴ ὑπῆρχε καταγραμμένο στὴ Βίβλο, ἀλλὰ ἀργότερα, γιὰ λόγους σκοπιμότητας, διαγράφηκε τ' ὄνομά του ἀπὸ τὸ σχετικὸ μέρος. Ὁ Ἡσαΐας θεωρήθηκε ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους πνευματικούς ἡγέτες τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ σὰν τέτοιος στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια ἔγινε καὶ σύμβολο ἔθνικόν, γι' αὐτὸ καὶ πλάστηκε ὁ θρύλος πῶς ἀναλήφθηκε στοὺς οὐρανοὺς. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ, δὲν ταίριαζε νὰ γραφεῖ στὰ ἱερὰ βιβλία πῶς τιμωρήθηκε σκληρὰ ἀπὸ τὸ βασίλεια Μανασσῆ. Ἕνας τέτοιος ἀτιμωτικὸς θάνατος δὲν ταίριαζε σ' ἕνα μεγάλο Προφήτη καὶ ἐκλεκτὸ τοῦ Γιαχβέ. Ἄν ὁ Γιαχβέ δὲν μπορούσε νὰ προστατέψει ἐκείνους ποὺ ἔβαζε νὰ μιλοῦν γιὰ λογαριασμὸ του στὸν Ἰουδαϊκὸ λαὸ — τοὺς Προφήτες σὰν τὸν Ἡσαΐα — τότε πῶς μπορούσε νὰ προστατέψει τοὺς κοινούς πιστοὺς του καὶ νὰ δώσει στοὺς Ἰουδαίους τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐτυχία; Ἔπρεπε λοιπὸν ὁ τραγικὸς θάνατος τοῦ Ἡσαΐα ν' ἀποσιωπηθεῖ. Κάτι ὅμως θὰ ἔγραφε τὸ παλαιότερο κείμενο τοῦ βιβλίου Β' Βασιλέων. Φαίνεται μάλιστα πῶς τὸ κείμενο αὐτὸ κυκλοφοροῦσε σὰ δευτεροκανονικὸ βιβλίον ἀκόμα καὶ τὸ Β' αἰῶνα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μας¹. Ἀπ' αὐτὸ πῆρε τὸ ὕλικόν της ἡ ἀπόκρυφη-λαϊκὴ φιλολογία τῆς προχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ γράφτηκε τὸ φυλλάδιον Ἀ ν ἄ λ η ψ ι ε ς Ἡ σ α ῖ α.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἡσαΐα, ἂν καὶ δὲ μπόρεσαν οἱ ἰδέες καὶ οἱ ἀρχεῖς του νὰ ἐπικρατήσουν, ἦταν μεγάλη. Σχηματίστηκε γύρω του ὀλόκληρη Σχολή² καὶ τὰ κατοπινὰ γεγονότα ἔδωκαν μεγάλο

φειδῶ καὶ τούτων δὲ τινὰς καθ' ἡμέραν ἀπέσφαζεν, ὥστε αἰματι ρεῖσθαι τὰ Ἱεροσόλυμα». (Ἰουδ. ἀρχ. X, 3, 1).

1. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας Ἰουστίνος καὶ Ἱερώνυμος ἔβρουν τὸ δευτεροκανονικὸ αὐτὸ βιβλίον καὶ παραδέχονται τὸ περιεχόμενό του τὸ σχετικὸ μὲ τὸ θάνατον τοῦ Ἡσαΐα (βλ. Πατρολογία Migne Ἑλλην., τ. 6, 756 καὶ Λατινική, τ. 24, 568).

2. Ὅταν ζῶσε, εἶχε πιστοὺς καὶ ἀφοσιωμένους ὁπαδοὺς καὶ μαθητές, ποὺ τονε σέβονταν καὶ τονε τιμοῦσαν (βλ. 8, 16). Αὐτοὶ ἔγιναν οἱ πρῶτοι φανατικοὶ κήρυκες καὶ προπαγανδιστὲς τῆς διδασκαλίας του καὶ διασώσανε καὶ ἀντιγράψανε τὰ κηρύγματά του. Ὅταν ὅμως ἄρχισε ἡ τρομοκρατία τοῦ Μανασσῆ, ὁ Ἡσαΐας φαίνεται πέρασε στὴν παρανομία καὶ δίδασκε κρυφὰ (βλ. 8, 11-18), ὥσπου στὸ τέλος πλήρωσε μὲ τὴ ζωὴ του τοὺς ἀντιβασίλικους ἀγῶνας του.

κύρος στις «προφητείες» του. Ἡ Ἱερουσαλήμ καταστράφηκε καὶ ἡ Ἰουδαία σκλαβώθηκε στους Βαβυλωνίους. Ὅταν ἤρθαν οἱ μέρες τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς, τὰ κηρύγματα τοῦ Ἡσαΐα πῆραν ἐπικαιρότητα πάλι καὶ ὁ Προφήτης αὐτὸς ἔγινε ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς καὶ πνευματικὸς ἡγέτης τῆς σκλαβωμένης ἐβραϊκῆς φυλῆς. Γι' αὐτό, οἱ πνευματικοὶ ἡγέτες τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ καὶ στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς του καὶ ἀργότερα τὰ νέα συνθήματα καὶ τὶς προτροπὲς καὶ συμβουλές τους τίς παρουσίασαν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου Προφήτη.

Ὅπως ἀπέδειξε ἀπὸ χρόνια τώρα ἡ κριτικὴ¹, μόνο τὰ πρῶτα κεφάλαια, 1 - 39 (καὶ αὐτὰ σὲ πολλὰ σημεῖα ἀλλαγμένα) εἶναι τοῦ Ἡσαΐα. Τὰ ἄλλα κεφάλαια, 40 - 46, εἶναι ψευδεπίγραφα καὶ τὸ περιεχόμενό τους εἶναι ἄλλων συγγραφέων. Μέρος ἀπὸ τὰ κεφάλαια 40 - 55 γράφτηκε στὴν ἀρχὴ τῆς αἰχμαλωσίας καὶ ἄλλα ἀργότερα, γύρω στὰ 550 - 530, ἀπὸ κάποιον διανοούμενο Ἑβραῖο, ποὺ περιμένει τὴν ἐπιστροφή τῶν Ἑβραίων στὴν Ἱερουσαλήμ καὶ τὴν ἀνοικοδόμησή της καὶ γνωρίζει τὴν κατάλυση τῆς βαβυλωνιακῆς κυριαρχίας ἀπὸ τοὺς Πέρσες καὶ προπαγανδίζει πὼς τὸ ξεσκάδωμα τῶν Ἰουδαίων θὰ γίνεῖ ἀπὸ τὸν Κύριο. Φαίνεται πὼς ὁ φιλοπερσισμὸς ἔδρισκε ἀντίδραση καὶ στοὺς ἐξόριστους Ἑβραίους ποὺ ζοῦσαν στὴ Βαβυλωνία καὶ ἄλλοῦ καὶ σὲ κείνους ποὺ ἀπόμειναν στὴν Ἰουδαία. Θὰ ἦταν πολλοὶ ποὺ παραδέχονταν πὼς δὲν πρέπει νὰ περιμένουν τίποτε ἀπὸ τοὺς Πέρσες καὶ πὼς καὶ αὐτοὶ θὰ ἦταν μὲ τὴ σειρά τους καταχτητές. Ἄλλοι πάλι εἶχαν συμβιβαστεῖ μὲ τὸν καταχτητὴ καὶ ἄλλοι ἐπιζητοῦσαν μὲ ἐπαναστατικὰ μέσα νὰ πάρουν τὴ λευτεριά ποὺ ἔχασε ἡ χώρα τους. Ὑπάρχουν ἄμφω καὶ τὰ κεφάλαια 56 - 66, ποὺ καὶ αὐτὰ δὲν εἶναι τοῦ Ἡσαΐα,

---

1. Πρῶτος ὁ Döderlein καὶ ὕστερα ὁ Eichhorn (1782) διατόπωσαν ἀμφιβολίες γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ παραδομένου σὲ μὲς βιβλίου τοῦ Ἡσαΐα. Οἱ σχετικὲς στὰ νεώτερα χρόνια κριτικὲς ἐργασίες τοῦ B. Duhm ἔδωκαν ἀτράνταχτα ἐπιχειρήματα στὴν ἀποψη, πὼς τὸ κείμενο δὲν ἔχει ἐνότητα καὶ πὼς ὑπάρχουν σ' αὐτὸ τ ρ ε ἰ ς κυρίως συγγραφεῖς. (Βλ. πρὸχ. Βέλλα, Ἐρησκευτ. προσωπικότητες, τευχ. Β', 119 καὶ πέρα καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στοῦ Ernest Sellin: *Einleitung in Alte Testament*, σ. 82 καὶ πέρα, καθὼς καὶ στοῦ Φιλίππιδου, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 323 καὶ πέρα καὶ κυρίως τὴ μελέτη τοῦ Bernhard Duhm: *Das Buch Jesaja übersetzt und erklärt*. 1922/23).

ἀλλ' οὔτε καὶ τοῦ Δευτερο-Ἡσαΐα. Στὰ κεφάλαια αὐτά, ὁ ἀγνωστός μας Τριτο-Ἡσαΐας¹ κάνει λόγο γὰρ τοὺς Ἰουδαίους, πού ἄλλοι θρῖσκονται στὴν ἐξορία καὶ ἄλλοι ἤρθαν στὴν Ἱερουσαλήμ, πού λίγο-πολύ ἔχει ξαναχτιστεῖ καὶ σὲ ὀρισμένα κεφάλαια περιγράφονται οἱ διαφορὲς καὶ ἀντιθέσεις πού παρουσιάστηκαν στὴ νέα Ἰουδαϊκὴ κοινότητα τῆς Ἱερουσαλήμ. Φαίνεται πὼς τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν ἔχει ἐνότητα. Ὑπάρχουν καὶ σ' αὐτὸ δύο παραδόσεις, δηλαδὴ παλιότερες καὶ νεώτερες πηγές. Ἐνα μέρος τοῦ κειμένου ἀντανακαλᾷ τὴν ἐποχὴ τῆς αἰχμαλωσίας μὲ φιλογιαχιστικὴ ἀντίληψη καὶ τὸ ἄλλο περιγράφει τὴν ὕστερ' ἀπὸ τὴν παλινόστηση ἐποχὴ. Ἔχουμε δηλαδὴ ἕναν Τεταρτο-Ἡσαΐα, πού ἱστορεῖ νεώτερα γεγονότα².

Συγκαιριανὸς τοῦ Ἡσαΐα, ἴσως λίγο νεώτερός του, ἦταν καὶ ὁ Μιχαΐας. Προφῆτης καὶ αὐτὸς ἀπὸ τοὺς ὀνομαστοὺς στὰ κρίσιμα αὐτὰ χρόνια τῆς παρακμῆς τοῦ Ἑβραϊκοῦ Κράτους, ἔγινε ὁ σύμβουλος καὶ ὁ παραστάτης τοῦ καταπιεζόμενου λαοῦ. Ὁ Μιχαΐας δὲν εἶναι Ἱεροσολυμίτης, ἀλλὰ ἀγρότης. Ἀκολουθεῖ πῶς πολὺ τὴν παλιὰ παράδοση τοῦ Ἀμὼς καὶ μᾶλλον ἀπὸ καταγωγή εἶναι Ἰσραηλίτης. Ἐνάντια στὴν Ἱερουσαλήμ, στὴν ὁποία ἡ ἀρχουσα τάξη ζεῖ ὀργιαστικὴ ζωὴ, ἐκτοξεύει ὄλους τοὺς μύθρους πού εἶχε ἡ λαλούμενη γλῶσσα τῆς χώρας του. Ἴσως ὅμως καὶ νὰ μισεῖ τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ προπαντὸς τοὺς κατοίκους της, γιὰτὶ δὲν ὑποστήριξαν τὸ θόρειο κράτος (τὸ Βασίλειο Ἰσραὴλ) στὶς κρίσιμες στιγμὲς τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἀσσυρίων, οὔτε καὶ προτύτερα³.

1. Βλ. Βέλλα, Θρησ. προσωπικότητες, 123 καὶ πέρα καὶ L. Glahn: Quelques remarques sur la question du Trito - Esaïe, στὴ Revue d'histoire et de philosophie religieuse τ. 12 (1932), σ. 34-36 καὶ Φιλιππίδη, Ἱστορία θρησκ. Ἰσραὴλ, σ. 323 καὶ πέρα, ὅπου καὶ πλουσιότατη βιβλιογραφία.

2. Λέγοντας Τριτο-Ἡσαΐα, Δευτερο-Ἡσαΐα κλπ., δὲν πρέπει νὰ νομίζουμε πὼς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τὰ κεφάλαια πού ἀποδίδονται σ' αὐτοὺς ἔχουν ἱστορικὴ ἐνότητα. Κάθε ἄλλο. Ὑπάρχουν κεφάλαια πού ἔχουν ὀλοτέλα ἀνεξάρτητη ὑπόσταση καὶ ἄλλα πού ἀντικαθρεφτίζου καταστάσεις πολὺ διαφορετικές.

3. Βέβαια ὄλο τὸ κείμενο πού φέρνει τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαΐα δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος γραμμένο ἀπὸ τὸ χεῖρ του. Πολλές του προφητείες ἔχουν καταγραφεῖ ἀργότερα, ἄλλες διορθώθηκαν ὁ μερικὰ σημεῖα καὶ ἄλ-

Καταπολεμεί επίσης και τους κάθε λογής συμβούλους των βασιλιάδων και των δυναστών της λαϊκής μάζας, καθώς επίσης και τους θρησκευτικούς άρχηγούς (Μιχ. 3, 5 και 3, 11).

Μπροστά στο άπειλητικό κοινωνικό πρόβλημα παίρνει κι αυτός στάση άρνητική. Στιγματίζει, μαστιγώνει, κατακρίνει, διαμαρτύρεται, φωνάζει, αλλά όλα τα περιμένει από τον Γιαχβέ:

«Οὐαί σέ κείνους πού σκέφτονται τὸ κακὸ
καὶ στὸ κρεβάτι τους σχεδιάζουν ἀδικίες·
κι ἅμα ξημερώσει, ἀρχίζουν τὸ ἔργο τους·
κι αὐτό, γιατί ἔχουν τὴ δύναμη στὰ χέρια τους.
Ἄν πεθυμήσουν χτήματα, τ' ἀρπάχουν!
Ἄν θέλουν σπίτια, τὰ παίρνουν
καὶ καταπιέζουν τὸ φτωχὸ καὶ τογε γδύνουν
ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντά του.»

(2, 1 - 2)

.....

Αὐτὰ καταγγέλει ὁ Μιχαίας, πού και ὁ Ἡσαίας και ἄλλοι Προφήτες τὰ ξαναεἶπαν. Ὁ Γιαχβέ, βλέποντας τὴν κοινωνικὴ ἀνισότητα και καταπίεση τοῦ λαοῦ, μίλοῦσε τάχα μὲ τὸ στόμα τοῦ Μιχαία και τόνιζε:

«Σεῖς¹ δὲν εἶστε λαὸς μου,
παρουσιάζεστε ὡς ἐχτροὶ τοῦ λαοῦ μου.
Τὸ ροῦχο τῶν φουκαράδων παίρνετε
καὶ ξεγυμνώνετε τοὺς κακορίζικους².
Τίς γυναῖκες τοῦ λαοῦ μου διώχνετε
ἀπὸ τὸ ἀγαπημένο τους σπιτικὸ
καὶ τῶν παιδιῶν τὰ χτήματα (τῶν πατεράδων τους)
τὰ κάνετε δικὰ σας.
Ἐμπρός, ξεκουμπιστεῖτε, φύγετε,
γιατί ἐδῶ δὲν εἶναι ὁ τόπος πού μπορεῖτε νὰ μένετε.»

(2, 3 - 10)

λες συμπληρώθηκαν κατὰ τὴ γενικὴ ἀνασύνταξη και κωδικοποίηση τῆς Βίβλου. Μὲ δυὸ λόγια, ἡ γνώμη τῶν πρὸ πολλῶν κριτικῶν εἶναι πῶς δὲν ὁ-
πάρχει ἐνότητα στὸ βιβλίο τοῦ Μιχαία.

1. Ἐσεῖς οἱ πλούσιοι, οἱ ἄρχοντες.
2. Ἐνοσὶ ἐδῶ τοὺς μεσαίους πολῖτες, τοὺς νοικοκυραίους.

Κι ἄλλοῦ ὁ Μιχαίας, ὑψώνοντας τὴ φωνή του, ἐκφράζει τὸν πόνο τοῦ πτωχοῦ λαοῦ ποῦ καταδυναστεύονταν:

«Ἀκοῦστε, ἔσεῖς ἀρχηγοὶ τοῦ Ἰακώβ
καὶ ἔσεῖς ἀρχόντοι τοῦ Ἰσραήλ¹.
Δὲν εἶναι δουλειά σας νὰ ξέρετε
ποιό εἶναι τὸ δίκαιο;
Ἔσεῖς ὅμως μισεῖτε τὸ καλὸ
καὶ ἀγαπᾶτε τὸ κακό!
(Οἱ ἀρχόντοι) τρῶνε τίς σάρκες τοῦ λαοῦ μου,
τόνε γδέρνουν κι ἀκόμα τὰ κόκκαλα τοῦ σπᾶνε.»
(3, 1 - 3)

Δὲν ὑπάρχει πιά, οὔτε εὐσέβεια, οὔτε δικαιοσύνη, οὔτε προστασία καμιά. Ὁ πολὺς κόσμος καταπιέζεται, τρομοκρατεῖται, ὑποφέρει, ἀδικιέται:

«Ὁ εὐσεθὴς καὶ ὁ καλὸς πολίτης ἔχουν
ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τούτη τὴ χώρα.
Ὅλοι παραμονεύουν νὰ πιοῦν αἷμα,
ὁ ἕνας καταδιώκει τὸν ἄλλον.
Τὰ χέρια τους μόνο κακὸ μποροῦν νὰ κάνουν.
Ὁ κρατικὸς ὑπάλληλος ζητᾷ πληρωμὴ,
ὁ ἰσχυρὸς (τῆς ἡμέρας) κρίνει κατὰ τὸ κέφι του
καὶ ὁ δικαστὴς τσαλαπατᾷ τὴ δικαιοσύνη.»
(7, 2 - 4)

Ὁ Μιχαίας, βλέποντας τὴν κοινωνικὴ ἀδικία παρουσιάζει τὸν Γιαχβὲ προστάτη τοῦ λαοῦ καὶ ἀπ' αὐτὸν κρεμνᾷ τὸ σταμάτημα τοῦ κακοῦ:

«Ἦ Ἀκουε, ὁ Γιαχβὲ φωνάζει πρὸς τὴν πόλη (Ἱερουσαλήμ):
Ἦ Ἀκοῦτε τὸ χτύπημα, κάτοικοι τῆς πόλης
ποῦ οἱ πλοῦσοι τῆς εἶναι γεμάτοι ἀπὸ κακουργία
καὶ οἱ κάτοικοι τῆς λένε φέματα!
Μπορῶ νὰ παραβλέψω τοὺς οἴκους τοῦ ἀθέμιτου πλοῦτου
καὶ τὰ μέτρα ποῦ δὲν εἶναι σωστά;
Μπορῶ νὰ συχωρέσω τίς ψεύτικες ζυγαριές

1. Ὅπως βλέπουμε, ξεχωρίζονται οἱ δύο λαοί, οἱ Ἑβραῖοι (ἀπόγονοι τῆς φυλῆς Ἰακώβ) καὶ οἱ Ἰσραηλίτες.

και τὰ ξίτικα ζύγια;
 Τώρα θ' ἀρχίσω νὰ σέ χτυπῶ,
 νὰ ἐρημώνω (τὸν τόπο σου), ἐξ αἰτίας οἱ ἁμαρτίες σου.
 Θὰ τρώς, μὰ ποτέ δὲ θὰ χορταίνεις,
 θὰ ἔχεις δύναμη νὰ φτιάχνεις παιδιά,
 μὰ ποτέ δὲ θὰ γεννᾷς
 και δ,τι θὰ γεννᾷς θὰ τὸ παραδίνω στὸ ξίφος.
 Θὰ σπέρνεις, μὰ ποτέ δὲ θὰ θερίζεις.
 Θὰ πατεῖς τὸν καρπὸ τῆς ἐλιάς, ποτέ δὲ θ' ἀλειφτεῖς
 (μὲ λάδι.
 Μούστο θὰ φτιάχνεις, μὰ ποτέ δὲ θὰ πιεῖς κρασί.»
 (6, 9 - 16)

Τρομερές και φοβερές ἀπειλές, μὰ κανέναν Γιαχβὲ μέσα στὴν
 ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας δὲν πραγματοποιήσε ἐκεῖνο πού τοῦ ἔ-
 βαλαν στὸ στόμα του οἱ Ἱεροκήρυκες και οἱ Προφῆτες του. Οἱ λα-
 οί, κάθε φορά πού ἄλλαξαν τὸ κοινωνικὸ τους καθεστῶς και βελ-
 τίωσαν τίς συνθήκες τῆς ζωῆς τους, ἐνεργήσανε μόνοι τους και μὲ
 τὴν ὀργανωμένη δύναμή τους ἐπιβάλανε τὴ θέλησή τους.

Ἔτσι και στὴν Ἰουδαία ἐξακολούθησε ἡ ἴδια κατάσταση. Ὁ-
 ταν ἀργότερα ἔγινε βασιλιάς ὁ γιὸς τοῦ Μανασσῆ, πού τὸν ἔλεγαν
 Ἄμώς, ξέσπασαν πάλι νέες ταραχές (643). Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἡσαῖα
 εἶχαν εἰσχωρήσει στὸ Παλάτι και σκότωσαν τὸ βασιλιά μὲ μεγά-
 λη εὐκολία (βλ. Β' Βασιλ. 21, 19 - 25).

Λίγο πιδ ὕστερα — ἴσως γύρω στὰ 620 — ξέσπασε στὴν Ἱε-
 ρουσαλήμ μιὰ νέα λαϊκὴ ἐξέγερση και ὁ βασιλιάς Ἰωσίας τὰ
 χρειάστηκε. Τὸ κακὸ εἶχε παραγίνει και ἔπρεπε νὰ γίνουν ὀρι-
 σμένες κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις πού νὰ ἱκανοποιοῦν τὸ μανια-
 σμένο λαό. Ἔτσι ὁ ἀρχιερέας Χελκίας, κατὰ προσταγὴ τοῦ Ἰω-
 σία, βγῆκε και διακήρυξε πὺς βρῆκε στὰ θεμέλια τοῦ Ναοῦ τὴν
 παλιὰ νομοθεσία τοῦ Μωυσῆ (βλ. Β' Βασιλ. 22, 1 και πέρα).

Οἱ γιαχδιστὲς φαίνεται νὰ ἐπικράτησαν, ἀλλὰ γιὰ λίγο καιρό.
 Ἡ παλιὰ νομοθεσία δὲν μποροῦσε νὰ λύσει τὸ κοινωνικὸ πρόβλη-
 μα, πού τώρα ἐμφανίζονταν μὲ διαφορετικὲς μορφές. Ὁ παλιὸς
 κοινοτισμὸς τῆς πατριᾶς δὲν μποροῦσε νὰ νεκραναστηθεῖ μ' ἓνα
 διάταγμα τοῦ Ἰωσία, ὅσο κι ἂν τὸ τρομαγμένο ἱερατεῖο συνεργά-
 στηκε μαζί του. Καὶ ἡ ἀπόπειρα λοιπὸν αὐτῆ, ἂν και παρουσιά-
 στηκε ὡς ἐπιταγὴ τοῦ Γιαχβέ, και οἱ νέοι νόμοι, ἂν και ἐξαγγέλ-

θηκαν σά γραμμένοι από τόν Μωυσή, δέν μπόρεσαν νά ισχύσουν, γιατί ή μεταρρύθμιση του Ίωσια δέν εφαρμόσθηκε κι άπότυχε.

Έτσι, ή κατάσταση έξακολούθησε ή ίδια και χειρότερη. Τά χρόνια περνούσαν, ό λαός δυστυχούσε και καταπιέζονταν. Οί πλουτοκράτες, οί τοκογλύφοι¹ και γαιοχτήμονες όργιάζαν και άσχημο-νούσαν. Τό Ίουδαϊκό Κράτος κλονίζονταν και από τήν έσωτερική κρίση και από τά χτυπήματα τών έξωτερικών έχτρών — και κυρίως από τούς Άσσυριους, πού ήταν οί πιό άπειλητικοί και έπικίνδυνοι.

Όστόσο ύπήρχαν άκόμα μερικοί ήγέτες του λαού, πού ύφωναγν τή φωνή τους και ζητούσαν νά γίνουν μεταρρυθμίσεις. Ένας τέτοιος ήταν ό Προφήτης Ίεζεκιήλ, πού έδρασε στις παραμονές τής πτώσης του Ίουδαϊκού Κράτους (620 - 560). Οί παραδόσεις γύρω στον Προφήτη αυτόν είναι σκοτεινές και μπερδεμένες. Άπ' άλλους χαρακτηρίστηκε σάν προδρομικός ήγέτης του φαρισαϊσμού, πού αναπτύχθηκε πολύ άργότερα στην Ίουδαία και ό εισηγητής τής τυπολατρείας. Άρα, κατά τήν άποψη αυτή, ήταν στενοκέφαλος και ύπερουνηρητικός. Λένε άκόμα πώς ήταν τύπος άρρωστημένος κ' έπασχε από νευρώσεις και έπιληψία² και πώς αυτός είναι ό έμπνευστής του ίερατικού κώδικα. Υπάρχουν όμως άλλοι κριτικοί πού, έχοντας ύπ' όψη τις έξωβιβλικές παραδόσεις, ύποστηρίζουν αντίθετες γνώμες για τή δράση και τήν ιδεολογία του Προφήτη αυτού. Τό πιό σωστό είναι πώς ό Ίεζεκιήλ είναι συνεχιστής τών πριν άπ' αυτόν Προφητών, δηλαδή ήγέτης του κόμματος πού άγωνίζονταν νά πραγματοποιήσει όρισμένες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Ίσως μάάλιστα κατά τήν πρώτη περίοδο τής δράσης του νά είναι αυτός πού εισηγήθηκε όρισμένο κοινωνικό πρόγραμμα. Η όλιγόχρονη αναβίωση τής μωσαϊκής παράδοσης, πού παρουσιάστηκε με τό κύρος τής παλιάς νομοθεσίας πού δρέθηκε

---

1. Η τοκογλυφία από τά χρόνια του βασιλιά Ίωράμ (849 - 842) άρχισε νά ξεκληρίζει τούς Ίσραηλίτες και τούς Ίουδαίους. Οί χρεωφειλέτες γίνονταν σκλάβοι, άμα δέν πλήρωναν τά χρέη τους' και έτσι ή γής άρχισε νά συγκεντρώνεται σέ λίγα χέρια. Στις πόλεις πάλι σχηματίστηκε άστεγο και πεινασμένο πλήθος (βλ. και Β' Βασιλ. 4, 1 και πέρα).

2. Βλ. Μπρατσιώτη, Εισαγωγή στην Π.Δ., σ. 420 και πέρα και Φιλίππιδη, Θρησ. Ίσραήλ, 363 - 375, όπου και ή σχετική νεώτερη βιβλιογραφία.

τάχα στά θεμέλια τοῦ Ναοῦ, γύρω στά 620, μπορεί νά εἶναι ἔργο τῆς δικῆς του πολεμικῆς. Ὅπως ὅμως εἶδαμε, ἡ κοινωνική μεταρρύθμιση πού θεσπίστηκε στά χρόνια τοῦ βασιλιᾶ Ἰωσία ἀπότυχε ἢ δὲν ἐφαρμόστηκε. Γι' αὐτό ὁ Ἰεζεκιήλ ἀπογοητεύτηκε καί ἀρχίζει ἀγώνα ἐνάντια στήν ἐξαχρειωμένη πλουτοκρατία τῆς Ἱερουσαλήμ (16, 1 καί πέρα). Ὅπως ὅμως γενικά ὅλοι οἱ πνευματικοὶ ἡγέτες τοῦ γιαχδισμού περιμένουν τὴν τιμωρία τῶν ἐκμεταλλευτῶν καί τὴ λύτρωση τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὸν Γιαχβέ, ἔτσι καί ὁ Ἰεζεκιήλ προειδοποιεῖ τοὺς φταίχτες καί καταπιεστές πὼς πλησιάζει ἡ ὥρα πού θὰ πληρώσουν πολὺ ἀκριθὰ τίς ἀδικίες τους.

Ἐπίσης δὲν εἶναι ἀπίθανο ὁ Ἰεζεκιήλ στά νιάτα του νά ἀνῆκε στήν κάστα τοῦ ἱερατείου. Γνώρισε ἀπὸ κοντὰ τίς ἀσχημίες καί τὴν ἀντιδραστικὴ καί ἐκμεταλλευτικὴ δράση τῆς τάξης αὐτῆς, πού εἰσηγιότανε ὅλα τὰ καταπιεστικά μέτρα καί ὅλους τοὺς ἀντιλαϊκοὺς νόμους καί σιχάθηκε τοὺς συνεργάτες του. Εἶναι λοιπὸν ἕνας ἀποστάτης, πού τάχτηκε στήν ὑπηρεσία τοῦ λαοῦ. Ὅπως καί τόσοι ἄλλοι μέσα στήν ἱστορία τῶν λαῶν ἀφηκαν τὰ πλοῦτη καί τὴν καλοπέρασὴ τους καί πῆγαν μὲ τὸ μέρος τῶν καταπιεζομένων, ἔτσι καί ὁ Ἰεζεκιήλ ἔβαλε γιὰ σκοπὸ τῆς ζωῆς του νά ἐξυπηρετήσῃ τοὺς φτωχοὺς καί τοὺς κοινωνικοὺς ἀπόκληρους. Γι' αὐτὸ κήρυξε:

«Ἄλιμονο σὲ σᾶς, ἀρχοντάδες, πού κοιτάζετε τὸν ἑαυτὸ σας, ἀντὶ νὰ θοσκάτε τὸ κοπάδι σας¹. Τρῶτε ὅλο τὸ πάχος, ντύνεστε μὲ τὸ μαλλὶ καί σφάζετε τὰ θρεφτάρια, ἀλλὰ δὲν τρέφετε τὰ πρόβατά σας². Δὲ νοσηλεύετε τοὺς φουκαράδες (πού ὑποφέρουν) καί δὲ γιαιτρεύετε τοὺς ἄρρωστους. Δὲ δένετε τίς πληγῆς ἐκεινῶν πού εἶναι σακάτηδες, δὲ φέρνετε στὸν ἴσιο δρόμο τοὺς παραστρατημένους, δὲ φροντίζετε νὰ διορθώσετε τὸ κακό, ἀλλὰ μὲ τρομοκρατία καί ἀπονιὰ κάθεστε πανωκέφαλά τους...» (34, 2 - 5).

1. Ἐδῶ μιλεῖ συμβολικά. Οἱ ποιημένες εἶναι οἱ ἀρχοντες πὸ ὁ ἀδιαφοροῦν γιὰ τὸ λαὸ τους.

2. Κ' ἐδῶ, λέγοντας ποιμνία, ἀ γέλη κλπ., ἔννοεῖ τίς λαϊκῆς μάζες πού καταδυναστεύονται ἀπὸ τοὺς πλουτοκράτες καί τοὺς γαιοχτήμονες.

Πολύ πιθανό ή δράση του 'Ιεζεκιήλ να χωρίζεται σε δυο διαφορετικές περιόδους¹. Στην πρώτη ζητούσε με τὸ κήρυγμά του κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και στη δεύτερη ἀντίκρυζε τὸ πρόβλημα τοῦ ἐξωτερικοῦ κινδύνου. Αὐτούσιες τίς διδασκαλίες του ὁμως δὲν τίς ἔχουμε. Πολλά ἀπὸ τὰ εἰσηγητικά μέτρα ποὺ πρότεινε μπήκαν ἀργότερα στὸ Δευτερονόμιο. Τὰ γραφτά του κηρύγματα χάθηκαν και πολὺ λίγα διασώθηκαν σὲ φυλλάδια, ποὺ κυκλοφοροῦσαν παράνομα τὸν καιρὸ τῆς ξένης κατοχῆς και αἰχμαλωσίας τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Τὸ κείμενο ποὺ ἔφτασε σὲ μᾶς διορθώθηκε και πλαστογραφήθηκε ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐξορία χρόνια, ὅταν ξανασυστήθηκε ἡ κοινότητα τῆς 'Ιερουσαλήμ. Ἐπειδὴ τὸ κύρος τοῦ 'Ιεζεκιήλ ἦταν μεγάλο μέσα στὸ λαὸ και θεωροῦνταν, ὅπως και ὁ 'Ησαίας, γιὰ πολλὰ χρόνια ἕνας ἀπὸ τοὺς πνευματικούς ἡγέτες τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ (βλ. Σοφ. Σειρ. 49, 8), τὸ ἱερατεῖο κράτησε ἕνα μέρος τῆς διδασκαλίας του και τὸ ἄλλο τὸ παραμόρφωσε και τὸ συμπλήρωσε με προσθήκες, ποὺ κατοχύρωναν τὴν ἱεραρχία τῶν θρησκευτικῶν λειτουργῶν και δικαιολογοῦσαν τὴ διαμόρφωση τῶν μωσαϊκῶν παραδόσεων σὲ καθαρὴ τυπολατρεία. Ἔτσι, ὁ 'Ιεζεκιήλ τῆς Βίβλου, ἔξω ἀπὸ μερικά ἀποσπάσματα, εἶναι παραμορφωμένος και πλαστογραφημένος².

1. Ὁ 'Ιώσηπος ('Ιουδ. ἀρχ., X, 5, 1) λέει πὼς ἔγραφε ὁ ὁ βιβλία.

2. Ὁ Σπινόζα εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἀμφέβαλε γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ βιβλικοῦ κειμένου τῶν «προφητειῶν» τοῦ 'Ιεζεκιήλ. Ἀργότερα ὁ Zunz (1873) και ὁ Seinecke (1884) ὑποστήριξαν πὼς δὲν πρόκειται γιὰ γνήσιο κείμενο. Ὁ Kraetzschmar (1900) δέχεται πὼς τὸ γνωστὸ σὲ μᾶς κείμενο ἐγῆκε ἀπὸ τὴν ἀναθεώρηση δυὸ παλαιότερων κειμένων, ἐνῶ ὁ Hermann (1908) και ὁ Hölscher ὑποστηρίζουν πὼς στὸ κείμενο ὑπάρχουν παρεμβολές. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς τὸ κείμενο ποὺ ἔχουμε παρουσιάζει πολλὰ χάσματα και ἀντιφάσεις. Σὲ πολλές μεριές μάλιστα τὰ νοήματα εἶναι στρυφνά και σκοτεινά. Ὅλα αὐτὰ δείχνουν πὼς ἔγιναν παραποιήσεις ἀπὸ διάφορες Σχολές, ποὺ παρουσιάζονταν ὡς πιστοὶ ἑρμηνευτές και ὁπαδοὶ του. Ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἀνάλυση διαίνει πὼς, ὄχι μόνο ὑπάρχουν παρεμβολές, ἀλλὰ και παραποιήσεις. Στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια οἱ ὁπαδοὶ τοῦ π ρ ο φ η τ ι κ ο ὕ ἀ π ο κ α λ υ π τ ι σ μ ο ὕ ἀναθεώρησαν τὸ κείμενο τοῦ 'Ιεζεκιήλ κ' ἔβαλαν τίς δικές τους ἀπόψεις, χρωματισμένες με ἄκρατο μυστικισμό, ποὺ φυσικά δὲν εἶχαν τὰ κηρύγματα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ στοχαστῆ.

Τὸν ἴδιο πάνω - κάτω καιρὸ ἔδρασε καὶ ἕνας ἄλλος Προφήτης, ὁ Σοφονίας. Ἦταν κι αὐτὸς φανατικὸς γιαχβιστῆς, πονεῖ τὸ λαό, βλέπει τὴν κοινωνικὴ ἀνισότητά, κατακεραυνώνει τοὺς πλουσίους καὶ τοὺς ἐκμεταλλευτές. Ἀνήκει κι αὐτὸς στὸ γιαχβικὸ κόμμα καὶ ἐργάστηκε γιὰ νὰ ἐφαρμοστοῦν ὀρισμένες κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις. Ἴσως ἡ μεγαλύτερη δράση του νὰ σημειώθηκε στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωσία (640 - 609). Τὰ βάζει, ὅπως καὶ ὁ Μιχαίας, μὲ τὴν πλουτοκρατία τῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ καταδυναστεύει τὸ λαό. Ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι πρὶν ἀπ' αὐτὸν Προφῆτες, περιμένει τὴν ἐπέμβαση τοῦ Γιαχβέ, γιὰ ν' ἀλλάξει ἡ κοινωνικὴ κατάσταση. Ὁ Γιαχβέ θὰ γίνῃ ἐκδικητῆς καὶ τιμωρός. Τὴν ἡμέρα ποὺ θὰ ξεσπάσει ὁ θυμὸς τοῦ Γιαχβέ, ἀλίμονο σὲ κείνους ποὺ ἔχουν τὸ χρῆμα καὶ εἶναι οἱ δυνάστες τοῦ λαοῦ:

«Κεῖνη τὴν ἡμέρα θὰ ἐκδικηθῶ¹ τοὺς ἀρχόντους καὶ τὸ παλάτι κι ὄλους ὅσους φοροῦν ξένα ρούχα². Κεῖνη τὴν ἡμέρα θὰ ἐκδικηθῶ καὶ κείνους ἀκόμα ποὺ καταπατοῦν τὰ ξένα σπίτια καὶ θησαυρίζουν μὲ ἀρπαγές καὶ δολιότητες.» (1, 9 - 10).

Καὶ συνεχίζοντας τὶς προφητικὲς ἀπειλές του προσθέτει ἀκόμα:

«Καὶ κεῖνη τὴν ἡμέρα, κατὰ πὼς λέει ὁ Γιαχβέ, θ' ἀκουστεῖ μεγάλη κραυγὴ (στὴν Ἱερουσαλήμ) ἀπὸ τὰ φαράδια καὶ θρῆνοι ἀπὸ τὴ δεύτερη πόρτα (τῆς ἀγορᾶς) καὶ μέγανος συντριμὸς ἀπὸ τὰ (γύρω) ὑψώματα.» (1, 10).

Ὁ Σοφονίας προβλέπει μιὰ ἐπανάσταση λαϊκὴ, ποὺ δὲ θ' ἀφήσει τίποτα στὴ θέση του:

«Καὶ κεῖνη τὴν ἡμέρα θὰ φάξω τὴν Ἱερουσαλήμ μὲ λυχνάρια καὶ θὰ ἐκδικηθῶ ὄλους ἐκείνους ποὺ ἀναπαύονται στὰ πλοῦτια τους.» (1, 12).

1. Μιλεῖ τάχα ὁ Γιαχβέ.

2. Δηλαδὴ τοὺς ἀρπαγες καὶ τοὺς τοκογλύφους.

Και παρακάτω:

«Γι' αυτό τὰ πλούτια τους θ' ἀρπαχτούν (ἀπό τὸ λαὸ) και τὰ σπίτια τους θ' ἀφανιστούν. Θὰ χτίσουν σπίτια και δὲ θὰ κατοικήσουν σ' αὐτά, θὰ φυτέψουν ἀμπέλια και δὲ θὰ πιούν τὸ κρασί τους.» (1, 13).

Κι ἀκόμα τονίζει:

«Πλησιάζει ἡ μέρα τοῦ Γιαχβέ, ἡ μεγάλη μέρα (τῆς κρίσης) εἶναι πολὺ κοντά, νά, ἔρχεται.

Τῆ μέρα πού θ' ἀκουστεῖ ἡ φωνή τοῦ Γιαχβέ, πικρά θὰ φωνάξει ὁ (σήμερα) ἰσχυρός. Ἡ μέρα πού θὰ θυμώσει ὁ Γιαχβέ θὰ εἶναι μέρα θλίψης και στενοχωρίας, μέρα ἐρήμωσης και ἀφανισμοῦ, μέρα σκοταδιοῦ και καταχνιάς... μέρα πού θ' ἀκούονται σάλπιγγες και ἀλαλαγμοὶ ἐναντία στις πόλεις πού εἶχαν κάστρα και (ἀρχοντικούς) ψηλοὺς πύργους. Και τότε θὰ κάνω τοὺς (πλούσιους και ἐκμεταλλευτὲς) νὰ ὑποφέρουν πολὺ και νὰ περπατοῦν σὰν τυφλοί, γιατί παραβήκανε τίς ἐντολὲς τοῦ Γιαχβέ. Και τὸ αἷμα τους θὰ κυλίσει σὰ σκόνη και οἱ σάρκες τους σὰν κοπριά. Μὰ οὔτε τὸ χρυσάφι τους, οὔτε τὸ ἀσήμι τους θὰ μπορέσει νὰ τοὺς γλυτώσει τὴν ἡμέρα τοῦ θυμοῦ τοῦ Γιαχβέ. Ὅλη ἡ γῆς θὰ περάσει μέσα ἀπὸ τίς φλόγες τοῦ θυμοῦ του.» (1, 14 - 18).

Νά τώρα και μερικὲς ἄλλες ἀπειλὲς του:

«Οὐαί, ἀκάθαρτη και μολυσμένη,
τυραννική πολιτεία (Ἱερουσαλήμ)!
Δὲν ἀκούς τὴ φωνή (τοῦ Γιαχβέ),
δὲ θέλεις νὰ διορθωθείς!
Στὸν Γιαχβέ δὲν πιστεύεις,
στὸ θεὸ δὲν πλησιάζεις.
Οἱ ἀρχοντὲς σου ἀνάμεσά σου
εἶναι λιοντάρια πού μουγκρίζουν.
Οἱ δικαστὲς σου εἶναι λύκοι τῆς νύχτας,
πού δὲν ἀφήνουν τίποτα γιὰ τὴ μέρα.
Οἱ προφῆτες σου εἶναι κίβδηλοι

και άπατεώνες.

Οί ιερείς μολύνουν τὸ Ἅγιο (μέρος τοῦ Ναοῦ)
και καταπατοῦν τὸ Νόμο.»

(3, 1 - 4)

Οί τέτοιες ὁμως ἀπειλές και προφητείες φυσικά δὲν ἄλλαξαν καθόλου τὴν κατάσταση. Ἦταν φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ. Ὁ Γιαχβὲ δὲν ἔκανε τὴν ἐπανάσταση ποὺ προφήτευαν οἱ πιστοὶ του.

Ὅπως εἶδαμε, στὰ χρόνια αὐτὰ τὸ Ἰουδαϊκὸ Κράτος περνοῦσε μεγάλη κρίση, ἐσωτερικὴ και ἐξωτερικὴ. Και γιὰ μὲν τὴν ἐσωτερικὴ κρίση δὲν ἔγινε οὐσιαστικὰ τίποτα, γιὰ νὰ δοθεῖ κάποια λύση στὸ κοινωνικὸ πρόβλημα ποὺ δημιούργησε μεγάλες ἀνωμαλίες και ἔφερε μεγάλη δυστυχία. Γιὰ τὸν ἐξωτερικὸ πάλι κίνδυνο, τὰ μέτρα ποὺ πάρθηκαν δὲν ἦταν οὔτε σοβαρά, οὔτε ἀποτελεσματικά. Ἡ ἄρχουσα τάξη τῆς Ἰουδαίας τὰ εἶχε χαμένα και δὲν ἤξερε πῶς νὰ τὰ καταφέρει, γιὰ νὰ προλάβει τὴν καταστροφή. Τὸ πατριωτικὸ αἶσθημα, ποὺ σὲ τέτοιες περιστάσεις φλογίζει τίς καρδιές τοῦ λαοῦ, ἔλειπε δλότελα ἀπὸ τὴ μεγάλη μάζα. Ὁ γιαχβισμὸς εἶχε καλλιεργήσει τὴν ἰδέα, πῶς οἱ συμφορές ποὺ βρῆκαν τὴν Ἰουδαία ἀπὸ τοὺς ξένους εἰσβολεῖς εἶναι ἔργο τοῦ Γιαχβὲ, γιὰτι πρέπει νὰ τιμωρηθοῦν οἱ προύχοντες τῆς Ἱερουσαλήμ γιὰ τίς ἀδικίες, τίς καταπιέσεις και τὸν ἀντιγιαχβισμὸ τους. Πολλές φορές μέσα στὴν ἱστορία τῶν διαφόρων λαῶν γεννιέται ἀντιπατριωτικὸ αἶσθημα, αἶσθημα ἀδιαφορίας μπροστὰ στοὺς ἐξωτερικοὺς κινδύνους¹. Ὅταν οἱ λαϊκὲς μάζες δυστυχοῦν και τυραννιένται, δὲν μποροῦν νὰ ἐνδιαφερθοῦν γιὰ τὴν ἀμυνα τῆς χώρας τους και τὴν προστασία τῆς πατρίδας τους. Τέτοιο αἶσθημα ἀδιαφορίας ἐπικρατοῦσε στὰ χρόνια ἐκεῖνα σ' ὅλη τὴν Ἰουδαία.

Φαίνεται ὁμως πῶς οἱ γιαχβιστὲς διασπάστηκαν στὴν περίοδο αὐτῇ. Μερικοὶ προπαγάνδιζαν τὴν ἰδέα τῆς ἀντίστασης στοὺς ξένους ἐπιδρομείς, οἱ πιδ πολλοὶ ὁμως προπαγάνδιζαν τὴν ἡττοπάθεια και κήρυχναν πῶς ὁ Γιαχβὲ στέλνει τοὺς Ἀσσυριοὺς, νὰ ὑ-

---

1. Θυμίζουμε πῶς οἱ λαϊκὲς μάζες τῆς Πόλης και τῆς ἄλλης περιοχῆς τῆς Βυζ. Αυτοκρατορίας, στὴ μεγάλη τους πλειοψηφία, δέχτηκαν ἢ ἀνέχτηκαν τὴν τούρκικη κατάκτηση, γιὰτι εἶχαν ἀπαυθῆσει ἀπὸ τοὺς πολέμους και τίς καταπιέσεις τῶν φεουδαρχῶν κλπ.

ποτάξουν τοὺς Ἑβραίους, γιατί παραστράτησαν καὶ ἔπαψαν νὰ τὸν λατρεύουν. Ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολεμικῆς προπαγάνδας ἦταν ὁ Προφήτης Ἰερεμίας (627 - 580) ¹.

Ἀφοῦ ἀγωνίστηκε νὰ φέρει στὸν ἴσιο δρόμο τὴν ἀρχουσα τάξη καὶ ἔσκέπασε τὶς ἀνομίες τῆς καὶ τὸν ἐκμεταλλευτικὸ τῆς ρόλο ², ἄρχισε φανερὰ πιά νὰ προπαγανδίζει τὴν ἡττοπάθεια, ὅταν οἱ Βαβυλώνιοι εἰσβάλανε στὴν Ἰουδαία.

Πρὶν ὅμως γίνοι ἡ εἰσβολὴ τῶν Βαβυλωνίων, καλοῦσε τὴν ἀγροτιά καὶ τὴ φτωχολογιά νὰ ἐπαναστατήσουν, νὰ κάψουν τ' ἀρχοντόσπιτα καὶ τὰ παλάτια καὶ νὰ φτιάσουν ὁδοφράγματα γύρω ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ (6, 1 καὶ πέρα). Εἶναι ὁ μοναδικὸς Προφήτης ποὺ δίνει ρεαλιστικὸ περιεχόμενον στὸ γιαντισμὸ καὶ προπαγανδίζει μιὰ πολιτικὴ, ποὺ ἂν ἐφαρμόζονταν θὰ ἐξυπηρετοῦσε τὶς λαϊκὲς μάξες. Φυσικά, ὅπως καὶ οἱ πρὶν ἀπ' αὐτὸν Προφῆτες, κηρύττει πὼς ὁ Γιαχβὲ εἶναι ὁ γενικὸς ρυθμιστὴς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὥστόσο ὅμως καὶ δὲν κάθεται μὲ σταυρωμένα τὰ χέρια. Προτείνει ὀρισμένα μέτρα καὶ καλλιεργεῖ τὴν ἰδέα πὼς τὰ ἀγροχτήματα πρέπει νὰ τὰ πάρουν οἱ ἀχτήμονες. Αὐτὴ εἶναι ἡ θέληση τοῦ Γιαχβὲ, ποὺ μάλιστα θὰ τιμωρήσει ὄχι μόνον τοὺς ἐκμεταλλευτὲς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἱερεῖς ποὺ ἔπαψαν νὰ ἐκτελοῦν τὸ Νόμο (8, 8 καὶ πέρα). Ἐπειδὴ ὅμως τόνιζε κι αὐτὸς πὼς ὁ Γιαχβὲ θὰ γίνοι τιμωρὸς καὶ ἐκδικητὴς, ἔρισκονταν πολλοὶ ποὺ τοῦ ἔλεγαν: Καλὰ αὐτὰ ποὺ κηρύττεις, ἀλλὰ οἱ ἐκμεταλλευτὲς καὶ οἱ καταχτητὲς τὸ ἔχουν παρακάνει καὶ ὁ Γιαχβὲ δὲν τοὺς τιμωρεῖ, παρὰ τοὺς ὑποστηρίζει καὶ τοὺς δίνει κι ἄλλα πλοῦτη (12, 1 - 2). Ὁ Ἰερεμίας, ἔχοντας ὑπ' ὄψη του τὸ παράπονον αὐτὸ τοῦ λαοῦ, πιστεύει, ὅπως καὶ ὁ Σοφονίας, πὼς θὰ ῥθει γρήγορα ἡ τιμωρία τους καὶ τονίζει πὼς κοντὰ εἶναι ἡ μέρα ποὺ θὰ σφαγοῦν καὶ θὰ ἐξολοθρευτοῦν (12, 3 - 17).

---

1. Βλ. Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 361 καὶ πέρα καὶ Μπρατσιώτη, Εἰσαγωγή στὴν Π. Διαθήκη, ὅπου ἔξοδ ἀπὸ τὴν ξένη βιβλιογραφία καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν συντηρητικῶν θεολόγων καὶ παλαιοδιαθηκολόγων, σελ. 392 καὶ πέρα.

2. Δὲν ὑπάρχει, τόνιζε, οὔτε ἓνας τέλειος καὶ δίκαιος ἄνθρωπος στὴν Ἱερουσαλήμ. Δικαστὲς καὶ ἄρχοντες ἀσχημονοῦν καὶ κατατρέχουν τὴ φτωχολογιά (Ἱερ. 5, 1 καὶ πέρα).

Ἐπίσης, ἀπαντώντας στή φιλοπόλεμη προπαγάνδα τῶν ἄλλων Προφητῶν, ὄχι μόνο τοὺς ἀποκαλοῦσε ψευτοπροφῆτες, ἀλλὰ καὶ κήρυχε πὼς κι αὐτοὶ δὲ θὰ γλυτώσουν ἀπὸ τῆ σφαγῆ (14, 14 καὶ πέρα).

Μὰ τὰ ἐπαναστατικά του κηρύγματα ἀπὸ τῆ μιὰ μεριὰ καὶ ἡ ἀντιπολεμικὴ του προπαγάνδα ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀνάγκασαν τὸ βασιλιά Ἰωακείμ νὰ πάρει μέτρα ἐναντίον του. Πρόσταξε νὰ τὸν πιᾶσουν καὶ ἴσως θὰ τογε σκότωναν, ἂν δὲν ἐπεμβαίνανε μερικοὶ ἀριστοκράτες (βλ. 7, 14 καὶ 26, 9· 17 καὶ πέρα), πού ἤξεραν πολὺ καλά πὼς ἔχει πολὺ λαὸ μαζί του.

Ὁ Ἱερεμίας ἀπὸ τῆ φυλακὴ γράφει ἐπαναστατικὲς προκηρύξεις, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, πού ὁ μαθητὴς του Βαρούχ τις διάβαζε μέσα στὸ Ναὸ γύρω στὰ 603. Στὸ ἀναμεταξὺ ὁ Ἰωακείμ (ἢ Ἰεχονίας) ἀντίκρουσε τοὺς Βαβυλωνίους ἀπ' ἔξω ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ πολλοὶ πλουτοκράτες Ἰουδαῖοι μαζί μ' αὐτὸν βρέθηκαν αἰχμάλωτοι στὴ Βαβυλώνα. Ἐπειδὴ ὁ νέος βασιλιάς Σεδεκίας δὲν ἄλλαξε ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, ὁ Ἱερεμίας ἐξακολουθεῖ τὴν ἀντιπολεμικὴ του προπαγάνδα. Ἔτσι, ἀρχίζουν νέοι διωγμοὶ ἐναντίᾱ του. Μὰ ὁ Προφήτης δὲν ξεχνᾷ καὶ τις λαϊκὲς μάζες καὶ τὴν ἐξωτερικὴ του πολιτικὴ τὴ συνδυάζει μὲ φιλολαϊκὸ κήρυγμα. Πρέπει νὰ σταματήσει ἡ ἐκμετάλλευση, ἡ καταπίεση, οἱ κλεψιὲς καὶ οἱ ἀδικίες. Πρέπει νὰ διορθωθοῦν τὰ κακῶς κείμενα. Πρέπει ν' ἀλλάξει τὸ κυβερνητικὸ πρόγραμμα. Καὶ φαίνεται πὼς ἡ προπαγάνδα τοῦ Ἱερεμίας ἔπιασε:

«Ὁ Γιαχβὲ προστάζει νὰ μὴ γίνονται ἀδικίες καὶ νὰ μὴ θγαίγουν ἀδικεῖς ἀποφάσεις, νὰ μὴν καταδυναστεύονται οἱ ξένοι καὶ τὰ ὄρφανὰ καὶ οἱ χήρες καὶ νὰ μὴ γίνονται πόλεμοι καὶ χύνεται ἄδικα τὸ αἷμα τοῦ λαοῦ.

.....

Ἄλιμονο σὲ κείνους πού χτίζουν σπίτια καὶ φτιάχνουν περιουσίες ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση. Ἄλιμονο σὲ κείνους πού κλέβουν τὴν ἐργασία καὶ τὸν ἰδρώτα τῶν δουλευτάδων τους...
Θέλεις, βασιλιά, νὰ ζεῖς μέσα σὲ πολυστολισμένα παλάτια;

Μὰ ὁ πατέρας σου δὲ ζοῦσε στὴ χλιδὴ καὶ δὲ γλεντοκοποῦσε, γι' αὐτὸ καὶ τοῦ πήγγαιναν καλὰ οἱ δουλειές, ἦταν δίκαιος καὶ καλὸς κυβερνήτης.» (22, 2 καὶ πέρα).

Καὶ τόνιζε ἀκόμα, μαστιγώνοντας ἀνελέητα τῶν ἀρχοντάδων τὶς ἀδικίες καὶ παρανομίες:

«Ἄλιμονο στοὺς τσομπάνηδες ποὺ χαλνοῦν καὶ σκορπᾶνε τὸ κοπάδι μου¹. . . (Γι' αὐτὸ) θὰ θάλω ἄλλους τσομπάνηδες, γιὰ νὰ φυλάνε τὰ πρόβατά μου ποὺ γλύτψωσαν. . .» (23, 1 καὶ πέρα).

Ἡ κατάσταση λοιπὸν ἦταν κρίσιμη καὶ ἀνώμαλη καὶ οἱ ὄπαδοὶ τοῦ Ἰερεμῖα ἔλο καὶ πλήθαιναν. Στὸ ἀναμεταξὺ ὅμως οἱ Ρεχαβίτες, ποῦ, ὅπως εἶδαμε, ἦταν οἱ πιὸ φανατικοὶ γιανχιστές, γιὰ νὰ μὴ σκλαδωθοῦν ἀπὸ τοὺς Βαβυλωνίους, ἄμα ἔγινε ἡ εἰσβολή, κατέβηκαν ἀπὸ τὰ βουνὰ καὶ ἤρθαν μέσα στὴν Ἱερουσαλήμ. Ἔτσι τώρα τὸ κόμμα τοῦ Ἰερεμῖα δυνάμωσε πιὸ πολὺ, γιὰτὶ οἱ Ρεχαβίτες ἦταν πολεμιστὲς καὶ ἀποφασιστικοὶ (βλ. 35, 1 - 19).

Ἴσως τώρα ποὺ μπῆκαν οἱ Ρεχαβίτες στὴν Ἱερουσαλήμ καὶ πρὶν ἀκόμα φτάσουν τὰ στρατεύματα τῶν Ἀσσυρίων, ὁ Ἰερεμῖας νὰ ὀργάνωσε ἐπαναστατικὸ κίνημα, ποὺ στὴν ἀρχὴ ἐπικράτησε.

Ὁ βασιλιάς Σεδεκίας ἀναγκάστηκε νὰ συνθηκολογήσει μὲ τοὺς ἐπαναστάτες καὶ νὰ παραδεχτεῖ τοὺς ὄρους τους. Δηλαδή θέσπισε ν' ἀκυρωθοῦν τὰ χρέη καὶ νὰ ξεσκλαδωθοῦν ὅσοι εἶχαν γίνει δούλοι στοὺς δανειστὲς τους (34, 8 - 10).

Ἐξὸν ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἰερεμῖα, ποὺ κάνει λόγο γιὰ τὴν ἐπανάσταση αὐτὴ, ἔχουμε καὶ μιὰ ἄλλη μαρτυρία, ποὺ τὴ βρίσκουμε χωμὲνη στὶς προφητείες τοῦ Σοφονία²:

---

1. Ἐδῶ μιλάει συμβολικὰ, ἔννοεῖ τοὺς κυβερνήτες ποὺ δὲν κυβερνοῦν σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους καὶ τὴ δικαιοσύνη.

2. Τὸ χωρίο αὐτὸ δὲν εἶναι τοῦ Σοφονία, εἶναι παρμένο ἀπὸ μιὰ ἄλλη πηγὴ καὶ χῶθηκε στὶς προφητείες τοῦ Σοφονία στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐξορία χρόνια. Ὁ Σοφονίας μιλάει γιὰ ἐπανάσταση π ο ὄ θ ἄ γ ἰ ν ε ι, ἐνῶ τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο περιγράφει ἐπανάσταση π ο ὄ ἱ γ ἰ ν ε.

«Κλάψτε, οἱ κάτοικοι τῆς Μακτῆς¹,
γιατὶ ἐξωλοθρεύτηκαν ὄλοι οἱ ἔμ-
ποροι καὶ σφάχτηκαν ὄλοι ὄσοι
εἶχαν μαζέψει ἀσήμι.» (Σοφ. 1, 11, ἑβραϊκὸ
κείμενο).

Φαίνεται πὼς ἔγινε μεγάλη λαϊκὴ ἐξέγερση μέσα στὴν Ἱερου-
σαλήμ καὶ ὁ λαὸς ἐκδικήθηκε ὅπως τοὺς ἀξίζε τοὺς κάθε λογῆς
πλουτοκράτες καὶ ἐκμεταλλευτές.

Μὲ τὸ νὰ μὴν ὑπάρχει ὅμως ἓνα κόμμα μὲ ὀρισμένο πρόγραμ-
μα κοινωνικῆς ἀναδιοργάνωσης, ἢ ἐπανάσταση αὐτὴ σὲ λίγο ξε-
θύμανε, γιατί δὲν ὑπῆρχαν οἱ καθοδηγητές πού θὰ τῆς ἔδιναν ὀ-
ρισμένο πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ περιεχόμενο. Γι' αὐτό, ἄμα πέ-
ρασε λίγος καιρὸς, οἱ παλιοὶ δυνάστες τῶν λαϊκῶν μαζῶν σήκω-
σαν πάλι κεφάλι καὶ ξαναπῆραν τὰ γκέμια τῆς ἐξουσίας στὰ χέ-
ρια τους. Ἔτσι, ὁ βασιλιάς Σεδεκίας μπόρεσε καὶ ἀκύρωσε τίς
μεταρρυθμίσεις πού δέχτηκε τίς πρῶτες μέρες τῆς ἐπανάστασης.
Γι' αὐτό ἄρχισαν τὰ ἴδια.

Ὅσο περνοῦσαν οἱ μέρες, τόσο ἡ κατάσταση χειροτέρευε, για-
τὶ ὁ στρατὸς τῶν Βαβυλωνίων προχωροῦσε κ' ἔφτασε ἀπ' ἔξω ἀ-
πὸ τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ τὴν πολιορκῆσε. Ὁ Γεδαλίας, κάποιος
πρῶχοντας τῆς Ἰουδαίας, ἔκανε ὅ,τι μπορούσε γιὰ νὰ σπάσει ἡ
ἀντίσταση τοῦ Σεδεκία. Ἦταν ὁ πολιτικὸς ἀρχηγὸς τοῦ φιλοβα-
βυλωνιακοῦ κόμματος καὶ μαζί ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολίτευσης, ἔ-
χοντας σύμβουλο τὸν Ἱερεμία, πού ἦταν ὁ πνευματικὸς ἡγέτης τῆς

---

1. Ἡ Μακτῆς φαίνεται ἦταν ἡ πλουτοκρατικὴ συνοικία τῆς Ἱερουσαλήμ,
πρὸς τὰ βορινά, στὴν καλύτερη δηλαδὴ τοποθεσία τῆς πρωτεύουσας τοῦ Ἰ-
ουδαϊκοῦ Κράτους. Οἱ Ὁ' εἶχαν ὑπ' ὄψη τους ἄλλο κείμενο, γι' αὐτὸ με-
ταφράζουν «Θρηνηστε οἱ κατοικοῦντες τὴν κατακεκομμένην (συνοικίαν), ὅ-
τι ὠμοιώθη πᾶς ὁ λαὸς Χαναάν καὶ ἐξωλοθρεύθησαν πάντες οἱ ἐπηρμένοι
ἀργυρίῳ» (Σοφ. 1, 11). Ἡ φράση «ὠμοιώθη πᾶς ὁ λαὸς Χαναάν» σημαί-
νει: οἱ κάτοικοι τῆς χαλασμένης συνοικίας ἔκαναν ὅ,τι ἔκαναν παλαιότερα
καὶ οἱ Χαναανοί. Ξέρουμε ὅμως ὅτι οἱ Χαναανοί - Φοίνικες φημιζονταν
ὡς ἔμποροι καὶ κερδοσκοποὶ. Ἡ ἄλλη φράση «ἐξωλοθρεύθησαν πάντες οἱ
ἐπηρμένοι ἀργυρίῳ» εἶναι ἐπεξηγηματικὴ καὶ ὑπονοεῖ τοὺς πλουτοκράτες
καὶ τοὺς τοκογλόφους.

λαϊκής μάζας πού δὲν ἤθελε τὸν πόλεμο. Ὁ Ἱερεμίας, παρουσίασε πάλι μεγάλη δράση καὶ ἐνεργητικότητα, ὑποστηρίζοντας πὼς πρέπει νὰ συνθηκολογήσουν μὲ τοὺς Βαβυλωνίους, γιατί τοὺς ἔστειλε ὁ Γιαχβὲ γιὰ νὰ τιμωρήσει τοὺς γδύστες καὶ ἐκμεταλλευτὲς τοῦ λαοῦ.

Ἦταν φυσικὸ λοιπόν, μιὰ πού ὁ Ἱερεμίας καὶ ὁ Γεδαλίας πήραν μιὰ τέτοια στάση, νὰ καταδιωχτοῦν.

Ὁ Πασχώρ, ὁ ἀρχιερέας, πρόσταξε τότε νὰ πιάσουν τὸν Ἱερεμία, νὰ τονε φυλακίσουν καὶ νὰ τὸν διαπομπεύσουν (20, 1 καὶ πέρα).

Τοῦ ἀπαγόρεψαν νὰ κηρύχνη τις ἀντιπολεμικὲς του ἰδέες, μὰ αὐτὸς ἔγραφε ἀπὸ τῆ φυλακῆ κρυφὰ φυλλάδια πού τὰ ἔστειλε στοὺς ὀπαδοὺς του (36, 2 καὶ πέρα). Ἀπὸ τῆ φυλακῆ φαίνεται δραπέτευσε, μαζὶ μὲ τὸ γραμματικὸ του Βαρούχ, καί, κρυμμένος κάπου, ἐξακολουθοῦσε νὰ γράφει φυλλάδια, πού μοιράζονταν κρυφὰ στοὺς ὀπαδοὺς του. Τὰ φυλλάδια τοῦ Ἱερεμία ἀπαγορεύτηκε νὰ κυκλοφοροῦν καὶ ὅπου τὰ ἔβρισκαν οἱ ἀστυνομικοὶ καὶ οἱ βασιλικοὶ τὰ ἔκαιγαν (36, 14 - 27· 37, 3 - 6), ὥσπου τὸν ξανάπιασαν καὶ τὸν ἔβαλαν σ' ἓνα μπουντρούμι ἀπ' ὅπου δὲν μπορούσε νὰ δραπέτεῦσει (37, 4 καὶ 11 - 17). Φαίνεται πῆραν τὴν ἀπόφαση νὰ τὸν ἐκτελέσουν, ἀλλὰ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἱερεμία, πού εἶχαν καλὴ ὀργάνωση καὶ ἀνθρώπους μέσα στὸ Παλάτι, πῆγαν καὶ τὸν ἐλευθέρωσαν κρυφὰ (38, 1 - 13)¹.

Μὰ καὶ πάλι τὰ ὄργανα τῆς ἐξουσίας τὸν ἐπίασαν καὶ τὸν ἔβαλαν σὲ μιὰ φυλακῆ - λάκκο, πού εἶχε ἀκαθαρσίες καὶ νερά (38, 13).

Πρὶν ὅμως οἱ κυβερνητὲς ἐγάλουν ἀπόφαση γιὰ νὰ τονε θανατώσουν, ἔσπασε τὸ κάστρο καὶ οἱ Βαβυλώνιοι μπῆκαν μέσα. Τὸ κόμμα τοῦ Ἱερεμία νίκησε καὶ φυσικὰ πρόσφερε ἀνυπολόγιστες ὑπηρεσίες στὸν Ναβουχοδονόσορα, τὸ βασιλιά τῆς Βαβυλώνας, γιατί, πρὶν ἀκόμα πέσει τὸ κάστρο τῆς Ἱερουσαλήμ, πολλοὶ Ἰουδαῖοι

---

1. Στὸ εἶθλο τοῦ Ἱερεμία διαβάζουμε, πὼς ὁ βασιλεὺς Σεδεκίας ἔστειλε μυστικὰ ἀνθρώπους του καὶ τὸν ἐλευθέρωσαν. Τὰ πράγματα φυσικὰ δὲν ἔγιναν ἔτσι. Ὁ βασιλεὺς δὲν εἶχε κανένα συμφέρο νὰ ἐλευθερώσει τὸν ἀσπονδο ἐχτρὸ του σὲ τέτοια γι' αὐτὸν κρίσιμη στιγμή, πού ὁ ἐχτρὸς χτυποῦσε τὴν πόρτα τοῦ κάστρου τῆς Ἱερουσαλήμ.

ἀπὸ τὴν παράταξη τοῦ Ἱερεμία αὐτομόλησαν στοὺς Βαβυλωνίους (38, 19).

Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἱερεμίας δὲν ἔπαθε τίποτε, δταν μπῆκαν οἱ Βαβυλώνιοι στὴν Ἰουδαϊκὴ πρωτεύουσα. Ἐνῶ οἱ συμπολίτες του τὸν κατάρρεξαν καὶ τονε χαρακτήρισαν προδότη (20, 1 καὶ πέρα καὶ 27, 1), οἱ Βαβυλώνιοι τὸν ἐλευθέρωσαν καὶ τὸν περιποιήθηκαν¹.

Ἔτσι, μαζί μὲ τὸ μαθητὴ καὶ γραμματικὸ του Βαρούχ, μιὰ ποὺ καταστράφηκε ἢ Ἱερουσαλήμ, πῆγε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴ Μασσηφά (39, 3, 14· 40, 1 - 6).

Πρέπει νὰ προσθέσουμε ἐδῶ πῶς, ἐξὸν ἀπὸ τὸ Παλάτι, καὶ τὸ ἱερατεῖο πολέμησε τὸν Ἱερεμία. Φαίνεται ὅμως πῶς οἱ πῖο πολλοὶ ἱερεῖς ἦταν μὲ τὸ μέρος του, ἀλλὰ οἱ πῖο τρανοὶ τάχτηκαν ἐναντίον του. Ἐνας ἀπ' αὐτούς, ποὺ δίχως ἄλλο θὰ ἦταν γνωστὸς ἐκεῖνα τὰ χρόνια, θέλησε νὰ μετρηθεῖ μαζί του· γι' αὐτὸ καὶ δημοσίεψε, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἕνα ἔμμετρο² μανιφέστο καὶ καυτηρίαζε τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἱερεμία. Γιὰ νὰ δώσει μάλιστα κύρος στὰ λόγια του, παρουσίασε τὴν ἀντιιερεμιάδα του σὰν πολιτικὴ ποὺ πηγάζει τὰ ἴσια ἀπὸ τὴ μωσαϊκὴ παράδοση³. Ὁ ἄγνωστός μας συντάχτης τῆς κατακρίνει τὴν ἡττοπάθεια καὶ προσπαθεῖ

---

1. Σύμφωνα μὲ Ἰουδαϊκὴ παράδοση ὁ Ἱερεμίας πρόφτασε καὶ πῆρε ἀπὸ τὸ Ναὸ τὰ σπουδαιότερα ἱερά, τὴ Σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου, τὴν Κιβωτὸ τῆς Διαθήκης κ.ἄ. (βλ. Β' Μακκαβ. 2, 1 καὶ πέρα).

2. Ἐκεῖνα τὰ χρόνια ὁ ἔμμετρος λόγος στίς πῖο πολλὰς χώρες τῆς Ἀσίας, ἂν ὄχι σ' ὅλες, ἦταν ἡ ἐπίσημη γλώσσα.

3. Τὸ πολεμικὸ αὐτὸ τραγοῦδι πέρασε ἀργότερα σὰν «Ὠδὴ τοῦ Μωσῆ» στὸ Δευτερονόμιο (κεφ. 32). Ὁ Gunkel (στὴ «Religion in Geschichte und Gegenwart», τ. 4, σ. 534 καὶ πέρα) ὑποστήριξε πῶς ὁ ποιητὴς τῆς «Ὠδῆς» εἶναι συγκαιριανὸς καὶ ἀντίπαλος τοῦ Ἱερεμία. Τὴ γνῶμη αὐτὴ τὴ δέχτηκε ὁ R. Hauri ἀλλὰ τὴν πολέμησε ὁ Sellin, τὰ ἐπιχειρήματά του ὅμως δὲν πείθουν (βλ. Einleitung in das A.T., 46 καὶ πέρα). Ὁ Sellin ἔλλαξε δύο φορές γνῶμη. Στὴν ἀρχή, σὲ χωριστὴ μελέτη του, ὑποστήριξε πῶς ἡ Ὠδὴ γράφτηκε στὴν ἐποχὴ τῶν ἀραμαϊκῶν ἐπιδρομῶν, σὲ νεώτερο ὅμως ἄρθρο του ὑποστήριξε πῶς ὁ ἐχτὸς ποὺ κατακρίνεται στὴν Ὠδὴ εἶναι οἱ Σαμαεῖτες, ἀρα ὁ ποιητὴς τῆς Ὠδῆς εἶναι συγκαιριανὸς τοῦ Τριτο-Ἰσραὴλ (βλ. καὶ Φιλίππινη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσρ., σ. 222 καὶ πέρα). Τὸ πῖο πιθανὸν εἶναι πῶς ἦταν ἕνας ἀντίπαλος τοῦ Ἱερεμία.

νά δώσει θάρρος στή βασιλική παράταξη και νά τήν ἐμφυχώσει. Καί ἐπειδή, ὅπως εἶπαμε, ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τοὺς ἱερεῖς ἀκολουθοῦσε τίς συμβουλές τοῦ Ἱερεμίας και προπαγάνδιζε τὴν ἡττοπάθεια, ξεσκεπάζει τῶν ἱερέων τίς πομπές και τὴ συμφεροντολογικὴ τους διαγωγὴ (βλ. Δευτερ. 32, 38). Ἐν ἀναλύσουμε τοὺς στίχους ἀπὸ 27 και κάτω, θὰ ἰδοῦμε πῶς γίνονται ὑπαινιγμοὶ ἐνάντια σὲ πρόσωπα ποὺ παίζουσι σπουδαῖο ρόλο στὴν Ἱερουσαλήμ¹.

Σωστὸ εἶναι πῶς, ἂν, ὕστερ' ἀπ' τὴν καταστροφὴν και ἐρήμωσιν τῆς Ἱερουσαλήμ (586) δὲν ἐπικρατοῦσε τὸ κόμμα τοῦ Ἱερεμίας, ὁ Προφήτης αὐτὸς θὰ χαρακτηρίζονταν π ρ ο δ ὅ τ η ς. Ἐπειδὴ ὁμοίως ἢ ἀντιγιαχθιστικὴ παράταξι, μὲ τὸν καιρὸν, ἔχασε κάθε στήριγμα μέσα στὴν ἰουδαϊκὴ κοινωνία και, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, ὁ γιαχθισμὸς ἀπ' τὰ μέσα τοῦ θου αἰῶνα και δῶθε ἔγινε πάλι ἡ ἐπίσημη θρησκεία και ἰδεολογία τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ὁ Ἱερεμίας δικαιοθῆκε.

Ὡστόσο, στὰ χρόνια του εἶχε πολλοὺς και φανατικοὺς ἐχτροὺς. Ἄμα μάλιστα δολοφονήθηκε ὁ Γοδετίας — ὁ κυβερνήτης ποὺ διόρισε στὴν Ἰουδαία ὁ Ναβουχοδονόσωρ —, οἱ συνωμότες ἐπίασαν τὸν Ἱερεμίας και τὸν Βαρούχ και τοὺς πῆραν μαζί τους στὴν Αἴγυπτο, ὅπου καταφύγανε, ὅταν καταδιώχτηκαν ἀπ' τοὺς Βαβυλωνίους (43, 1 και πέρα). Ἐκεῖ, λέει τὸ βιβλικὸν κείμενον, ἐξακολούθησε νὰ ἐκδηλώνει τὴ φιλία του στοὺς Βαβυλωνίους και νὰ προλέγει τὴν καταστροφὴν τῶν Αἰγυπτίων (44 και 43, 8-13). Αὐτὰ ὁμοίως εἶναι προσθήκες νεώτερες. Πῶς σωστὴ εἶναι ἡ ἐξωβιβλικὴ παράδοσι, ποὺ λέει πῶς ὁ Ἱερεμίας, μαζί μὲ τὸν Βαρούχ, σκοτώθηκε μὲ λιθοβολισμὸν στίς αἰγυπτιακὰς Δάφνες², ὅπου τοὺς ἔφεραν οἱ συνωμότες και τοὺς ἐκτέλεσαν ὡς προδότας³.

1. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔμμετρον τούτου μανιφέστου, ποὺ δὲ σώθηκε δολοκληρωμένον, παρὰ μόνον ἀποσπάσματα του και αὐτὰ ἀλλαγμένα, χτυπάει τὸν Ἱερεμίας, γιατί, ὅπως εἶδαμε, ὁ Προφήτης μὲ πολλὴ τσοχητὴρ γλώσσα μίλησε γιὰ τοὺς πνευματικοὺς ἀρχηγούς τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ποὺ προπαγάνδιζαν τὸν πόλεμον και στηρίζανε μὲ τὸ κύρος τους τὸν Ἐζεκία.

2. Λέγονταν Tachpanches και ἐβρίσκονταν κοντὰ στὴν Πηλοῦσια περιοχὴ, στὸ ἀνατολικὸν Δέλτα τοῦ Νείλου· σήμερον λέγεται Τέλλ - Ντεφάν.

3. Βλ. Ψ. Ἐπιφανίου, Περὶ τῶν ἸΣΤ' Προφητῶν, στὴν Πατρολογία Μί-

*Αν είχαμε αὐτοῦσια τὰ κηρύγματα τοῦ καὶ τὶς προκηρύξεις τοῦ, πολλὰ θὰ ξέραμε γι' αὐτόν. Τὸ κείμενο ὁμῶς ποὺ ἔχουμε δὲν εἶναι ὄλο αὐθεντικό¹. Μερικὰ ἀποσπάσματα, ποὺ ἀντικαθρεφτίζουσι τὴν γιαχβιστικὴν ἰδεολογίαν εἰς τὰς κρίσιμες μέρας τῆς Ἰουδαϊκῆς ἱστορίας μπορεῖ νὰ εἶναι δικὰ τοῦ, γιατί εἶναι δεδαιωμένο πῶς εἰς τὴν φυλακὴν ἔγραφε, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερον, προκηρύξεις καὶ τὶς μοίραζαν εἰς τὸ λαὸν κρυφὰ οἱ ὄπαδοι - μαθηταί τοῦ. Στὸ σύνολο τοῦ ὁμῶς τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἱερεμίαν βιβλίον εἶναι νόθο, ἀπηχώντας ὅσοοις τὶς γνώμες καὶ τὶς ἰδέες τοῦ.

Μποροῦμε ὁμῶς νὰ βγάλουμε τὸ συμπέρασμα, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε, πῶς ὁ Προφήτης αὐτός, ποὺ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους στοχαστὰς τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, εἰς τὴν προπαγάνδα τοῦ καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν τοῦ, ποὺ τὴν παρουσίαζε μὲ θρησκευτικὴ μάσκα, καταπολεμοῦσε τὴν συγκεντρωτικὴν βασιλικὴν ἐξουσίαν καὶ τὴν φιλοαιγυπτιακὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν. Ἀντίθετα ὑποστήριξε τὴν συνεργασίαν μὲ τοὺς Βαβυλωνίους. Δὲν ἦταν ὁμῶς μόνο οἱ Προφῆτες ποὺ ὑψώσανε τὴν φωνὴν τοὺς γιὰ τὸν καταπιεζόμενον λαόν. Μέσα εἰς τὰ λαϊκὰ μάζες ἦσαν πολλοὶ ποὺ διαμαρτύρονταν. Παράλληλα μάλιστα μὲ τὴν ἀντιπολιτευτικὴν προφητολογίαν καὶ ἡ λαϊκὴ μούσα στηλίτευσε τὴν καταπίεσιν καὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς πλουτοκρατίας. Στους «Ψαλμοὺς» εἶναι ἀποθησαυρισμένα πολλὰ τέτοια τραγούδια² λαϊκῆς διαμαρτυρίας. Ὅπως ὁμῶς οἱ Προφῆτες δὲν μποροῦσαν νὰ ἴδωσι εἰς τὸ ὄλο τὸ δάθος τὴν πραγματικότηταν καὶ νὰ δώ-

gne, τ. 43, 400. Ἱερωνύμου, Adv. Iovinian. Τερτυλλιανοῦ, Scorpi. adv. gnost. 8.

1. Τὰ κεφ. 30 καὶ 31 δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὴν προφητολογίαν τοῦ Ἱερεμίου καὶ εἶναι ἀποσπάσματα κάποιας «προφητείας» τοῦ τέλους τῆς ἐξορίας, δηλαδὴ κείμενα νεώτερης ἐποχῆς. Ἐπίσης καὶ τὰ κεφ. 50, 51 καὶ 52 εἶναι ἀπομιμήσεις τῆς δευτεροσησαϊκῆς προφητολογίας, ἄρα καὶ αὐτὰ νεώτερα. Μερικὰ ἄλλα πάλι κομμάτια, ὅπως τὰ 3, 14 - 18· 5, 18· 10, 1 - 6· 17, 19 - 27· 25, 12 - 14 καὶ 27 - 38· 33, 14 - 26, εἶναι νόθα. Ἐπίσης καὶ τὸ κεφ. 24 συντάχθηκε πολὺ ἀργότερον, γιατί ὁ συντάκτης τοῦ περιγράφει τὴν Ἰουδαϊκὴν διασπορὰν ὅπως διαμορφώθηκε εἰς τὴν πραγματικότηταν εἰς τὰς ἑσπερας ἀπὸ τῆς βαβυλωνιακῆς καὶ περσικῆς κατοχῆς χρόνια.

2. Βλ. 5, 10· 12, 3 - 4· 31, 12 - 13· 35, 25 - 27· 38, 12· 37, 1 - 22· 40, 10 - 15· 49, 5 - 9· 50, 16 - 22· 41, 6 - 10· 49, 5 - 9· 69, 17 - 29· 72, 12 - 17· 88, 3 - 15· 92, 4 - 8 καὶ 13· 101, 5· 124, 3· 125, 5· 146, 8 - 10 κ.ἀλ.

σουν μαχητικό περιεχόμενο στην αντιπολίτευσή τους, έτσι και οι λαϊκοί ποιητές περίμεναν το γλυτωμό από τον Γιαχβέ κι όχι από την ομαδική και οργανωμένη λαϊκή προσπάθεια.

Ο λαϊκός ποιητής τόνιζε:

«Μά σκουλήκι κι όχι άνθρωπος τώρα
έχω εγώ καταντήσει. Ένα μπαίγνιο
των ανθρώπων. Του κόσμου έχω γίνει
καταφρόνιο. Όλοι αυτοί που με βλέπουν,
με αναμπαίζουν. Στραβώνουν τα χείλη
και κουνούν το κεφάλι. «Στό θεό του
είχ' έλπίδα, ως τον σώσει, ως του γίνει λοιπόν
λυτρωτής, μιά και τόσο
τόν αγάπησε!» Κι όμως εσύ 'σαι,
που από μέσ' στην κοιλιά μ' έχεις βγάλει...

.....

Άλογάριαστα πιά
μ' έχουν ζώσει ταυριά,
δυνατά απ' τή Βασάν
μέ πλευρίσαν θεριά
και μου άνοιξαν στόμα
λιονταριού που χυμά
και μουγκρίζει.
Σά νερό έχω χυθεί
και τά κόκαλά μου δλα
ξεκαλήσαν. Κερί,
μου έχει γίνει ή καρδιά
και στά στήθια μου λιώνει.
Κ' ή δροσιά μου, ξερό
έχει γίνει γλαστρί
και μου κόλησε ή γλώσσα
στό λαρύγγι. Και σύ
μέσ' στη σκόνη πιά κάτω
μέ πετᾶς του θανάτου.
Τι χυμήξαν σκυλιά
καταπάνου μου. Σύναξη
πονηρών μέ περιζώσε.
Μου τρυπήσανε χέρια και πόδια.
Και τά κόκαλά μου δλα
νά μετρήσω μπορώ.

Κι αὐτοὶ (οἱ πλούσιοι) ἐκεῖ μὲ κοιτοῦν
καὶ μὲ βλέπουν. Μοιράσαν
μεταξὺ τους τὰ ρούχα μου. Ἐπαίξαν
τὴ στολή μου στὸ λότο. Ἄπο μένα
μὴν τραβιέσαι, Γιαχβέ...»

.....

(Ψαλμ. 22, μετάφρ. Φριλίγγου)

Παρ' ὅλες ὅμως τίς διαμαρτυρίες τῶν Προφητῶν καὶ τὸ βαρυγ-
κόμισμα τοῦ λαοῦ, τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα ἔμεινε ἄλυτο καί, ὅ-
πως εἶδαμε, ὠδήγησε τὴν Ἰουδαία στὴν καταστροφή καὶ τὴ σκλα-
διά.

Τὰ χρόνια τῆς ξένης κατοχῆς καὶ τῆς ἐξορίας

Ὅπως εἶδαμε, τὸ βόρειο βασίλειο κατακτήθηκε στὰ 722. Ὁ βασιλιάς Ἰωσίας στὰ 724 ἀρνήθηκε νὰ πληρώσει φόρο ὑποτελείας στοὺς Ἀσσυριοὺς, ἐλπίζοντας σὲ αἰγυπτιακὴ βοήθεια. Ἀλλὰ τὴν ἔπαθε. Θέλησε ν' ἀντισταθεῖ, μὰ οἱ λαϊκὲς μάζες ἔδειξαν ἀπροθυμία καὶ δὲν πολέμησαν. Ὅστερ' ἀπὸ δυὸ χρονῶν πολεμικὲς περιπέτειες, ἡ πρωτεύουσα Σαμάρεια ἔπεσε καὶ 27.290 Ἰσραηλίτες, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἀσσυριακὲς ἐκθέσεις ἐκείνου τοῦ καιροῦ, ἐκτοπίστηκαν στὴν Ἀσσυρία καὶ τὴν Περσία¹ καὶ παράλληλα ἤρθαν νέοι κάτοικοι καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴ Βόρεια Παλαιστίνη κα' ἔτσι, μὲ τὸν καιρὸ, ἄλλαξαν ὡς ἓνα σημεῖο τὴ φυλετικὴ κατάσταση τῆς χώρας τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ Παλαιστίνη, ὅπως τὸ ξαναεἶπαμε, ἐξαιτίας τοῦ τὰ γειτονικὰ μ' αὐτὴν μεγάλα κράτη — οἱ τρεῖς κοσμοκρατορίες τῆς τοτινῆς ἐποχῆς: Αἴγυπτος, Βαβυλωνία καὶ Ἀσσυρία — ἄρχισαν τοὺς ἀναμεταξύ τους ἀνταγωνισμοὺς, δὲν μποροῦσε νὰ μείνει ἐλεύθερη, μιὰ τοῦ ἀποτελοῦσε τὸ σταυροδρόμι τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν.

Ἐνῶ ὅμως τὸ βόρειο βασίλειο σκλαβώθηκε, τὸ νότιο κρατήθηκε

1. Στὶς Ἐκθέσεις (Χρονικὰ) τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ἀσσυρίων Σαργκῶν Β', μαζί μὲ ἄλλα γράφονται: «Κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας μου, τὴν πρώτη χρονιά, πολιόρκησα καὶ κατέχτησα τὴ Σαμάρεια· πῆρα 27.290 κατοίκους ἀπὸ τὴν πόλη αὐτὴ καὶ τοὺς ἐκπάτρια. Κυρίεψα πενήντα ἀμάξια... Ἀργότερα κατέχτησα καὶ δλόκληρη τὴν περιοχὴ (τοῦ Ἰσραήλ), μὲ ὄλες τίς πολιτείας τῆς καὶ πῆρα αἰχμαλώτους ὄλους τοὺς κατοίκους τῆς...» (Gressmann, *Altorientalische Texte zum Alten Testament*, 1909¹, σ. 116). Στοὺς αἰχμαλώτους αὐτοὺς δὲν ὑπολογίζεται φυσικὰ ὁ ἄμαχος πληθυσμὸς. Ἄρα, οἱ αἰχμάλωτοι, μαζί μὲ τὰ γυναικόπαιδα ξεπερνοῦσαν τίς ἑκατὸ χιλιάδες. Οἱ αἰχμάλωτοι αὐτοί, ποὺ στάλθηκαν στὸ ὁροπέδιο τοῦ Ἰράν, χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ χτιστεῖ ἡ νέα πρωτεύουσα τοῦ Σαργκῶν.

ελεύθερο άκόμα 135 χρόνια. Κι αυτό, γιατί ή 'Ασσυρία πού είχε καταχτητικές βλέψεις βρίσκονταν μακριά από την 'Ιουδαία και ή πρωτεύουσα 'Ιερουσαλήμ είχε φυσικά και τεχνητά όχυρά. 'Ακόμα και οι πόλεμοι των 'Ασσυρίων με τους Σκύθες και τους Πέρσες και ή άπειλή των Αιγυπτίων επιβράδυναν για κάμποσα χρόνια την κάθοδό τους στην 'Ιουδαία. 'Η πρώτη τους εισβολή έγινε στα 701¹. Τότε για πρώτη φορά πολιορκήσανε την 'Ιερουσαλήμ, αλλά οι μεγάλες ταραχές πού έγιναν στη Βαβυλώνα τους ανάγκασαν να λύσουν την πολιορκία και να γυρίσουν πίσω, άφου όμως οι 'Εβραίοι δέχτηκαν να πληρώνουν φόρο ύποτελείας στους 'Ασσυρίους.

'Από τó 610 όμως και δώθε τó Βασίλειο τού 'Ιούδα άντικρύζει πιά άμεσο κίνδυνο. Οι Αιγύπτιοι κινήθηκαν προς τά επάνω και ή φιλοασσυριακή πολιτική τού βασιλιά 'Ιωάχαζ (609) δημιουργεί πολεμικές περιπλοκές με τους Αιγύπτιους. 'Ο φαραώ Νεχώ όργανώνει έκστρατεία ενάντια στην 'Ιουδαία και ό βασιλιάς 'Ιωάχαζ στα 608 χάνει τή μάχη κ' αϊχμαλωτίζεται κι ό ίδιος. Βασιλιάς γίνεται τότε ό άδερφός του 'Ελιακείμ. 'Η κατάσταση φυσικά είναι πολύ κρίσιμη τώρα, ενώ όμως ό έξωτερικός κίνδυνος είναι μεγάλος, οι λαϊκές μάζες δέν έχουν καμιά διάθεση για πόλεμο. 'Ο γιαχβισμός είχε δημιουργήσει στα πλατιά στρώματα τού πληθυσμού άδιαφορία, γιατί ό,τι γίνονταν πίστευε πως είναι θέλημα τού Γιαχβέ. Αυτός τó 'βαλε για σκοπό του να τιμωρήσει την άρχουσα τάξη για τις καταπιέσεις και την ήθικη παραλυσία της. 'Η ώρα της άνταπόδοσης ήρθε, λέγανε οι γιαχβιστές. Κι άλήθεια, ό βασιλιάς της Βαβυλώνας Ναβουχοδονόσωρ κάνει επιδρομές στην 'Ιουδαία και, λίγο άργότερα, τόν καιρό πού βασίλευε ό 'Ιωχείμ ή 'Ιεχονίας, μπήκε στην 'Ιερουσαλήμ, πήρε πολλούς αϊχμαλώτους *

1. Και τότε ό βασιλιάς Σενναχερίντ πήρε αϊχμαλώτους 150-200 πρόσωπα από τους άρχοντες της 'Ιερουσαλήμ (βλ. Gressmann, *Alt. Texte zum Alt. Test.* 1909¹, σ. 119-121).

2. 'Η Βίβλος λέει πως ό Ναβουχοδονόσωρ αϊχμαλώτισε όλους τους πρόχοντες, τους στρατιωτικούς και τους τεχνίτες και έρήμωσε την 'Ιερουσαλήμ (βλ. Β' Βασιλ. 24, 14-15), αλλά ή πληροφορία αυτή δέν μπορεί να είναι σωστή. 'Η ολοκληρωτική αϊχμαλωσία της 'Ιερουσαλήμ έγινε άργότερα, κατά την τρίτη εισβολή (586). 'Από τις άσσυριακές 'Εκθέσεις πού σώθηκαν,

και διόρισε βασιλιά τόν υποταχτικό του Βαθθανία, πού μετονομάστηκε Σεδεκίας (597 - 586). Ο Σεδεκίας στην αρχή έκανε τó φίλο τού Ναβουχοδονόσορα, υπόγραψε μάλιστα και συνθήκη φιλίας και συμμαχίας και υποχρεώθηκε νά πληρώνει φόρο ύποτελείας στους Βαβυλώνιους. Μά άμα πέρασαν μερικά χρόνια, συνεννοήθηκε με τούς Αιγύπτιους και δέ θέλησε νά έκτελέσει τις υποχρεώσεις πού ανάλαβε, γιατί ή άρχουσα τάξη ακολουθοϋσε φιλοαιγυπτιακή πολιτική (βλ. Ίεζ. 17, 13 και πέρα). Πλήρωσε όμως πολύ άκριβά τήν άνταρσία του¹. Ο Ναβουχοδονόσωρ όργάνωσε νέα έκστρατεία ενάντια στην Ίερουσαλήμ και ύστερ' από δυό χρόνων πολιορκία μπήκε στη μεγάλη πρωτεύουσα και ύπόταξε έτσι όλη τήν Ίουδαία, πού τήν έκανε έπαρχία τού κράτους του.

Η νίκη τών Βαβυλωνίων, ως ένα σημείο, όφειλονταν στην προπαγάνδα τών γιαχριστών πού, όχι μόνο δέν πολέμησαν, αλλά και αντιδράσανε. Όπως είδαμε, ό Προφήτης Ίερεμίας ήταν φίλος τών Βαβυλωνίων και άντέδρασε πεισματικά στην άμυνα τής Ίερουσαλήμ, γι' αυτό και φυλακίστηκε από τόν Σεδεκία. Ήταν ό θεωρητικός άρχηγός τής γιαχριστικής φιλοβαβυλωνιακής παράταξης. Πολιτικός άρχηγός, όπως είπαμε, ήταν ό Γεδάλιας, ό όνομαστός προύχοντας τής Ίουδαίας από τή Μισπά, πού άκούονταν εκείνα τά χρόνια και είχε πολιτική δύναμη και έπιρροή στις άγροτικές εβραϊκές μάζες. Ο Γεδάλιας λοιπόν με τόν Ίερεμία έκαναν τó πάλι για νά επικρατήσουν οι Βαβυλώνιοι και νά καταχτήσουν τήν Ίουδαία. Είναι αλήθεια πως ή Ίερουσαλήμ άμύνθηκε δυό χρόνια, αλλά στο τέλος από τήν πείνα παραδόθηκε.

Γι' αυτό και οι Βαβυλώνιοι δέν πείραξαν τις άγροτικές μάζες, πού ήταν πιστές στο γιαχρισμό και ακολουθοϋσαν τόν Ίερεμία. Όχι μόνο συμπεριφέρθηκαν καλά στον Προφήτη, πού είχε γίνει

μαθαίνουμε πως αίχμαλώτισε έφτά χιλιάδες (άγρότες) γαιοχτήμονες και άλλους δυό χιλιάδες Ίεροσολυμίτες.

1. Από τήν έποχή πού έμφανίστηκε ό άσσυριακός κίνδυνος, οι βασιλιάδες τής Ίουδαίας προσανατολίστηκαν στην αιγυπτιακή πολιτική. Τό ίδιο και άργότερα, πού εισβάλανε στην Ίουδαία οι Βαβυλώνιοι. Φαίνεται μάλιστα, πως ό Σεδεκίας έστειλε κρυφά στην Αίγυπτο δικούς του στρατιώτες, για νά γυμναστοϋν και έφερε στην Ίουδαία αιγυπτιακό ίππικό και άρματα πολεμικά.

ὄργανό τους, ἀλλὰ καί, ἀκολουθώντας ἴσως τὶς ὑποδείξεις του, μοίρασαν τὰ χωράφια στοὺς γιαιχιστὲς καὶ ἔδωκαν τὰ σπίτια σ' αὐτούς, ἐνῶ τοὺς ἀντιγιαιχιστὲς τοὺς πῆραν αἰχμάλωτους καὶ τοὺς πῆγαν στὴ Βαβυλωνία. Τὸ βασίλειά Σεδεκία πάλι τονε τύφλωσαν, τοὺς γιούς του τοὺς σκότωσαν καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ τηγε κατὰστρεψαν. Δὲ θέλει ρώτημα, πὼς οἱ πιὸ πολλοὶ ἀντιγιαιχιστὲς ἦταν πλούσιοι καὶ μεγάλοι γαιοχτήμονες. Κι ἀκόμα ὑπάρχουν πηγές, πού μᾶς πληροφοροῦν πὼς μερικοὶ ἀπὸ δαύτους μπόρεσαν νὰ ἐκπατριστοῦν στὴν Αἴγυπτο. Διοικητὴς τότε τῆς Ἰουδαίας διορίστηκε ὁ Γεδαλίαις.

Ἡ Ἰουδαία στὰ χρόνια αὐτὰ εἶχε στὴν ἀγροτική της περιοχὴ κοντὰ διακόσιες χιλιάδες πληθυσμό. Μιὰ ἐκθεση τῶν Βαβυλωνίων βασιλέων τῆς τοτινῆς ἐποχῆς, τέτοιες πληροφορίες μᾶς δίνει. Στὶς διακόσιες χιλιάδες ὅμως δὲ συμπεριλαβαίνονταν καὶ οἱ Ἱεροσολυμίτες. Ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ἑβραϊκοῦ Κράτους εἶχε εἰκοσιπέντε χιλιάδες. Ἐρόουμε ἀκόμη ἀπὸ τὶς ἴδιες ἐκθέσεις, πὼς οἱ μεγαλογαιοχτήμονες ἦταν δεκαπέντε χιλιάδες καὶ φυσικὰ οἱ πιὸ πολλοὶ κάθονταν στὴν Ἱερουσαλήμ¹.

Μπορεῖ δέξθαι οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ νὰ εἶναι φουσκωμένοι. Δὲν ἔχουμε ὅμως τὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ τοὺς ἐλέγξουμε. Ἀπὸ τοὺς δεκαπέντε χιλιάδες γαιοχτήμονες, ὅπως εἶδαμε, οἱ ἑπτὰ χιλιάδες πάρθηκαν αἰχμάλωτοι στὴ δεύτερη εἰσβολὴ τῶν Βαβυλωνίων καὶ οἱ ὑπόλοιποι ὀχτῶ χιλιάδες αἰχμαλωτίστηκαν στὴν τρίτη εἰσβολὴ καὶ στάλθηκαν στὴ Βαβυλωνία, ὅπου ὑπόφεραν στὴν ἀρχὴ πολλά. Ὅπως οἱ πρῶτοι, ἔτσι καὶ τοῦτοι, ἦταν φανατικοὶ ἀντιγιαιχιστὲς καὶ καταπιεστὲς σκληροὶ τοῦ λαοῦ:

«Ὅσοι ἔμειναν ζωντανοὶ (ἀπὸ τοὺς πολεμιστὲς καὶ τοὺς ἐθνικόφρονες), ὁ Νεβουζαραντάν ὁ ἀρχιστράτηγος² τοὺς ἔφερε στὴ Βαβυλώνα. Τοὺς φτωχοὺς ὅμως καλλιεργητὲς τῆς

---

1. Ὡλη ἡ Παλαιστίνη εἶχε στὰ χρόνια αὐτὰ κοντὰ ὀχτακόσιες χιλιάδες κατοίκους. Ἀπ' αὐτούς πολλοὶ ἦταν ξένοι ἢ παλαιοὶ κάτοικοι. Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, τὸ μεγάλο μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ (ιουδαϊκοῦ καὶ Ἰσραηλιτικοῦ) πληθυσμοῦ δὲν αἰχμαλωτίστηκε καὶ δὲν ἐκπατρίστηκε.

2. Τὸ βιβλικὸ καίμενο ἔχει ἀ ρ χ ι σ ω μ α τ ο φ ὄ λ α κ α ρ, τίτλος πού ταιριάζει μὲ τὸ σημερινὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιστράτηγου.

γῆς τοὺς ἄφησε γιὰ νὰ καλλιεργοῦν τ' ἀμπέλια καὶ τὰ χωράφια.» (Β' Βασιλ. 25, 12).

Ἀπὸ τὸ βιβλίο πάλι τοῦ Ἱερεμία (τὸ σχετικὸ κεφάλαιο φυσικὰ εἶναι μεταγενέστερη πηγὴ¹) μαθαίνουμε πὼς ὁ ὀνομαστὸς Προφήτης συνεργάστηκε μὲ τοὺς καταχτητῆς:

«Καὶ ἔδωκε διαταγὴ ὁ Ναβουχοδονόσωρ, ὁ βασιλεὺς τῆς Βαβυλώνας, στὸν ἀρχιστράτηγο Ναβουζαραντάν, σχετικῇ μὲ τὴν τύχη τοῦ Ἱερεμία, ὀρίζοντας: Πάρε αὐτὸν (τὸν Ἱερεμία) ἀπὸ τῆ φυλακῆ καὶ νὰ τὸν περιποιηθεῖς καὶ νὰ μὴν τονε πειράξεις. Παρὰ ὅπως θὰ σὲ συμβουλέψει ἔτσι νὰ κάνεις... Πῆγαν λοιπὸν οἱ ἀρμόδιοι ὑπάλληλοι καὶ ἔβγαλαν ἀπὸ τῆ φυλακῆ τὸν Ἱερεμία καὶ τὸν παράδωσαν στὸν Γεδάλια (τὸ νέο διοικητὴ τῆς Ἰουδαίας) ... γιὰ νὰ τονε φέρει στὸ σπίτι του καὶ κατοίκησε (ὁ Ἱερεμίας) ἀνάμεσα στὸ λαὸ του...» (Ἱερεμ. 39, 11 - 14).

Ἐξὸν ἀπὸ τὸν Ἱερεμία, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα στελέχη τοῦ κόμματος τῶν γιαχβιστῶν ποὺ ἀσκοῦσαν ἐπιρροή πάνω στὶς λαϊκῆς μάζες, γιὰτὶ ἀνῆκαν σὲ μεγάλες οἰκογένειες. Αὐτοὶ ἔμειναν στὴ Μισπά — μιὰ ποῦ ἡ Ἱερουσαλήμ καταστράφηκε — κ' ἐκεῖ ὁ Γεδάλιας, μπροστὰ σ' αὐτούς, ὀρκίστηκε, ὅταν ἀνάλαβε τὰ καθήκοντα τοῦ γενικοῦ διοικητῆ²:

«Ἦρθαν πρὸς τὸν Γεδάλια στὴ Μισπά καὶ ὁ Ἰσμαὴλ ὁ γιὸς τοῦ Νεθανία καὶ ὁ Ἰωανάν καὶ ὁ Ἰωνάθαν οἱ γιοὶ τοῦ Καριὰ καὶ τῆς Σεράιας, ὁ γιὸς τοῦ Τανουμέτ καὶ οἱ γιοὶ τοῦ Ἰωφῆ τοῦ Νετοφατίτου καὶ Ἰεζανίας, ὁ γιὸς κάποιου

1. Ἡ πηγὴ αὐτὴ στὴν ἀρχικὴ τῆς μορφῆς συντάχτηκε ἀπὸ τοὺς ἀντιγιαχβιστῆς καὶ ἦταν χωρὶς ἄλλο λιβελλὸς καὶ κατηγορητήριον ἐνάντια στὸν Ἱερεμία, ποὺ χαρακτηρίζονταν προδότης.

2. Τὸ νέο καθεστὼς τοῦ Γεδάλια χαιρετίστηκε ἀπὸ ὅλους τοὺς κατατρεγμένους ἀγρότες σὰ νέα περίοδο. Μάλιστα πολλοὶ ἀπὸ τοὺς φανατικοὺς γιαχβιστῆς, ποὺ εἶχαν ἐκπατριστεῖ ἐξαιτίας τῶν διωγμῶν καὶ τῶν καταπιέσεων, ξαναγύρισαν στὴν Ἰουδαία στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βαβυλωνιακῆς κατοχῆς.

Μααχατίτου και μαζί τους οι οικογένειές τους. Και δρκίστηκε μπροστά σ' αυτούς ο Γεδαλίας... λέγοντας: «Μή φοβάστε να είστε ύποταγμένοι στους Χαλδαίους. Μείνετε στην άγροτική περιοχή και ύπηρετείτε το βασίλειά της Βαβυλώνας και δε θα θά βγείτε ζημιωμένοι. Έγώ θα έγκατασταθώ στη Μισπά...»¹ (Ίερεμ. 40, 8 και πέρα).

Όλοι αυτοί ήταν, σά να πούμε, αντιπρόσωποι απ' όλη την Ίουδαία και φαίνεται άνήκανε στο άρχοντολόι. Οι άμ - χαάρετς δέν είχαν πολιτικά δικαιώματα και δέν μπορούσε ο Γεδαλίας να ζητήσει απ' τον κάτω λαό τή «νομιμοποίηση» τής έξουσίας του. Μά οι άρχόντοι δέν ήταν πολλοί: ήταν πενήντα, έκατό, διακόσιοι: ένώ οι άλλοι όπαδοι του Ίερεμία ήταν χιλιάδες.

Στά χρόνια αυτά οι άμ - χαάρετς, κατά πώς λένε οι βιβλικές πηγές, ήταν άστεγοι και άχτήμονες, πού δέν είχαν πριν ούτε μιá σπιθαμή τόπο να καλλιεργήσουν. Ζούσαν τή ζωή των σκλάβων και ύπόφερναν τά πάνδεινα. Σ' αυτούς ο γιαχθισμός θρήκε κατάλληλο έδαφος, για να ριζοβολήσει και δημιουργήσει φανατική ψυχολογία.

Οι Βαβυλώνιοι λοιπόν, πού είχαν στα πλευρά τους τους Πέρσες και πάντα φοβόντανε τους Αιγύπτιους, όχι φυσικά από καλό τους, έδειξαν συμπόνια στον παλαιστινιακό άμ - χαάρετς. Έφάρμοσαν μιá τέτοια πολιτική για να μην είναι ύποχρεωμένοι να έχουν μεγάλη στρατιωτική φρουρά στην Ίουδαία. Και τους θγήκε σέ καλό ή πολιτική τους αυτή, γιατί όσοι από τους Ίουδαίους μικροαγρότες ήταν κρυμμένοι στα βουνά κι ακόμα όσοι είχαν φύγει στις γειτονικές χώρες, άμα έμαθαν πώς οι Βαβυλώνιοι δέν πείραξαν τή φτωχολογία, γύρισαν πίσω στα χωριά τους κι αναγνώρισαν τó νέο καθεστώς, άφου τώρα είχαν πολλά άμπέλια και χωράφια (Ίερ. 40, 12) και μπορούσαν να ζήσουν σαν άνθρωποι.

Οι βιβλικές πηγές μās δίνουν διαφωτιστικές πληροφορίες πάνω στο ζήτημα αυτό, πού πρέπει να τίς προσέξουμε:

---

1. Η Μισπά παλαιότερα ήταν και θρησκευτικό κέντρο, γι' αυτό έγινε τώρα ή πρωτεύουσα τής Ίουδαίας.

«Ἀπὸ τὸ λαὸ (τῆς Ἰουδαίας) ὁ ἀρχιστράτηγος Νεβουζαραντάν τοὺς φτωχοὺς ποὺ δὲν εἶχαν τίποτα τοὺς ἄφησε στὴν Ἰουδαία κ' ἔδωσε σ' αὐτοὺς ἀμπέλια καὶ χωράφια.» (Ἰερ. 39, 10).

Ἀπ' ὅσα ἱστορήθηκαν παραπάνω, ξέρομε πῶς τὸν τελευταῖο καιρὸ καὶ πρὶν πέσει ἡ Ἱερουσαλήμ, εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὶς θουνίσιες περιοχὲς καὶ οἱ Ρεχαβίτες, ποὺ ἦταν χτηνοτρόφοι καὶ πιστοὶ γιαχβιστῆς.

Γι' αὐτοὺς δὲν ἔχομε ἄλλες πληροφορίες, ἐκτὸς ἀπὸ κεινὲς ποὺ βρίσκουμε στὸ βιβλίο τοῦ Ἰερεμία.

Φαίνεται ὅμως πῶς, ὄχι μόνο δὲν τοὺς πείραξαν οἱ Βαβυλώνιοι, παρὰ καὶ τοὺς βοήθησαν κιόλας (βλ. Ἰερ. 35, 15 - 19).

Ἔτσι, οἱ Βαβυλώνιοι μποροῦσαν νὰ εἶναι ἡσυχοὶ πῶς οἱ Ἑβραῖοι ποὺ ἔμειναν στὴν Ἰουδαία δὲ σκέφτονταν νὰ ἐξεγερθοῦν, ἀφοῦ ἔγιναν ριζικὲς κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ ἐξυπηρέτησαν τὶς ἐργαζόμενες μάζες.

Ἡ τέτοια ὅμως φιλοαγροτικὴ πολιτικὴ τῶν Βαβυλωνίων δὲν ἄρεσε στοὺς γιαχβιστῆς προύχοντες ποὺ ἔμειναν στὴν Ἰουδαία. Ἦταν γιαχβιστῆς καὶ ὑποστήριζαν μὲ φανατισμὸ τὸν Ἰερεμία, ὅσο δὲ θίγονταν τὰ συμφέροντά τους. Ὁ γιαχβισμὸς γι' αὐτοὺς ἦταν ἡ ἰδεολογία ποὺ θὰ τοὺς ἐξυπηρετοῦσε, μιὰ ποὺ βρίσκονταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ χρηματικὴ πλουτοκρατία τῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ τοὺς ἐκμεταλλεύονταν κι αὐτοὺς μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο. Τώρα ὅμως ποὺ βγήκαν ἀπὸ τὴ μέση οἱ παλατιανοὶ κι οἱ ἄλλοι πλουτοκράτες, ἤθελαν νὰ πάρουν αὐτοὶ τὰ χωράφια καὶ τ' ἀμπέλια τῶν ἐξορίστων καὶ αἰχμαλώτων καὶ ὄχι οἱ ἀμ-χαάρετς. Γι' αὐτὸ δυσανεκτήθηκαν κι ἄρχισαν νὰ συνωμοτοῦν. Βρῆκαν μάλιστα ὑποστήριξη κι ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους ποὺ εἶχαν πάει στὴν Αἴγυπτο. Ἐγίναν φαίνεται μυστικὲς διαπραγματεύσεις ποὺ δὲν τὶς πῆρε χαμπάρι ὁ Γεδαλίας καὶ ὄργανωσαν ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση γιὰ νὰ διώξουν τοὺς Βαβυλώνιους καταχτητῆς (βλ. Ἰερ. 40, 15 καὶ 41, 1 καὶ πέρα).

Ἔτσι, ὅταν ὅλα ἦταν ἔτοιμα, ξεσηκώθηκαν, ἀφοῦ ἦρθαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο κ' οἱ γυμνασμένοι Ἰουδαῖοι στρατιῶτες, μαζί μὲ στρατὸ αἰγυπτιακό. Γι' αὐτὸ, στὴν ἀρχὴ οἱ ἐπαναστάτες ἐπικράτησαν.

Ἄλλά, όταν ἦρθαν βαβυλωνιακά στρατεύματα, ὑποχώρησαν στήν Αἴγυπτο, παίρνοντας μαζί τους αἰχμαλώτους πολλούς ἀπό τοὺς ὄπαδούς τοῦ Ἱερεμία, καθώς και τὴν οἰκογένεια τοῦ Γεδαλία. Οἱ Ἰουδαῖοι αὐτοὶ αἰχμάλωτοι ἀποτελέσανε χωριστὲς κοινότητες στὴν περιοχή τοῦ Πηλουσίου, στὶς Δάφνες, στὴ Μέμφι και στὴν Ἄνω Αἴγυπτο¹. Ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους αὐτοὺς μερικοὶ στάλθηκαν και στὸ γραφικὸ νησάκι Ἐλεφαντίνη, ποὺ βρίσκεται στὴν περιοχή τοῦ Ἀσσουάν, ὅπου ἀναπτύξανε ἀξιόλογο πολιτισμὸ².

Φαίνεται πὼς ἔγιναν μεγάλες μάχες στὴ νότια Ἰουδαία και σκοτώθηκε κόσμος πολὺς. Ὁ Γεδαλίας μάλιστα πιάστηκε ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες και, ἀφοῦ τυραννήθηκε, στὸ τέλος σκοτώθηκε. Στὸ πρόσωπό του ἐκδικήθηκαν ὅχι τὸ ὄργανο τῶν Βαβυλωνίων, ἀλλὰ τὸν ἡγέτη τῶν ἀμ-χαάρετς.

Ἡ δολοφονία τοῦ Γεδαλία και ὁ μαρτυρικός του θάνατος χαρακτηρίστηκε σὰ μιὰ ἀνόσια πράξη, ποὺ στρέφονταν ἐνάντια στὸν Γιαχβὲ και ἀπόβλεπε στὸ νὰ φέρει τὸν Ἰουδαϊκὸ λαὸ στὴν προτερινή του ἄθλια κατάσταση. Οἱ ἀμ-χαάρετς θρήνησαν τὸ θάνατό του και τὸν ἀνακήρυξαν ἥρωα και μάρτυρα, ποὺ πέθανε γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ λαοῦ. Κάποιος ὄπαδός ἢ μαθητὴς τοῦ Ἱερεμία ἔγραψε ὀλόκληρο ὕμνο στὸν Γεδαλία, ποὺ ἀργότερα προστέθηκε στὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαϊα κ' ἔβαλε σὲ μεγάλο μπελὰ τοὺς νεώτερους κριτικούς και παλαιοδιαθηκολόγους, γιατί ἡ προσθήκη αὐτὴ (κεφ. 42-53), ποὺ κάνει λόγο γιὰ τὸν ἐμπέτ³ τοῦ Γιαχβὲ, δὲν ἔχει καμιά συνάρτηση μὲ τὸ ἄλλο κείμενο. Κατὰ τὴν ταπεινὴ μου γνώμη, ὁ ἀνώνομος ἐμπέτ εἶναι ὁ Γεδαλίας.

Σὲ τέτοιες ἀνώμαλες περιστάσεις και ἐπαναστατικὲς ἐποχὲς δημιουργιέται σύμβολα κ' ἐκεῖνοι ποὺ βρίσκονται στὸ πλευρὸ τοῦ

---

1. Βλ. Ἱερεμ. 44, 1 και πέρα. Τὸ κείμενο ὁμοίως αὐτὸ τοῦ Ἱερεμία εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη ἀπὸ κάποιον μαθητὴ τοῦ ἢ ὄπαδό του.

2. Αὐτὸ τὸ μαθαίνουμε ἀπὸ τοὺς π ἄ π υ ρ ο υ ς ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ στὰ 1905 και 1906.

3. Ἡ ἑβραϊκὴ λέξη ebed ἀνῆκε στὸ ἀδελικὸ λεξιλόγιο και ἀπονέμονταν στὸν πιὸ ἐμπιστο και εὐνοούμενο τοῦ βασιλεῖα, ποὺ ἤξερε τίς σκέψεις τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους και ἐκτελοῦσε τίς διαταγὲς του (βλ. Βέλλα, Ἱερσσκ. προσωπ., Β', 191³). Οἱ Ο' μεταφράζουν τὴ λέξη αὐτὴ π α ῖ ς, μὲ τὴν ἐννοια δούλος. Οἱ νεώτεροι μεταφράζουν δ ο ὖ λ ο ς.

λαού και πέφτουν από το μαχαίρι ή το βόλι της αντίπαλης παράταξης περνούν για μάρτυρες. Και αντίθετα, εκείνοι που τα συμπεριφέροντά τους έδλαψε ο σκοτωμένος λαϊκός ήγγέτης τονε συκοφαντούν και τονε λένε προδότη. "Έτσι έγινε τότε στην 'Ιουδαία και τη Βαβυλωνία. Οί αιχμαλώτοι 'Ιεροσολυμίτες έτριβαν τὰ χέρια τους από χαρά για τὸ σκοτωμὸ τοῦ Γεδαλία και οί αγρότες της Παλαιστίνης θρηνοῦσαν τὸ χαμὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τους.

Δὲν ξέρουμε ή παράνομη μούσα τῶν αιχμαλώτων 'Εβραίων της Βαβυλωνίας τί τοῦ ἔψαλε τοῦ Γεδαλία. Δίχως ἄλλο θὰ φτιάχτηκαν τραγούδια και σάτιρες για τὸν προδότη, ὅπως θὰ τονε χαρακτηρίζαν, μὰ ή φιλολογία αὐτὴ δὲν μπορούσε νὰ ἐπιζήσει, γιατί οί ἐξόριστοι ἦταν σκλάβοι τῶν Βαβυλωνίων και δὲν μπορούσαν νὰ ἐκδηλώνουν φανερά τὰ αἰσθήματά τους. Μὰ κ' ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐλευθέρωσή τους πάλι δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐξυμνήσουν τοὺς δολοφόνους τοῦ Γεδαλία και νὰ ὑβρίσουν τὴ μνήμη του, γιατί ὁ γιαχδισμὸς ἐπικράτησε.

'Απὸ τὴν ἀντίθετη δὴμος παράταξη ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου που ἀντικαθρεπτίζουν τὴ λύπη ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά και τὸ θαυμασμὸ ἀπὸ τὴν ἄλλη τῆς ἀγροτικῆς γιαχδιστικῆς μάζας τῆς 'Ιουδαίας για τὸ χαμὸ τοῦ Γεδαλία.

Μόνον που δὲν τὰ ἔχουμε αὐτούσια, ἀλλὰ λίγο - πολὺ παραμορφωμένα, γιατί, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω, στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αιχμαλωσία χρόνια ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὸ ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο και τὴν πνευματικὴ ἡγεσία τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ συμφιλιωτικὴ πολιτικὴ.

'Ο λεγόμενος λοιπὸν Δευτερο - 'Ησαίας, στὸ μέρος που κάνει μὲ τόση λυρικὴ ἔξαρση λόγο για τὸ δοῦλο (ebed) τοῦ Γιαχδέ, ὕμνει και δοξολογεῖ τὸν Γεδαλία. Οί νεώτεροι κριτικοί και παλαιοδιαθηκολόγοι εἶναι γνωστὸ πὼς σκόνταψαν πάνω στην ἔννοια τῆς φράσης αὐτῆς και γράψανε ὁ καθένας τους πολλὰ, για νὰ ὑποστηρίξουν τὴ γνώμη τους για τὸ ὑπονοούμενον πρόσωπο. Μὰ δὲν ἔδωκαν ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση¹. Τὸ ζήτημα, ὅπως μπαίνει ἐδῶ,

1. Οί Mowinckel, Gunkel, Sellin, δέχονται πὼς πρόκειται για τὸν ἴδιον τὸν Δευτερο - 'Ησαία· ὁ Kittel, για κάποιο ἄλλο πρόσωπο, σύγχρονον τοῦ Δευτερο - 'Ησαία· ὁ Cheyne για τὸν 'Ιώβ· ὁ Bahrdt για τὸ βασίλεα 'Εζεκία· ὁ Bertholet, για τὸν 'Ελεάζαρο· ὁ Staudlin, για τὸν 'Ησαία· κι ἄλ-

θαρρῶ πὼς ἔχει πιδ σίγουρη ἱστορικὴ βάση.

Ἄς δοῦμε τὸ κείμενο πὸν ἔβαλε σὲ τόσους μεγάλους μπελάδες τοὺς κριτικούς καὶ τοὺς ἐρμηνευτές, γιὰ νὰ κατατοπιστοῦμε καλύτερα¹.

Ὁ γιαχβιστὴς πὸν ὕμνει τὸν ἀνώνυμο δούλο τοῦ Γιαχβέ, βάζει στὸ στόμα του τούτα τὰ λόγια:

«Κύριος ὁ Γιαχβέ μοῦ ἔδωκε γλώσσα μαθητική², γιὰ νὰ μπορῶ νὰ κάμω καθοδήγηση στοὺς κουρασμένους (ἀπὸ τὰ βάσανα). Κάθε πρωὶ φωνάζει στ' αὐτὶ μου, γιὰ ν' ἀκούσω (τὰ λόγια του), καθὼς οἱ μαθητὲς (τὸ δάσκαλο). Ἐγὼ ὅμως δὲν ἀντιτάχτηκα, οὔτε παράκουσα. Τὴν πλάτη μου ἔδωκα σὲ ραβδισμοὺς καὶ τὰ σαγόνια μου σὲ ραπίσματα καὶ τὸ πρόσωπό μου δὲν τὸ ἔκρυφα ἀπὸ θρσιεὶς καὶ φτυσίματα³. Κύριος ὅμως ὁ Γιαχβέ θὰ μὲ βοηθήσει καὶ γι' αὐτὸ δὲ θὰ ντροπιασῶ. Γι' αὐτὸ ἔκανα τὸ πρόσωπό μου σὰ νὰ εἶναι ἀπὸ χαλίκι⁴ καὶ τὸ ξέρω πὼς δὲ θὰ ντροπιασῶ.

Κοντὰ μοῦ εἶναι ἐκεῖνος (ὁ Γιαχβέ) πὸν μὲ δικαιώνει (γιὰ ὅσα κάνω). Ποιὸς εἶναι ὁ ἀντίπαλός μου; Ἄς ἔρθει νὰ μὲ θρεῖ. Ποιὸς εἶναι ὁ ἀντίδικός μου; Ἄς μὲ πλησιάσει. Ἰδοῦ, Κύριος ὁ Γιαχβέ θὰ μὲ βοηθήσει (στὸ ἔργο πὸν ἀνάλαβα). Ποιὸς θὰ μὲ καταδικάσει; Ἰδοῦ ὅλοι αὐτοὶ (=οἱ ἐχτροί μου οἱ φιλοπόλεμοι) σὰν τὰ παλιόρουχα θὰ κουρελια-

---

λοι γιὰ τὸν Μεσσία. Ἐπάρχουν ὅμως καὶ ἀρκετοὶ πὸν ὑποστηρίζουν πὼς ἡ λέξη «δούλος» ἐδῶ ἔχει σημασία περιληπτική καὶ σημαίνει τὸ λαὸ τοῦ Ἰσραήλ (βλ. Βέλλα, Ἑβραϊκ. προσωπικ., Β', σ. 198 καὶ πέρα καὶ Φιλιππίδη, Ἱστορ. Ἑβραϊκ. Ἰσραήλ, σ. 338, ὅπου καὶ ἡ νεώτερη εἰδλιογραφία).

1. Ὁ ἀνώνυμος ποιητὴς, ὑμνώνοντας τὸν Γεδάλια, περιγράφει τὴν δράση του ἀπὸ τὸν καιρὸ ἀκόμα πὸν μαζί μὲ τὸν Ἰερεμῖα ἀγωνίζονταν νὰ γκρεμίσει τὸν Σεδεκία, γιὰ νὰ πετύχει εἰρηνικὴ συνθηκολόγηση μὲ τὸν Ναβουχοδονόσορα.

2. Δηλαδή μ' ἔκαμε ἐρμηνευτὴ τῶν λόγων του. Ὁ Βέλλας μεταφράζει π ρ ο φ η τ ι κ ή.

3. Ἐννοεῖ ἴσως τὴν περίοδο τῆς πολιορκίας τῆς Ἱερουσαλήμ, πὸν πολλὸ πιθανὸν ἦταν φυλακισμένος καὶ τὸν κακομεταχειρίζονταν τὰ ὄργανα τῆς ἐξουσίας, χαρακτηρίζοντάς τον προδότη.

4. Δηλαδή: δὲ λύγισα στὶς καταπίσεις καὶ τὰ ἐκτανιστήρια.

στούν και τὰ σκουλήκια θά τούς φάνε.» (50, 4 - 8).

Και ὁ ποιητὴς τῶν στίχων ποῦ ὕμνει τὸ «δούλο», ἀφοῦ τονίσει πῶς εἶναι ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Γιαχβὲ και δικαιολογήσει τὴν ἀσχημία του, λέει πῶς ὁ θάνατος τοῦ «δούλου» δὲν ἦταν ἔργο θεοῦ, ἀλλὰ τραυματίστηκε γιὰ τὶς παρανομίες και τὶς ἀμαρτίες τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ.

Και, κατὰ τὴν γιαχβιστικὴ παράδοση τῆς προφητολογίας τοῦ καιροῦ ἐκείνου, ὁ Γιαχβὲ, ἀπαντώντας, ὄχι μόνο ἔδινε δίκαιο στὸν ἀνώνυμο ἥρωα, ἀλλὰ και δήλωνε πῶς εἶναι προστατευόμενός του και πῶς θά γίνει ὁδηγὸς και ἀρχηγὸς τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ:

«Ἴδού, ὁ δούλος μου θά τὰ καταφέρει, θά ὕψωθεί, θά δοξαστεῖ και θ' ἀνεβεῖ πολὺ ψηλά. Εἶναι πολλοὶ ποῦ θά ξαφνιστούν — γιὰ τὸ πρόσωπό του εἶναι παραμορφωμένο, ὥστε νὰ μὴ μοιάζει μὲ ἄνθρωπο¹ και ἡ ὄψη του μὲ τὸ παρουσιαστικὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτή, πολλοὶ λαοὶ² θά ταραχτοῦν και βασιλιάδες θά βουλώσουν τὸ στόμα τους. Γιὰ τὸ ὅτι δὲν εἰπώθηκε σ' αὐτοὺς (ἀπὸ τὸν Γιαχβὲ) τὸ εἶδανε (νὰ γίνεται) και ὅτι δὲν ἄκουσαν τὸ ἔμαθαν. Ποιὸς πίστεψε στὴν προφητεία μας (ἔδῳ μιλάει ὁ ἄγνωστός μας Προφήτης) και ὁ βραχίονας τοῦ Γιαχβὲ σὲ ποιὸν ἀποκαλύφθηκε; (Ὁ δούλος τοῦ Γιαχβὲ) μεγάλωσε σὰ φυτὸ μπροστὰ σ' αὐτόν, σὰν τὴ ρίζα ἀπὸ ξερὸ χῶμα. Δὲν εἶχε παρουσιαστικὸ, οὔτε ὁμορφιά.» (52, 13 - 15 και 53, 1 - 2).

Παρακάτω ὁ ἄγνωστός μας ποιητὴς λέει πῶς ὁ δούλος τοῦ Γιαχβὲ ταλαιπωρήθηκε, βασανίστηκε και καταφρονήθηκε και ἔπαθε πολλὰ (53, 3 και πέρα). Κ' ἐννοεῖ φυσικὰ τὶς περιπέτειες τοῦ

1. Φαίνεται πῶς ὁ Γεδάλιας ἦταν ἄσχημος και ἀπὸ ἀρρώστια ἢ πληγὴς ἦταν παραμορφωμένος. Παρακάτω (53, 2) ξαναγίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀσχημία του.

2. Ἐννοεῖ τοὺς Αἰγύπτιους και τοὺς ἄλλους ἐχτροὺς τῶν Ἰουδαίων, ποῦ προσπάθησαν νὰ τοὺς πάρουν μὲ τὸ μέρος τους και νὰ τοὺς ἐνισχύσουν στὴν ἐναντία τῶν Βαβυλωνίων ἀντίσταση.

Γεδαλία, τὸν καιρὸ πού ὁ Σεδεκίας τονε καταδίωκε καὶ τονε φυλάκιζε.

Σχετικὰ τώρα μὲ τὴ δολοφονία τοῦ «δούλου τοῦ Γιαχβέ», ὁ ποιητὴς λέει:

«Βασανίστηκε καὶ ὁμως ὑπόμεινε, οὔτε ἄνοιξε τὸ στόμα του, σὰν τὸ πρόβατο πού τὸ πᾶνε στὸ σφαγεῖο καὶ σὰν τὸ ἀρνὶ πού στέκεται ἀμίλητο μπροστὰ σὲ κείνον πού τὸ κουρεύει κ' ὕστερ' ἀπὸ (καταδικαστικὴ) ἀπόφαση ἐκτελεστήκε. Ἀνάμεσα στοὺς συγκαιριανούς του ποιός τὸν σκέφτεται¹; Ἐξαιτίας τῆς ἁμαρτίας τοῦ (παραστρατημένου) λαοῦ² θανατώθηκε καὶ τὸν ἔθαψαν ἐκεῖ πού ἦταν θαμένοι οἱ ἀσεβεῖς καὶ ὁ τύμβος του στήθηκε ἀνάμεσα στοὺς τύμβους τῶν κακούργων...³» (53, 7-9).

Ὅπως εἶπαμε, τὸ κείμενο αὐτὸ δὲ σώθηκε αὐτοῦσιο. Ἐγίναν προσθαφαιρέσεις, πού τὸ κάνουν σήμερα σκοτεινὸ καὶ δυσνόητο σὲ μερικὰ σημεῖα.

Εἶναι φανερὸ πὼς στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐξορία χρόνια ἀλλάχτηκε, γιὰ νὰ μὴ δείχνει τὴ χτυπητὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς γιαχβιστὲς καὶ τοὺς ἀντιγιαχβιστὲς. Μιὰ πού ἀργότερα ὁ γιαχβισμὸς ἔγινε ἡ μόνη θρησκεία τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ, ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ὕλικὸ τῆς πάλης καὶ τῆς ἀντίθεσης τῶν δυὸ παρατάξεων ἀχρηστεύτηκε καὶ ξεχάστηκε.

Κ' ἔτσι, ὅταν ἔγινε ἡ ὀριστικὴ κωδικοποίηση τῶν διαφόρων παραδόσεων, τὸ ὕλικὸ αὐτὸ ἢ δὲν ὑπῆρχε πιά καθόλου ἢ παραμερίστηκε, γιὰ νὰ μὴ μάθουν οἱ μέλλουσες γενιὲς τὴν ὄχι καθαρὴ καὶ πατριωτικὴ ἱστορία τούτων τῶν χρόνων. Τὸ συμπέρασμά μας λοι-

1. Τὸ κείμενο εἶναι σκοτεινὸ. Ἴσως ἡ φράση τούτη νὰ ἔχει προτροπτικὸ νόημα καὶ νὰ θέλει νὰ πεῖ, πὼς χρειάζεται οἱ συγκαιριανοὶ του νὰ ἐδικηθοῦν τὸ θάνατό του.

2. Κ' ἐδῶ τὸ κείμενο παρουσιάζει ἀσάφεια. Ἴσως τὸ ἀρχικὸ νὰ μιλοῦσε κατηγορηματικὰ γιὰ τοὺς ἐχτροὺς τοῦ Γιαχβέ.

3. Θέλει νὰ πεῖ πὼς, ἀντὶ νὰ τονε θάψουν χωριστὰ, σὲ ἐπίσημο τάφο, τὸν ἔθαψαν στὸ κοινὸ νεκροταφεῖο, πού εἶχαν παραχωθεῖ καὶ οἱ ἀσεβεῖς (ἀντιγιαχβιστὲς) καὶ οἱ φιλοπόλεμοι.

πόν είναι, πώς τὸ κείμενο ποὺ μιλεῖ γιὰ τὸν ebed τοῦ Γιαχβέ, ὄχι μόνο δὲν εἶναι τοῦ Ἡσαΐα, ἀλλὰ ἀνήκει σὲ κάποιον μαθητὴ τοῦ Ἱερεμία, ποὺ ὕμνει τὸν Γεδαλία καὶ τονε χαρακτηρίζει σὰ μεγάλη προσωπικότητα, ποὺ ἔπεσε ἐκτελώνοντας τὸ καθήκον του σὰν πιστὸς γιαχβιστής. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ταιριάζει πιὸ πολὺ μὲ τὴν πολυτάραχη ἐποχὴ ἐκείνου τοῦ καιροῦ.

Κλείνουμε τὴν παρένθεση αὐτὴ καὶ προχωροῦμε τώρα σ' ἄλλο ζήτημα. Εἶπαμε πὼς πιάστηκαν πολλὲς χιλιάδες αἰχμάλωτοι. Τί ἔγιναν ὅμως οἱ χιλιάδες αὐτοὶ αἰχμάλωτοι ποὺ σύρθηκαν στὴ Βαβυλώνα σκλάβοι; Οἱ πιὸ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς δεινοπάθησαν. Ἡ πίκρα τῆς σκλαβιάς ἔφερε μέσα τους ψυχικὴ ἀναστάτωση. Μήπως εἶχαν δίκιο οἱ γιαχβιστές; Αὐτὸ ἦταν τὸ ρῶτημα ποὺ ἔδαζαν στὸν ἑαυτὸ τους πρῶτὸ καὶ θράδι, ποὺ ἡ βασανισμένη ζωὴ τοῦ σκλάβου τοὺς ἀνάγκαζε νὰ σκέφτονται τὰ περασμένα καὶ ν' ἀναρωτιοῦνται γιὰ τὰ μελλούμενα. Στὸ ρῶτημα αὐτὸ οἱ πιὸ πολλοὶ ἔδιναν τὴν ἀπάντηση πὼς ὁ Γιαχβέ εἶχε δίκιο. Ἔτσι, ἔβρισκαν σωστὴ τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἡσαΐα καὶ τοῦ Ἱερεμία. Οἱ δύο αὐτοὶ Προφῆτες ἔγιναν τώρα οἱ ἀγαπημένοι σύντροφοι τῶν πιὸ πολλῶν Ἑβραίων ποὺ ἔκλαιγαν τὴ μοῖρα τους στὴ μεγάλη Βαβυλώνα.

Ἰπῆρχαν ὅμως καὶ πολλοὶ ποὺ μπόρεσαν νὰ προσαρμοστοῦν μὲ τὴ νέα κατάσταση καὶ τὰ κατάφεραν νὰ ζοῦν λίγο - πολὺ ἀνετα. Ἄλλοι πάλι ἐρῆκαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ μελετήσουν ἢ νὰ συμβουλευτοῦν τὰ ἀσσυριακὰ ἀρχεῖα καὶ νὰ γνωρίσουν ἔτσι τὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ τῶν Χαλδαίων. Ὅλοι αὐτοὶ δὲν ἤθελαν ν' ἀκούσουν τίποτα γιὰ τὸν Γιαχβέ κ' ἐξακολούθησαν νὰ εἶναι ἀντιγιαχβιστές. Μά, ὅπως εἶπαμε, αὐτοὶ ἦταν οἱ λίγοι. Οἱ πολλοί, χρόνον μὲ τὸ χρόνο, γίνονταν φανατικοὶ γιαχβιστές. Μὰ σ' αὐτὸ συντέλεσε καὶ τοῦτο δῶ. Στὴ Βαβυλώνα ἀποξενώθηκαν ὀλοτέλα ἀπὸ κάθε ἀγροτικὴ παραγωγικὴ ἐργασία. Μέσα στὴν κοσμοξάκουστη πρωτεύουσα τῶν Ἀσσυρίων γνώρισαν ἕναν ἄλλον κόσμον, ἀλλὰ ἤθη καὶ ἔθιμα καὶ ἔμαθαν νὰ κάνουν δουλειὲς τοῦ ποδαριοῦ, δηλαδὴ ἀσκήθηκαν καλὰ σὲ κάθε λογῆς ἐμπόριον. Μιὰ ποὺ δὲν εἶχαν τίς δυνατότητες νὰ γίνουν γδύστες καὶ ἐκμεταλλευτές, ἢ γιαχβιστικὴ προφητολογία δὲν ἔρχονταν σ' ἀντίθεση μὲ τίς νέες τους ἀσχολίες καὶ τὸ ρόλον τους μέσα στὴν κοινωνία.

Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ γιαχβισμὸς ὑπόσχονταν πὼς μόνο ὁ Γιαχβέ εἶ-

ναι Ικανός νά τούς λυτρώσει και νά τούς ξεσκαλώσει ἄν μετανοήσουν και γίνουν φανατικοί ὄπαδοί του, τὸ κήρυγμα αὐτὸ προσαρμόζονταν στὴν παθητικὴ ψυχολογία τους και σιγά - σιγά ἔγιναν γιαχβιστές, μὲ τὴν ἐλπίδα νά ἴδουν τὴ λευτεριά τους. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ὁ γιαχβισμὸς χρησίμεψε σὰ συνδετικὸς κρίκος μέσα στὴν κοινότητά τους, γιὰ νά μὴ χάσουν τὴ φυλετικὴ τους ὑπόσταση¹.

Στὰ χρόνια αὐτὰ τῆς ἐξορίας τους, μιὰ πού οἱ πολλοὶ προσχώρησαν στοῦ γιαχβισμὸ και σκέφτονταν νά ξαναγυρίσουν στὴν Ἰουδαία, ἔβαλαν μπροστά τους και τὸ ζήτημα πῶς πρέπει νά κυβερνήσουν τὸ λαό, γιὰ νά μὴν πέσουν στὰ ἴδια λάθια πού ἔπεσαν ὡς τὸν καιρὸ τῆς αἰχμαλωσίας και τούς καταστρέφει πάλι ὁ Γιαχβέ. Ἀπ' τὶς συζητήσεις και ζυμώσεις πού ἔγιναν μέσα στὴν Ἰουδαϊκὴ κοινότητα, βγῆκε τὸ συμπέρασμα πῶς ἡ συγκεντρωτικὴ και ἡ δεσποτικὴ ἐξουσία τῶν βασιλιάδων τους τούς ἔβλαψε. Κι ἀκόμα πῶς ἡ τοκογλυφία και ἡ ὑπερσυγκέντρωση τῆς γῆς σὲ λίγα χέρια δημιούργησε τὴ μεγάλη μάζα, πού δὲν ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν κρατικὴ ὑπόσταση και ἀμυνα τῆς χώρας. Ὁ καλύτερος λοιπὸν τρόπος γιὰ νά κυβερνηθεῖ ὁ λαός, σκέφτηκαν οἱ πολλοί, ἦταν νά σχηματιστεῖ μιὰ προνομιοῦχα τάξη — ἡ ἱερατικὴ — πού νά ἔχει, ὄχι μόνον τὸ καθῆκον νά φροντίζει γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Γιαχβέ, ἀλλὰ και γιὰ τὴν προστασία και καλὴ ἐκτέλεση τῶν νέων νόμων, πού σύμφωνα μὲ τὶς παραπάνω ἀντιλήψεις ἔπρεπε νά θεσπιστοῦν.

Ὡς τὰ χρόνια τῆς αἰχμαλωσίας οἱ ἱερεῖς ἦταν οἱ ἐπιμελητὲς τῆς λατρείας και οἱ ἐκτελεστὲς τῶν ἱεροτελεστιῶν. Ἀπὸ δῶ και μπρὸς ἔπρεπε νά εἶναι τὰ ἀνώτατα ὄργανα τῆς νομοθετικῆς και τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας². Δὲ θέλει ρώτημα, πῶς δὲν ἦταν ὄλοι

---

1. Πρέπει νά σημειώσουμε ὅμως πῶς πολλοὶ ἀπὸ τούς πρόχροντες Ἰουδαίους, πού ἀρῆθηκαν αἰχμάλωτοι στὴ Βαβυλώνα, ἀλλαξοπίστησαν και συμβιβάστηκαν μὲ τὸν κατακτητὴ. Ἐδῶκαν μάλιστα τὰ παιδιά τους στοῦ χαλδαϊκοῦ ἱερατεῖο γιὰ νά μορφωθοῦν (βλ. Δανιήλ, 1, 3 και πέρα).

2. Ὁ Βελλχάουζεν και ἡ Σχολὴ του ὑποστηρίζουν πῶς, ὡς τὰ χρόνια τῆς αἰχμαλωσίας, δὲν ὑπῆρχε ἱερατεῖο, οὔτε στοῦ βόρειο, οὔτε στοῦ νότιο βασίλειο. Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπόλυτα σωστό. Ἰερατεῖο ὑπῆρχε, δὲν κατεῖχε ὅμως προνομικὴ θέση μέσα στοῦ κράτος, ὅπως ἄλλοῦ (Περσία, Ἀσσυρία, Αἴγυπτο κλπ.). Ἐξαιτίας τῶν ἰδιόμορφων συνθηκῶν τῆς Παλαιστίνης, πού

σύμφωνοι πάνω στο ζήτημα αυτό. Μιά σημαντική μερίδα είχε αντίθετες αντιλήψεις και υποστήριζε την παλιά παράδοση, δηλαδή την ιδέα πως δλη ή εξουσία πρέπει να βρίσκεται στα χέρια των βασιλέων.

Οι όπαδοι της παράταξης αυτής έφεραν παραδείγματα από την Ισραηλιτική Ιστορία και έξυμνούσαν τον Δαβίδ και τον Σολομώντα. Και οι δυο όμως παρατάξεις συμφωνούσαν, πως έπρεπε στη νέα νομοθεσία να μπουδν αναγκαστικές διατάξεις που να εμποδίζουν τους κάθε λογής λαϊκούς ήγγέτες (Προφήτες) να πολιτεύονται και να κηρύχουν ελεύθερα τις ιδέες τους.

Ένω όμως στη Βαβυλώνα οι έξόριστοι Έβραιοι συζητούσαν και κατάστρωναν σχέδια, στην Ίουδαία, όπως είδαμε, ή κοινωνικοοικονομική κατάσταση άλλαξε συθέμελα.

Στόν Δευτερο - Ήσατα (κεφ. 55, 1 και πέρα) τονίζεται πως δέν υπάρχει πιά έκμετάλλευση του λαού από τους ισχυρούς και ο λαός απολαβαίνει τώρα όλα τα αγαθά. Ή γής ανήκει στους καλλιεργητές της κ' εκεί που ήταν πριν χέρσα και άκαρπη, τώρα όργώνεται, σπέρνεται και καρπίζει. Έτσι, στη χώρα που βασίλευε πριν ή φτώχεια, ή μιζέρια και ή σκληρή καταπίεση, τώρα όλα πάνε καλά και ο λαός χαιρείται και απολαβαίνει τον καρπό της γής.

ήταν περιτριγυρισμένη από μεγάλες κοσμοκρατορίες, ή βασιλική εξουσία (μοναρχισμός) ήταν απόλυτα συγκεντρωτική. Μα ακόμα και ένας άλλος σπουδαίος λόγος είχε συντελέσει στο να μην εξελιχτεί το Ιερατείο σε προνομιούχα κλίκα. Όπως είδαμε, δέν υπήρχε θρησκευτική και ως ένα σημείο φυλετική έ ν ό τ η α. Ό μονοθεισμός και ο πολυθεισμός αντιμεάχονταν. Γι' αυτό υπήρχαν δυο Ιερατικές δμάδες, που αλληλοτρώγονταν. Από την αίτια αυτή, ήταν διασπασμένο και δέν κατόρθωσε να χειραγωγήσει τη βασιλική εξουσία. Επίσης και το δτι υπήρχαν δ υ ο βασίλεια, με διαφορετικές κατευθύνσεις στην έσωτερική και έξωτερική πολιτική, αδυνάτισε την Ιερατική τάξη. Έτσι, από τη διάσπαση του Ιερατείου, επικράτησε ο π ρ ο φ η τ ι σ μ ό ς, σαν αντίπαλο κόμμα και κυρίως σαν κόμμα λαϊκό τις πιό πολλές φορές, γιατί έχουμε, όπως είδαμε, και Προφήτες που είναι όργανα της κάθε φορά άρχουσας τάξης. Και στο νότιο και στο βόρειο βασίλειο όμως οι Ιερείς ανήκανε στην άρχουσα τάξη και μάλιστα στ' άνωτερα στρώματα της κοινωνίας γι' αυτό ήταν κι αυτοί έκμεταλλευτές και γδύστες.

Ύστερα όμως από μερικά χρόνια οι αμ-χαάρετς της Ίουδαίας έχασαν τὰ χωράφια καὶ τ' ἀμπέλια τους καί, ὄχι μόνο εἶδαν νέους κατακτητὲς στὴ χώρα τους, ἀλλὰ καὶ νέους ἐκμεταλλευτὲς, ὅπως καὶ στὰ πρὶν χρόνια. Ἡ ἱστορία τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ἀλλάξε πάλι ἀπότομα, ὕστερ' ἀπὸ πενήντα - ἐξήντα χρόνια. Ἡ περσικὴ εἰσβολὴ στὴν Ἀσσυρία καὶ ἡ κατάλυση τοῦ Βαβυλωνιακοῦ Κράτους ἔδωκε τίς δυνατότητες στοὺς ἐξόριστους Ἑβραίους τῆς Βαβυλώνας νὰ ξαναγυρίσουν στὴν πατρίδα τους. Ὁ νέος κατακτητὴς τῆς Ἀνατολῆς Κύρος συμπεριφέρθηκε καλὰ στοὺς ἐξόριστους Ἰουδαίους. Ζυγίζοντας τὰ πράματα, εἶδε πὼς ἡ Ἰουδαία ἦταν τὸ προγεφύρωμα τῆς μεγάλης αὐτοκρατορίας του ἐνάντια στοὺς Αἰγύπτιους καὶ τὸ στήριγμά του γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς Μικρασίας. Θέλησε λοιπὸν νὰ τοὺς κολακίσει καὶ νὰ τοὺς ἔχει συμμάχους του. Γι' αὐτὸ ἔβγαλε διάταγμα στὰ 538, δίνοντας τὸ ἐλεύθερο νὰ γυρίσουν οἱ ἐξόριστοι στὴν Ἰουδαία — ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς ἤθελαν. Μποροῦμε μάλιστα νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ὁ Κύρος παρότρυνε καὶ ἐνίσχυσε τοὺς ἐξόριστους Ἑβραίους νὰ γυρίσουν στὴν πατρίδα τους, γιὰ τὸ οἱ ἀγρότες Ἑβραῖοι ποὺ ἔμειναν στὴν Ἰουδαία εἶχαν φιλοχαλδαϊκὰ αἰσθήματα.

Ἔτσι, στὴν ἀρχὴ ἄρχισαν μικρὲς ομάδες νὰ γυρίζουν στὴν Ἱερουσαλήμ, γιὰ τὴν ἡ ἄλλοτε πρωτεύουσα τῆς Ἰουδαίας ἦταν σωρὸς ἀπὸ ἐρείπια. Ἡ ἐγκατάστασή τους σ' αὐτὴν ἦταν δύσκολη. Ἔπρεπε νὰ χτιστεῖ πρῶτα ἡ πολιτεία καὶ ὕστερα νὰ γυρίσουν ὁμαδικὰ ὅλοι. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ τὸ μελέτησε ἀργότερα ἡ περσικὴ κυβέρνησις καὶ ἔδωκε τὰ οἰκονομικὰ μέσα γιὰ νὰ γίνῃ ἡ νέα μετοικεσία.

Οἱ πρῶτοι ποὺ γύρισαν εἶχαν ἐπικεφαλῆς τους τὸν Σασαβασάρ. Δὲν μπόρεσαν ὅμως νὰ κάνουν καὶ μεγάλα πράματα, γιὰ τὴν ἔλειπαν τὰ οἰκονομικὰ μέσα καὶ οἱ ἀγρότες ἔδειξαν ἐξ ἀρχῆς πὼς δὲν εἶχαν καμιὰ διάθεση καὶ ὄρεξη νὰ τοὺς βοηθήσουν, γιὰ νὰ χτίσουν τὸ Ναὸ καὶ τὰ σπιτία τῶν παλιῶν ἀφεντάδων τους. Χρειάστηκε λοιπὸν νὰ ζητήσουν εἰσφορὲς ἀπὸ τὴ Βαβυλώνα — καὶ φαίνεται πὼς ἡ περσικὴ κυβέρνησις τοὺς ἔδωκε μεγάλη οἰκονομικὴ ἐνίσχυση (*Ἔσδρ. 10* Νεεμ. 2, 4 καὶ πέρα), γιὰ νὰ μαζέψουν ἀρκετὸ ἀσήμι καὶ χρυσάφι.

Ἔτσι, ὁ Σασαβασάρ ἄρχισε τὸ ἔργο τῆς ἀνοικοδόμησις καὶ στὸ

ἀναμεταξύ ἀνακηρύχτηκε ἀρχιερέας (Ζαχ. 6, 9 - 12), ἐνῶ ὁ Κύρος μὲ ἄλλο διάταγμα ἀναγνώρισε τὴν Ἰουδαία μισοαυτόνομο Κράτος, ἔχοντας ἀρχηγὸ τὸν κάθε φορὰ ἀρχιερέα τῆς Ἱερουσαλήμ.

Φαίνεται ὅμως πῶς οἱ ἀντιγιαχβιστὲς δὲν εἶχαν καμιά ὄρεξη νὰ γυρίσουν πίσω στὴν Ἱερουσαλήμ. Ὅσοι εἶχαν κοσμοπολιτικὲς ιδέες καὶ εἶχαν παντρευτεῖ στὴ Βαβυλώνα (βλ. Ἔσδρ. 10, 1 καὶ πέρα) μὲ ντόπιες γυναῖκες ἦταν ἀπομονωτικοὶ καὶ δὲν ἤθελαν νὰ πᾶνε στὴν Ἱερουσαλήμ καὶ νὰ ὑποταχτοῦν στὸ ζυγὸ τοῦ θεοκρατικοῦ γιαχβισμού. Ἐποῦτοι ἦταν φίλοι τοῦ βαβυλωνιακοῦ πολιτισμοῦ καὶ μέσα τους ξύπνησε ὁ παλιὸς ἀντιμωσαϊκὸς πολυθεϊσμός. Ἡ περσικὴ κυβέρνησις συγκατατέθηκε νὰ μείνουν στὴ Βαβυλωνία ὅσοι δὲν ἦταν ἐπικίνδυνοι. Καὶ φαίνεται πῶς πολλοὶ ἔμειναν, γιατί εἶχαν καλὰ ἐγκατασταθεῖ. Μὰ οἱ πιδὸ πολλοὶ γύρισαν στὴν Ἰουδαία καὶ πολὺ λιγότεροι στὴ Βόρεια Παλαιστίνη¹.

Ἡ τέτοια πολιτικὴ τῆς περσικῆς κυβέρνησις ἦταν φυσικὸ νὰ χαροποιήσῃ τοὺς πιδὸ πολλοὺς αἰχμαλώτους καὶ νὰ καλλιεργηθοῦν ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς φιλοπερσικὰ αἰσθήματα καὶ νὰ θεωρηθεῖ ὁ Κύρος ὡς ἐκλεκτὸς τοῦ Γιαχβὲ καὶ λυτρωτὴς τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ².

---

1. Οἱ Ἰσραηλίτες ἀπὸ τὶς ἑορινὲς ἐπαρχίαι, πού εἶχαν αἰχμαλωτιστεῖ μερικὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 586, δὲ γύρισαν ὅλοι. Αὐτοὶ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ Εὐφράτη καὶ ἄλλοι καὶ προτίμησαν νὰ μὴν παλινοστήσουν (βλ. Ἰώσηπ., Ἰουδ. ἀρχ. XI, 5, 2 καὶ Δ' Ἔσδρ. 13, 39 - 47). Ἐποῦ ἡ Ἰουδαϊκὴ παροικία τῆς Βαβυλώνας ἀπὸ τὴν περσικὴ κατοχὴ καὶ δῶθε ἀναπτύχθηκε πολὺ καὶ οἱ Ἰσραηλίτες ἀποικοὶ ἐβῆκαν εὐνοϊκοὺς ὄρους γιὰ ν' ἀποχτήσουν ἐπιρροὴ καὶ νὰ δημιουργήσουν σημαντικὴ Ἰσραηλιτικὴ κοινότητα, πού ἐπηρέαζε ἀργότερα καὶ τὴν πνευματικὴ-θρησκευτικὴ κίνησι τῆς Ἱερουσαλήμ (βλ. καὶ Ἰώσηπ., Ἰουδ. ἀρχ. XV, 2, 2 καὶ XV, 3, 1). Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἀκόμα πῶς στὰ χρόνια τῆς περσικῆς κατοχῆς, ἀπ' ἀφορμὴ κάποιας ἐξέγερσης, ὁ Πέρσης βασιλεὺς Ὁρόχος, γύρω στὰ 350, πῆρε πολλοὺς αἰχμαλώτους ἀπ' τὴν Ἰουδαία καὶ τοὺς ἔστειλε μακριά, στὴν Ἰρκανία, κοντὰ στὴν Κασπία Θάλασσα, νὰ μείνουν.

2. Ὁ Κύρος ὅλα τὰ πολύτιμα χρυσαφικὰ καὶ σκεῦη τοῦ μεγάλου Ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ, πού ὁ Ναβουχοδονόσωρ τὰ εἶχε πάρει καὶ φέρει στὴ Βαβυλώνα, τὰ ἔδωκε πίσω στοὺς Ἑβραίους (Ἔσδρ. 1, 7 καὶ πέρα). Ἡ τέτοια του χειρονομία, πού ἐγίνε φυσικὰ ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα, ἔκανε μεγάλη ἐντύπωσι στοὺς ἐξόριστους Ἰουδαίους.

Μὰ καὶ οἱ ὕστερ' ἀπὸ τὸν Κύρο βασιλιάδες κράτησαν τὴν ἴδια πάνω - κάτω φιλική στάση. Εἶχαν ἀνακαλυφτεῖ στὶς διάφορες ἐπαρχίες τοῦ ἀπέραντου κράτους συνωμοτικὲς ὀργανώσεις καὶ ἐκδηλώθηκαν ἀνταρσίες, ποὺ ἀνάγκασαν τὴν περσικὴ κυβέρνηση νὰ εἶναι πολὺ προσεχτικὴ. Γιὰ τοὺς Ἰουδαίους ὁμως εἶχαν δείγματα τῆς φιλοπερσικῆς συμπεριφορᾶς τους. Ὅταν παρατηρήθηκε μέσα στὸν Περσικὸ Κόλπο γενικὸς ἀναθρασμὸς γύρω στὰ 530 - 520, οἱ ἐξόριστοι Ἰουδαῖοι φάνηκαν πιστοὶ στοὺς Πέρσες. Οἱ ἡγέτες τῶν ἐξοριστῶν ἀκολουθοῦσαν καιροσκοπικὴ πολιτικὴ. Περίμεναν νὰ ἰδοῦν τί θ' ἀπογίνει καὶ ἔπειτα νὰ ἐκδηλωθοῦν. Πάντα ὁμως ἐλπίζανε πὼς θὰ γίνονταν γενικὴ ἀνακατωσούρα καὶ ἔτσι κάτι εἶχαν νὰ κερδίσουν (βλ. Ἄγγ. 2, 6 καὶ 2, 21 - 23). Βρέθηκαν γραφτὰ μνημεῖα ποὺ μᾶς πληροφοροῦν πὼς, ἅμα ἀνέθηκε στὸ θρόνο ὁ Δαρεῖος, ξέσπασαν μεγάλες ταραχὲς στὴν Περσία, τὴ Μηδία, τὴ Σουσιανὴ ἀκόμα καὶ στὴ Βαβυλώνα. Κάποιος μάλιστα Χαλδαῖος, μέσα στὴ Βαβυλώνα, ποὺ παρουσιάστηκε διάδοχος τοῦ Ναβουχοδονόσορα (521), ἐπικράτησε καὶ τὸ νέο καθεστῶς θάσταξε ὡς τὰ 519. Ὅστος οἱ Ἰουδαῖοι κράτησαν οὐδετερότητα καὶ γι' αὐτὸ ὁ Δαρεῖος ἐκτίμησε τὴν τέτοια τους στάση. Μὰ καὶ στὴν ἄλλη πάλι ἐπανάσταση, ποὺ ἔγινε στὴ Βαβυλώνα τὸ 515, φαίνεται πὼς συντέλεσανε γιὰ νὰ μὴν ἐπικρατήσουν οἱ ἐπαναστάτες. Στὴν τέτοια τους διαγωγὴ ἦταν φυσικὸ νὰ πάρουν ἀνταλλάγματα ἀπὸ τὸν Περσὴ βασιλιά¹.

Καὶ τ' ἀνταλλάγματα αὐτὰ ἦταν νὰ ἐξουδετερωθοῦν ὅλες οἱ ἀντιδράσεις καὶ νὰ δοθεῖ ὄχι μόνον ἡ ἔγκριση γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τοῦ Ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τοῦ κάστρου τῆς, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑλικά μέσα γιὰ τὸ χτίσιμο τοῦ Ναοῦ.

---

1. Ὁ Ζοροβάβελ, ὁ Νεεμίας καὶ ὁ Ἔσθρας φαίνεται πὼς ἐπαιξάν σπουδαῖο ρόλο στὴν ἐκδήλωση τοῦ φιλοπερισμοῦ τῶν Ἰουδαίων, γι' αὐτὸ καὶ τιμῆθηκαν μὲ ἀξιώματα καὶ ἀναγνωρίστηκαν ἀρχηγοὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ.

**Ἐπιστροφή ἀπὸ τὴν ἔξορία καὶ ἀνασυγκρότηση
τῆς νέας ἰουδαϊκῆς κοινότητος**

Ἡ ἀνοικοδόμησις τῆς Ἱερουσαλήμ φυσικὰ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνῃ μέσα σὲ λίγα χρόνια· δλοκληρώθηκε μόνο στὸ τέλος τοῦ Ε' αἰ-
ῶνα. Τὸ ἴδιον καὶ ὁ Ναός. Ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριᾶ χρειάζονταν πολὺ
χρῆμα, τεχνίτες καὶ ὕλικα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐργατικὸ προσωπικόν.
Οἱ δυσκολίες λοιπὸν ἦταν πολλὰ καὶ μεγάλας. Ἐξᾴλλου ἀντιδρού-
σαν κ' οἱ ἀγρότες, ποὺ δὲν εἶδαν μὲ καλὸ μάτι τὴν παλινόστησιν
τῶν ἐξορίστων. Ἀντέδρασαν μάλιστα στὴν ἀρχὴ ὅσο μπορούσαν.
Οἱ μὲν ἔχιζαν κ' οἱ ἄλλοι γκρεμοῦσαν. Καὶ ὁ παλιὸς φυλετικὸς
ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑβραίων ξαναπαρουσιά-
στηκε πάλιν (βλ. Ἔσδρ. 4, 3 καὶ πέρα).

Ἡ παλινόστησις λοιπὸν δὲν ἔγινε μονομιᾶς, ἀλλὰ κατὰ διαστή-
ματα.

Ἐπειτα καὶ κάτι ἄλλο· ἔπρεπε νὰ παραμεριστοῦν καὶ ὀρισμένα
ἐξωτερικὰ ἐμπόδια. Ὑστερ' ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ Κύρου, παρουσιά-
στηκε σοβαρὴ ἀντίδρασις καὶ ἡ περσικὴ κυβέρνησις δίσταζε, ἂν
ἔπρεπε ν' ἀφήσει νὰ ὀργανωθῇ μισοαυτόνομον Ἰουδαϊκὸν Κράτος.
Καὶ μόνο ὅταν παραμερίστηκαν οἱ ἀντιδράσεις αὐτές, χτίστηκε τὸ
κάστρο τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ γύρισαν οἱ πλεονεχτοὶ ἐξορίστοι (ἐβρ.
Gola).

Στὴν ἀρχὴ στάλθηκε σὺν ἀρχηγὸς τῶν ἐξορίστων ὁ Σασαβασάρ
(Ἔσδρ. 1, 8), ἀργότερα δὲ μὴ ἀνάλαβαν σὺν πράκτορες τῶν Περ-
σῶν τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς μι-
σοαυτόνομης Ἰουδαϊκῆς Πολιτείας, οἱ Ἔσδρας¹, Νεεμίας καὶ ὁ

1. Ὁ Ἔσδρας ἦταν ἀρχηγὸς τοῦ ἱερατείου στὴν περίοδον αὐτὴν καὶ ὁ θεω-
ρητικὸς αὐτὸς νὰ ποῦμε ἐκπρόσωπος τοῦ γιαχβισμοῦ.

Ζοροβάβελ. Ήταν πολύ εμπιστοί τῆς περσικῆς Αὐλῆς καὶ γι' αὐτὸ εἶχαν τὴν ὑποστήριξη τῶν Περσῶν. Στὰ χρόνια τοῦ Ἀρταξέρξεως τοῦ Α' (465 - 425) ὁ ρόλος τοῦ Νεεμῖα ἦταν τέτοιος στὴ Βαβυλώνα, ποὺ πῆρε μεγάλα ἀξιώματα στὴν περσικὴ Αὐλὴ. Γι' αὐτό, ὅταν ἤρθε στὴν Ἱερουσαλήμ, διορίστηκε τοπάρχης - κυβερνήτης (ἀθερσαιθὰ) τῆς Ἰουδαίας¹. Ἔτσι παρακινήθηκαν πολλοὶ ἐξόριστοὶ νὰ γυρίσουν στὴν Ἱερουσαλήμ, μιὰ ποὺ ὑπῆρχε ἀσφάλεια καὶ μισοανεξάρτητο κράτος.

Ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτὴ οἱ ἐξόριστοὶ ποὺ ξαναγύρισαν στὴν Ἰουδαία ἐγιναν πάλι ἡ ἀρχουσα τάξη. Ὅπως εἶδαμε, ὅλη ἡ ἐξουσία στὰ χρόνια αὐτὰ θρίσκονταν στὸ νέο ἱερατεῖο, ποὺ αὐτὴ τὴ φορὰ εἶχε ὑψώσει τὴ σημαία τοῦ γιαχβισμού σὰ σύμβολο τῆς φυλετικῆς ἐνότητας τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ². Ἡ ἐνότητα ὅμως αὐτὴ στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπῆρχε, γιατί οἱ ἀγροτικὲς περιοχὲς δὲν ἀναγνώριζαν ἀκόμα τὴ νέα κατάσταση, παρ' ὅλες τὶς γιαχβιστικὲς διακηρύξεις τῶν ἀρχηγῶν τῶν ἐξορίστων. Ἄν καὶ πέρασαν παραπάνω ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια, δὲν εἶχαν ξεχαστεῖ οἱ παλιὲς παραδόσεις γιὰ τὰ ἐγκλήματα ἐνάντια στὸν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ τῆς παλιᾶς ἱεροσολυμιτικῆς ὀλιγαρχίας. Τὰ κηρύγματα τῶν παλιῶν Προφητῶν διαβάζονταν καὶ ὁ πολλὸς ἀγροτικὸς πληθυσμὸς ἐβλεπε τὸν κίνδυνο ποὺ τὸν ἀπειλοῦσε. Κινδύνευαν οἱ ἀγρότες νὰ χάσουν τὰ χτήματά τους καὶ νὰ ξαναπέσουν στὴ σκλαβιά, ὅπως οἱ πατεράδες καὶ οἱ παπούδες τους.

Ἐπειτα καὶ μέσα στὴν Ἱερουσαλήμ σχηματίστηκε ἰσχυρὴ ἀντιπολίτευση ἐνάντια στὸ ἱερατεῖο, ποὺ μὲ τὴν περσικὴ ἀνοχὴ πρόβαλε σὰν προνομιούχα τάξη καὶ κανόνιζε ὅπως ἤθελε τὴ νέα κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Τὴν ἀντιπολίτευση αὐτὴ τὴν ἀποτελοῦσαν ὅσοι ἦταν ἀντιγιάχβιστὲς καὶ ἐλευθερόφρονες. Ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ βαβυλωνιακὸ πνευματικὸ πολιτισμὸ. Ὅλοι αὐτοί, ἂν καὶ τοὺς ἔβαλαν στὴ μπάντα ὁ Ἔσδρας καὶ

1. Πρὶν ἀπὸ τὸν Νεεμῖα φαίνεται πὺς τοπάρχης εἶχε διοριστεῖ ὁ Ζοροβάβελ. Μερικοὶ παλαιοδιαθηκολόγοι ταυτίζουν τὸν Ζοροβάβελ μὲ τὸν Σασαβαζάρ.

2. Ἀπὸ δὴ καὶ πέρα ἐπικρατεῖ πιά ἡ ὀνομασία Ἰουδαῖοι. Ὅταν ὅμως ἀργότερα ἐπικράτησε ὁ γιάχβισμὸς, ἀρχισε πάλι νὰ γίνεται χρῆση καὶ τοῦ ὀνόματος Ἰσραηλίτες, γιατί, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, ἔπαψε πιά κάθε ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς δύο φυλὲς καὶ σχηματίστηκε μιὰ ράτσα.

δ Νεεμίας με τή νέα νομοθεσία πού θέσπισαν (*Εσδρ. 9, 1 και πέ-
ρα 10, 1 και πέρα και Νεεμ. 13, 23 και πέρα), ὀργανώθηκαν σέ
ἀντιπολιτευτική ὁμάδα.

Ὁ γιαχδισμός ἀπό δῶ και μπρός παίρνει χαρακτήρα τυπολα-
τρικό· καθιερώνονται διατάξεις ἀσστηρές γιά τή λατρεία, τίς ἱερο-
τελεστιές και τίς γιορτές και θεσπίζεται τὸ τυπικὸ πού κανονίζει
τὴν ἱεραρχική διαβάθμιση τῶν λειτουργῶν τῆς θρησκείας.

Ὅλ' αὐτὰ γιά νὰ πραγματοποιηθοῦν ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει γρα-
φτὸς νόμος, πού νὰ εἶναι σεβαστὸς ἀπ' ὅλους. Πρὶν ἀπὸ τὴν αἰχμα-
λωσία, τοὺς νόμους τοὺς ἔβγαζαν οἱ βασιλιάδες και παράλληλα ὑ-
πῆρχε και τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο. Τώρα, με τή νέα κατάσταση πού δη-
μιουργήθηκε, ἔπρεπε νὰ καθιερωθεῖ μιὰ ν έ α νομοθεσία, πού
ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά νὰ κανονίζει τὰ θρησκευτικά, κοινωνικά και πο-
λιτικά καθήκοντα τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ και ἀπὸ τὴν ἄλλη ν' ἀνα-
γνωρίζει τὴν προνομιακὴ θέση τοῦ ἱερατείου, τῆς νέας πολιτικῆς
ἐξουσίας τοῦ μισσαυτόνομου Ἰουδαϊκοῦ Κράτους¹. Εἴμαστε λοιπὸν
ὕποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε πὼς οἱ ἐξόριστοι, δταν γύρισαν στὴν
Ἱερουσαλήμ με τὴν περσικὴ συγκατάθεση νὰ ὀργανώσουν τὴ νέα
μισσαυτόνομη πολιτεία τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, δὲ γύρισαν χωρὶς πρό-
γραμμα, χωρὶς δλοκληρωμένες ἀντιλήψεις πάνω στὸ βασικὸ αὐτὸ
πρόβλημα. Εἶχαν μαζί τους κάποια νομοθεσία, πού με τὴν ἔγκριση
και τὴν ἐπιβολὴ τῆς περσικῆς ἐξουσίας τὴν ἐφάρμοσαν.

Ἡ νομοθεσία αὐτὴ εἶναι τὸ π ρ ῶ τ ο σ χ ἔ δ ι ο τοῦ ε' δι-
βλίου τῆς Π. Δ.², πού ἔφτασε σέ μᾶς παραλλαγμένο και συμπλη-
ρωμένο με τ' ὄνομα Δευτερονόμιο. Νὰ καθορίσουμε, ὅπως κάνουν
πολλοὶ κριτικοί, με ἀκρίβεια τὴ χρονιὰ τῆς σύνταξῆς του δὲν εἶ-
ναι δυνατό. Τὸ μόνο πού δεχόμαστε εἶναι ὅτι δὲν εἶναι νόμος τοῦ

---

1. Καὶ στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια δ γιαχδισμός παρουσιάζονταν με
θεοκρατικὲς ἀντιλήψεις, ἀλλὰ ὅσπε στὸ δόρειο, ὅσπε στὸ νότιο βασίλειο τὸ
ἱερατεῖο μποροῦσε νὰ ἐπιβληθεῖ. Τώρα πού τὸ ἱερατεῖο ἀσκοῦσε μονοπωλια-
κὰ τὴν πνευματικὴ ἡγεσία, ἔδωσε ἀπόλυτα θεοκρατικὸ περιεχόμενο στὸ
γιαχδισμό. Ἔτσι ὅλες οἱ πνευματικὲς και πολιτικὲς ἐκδηλώσεις ἐκφράζον-
ταν με θεοκρατικὴ μορφή.

2. Στὰ ἑβραϊκά δ τίτλος *elleh — hadde — barim* (=αὐτὰ τὰ λόγια
[=τοῦ Γιαχέ]). Οἱ Ο' ὅμως ἔβαλαν τὸν τίτλο Δευτερονόμιο, ἀκολουθών-
τας φαίνεται κάποια νεώτερη παράδοση.

621, όπως υποστηρίζουν μερικοί παλαιοδιαθηκολόγοι (Wette, Wellhausen κλπ.)¹. Το Δευτερονόμιο συντάχθηκε στη Βαβυλώνα και έγινε νόμος, όταν πια ολοκληρώθηκε η ανοικοδόμηση της Ίερουσαλήμ και γύρισαν οι πιά πολλοί εξόριστοι στην πρωτεύουσα της Ίουδαίας. Ο Νόμος, που αναγνώστηκε από τον Έσδρα στην Ίερουσαλήμ (βλ. Νεσμ. 8, 1 και πέρα), είναι το λεγόμενο Δευτερονόμιο, στην πρώτη του όμως μορφή. Μερικοί παλαιοδιαθηκολόγοι υποστηρίζουν, πως διατυπώθηκε στις γενικές του διατάξεις γύρω στα 500 (Hölscher)². Άλλοι, πως συντάχθηκε στα μέσα του Ε' αιώνα (Vernes, d' Eichthal) και άλλοι πολύ πιά πριν ή πολύ πιά αργότερα³.

Όπως και να είναι, το Δευτερονόμιο είναι ο πρώτος καταστατικός Νόμος της μισοαυτονομής Ίουδαϊκής Πολιτείας στα μετεξοριακά χρόνια, με διατάξεις αστικού, ποινικού και λατρευτικού περιεχομένου και με απόχρωση μωσαϊκή - γιανχδική⁴.

Οι κυριότερες, οι βασικές δηλαδή διατάξεις του Δευτερονομίου

---

1. Ο De Wette υποστήριξε (και τη γνώμη του τη δέχτηκαν πολλοί παλαιοδιαθηκολόγοι) πως το Δευτερονόμιο δέν είναι τίποτ' άλλο παρ' η νομοθεσία που θέσπισε ο Ίωσίας στα 621. Όπως είδαμε όμως, η άποψη αυτή δέ στέκει, γιατί ο Ίωσίας, ναί μέν θέσπισε ορισμένες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, ωστόσο όμως πολύ γρήγορα ατόνησαν και τίποτε δέν έμεινε γραφτό από τη νομοθεσία εκείνη. Την πληροφορία που μας δίνει το βιβλίο Β' Βασιλ. 22 και πέρα, δέν μπορούμε να την πάρουμε για ιστορική πηγή, γιατί είναι κατασκευάσμα του Ιερατείου.

2. Ο W. Spiegelberg που δέχτηκε την άποψη του Hölscher για τη χρονολόγηση του Δευτερονομίου, φέρνει σαν έπιχείρημα την πληροφορία που μας δίνει το χωρίο 11, 4, που λέει πως ο Γιαχβέ «κατέστρεψε αυτούς (τους Αιγύπτιους) τοῦτον τόν καιρό». Άρα, υπονοεί τον Καμβύση, που έπτάξε τους Αιγύπτιους στα 525. Το έπιχείρημα αυτό δέ μου φαίνεται πως έχει ιστορική βάση. Το παραπάνω χωρίο υπονοεί κάποιαν άλλη, νεώτερη, συμφορά των Αιγυπτίων.

3. Να χρονολογηθεί με ακρίβεια το Δευτερονόμιο δέν είναι δυνατό, γιατί δέν υπάρχουν πηγές. Η γνώμη μου είναι πως θεσπίστηκε ο Νόμος γύρω στο 450. Βλ. τη σχετική βιβλιογραφία στο Φιλιππίδη, Ίστορ. θρησ. Ίσραήλ. σελ. 182 και πέρα και Μπρατσιώτη, Εισαγ. Παλ. Διαθήκη, σελ. 131 και πέρα.

4. Οι αστικές, λατρευτικές και ποινικές διατάξεις αρχίζουν από το κεφ. 12. Τα κεφ. 1 - 11 είναι οά να ποῦμε η διακήρυξη του γιανχισμού.

είναι: α) Ὁ θρησκευτικὸς συγκεντρωτισμὸς μὲ κέντρο τὸ Ναὸ τῆς Ἱερουσαλήμ (12, 1-14). Ἡ λατρεία τοῦ Γιαχβέ, ποὺ γίνονταν στὶς ἀγροτικὰς περιοχὰς καὶ πάνω στὰ ψηλῶματα κατὰ τὴν παλιὰ μωσαϊκὴ παράδοση, ἀπαγορεύτηκε¹. β) Φορολογία γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ Ναοῦ καὶ τοῦ ἱερατείου (14, 22-29· 15, 19-23). γ) Ὁργάνωση τοῦ ἱερατείου σὺν ἐξουσιαστικῆς ἀρχῆς (18, 1-18). δ) Μονοπώληση τῆς ἐρμηνείας καὶ διδασκαλίας τοῦ γιαχθισμοῦ ἀπὸ τοὺς ἱερωμένους καὶ παράλληλη ἀπαγόρευση στοὺς λαϊκοὺς (Προφῆτες) νὰ προπαγανδίζουν κι αὐτοὶ τὴ μωσαϊκὴ θρησκεία κλπ. (18, 9-22). ε) Ἱστορικὴ αἰτιολόγησις τῆς μωσαϊκῆς παράδοσης (γιαχθισμοῦ) σὺν τῆς μόνης πατροπαράδοτης θρησκείας τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ (κεφ. 1-11), ἡ καθιέρωση ὀρισμένων γιορτῶν² καὶ ἡ τήρησις ὀρισμένων θρησκευτικῶν καὶ λατρείων διατάξεων³. Καὶ στ) θεσπίζει πὼς ὁ νέος κυβερνήτης τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Κράτους δὲν μπορεῖ νὰ κυβερνᾷ ὅπως θέλει, οὔτε πολλὰς γυναῖκες μπορεῖ νὰ παίρνει, οὔτε ἵππικὸν μπορεῖ νὰ ὀργανώσῃ, οὔτε φίλια μὲ τὴν Αἴγυπτον νὰ ἔχει. Τὸ βιβλικὸν κείμενον λέει:

«Θὰ κυβερνῆσαι μὲ ἄρχοντα⁴ (ἡγεμόνα), ὅπως ὄλοι οἱ

1. Κατὰ τὴν προαυχμαλωσιακὴ ἐποχὴ ὁ λατρείων συγκεντρωτισμὸς δὲν εἶχε πραγματοποιηθεῖ. Ἰσραηλίτες καὶ Ἑβραῖοι ἐκτελοῦσαν τὰ θρησκευτικὰ τους καθήκοντα ὅπου ἦταν ἐγκαταστημένοι καὶ κυρίως εἶχαν τὰ ἱερά τους στὰ Ψηλῶματα. Ἐκεῖ ὁ Γιαχβέ ἤθελε νὰ τονε λατρεύουν οἱ πιστοὶ του (βλ. Ἔξ. 20, 24 καὶ Κριτ. 2, 4· 6, 25). Τώρα ὁμοῦς ὑπῆρχε κ' ἕνας ἄλλος λόγος, ποὺ ἐπιβάλλονταν ὁ θρησκευτικὸς συγκεντρωτισμὸς. Οἱ Σαμαρείτες φαίνεται πὼς ἐξακολουθοῦσαν νὰ λατρεύουν τὸν Γιαχβέ στὸ ὄρος Γαριζίν, ποὺ ἦταν τὸ ἀρχαιότερον ἱερὸν τοῦ γιαχθισμοῦ καὶ γι' αὐτὸ ἐπρεπε νὰ ἐξουδετερωθεῖ ἡ λατρεία αὐτῆ.

2. Καθιέρωσις τῆς ἀργίας τοῦ Σαββάτου, μὲ τὸν πιὸ ἀσθηρὸν τρόπο, καθιέρωσις πάνω σὲ ἄλλες θάσεις τῆς γιορτῆς τοῦ Πάσχα καὶ τῆς «σκηνοπηγίας» κλπ., γιὰ τὴν τόνωσιν καὶ διατήρησιν στὶς νέες καὶ μέλλουσες γενεὲς τῆς μωσαϊκῆς παράδοσης. Ἡ γιορτὴ τοῦ Σαββάτου δὲν ἦταν πρὶν καθόλου ἐπίσημη οὔτε καὶ ἡ ἀργία ἦταν καθιερωμένη ὡς τὰ 500 π.κ. πρὶν τὴ χρονολογία μας (βλ. Νεεμ. 13, 15-22).

3. Ὅπως οἱ καθαριοὶ (νιψίματα, λουτρά κλπ.), οἱ νηστείαι, τὰ ἄζυμα κλπ.

4. Ἔτσι λέει τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τῶν Ο'. Τὸ ἑβραϊκὸν (μωσοριστικὸν) ἔχει τὴ λέξιν «θασιλιάς» (μελέκ). Στὰ χρόνια ὁμοῦς ποὺ συντάχθηκε τὸ Δευ-

γύρω μας λαοί. Θά διορίσεις φυσικά άρχηγό του κράτους έκείνον που θά εκλέξει ο Γιαχβέ. Αυτός θά είναι γέννημα και θρέμμα Ίουδαίος και όχι από άλλη φυλή. Κι ακόμα ο άρχοντας σου δέ θά έχει στην ύπηρεσία του πολύ ίππικό, ούτε θά στείλει Ίουδαίους στην Αίγυπτο, δίνοντάς τους σκλάβους για νά πάρει άλογα από κεί σαν άντάλλαγμα. . . , ούτε θά παντρευτεί πολλές γυναίκες κι ούτε θά μαζέψει για λογαριασμό του πάρα πολύ χρυσάφι και άσήμι.» (17, 14 - 17).

Πρώτα - πρώτα, όπως βλέπουμε, δέ γίνεται λόγος για θ α - σ ι λ έ α, αλλά για ή γ ε μ ό ν α (κυβερνήτη)· δεύτερο, ο κυβερνήτης θά εκλεγεί από τον Γιαχβέ, δηλαδή από τó ιερατείο· τρίτο, δέ θά μπορεί νά έχει μεγάλη σωματοφυλακή από ίππικό κι ούτε θά μπορεί νά μαζεύει πολύ χρυσάφι και άσήμι, δηλαδή νά φορολογεί τόν κόσμο και νά παίρνει από τόν κρατικό προϋπολογισμό μεγάλα ποσά. Και κοντά σ' αυτά, δέ θά 'χει πολλές γυναίκες στο χαρέμι του.

“Ολ' αυτά δείχνουν, πώς ή νέα άρχουσα τάξη, μέ επικεφαλής τó ιερατείο, δέν ήθελε νά ξανασυστήσσει τó βασιλικό θεσμό¹. Μά και ο λαϊκός κυβερνήτης που θά διοικούσε την Ίουδαία δέ θά μπορούσε νά κάνει ό,τι θέλει. Θά ήταν υποχείριος του ιερατείου και δέ θά 'χε καμιά επαφή μέ την Αίγυπτο².

τερονόμο δέν μπορούσε νά γίνει λόγος για βασιλιά, άρα τó ελληνικό κείμενο είναι άρχαιότερο. Φαίνεται πώς στον πρώτο χριστιανικό αιώνα, που, όπως ξέρουμε, αναπτύχθηκε όρμητικός φυλετικός πατριωτισμός μέσα σ' όλη την Ίουδαία, διορθώθηκε τó κείμενο του Δευτερονομίου στο σημείο αυτό, καθώς και σέ άλλα, και αντικαταστάθηκε ή λέξη Ρε'ha (=άρχοντας - κυβερνήτης) μέ τή λέξη μελέκ (=βασιλιάς), γιατί αυτό ήταν στα χρόνια αυτά τó πατριωτικό σύνθημα του Ιουδαϊκού λαού.

1. Βέβαια, τέτοια ήταν ή θέληση και ή διαταγή της περσικής κυβέρνησης, ωστόσο όμως και τó ιερατείο απ' όλες τις νομοθετικές διατάξεις που θέσπισε, γίνεται φανερό πώς είχε συγκεντρώσει τή νομοθετική, δικαστική και έκτελεστική εξουσία στα χέρια του (Δευτερ. 17, 9 - 13).

2. Η διαταγή αυτή μπήκε για ν' απαγορευτεί στο μέλλον κάθε προσέγγιση μέ την Αίγυπτο και ήταν παράλληλα και μιá δημόσια αποδοκιμασία της πολιτικής του Σεδεκία, που έφερε καταστροφές στην Ίουδαία. Χρειάζονταν ακόμα ο νόμος αυτός, γιατί, όπως είδαμε, στην Αίγυπτο ύπάρχαν

Τότε ἤ λίγο ἀργότερα συστήθηκε κ' ἓνα εἶδος Γερουσίας, τὸ λεγόμενον *Σ υ μ β ο ὄ λ ι ο* (*Ab Bêth - din*), πού ἀσκούσε τὴ δικαστικὴ ἐξουσία καὶ παράλληλα καὶ τὴν ἐκτελεστικὴν. Φυσικά, στὸ Συμβούλιο αὐτὸ εἶχαν τὴν πρωτοκαθεδρία οἱ συνεργάτες καὶ ὁμοϊδεάτες τοῦ ἱερατείου κ' ἔτσι γιὰ πολλὰ χρόνια ἦταν πανίσχυρο. Παράλληλα ἰδρύθηκαν καὶ ἓνα εἶδος σχολεῖα — οἱ *Σ υ ν α γ ω γ έ ς*¹ —, ὅπου γίνονταν συστηματικὴ ἐξήγηση καὶ διδασκαλία τῶν διατάξεων τοῦ Δευτερονομίου. Ἦταν ἀνάγκη ἓ νέος Νόμος νὰ γίνεи γνωστός στὰ πλατιά στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ νὰ κατοχυρωθεῖ μὲ τὸ κύρος τῆς μωσαϊκῆς παράδοσης.

Τώρα πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας καὶ κάτι ἄλλο: Τὸ Δευτερονόμιο πού ἔχουμε σήμερα, ὅπως εἶπαμε, δὲν εἶναι τὸ ἀρχικό. Κι αὐτὸ τὸ συμπεραίνουμε ἀπὸ τὶς πολλὲς ἀντιφάσεις, διπλὲς διηγήσεις καὶ ἐπαναλήψεις πού ἔχει. Εἶναι λοιπὸν φανερὸ πῶς, ἐξὸν ἀπὸ τὶς ὑστερόχρονες προσθήκες πού ἔγιναν², σὰ συμπλήρωση τῶν νομοθετικῶν καὶ θρησκευτικῶν διατάξεών του, διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴν ἀντιπολίτευση τῆς ἀντιγιαχυικῆς παράταξης καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν ἄλλο ἐθιμικὸ δίκαιο, πού ἀργότερα συγχωνεύθηκε μὲ τὸν πρῶτο μεταιχμαλωσιακὸ καταστατικὸ Νόμο τῆς Ἰουδαϊκῆς Πολιτείας.

Γεννιέται ὁμοῦς τὸ ρῶτημα: τί ἔγιναν τὰ ἀγροχτήματα τῶν ἐξορίστων, πού ἄλλοῦ ἐξήντα καὶ ἄλλοῦ ἑκατὸ χρόνια τὰ καλλιεργούσαν καὶ τὰ νέμονταν οἱ καλλιεργητές τους; Τὸ Δευτερονόμιο δὲν ἔχει κανένα στοιχεῖο, πού νὰ μπορεῖ νὰ μᾶς διαφωτίσει πάνω στὸ ζήτημα αὐτό³. Ἐχει μόνον μερικὲς προστατευτικὰς διατάξεις γιὰ

ἰουδαϊκὲς κοινότητες καὶ ἔπρεπε νὰ δηλωθεῖ σ' αὐτὲς πῶς δὲν ἔπρεπε νὰ συνεργάζονται καὶ νὰ συμμαχοῦν μὲ τοὺς φαραῶ ἑνάντια στοὺς Πέρσες.

1. *Σ υ ν α γ ω γ έ ς* (σήμερα τίς λένε *Χ α θ ρ ε ς*). Κατὰ τὴν ἰουδαϊκὴ ραββινικὴ παράδοση, τέτοια διδασκαλεῖα ὑπῆρχαν ἀπὸ τὰ πολλὰ παλιὰ χρόνια, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι σωστὸ.

2. Ἀ.χ. οἱ διατάξεις τοῦ κεφ. 20, πού εἶναι μαζὶ στρατιωτικὸς κανονισμὸς καὶ ἐγχειρίδιο πολεμικῆς τέχνης, δὲν μποροῦσε νὰ συνταχτοῦν τὸν Ε' αἰῶνα, τὸν καιρὸ πού οἱ Ἰουδαῖοι ἦταν ἀκόμα ὑποτελεῖς στοὺς Πέρσες. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ προστέθηκε στὰ χρόνια τῶν Μακκαβαίων.

3. Ἀπὸ τὸ βιβλίον ὁμοῦς τοῦ Ζαχαρία μαθαίνουμε πῶς, ὅταν συμπληρώθηκε ἡ ἀνοικοδόμησις καὶ τὸ ἱερατεῖο ἀσκόουσε ἐλεύθερα τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, οἱ νέοι Προφῆτες (ἴσως ὁ Ἀγγαῖος καὶ ὁ Ζαχαρίας) ἐξαγγέλλανε στοὺς Ἰου-

τις χήρες, τὰ ὄρφανὰ (Δευτερ. 10, 18) καὶ γιὰ τοὺς φτωχοὺς (15, 7 καὶ πέρα). Τὸ ζήτημα τῆς μεγάλης ιδιοκτησίας δὲν τὸ θίγει. Στὸ βιβλίον ὅμως τοῦ Νεεμία θρῖσκουμε ἀρκετὲς καὶ διαφωτιστικὲς πληροφορίες. Πρῶτα - πρῶτα, διαβάζουμε σ' αὐτὸ πῶς, γιὰ νὰ χτιστεῖ τὸ κάστρο καὶ ὁ Ναός, κοπίασαν πολὺ οἱ ἐξόριστοι καὶ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ὀργανώσουν καὶ ὀπλισμένη φρουρά, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ τὰ βγάλουν πέρα ἀπὸ τὶς νύχτα καὶ μέρα ἐπιθέσεις καὶ ἐπιδρομὲς τῶν ἀγροτῶν (βλ. Νεεμ. 4, 19 καὶ πέρα). Ἐπειτα, μαθαίνουμε πῶς ἔριξαν κλῆρο οἱ ἐξόριστοι καὶ μοιράστηκαν τὴν ἀγροτικὴ περιοχὴ, ἐνῶ τὸ ἀνώτερο ἱερατεῖο καὶ οἱ ἄρχοντες ἔμειναν στὴν Ἱερουσαλήμ:

«Καὶ κατοικήσανε οἱ ἄρχοντες τοῦ λαοῦ Ἰσραὴλ στὴν Ἱερουσαλήμ καὶ ἀπὸ τὸν ἄλλο λαὸ μὲ κλῆρο ἔμεινε τὸ ἓνα δέκατο στὴν πρωτεύουσα καὶ οἱ ὑπόλοιποι πῆγαν στὶς ἄλλες πολιτεῖες (τῆς Ἰουδαίας)... *καὶ π ἡ γ α ν ε καὶ κα τ ο ι κ ῆ σ α ν ε ὁ κα θ ἔ ν α ς ἔ κ ε ζ π ο ὕ ῆ τ α ν τὰ ἀ γ ρ ο χ τ ῆ μ α τὰ τ ο υ ς...*» (Νεεμ. 11, 1-3).

Εἶναι φανερὸ λοιπὸν πῶς οἱ ἀπόγονοι τῶν παλαιῶν γαιοκτημόνων ξανάγιναν ἀφεντικά. Οἱ ἀγρότες ἔχασαν τὰ χωράφια καὶ τ' ἀμπέλια, πού τὰ καλλιεργοῦσαν καὶ τὰ νέμονταν παραπάνω ἀπὸ πενήντα χρόνια.

Γι' αὐτὸ, δταν ὁ Ἐσδρας κάλεσε δλοὺς τοὺς Ἰουδαίους στὴν Ἱερουσαλήμ καὶ τοὺς διάβασε τὴν *νέα νομοθεσία*¹, οἱ λαϊκὲς μάζες κλαίγανε καὶ πενθοῦσανε (Νεεμ. 8, 9-10). Ἄμα ἀ-

---

δαίους τῆς ἐξορίας πῶς καὶ χωράφια πού βγάζουν γεννήματα καὶ ἀμπέλια καὶ ὅλα τὰ ἀγαθὰ θὰ τὰ ἔχουν, ὅσοι γυρίσουν πίσω στὴν Ἰουδαία (βλ. Ζαχ. 8, 11 καὶ πέρα). Ἄρα, πάθῃκε ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο ἀπόφαση νὰ δοθοῦν τὰ χωράφια καὶ τ' ἀμπέλια στοὺς παλιούς ιδιοκτῆτες ἢ στοὺς κληρονόμους τους.

1. Ἐπειδὴ οἱ νόμοι ἦταν γραμμένοι στὴν παλιὰ ἑβραϊκὴ γλῶσσα καὶ γραφὴ (Ketab ibri), πού δὲν τὴν καταλάβαιναν καὶ δὲν τὴν ἔξεραν ὅλοι καὶ γενικὰ ὁ πολλὸς λαός, χρειάστηκε νὰ μεταφράζονται καὶ νὰ ἐρμηνεύονται οἱ σχετικὲς διατάξεις στὴν ὀμιλούμενη (δημοτικὴ) γλῶσσα (βλ. Νεεμ. 8, 7-8), πού ἦταν ἡ λεγόμενη ἀραμαϊκὴ.

κούσανε πώς ο νέος Νόμος δὲν προστάτευε τοὺς δουλευτάδες καὶ δὲν τοὺς ἐξασφάλιζε τὴν ἰδιοκτησίαν τους πάνω στ' ἀμπέλια καὶ τὰ χωράφια, μὴν μπορώντας νὰ κάνουν ἄλλιως, ἄρχισαν νὰ κλαί-νε καὶ νὰ πενθοῦν, γιατί ἤξεραν τί τοὺς περίμενε. Ἐκεῖνοι ποὺ γύ-ρισαν ὁμῶς ἀπὸ τὴν ἐξορία πανηγύριζαν καὶ χαρακτηρίζαν τού-τη τὴ μέρα ὡς ἱστορική, ἐνῶ οἱ καλλιεργητὲς ποὺ χάρηκαν κον-τὰ πενήντα χρόνια τὰ χτήματά τους χωρὶς νὰ ἔχουν κανέν' ἀφεν-τικό πανωκέφαλά τους χαρακτηρίσαν ἀντίθετα τὴν ἡμέρα ποὺ ὁ Ἔσδρας διάβασε τὴ νέα ἀντιλαϊκὴ νομοθεσία ὡς ἡμέρα πένθους καὶ σκλαβιάς¹.

Κ' εἶχαν δίκιο γιατί δὲν πέρασαν πολλὰ χρόνια καὶ ξανά-πεσαν στὴν ἐκμετάλλευση.

Ἔτσι δημιουργήθηκαν πάλι οἱ ὄροι, γιὰ ν' ἀρχίσει ἡ καταπίε-ση τῆς λαϊκῆς μάζας. Ἀπὸ τὸ ἴδιο μάλιστα βιβλίο τοῦ Νεεμῖα μα-θαίνουμε πὺς δὲν πέρασαν δεκαπέντε χρόνια καὶ σημειώθηκε μιὰ μεγάλη λαϊκὴ ἐξέγερση², ποὺ ἀνάγκασε τὸν Νεεμῖα, γιὰ νὰ μὴν ξεσπάσει μεγαλύτερο κακό, νὰ θεσπίσει νομοθετικὰ μέτρα φιλοα-γροτικὰ καὶ φιλολαϊκὰ:

«Ἦτανε (λέει τὸ βιβλίο τοῦ Νεεμῖα³) μεγάλη κραυγὴ τοῦ (ἐργαζόμενου) λαοῦ, ποὺ μὲ τίς γυναῖκες του διαμαρτύ-ρονταν ἐναντία στοὺς ἀδερφοὺς του (πλουσίους καὶ ἐκμε-ταλλευτὲς) Ἰουδαίους. Μερικοὶ φώναζαν καὶ ἔλεγαν: «Ἐ-μεῖς, τὰ παιδιὰ μας καὶ τὰ κορίτσια μας, εἴμαστε οἱ πολλοὶ (ποὺ ἐργαζόμαστε καὶ μένουμε νηστικοί). Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ μᾶς δοθεῖ σιτάρι, γιὰ νὰ φᾶμε καὶ γιὰ νὰ ζήσουμε.» Ἄλ-

---

1. Οἱ συντηρητικοὶ θεολόγοι λένε πὺς ἔκλαιε ὁ λαὸς «διότι εἶχε τόφεις συνειδήσεως ἐπὶ τῇ προτέρα ἀθετήσει τοῦ ὄς μωσαϊκοῦ λογιζομένου νόμου ἐκείνου». (βλ. Μπρατσιώτη, Εἰς. II. Διαθήκη, σ. 138). Ἐπιχείρημα γιὰ πολὺ μικρὰ παιδιὰ.

2. Στὴ μεγάλη αὐτὴ ἐξέγερση φαίνεται πὺς σκοτώθηκε καὶ ὁ Προφήτης Ζαχαρίας, ποὺ ἦταν συμβουλάτορας τοῦ Νεεμῖα (βλ. Ἔσδρ. 5, 1' Νεεμ. 12, 16). Στὴ Βίβλο δὲ γίνεται λόγος γιὰ τὸ σκοτωμὸ τοῦ Ζαχαρία, ἀλλὰ ὁ συν-τάκτης τοῦ πρώτου Ἐθαγγελίου ρητὰ λέει πὺς ὁ Ζαχαρίας σκοτώθηκε σὲ μιὰ ἐξέγερση τῆς Ἱερουσαλήμ (βλ. Ματθ. 23, 35).

3. Ἐννοεῖται πὺς τὸ κείμενο τὰ λέει πολὺ σκεπασμένα καὶ κρύβει πολ-λά. Δὲν ἐξιστορεῖ δηλαδὴ λεπτομερειακὰ ὅλα τὰ συμβάντα.

λοι πάλι λέγανε: «Ἐμείς βάλαμε ἐνέχυρο τὰ χωράφια μας, τ' ἀμπέλια μας καὶ τὰ σπίτια μας, γιὰ ν' ἀγοράσουμε σιτάρι, ἐξαιτίας τοῦ πεινοῦμε.» Μερικοὶ ἄλλοι τονίζανε, λέγοντας: «Δανειστήκαμε χρήματα, γιὰ νὰ πληρώσουμε τοὺς κρατικοὺς φόρους, τοῦ μᾶς ἔριξαν πάνω στ' ἀμπέλια καὶ τὰ χωράφια μας. Κι ὅμως, ἂν καὶ σήμερα εἴμαστε ὄλοι ἀπὸ τὴν ἴδια ράτσα, ἐ μ ε ἰ ς π ο υ λ ᾱ μ ε τ ᾶ π α ι δ ι ᾶ καὶ τὰ κορίτσια μας καὶ τὰ κά-
νου με δ ο ῦ λ ο υ ς, μ ι ᾶ π ο ῦ ἄ λ λ ο ι ἔ-
χ ο υ ν τ ᾶ χ ω ρ ᾶ φ ι α καὶ τ' ἀ μ π έ λ ι α
μ α ς» ...» (Νεεμ. 5, 1-5).

Ἡ ἐξέγερση φαίνεται ἦταν μεγάλη καὶ ἔπρεπε νὰ παρθοῦν μέτρα, γιὰ νὰ μὴ γίνουν χειρότερα. Ὁ Νεεμίας οὐστήσε μιὰ μεγάλη Ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ μελετήσῃ τὸ ζήτημα. Καὶ τότε, ἀφοῦ διαπιστώθηκε πῶς ὁ λαὸς εἶχε δίκιο, εἶπε στοὺς τσιφλικάδες, τοὺς τοκογλύφους καὶ τοὺς ἐκμεταλλευτῆς:

«Αὐτὰ τοῦ κάνετε δὲν εἶναι καλὰ πράματα. Ἐμείς (δηλαδὴ ὁ Νεεμίας, ὁ Ζοροβάβελ, ὁ Ἔσδρας κλπ.) κάναμε ὅ,τι περνοῦσε ἀπὸ τὸ χέρι μας, γιὰ νὰ ξεσκληθῶσουμε τοὺς ἀδερφοὺς μας τοῦ ἦταν δοῦλοι στὰ ξένα καὶ ἐσεῖς (ἐδῶ) τοὺς κάνετε (πάλι) δούλους.» Οἱ ἐκμεταλλευτῆς σιωποῦσαν γιὰτι δὲν εἶχαν τί νὰ ποῦν. Καὶ εἶπε (ἀκόμα ὁ Νεεμίας): «Αὐτὸ τοῦ κάνετε δὲν εἶναι καλὸ πρᾶμα. Δὲν πρέπει νὰ φοβόμασταν τὸν Γιαχβέ, γιὰ νὰ μὴ μᾶς χλευάζουν οἱ ξένοι καὶ οἱ ἐχθροὶ μας; Κ' ἐγώ, καθὼς καὶ οἱ ἀδερφοὶ μου καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ὑπηρεσίας μου, ἔχουμε δανείσει στοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ χρήματα καὶ τοὺς ἔχουμε δώσει σιτάρι. Νομίζω πῶς πρέπει νὰ τοὺς τὰ χαρίσουμε. Τὸ ἴδιο νὰ κάνετε καὶ σεῖς. Γυρίστε πίσω στὸ λαὸ τὰ χωράφια, τ' ἀμπέλια, τὰ λιοπερίβολα καὶ τὰ σπίτια τοῦ τοὺς πῆρατε, καθὼς καὶ τὸ ἑκατοστὸ ἀπὸ τὸ χρῆμα καὶ ἀπὸ τὸ σιτάρι καὶ τὸ κρασί καὶ τὸ λάδι τοῦ τοὺς ζητᾶτε νὰ σᾶς δώσουν.» (Νεεμ. 5, 6-11).

Ἡ πρόταση τοῦ Νεεμίας ἐγίνε δεχτὴ καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἔ-

γινε συμβιβασμός και ή εξέγερση διαλύθηκε (Νεεμ. 5, 12 - 13).

Βέβαια, δέν είμαστε ύποχρεωμένοι νά δεχτούμε πώς τά δσα γράφονται στό βιβλίό του Νεεμία¹ έγιναν ακριβώς έτσι, δηλαδή πώς ή κατάσταση διορθώθηκε από την καλή θέληση του άρχηγού της νέας Ιουδαϊκής κοινότητας. Ο ρόλος του Νεεμία ήταν συμβιβαστικός, γιατί δέν μπορούσε νά κάνει άλλως. Ήξάλλου, πώς ήταν δυνατό νά μήν ξέρει τί γίνονταν στην Ίουδαία και μόνο όταν ξέσπασε ή λαϊκή θύελλα ξμαθε πώς ύπήρχαν γδύστες και έκμεταλλευτές;

Ο Νεεμίας λοιπόν ύπόκυψε μπροστά στη δύναμη της λαϊκής θέλησης. Αυτό είναι τό μόνο σωστό συμπέρασμα από την ιστορία αυτή.

Στά χρόνια αυτά πρέπει νά τοποθετήσουμε και τις διατάξεις που συμπληρωματικά μπήκαν στό Δευτερονόμιο και που επέδωλλαν τη φιλανθρωπία και θέσπιζαν κάθε έφτά χρόνια νά γίνεται άπελευθέρωση των δούλων, καθώς και άναδασμός της γης². Έβαλαν μάλιστα και μία άλλη βασική διάταξη, σύμφωνα με την οποία ή γή χαρακτηρίζονταν πώς άνήκε στον Γιαχβέ και παράλληλα κάθε έφτά χρόνια άκυρώνονταν τά χρέη (= έ ν ι α υ τ ό ς τ η ς ά φ έ σ ε ω ς)³. Επίσης άργότερα καθιέρωσαν και την ά γ ρ α ν ά π α υ σ η τ η ς γ η ς. Δηλαδή κάθε έφτά χρόνια τά χωράφια και τ' άμπέλια έπρεπε νά μένουν άκαλλιέργητα (Λευτ.

1. Τά δυο βιβλία, που στην Π. Δ. φέρονται τό ένα με τό όνομα του Έσδρα και τό άλλο με τό όνομα του Νεεμία, οι κριτικοί δέν παραδέχονται πώς γράφτηκαν από τους δυο αυτούς άρχηγούς του Ιουδαϊκού Ιερατείου, κατά την ίδρυση της πρώτης Ιουδαϊκής κοινότητας, με την έπιστροφή των εξορίστων. Φαίνεται όμως πώς κρατήθηκαν άρχεΐα και άργότερα, στό τέλος της περσικής κατοχής ή στην άρχή της μακεδονικής, συντάχτηκαν τά βιβλία αυτά. Αρχικά τό κείμενό τους ήταν έναιο, αλλά έγιναν προσθήκες και διορθώσεις, για ν' άποσιωπηθούν όρισμένα γεγονότα που δέ σύμφερνε νά τά μαθαίνουν οι νέες γενεές κ' έτσι χωρίστηκαν.

2. Κανένas Γιαχβέ φυσικά δέν προνόησε για νά θεσπιστεί ένα είδος σεϊσάχθειας μέσα στην Ίουδαία στά χρόνια αυτά. Έγινε άπλοδοτατα, διέ έγινε κι άλλου, σέ άνάλογες ιστορικές περιστάσεις και συνθήκες. Θεοπίστηκαν άγροτικές μεταρρυθμίσεις, ύστερ' από μεγάλες άγροτικές εξέγέρσεις.

3. Δευτερ. κεφ. 15 και 23, 25· 24, 10 - 19. Άργότερα στό Λευϊτικό (25, 8 - 25) κανονίστηκε κάθε 50 χρόνια νά γίνεται ή έπιστροφή των κτημάτων.

25, 2 και πέρα και 39 - 44). Ἡ διάταξη αὐτὴ δὲν μπῆκε στὸ Δευτερονόμιο, μὰ ὕστερ' ἀπὸ κάμποσο καιρὸ, πού ἄρχισε νὰ δημιουργιέται νέα κρίση στὴ γεωργία, θυμῆθησαν τὰ λόγια τῶν Προφητῶν καὶ θέσπισαν τὴν ἀπαγορευτικὴν διάταξη, γιὰ νὰ προλάβουν νέες συμφορὲς καὶ ἀναταραχὲς. Μὲ τὰ μέτρα αὐτά, ὅπως καὶ οἱ διατάξεις γιὰ τὸ ξεσκλάδωμα τῶν δούλων κάθε ἑπτὰ χρόνια (Δευτερ. 15, 12), δὲν μπορούσαν νὰ λύσουν τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα. Κάθε φορὰ πού παρουσιάζονται στὴν ἱστορία τῶν λαῶν τέτοιες ἀντιθέσεις, δυστυχία καὶ φτώχεια ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ πλοῦτος πολὺς ἀπὸ τὴν ἄλλη, χρειάζονται ριζικὰ μέτρα¹. Ἀργότερα, στὴν παρουσιάστηκε μεγάλη κρίση στὴν ἀγροτικὴν περιοχὴ καὶ ἡ γεωργία ἄρχισε, ὅπως καὶ στὰ παλιὰ χρόνια, νὰ παρακμάζει ἐξαιτίας τῆς ὑπερσυγκέντρωσης πάλι τῆς γῆς σὲ λίγα χέρια καὶ τῆς παθητικῆς ἀντίδρασης τῶν δούλων, θεσπίστηκε ἕνα ἄλλο μέτρο, προστατευτικὸ τῶν σκλάβων. Οἱ δούλοι εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ φεύγουν ἀπὸ τὸ ἀφεντικὸ τους καὶ νὰ πᾶνε σ' ἄλλο ἀφεντικὸ, χωρὶς αὐτὸς νὰ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τοὺς διώξει².

Μὰ καὶ τὸ μέτρο αὐτὸ δὲν μπόρεσε νὰ προλάβει τὴ νέα οικονομικὴ κρίση καὶ τὴν ὀπισθοδρόμηση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Οἱ διατάξεις αὐτὲς δὲν ἐφαρμόζονται καὶ οἱ γαιοχῆμονες, πού ἦταν ἡ ἄρχουσα τάξη καὶ ἦταν φιλι - κλειδι μὲ τὸ ἱερατεῖο, ἔβρισκαν τὸν τρόπο νὰ καταστρατηγοῦν κάθε διάταξη πού προστάτευε τοὺς δούλους καὶ τὴ φτωχολογία.

Οἱ συντηρητικοὶ θεολόγοι παραδέχονται πὼς τὰ μέτρα αὐτά ἦταν πολὺ παλαιὰ καὶ ἀνήκουν στὴ μωσαϊκὴ νομοθεσία. Ἄλλοι πάλι ὑποστηρίζουν πὼς πρόκειται γιὰ νέα νομοθεσία, πού ἀπόβλεπε νὰ ρυθμίσει σὲ νέες βάσεις τὴν ἀγροτικὴν οἰκονομία τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ στὴ μεταιχμαλωσιακὴ περίοδο. Τὸ πὼς πρόκειται γιὰ νέα νομοθεσία, αὐτὸ εἶναι φανερό. Ἐκεῖνο πού δὲν εἶναι σωστὸ, εἶναι

1. Ὅπως κι ἂν εἶναι, οἱ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴς ἐπαναστατικῆς ἐξεγέρσεως τῆς προαιχμαλωσιακῆς ἐποχῆς ἦταν ζωηρές, γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἱερατεῖο προσπαθοῦσε, ἔστω καὶ μὲ τὰ μέτρα αὐτά, νὰ παρουσιάσει τὴ νέα νομοθεσία φιλολαϊκῆ.

2. «Δὲ θὰ παραβῶσεις στὸν ἀφεντικὸ τοῦ τοῦ δούλου πού ἔφυγε καὶ ἤρθε σὲ σένα. Μαζὶ σου θὰ μένει, κοντὰ σου θὰ ζεῖ, σὲ ὅποιον τρόπο θέλει διαλέξει αὐτὸς ἀπὸ τὰ ὑποστατικά σου. Δὲ θὰ τὸν κακομεταχειριστεῖς.» (Δευτερ. 23, 15 - 16).

τούτο: δὲν πρόκειται γιὰ νομοθεσία πού ἀπόβλεπε στό νά ἐξυπηρετήσῃ τὰ συμφέροντα τοῦ ἀγροτικοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ἀλλὰ τὰ συμφέροντα τῶν ἐξορίστων, πού μὲ τὰ μέτρα αὐτά ξαναγίνονταν κυρίαρχη καὶ ἐκμεταλλεύτρα τάξη.

Ἄργότερα, οἱ διατάξεις αὐτὲς ἀχρηστεύτηκαν καὶ ἀκυρώθηκαν γιὰτὶ ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ Ταλμούδ, ἦταν ἀντιοικονομικές: «Ἄν διατηροῦνταν ὁ νόμος αὐτός (= τῆς ἀφεςῆς τῶν χρεῶν), θὰ κλείνονταν ἡ πόρτα στοὺς δανειζόμενους.» (Mischnah, sehe But, 10, 3 Githin, 4, 3).

Πρέπει νά σημειώσουμε ἀκόμα πῶς οἱ ἀγρότες τῆς Ἰουδαίας, γιὰ κάμποσο καιρό, στὴν πρώτη περίοδο ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή τῶν ἐξορίστων, ἐνισχύθηκαν καὶ ἀπὸ τοὺς ἀγρότες τῆς θόρειας περιοχῆς τοὺς παλιούς Ἰσραηλίτες. Οἱ ἀγρότες τοῦ Βορρά, ὅσο κι ἂν ἡ φυλετικὴ σύνθεση τῆς χώρας τοὺς ἀλλοιώθηκε, κρατοῦσαν ἀκόμα ὀρισμένες παλιὲς μωσαϊκὲς παραδόσεις¹. Σύμφωνα μὲ τίς παραδόσεις αὐτές, οἱ ἀγρότες ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἀντιδρούσαν στοὺς μεγαλοκτηματίες καὶ πλουτοκράτες καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νοσταλοῦσαν τὴν ἐποχὴ πού οἱ ἐκμεταλλευτὲς τοὺς εἶχαν παρθεῖ αἰχμάλωτοι ἀπὸ τοὺς Βαβυλωνίους.

---

1. Φαίνεται πῶς στὴ γύρω ἀπὸ τὴ Σαμάρεια περιοχὴ ὑπῆρχαν ὁμάδες πού βαστοῦσαν ἀπὸ τοὺς παλιούς Ἰσραηλίτες κ' ἔτσι δὲν ἔχασαν τὴ φυλετικὴ τους συνοχὴ.

Ἀντιθέσεις γιαχβιστῶν καὶ ἀντιγιαχβιστῶν

Ὅπως εἶπαμε, στὴ Βαβυλώνα οἱ Ἑβραῖοι, ὅσο κι ἂν ἄλλαξαν ζωὴ καὶ πέρασαν οἱ πιὸ πολλοὶ μέρες δυστυχίας, ἐκπολιτίστηκαν κιόλας. Ἡ Βαβυλωνία καὶ γενικὰ ἡ Ἀσσυροχαλδαϊκὴ Αὐτοκρατορία ἐκεῖνα τὰ χρόνια εἶχε φτάσει σὲ μεγάλη πνευματικὴ ἀκμὴ. Οἱ ἐπιστῆμες καὶ τὰ γράμματα εἶχαν ἀναπτυχτεῖ καὶ ἡ Βαβυλώνα ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐπιστημονικὰ καὶ πολιτιστικὰ κέντρα τοῦ ἀρχαίου κόσμου¹. Οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες (ἀστρολογία, μαθηματικά, φυσικὴ κλπ.) εἶχαν καλλιεργηθεῖ πολὺ καὶ μαζί μὲ τὴν Αἴγυπτο, ἔδωκε τὰ φῶτα καὶ σ' ἄλλους λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Μέσα λοιπὸν σ' ἓνα τέτοιο μεγάλο πνευματικὸ κέντρο δὲν ἦταν δυνατό νὰ μὴν ἐπηρεαστοῦν καὶ οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες αἰχμάλωτοι, πού ἔζησαν ἐκεῖ παραπάνω ἀπὸ πενήντα χρόνια. Κοντὰ στὸ νοῦ, πῶς δὲν ἐπηρεάστηκε ὅλη ἡ αἰχμάλωτη Ἰσραηλιτο-ἐβραϊκὴ μάζα ἀπὸ τὸ βαβυλωνιακὸ πολιτισμὸ, παρὰ ἓνα μέρος μόνο, δηλαδὴ ἐκεῖνοι πού, γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο, μπόρεσαν νὰ ὀργανώσουν καλύτερα τὴ ζωὴ τους καὶ νὰ κάνουν ὑποφερτὴ τὴν ἐκεῖ διαμονή τους. Ἀπ' αὐτοὺς λοιπὸν μερικοὶ μπόρεσαν νὰ μάθουν καὶ τὴν ἱερατικὴ χαλδαϊκὴ γλῶσσα καὶ νὰ μελετήσουν ὅσα ἀρχεῖα ἦταν προσιτά, νὰ διαβάσουν ἀκόμα τὴ χαλδαϊκὴ φιλολογία καὶ νὰ μυηθοῦν στὴ βαβυλωνιακὴ ἐπιστῆμη. Κι ἀκόμα πολλοὶ παντρεύτηκαν καὶ μὲ ντόπιες γυναῖκες καὶ ὡς ἓνα σημεῖο ξέχασαν τὰ ἐβραϊκὰ ἥθη καὶ ἔθιμα καὶ ἔγιναν φανατικοὶ ἀντιγιαχβιστές.

1. Βλ. σύντομη ἀνασκόπηση τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς κίνησης τῆς χώρας αὐτῆς στὰ ἀρχαία χρόνια: Γ. Κορδάτου, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, Ἀθήνα 1946, εἰσαγωγὴ καὶ α' κεφάλαιο.

Ἔτσι λοιπὸν ἡ κατάσταση τώρα ἦταν πολὺ διαφορετικὴ. Ὁ καλιὸς γιαχβισμὸς ἀναθεωρήθηκε σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ προσαρμόστηκε στὶς νέες ἱστορικοκοινωνικὲς συνθήκες, πού εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴ νέα κατάχτηση καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Παλαιστίνης. Παράλληλα καὶ ὁ ἀντιγιαχβισμὸς κατατοπίστηκε τώρα πὶὸ καλὰ στὶς κοσμογονικὲς τοῦ ἀπόψεις καὶ στὶς θεωρητικὲς τοῦ ἀντιλήψεις. Ὅταν ἔχουμε αὐτὸ ὑπ' ὄψη, καταλαβαίνουμε γιατί πολλοὶ ἐξόριστοι γύρισαν πίσω μὲ ἄλλη νοοτροπία καὶ ψυχολογία, ἐνῶ ἐκεῖνοι ἀπὸ τὴ φτωχολογία πού ἔμειναν στὴν Ἰουδαία ἐξαιτίας πού νέες παραγωγικὲς σχέσεις δημιουργήθηκαν στὸ ἀναμεταξύ, σχημάτισαν ἄλλες ἰδεολογικὲς ἀντιλήψεις.

Ἀκόμα καὶ κάτι ἄλλο: Ἀπ' ὅσους ἔμειναν στὴν Ἰουδαία καὶ στὴ θόρεια περιοχὴ (Ἑβραῖους καὶ Ἰσραηλίτες), πολλοὶ πῆραν ἀλλόφυλες γυναῖκες καὶ γεννοδόγησαν μαζί τους κ' ἔτσι κι αὐτοὶ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τοὺς Βαβυλωνίους. Ὅλους ὅμως αὐτοὺς τοὺς κατάρτηξαν ὁ Ἔσδρας καὶ ὁ Νεεμίας καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς παλινόστησης τοὺς ἀπομόνωσαν κιόλας¹.

Ἄν διαβάσουμε μὲ προσοχὴ τὰ βιβλία πού φέρουν τὰ ὀνόματα τοῦ Ἔσδρα καὶ τοῦ Νεεμίας, θὰ ἴδουμε πὺς τὸ ζήτημα αὐτὸ τοὺς ἀπασχόλησε πολὺ, γι' αὐτὸ καὶ πῆραν ἐξαιρετικὰ νομοθετικὰ μέτρα ἐναντίά τους (βλ. Ἔσδρ. 9, 1 καὶ πέρα· 10, 1 καὶ πέρα· καὶ Νεεμ. 13, 23 καὶ πέρα). Γι' αὐτὸ ἐξαρχῆς δημιουργήθηκε ἕνα μεγάλο ρήγμα μέσα στὴ νέα Ἰουδαϊκὴ Κοινότητα. Οἱ ἀντιγιαχβιστὲς δὲν ἦταν ἕνας καὶ δυό, ἀλλὰ πολλοί· ἀγτέδρασαν ὅσο μποροῦσαν στὰ μέτρα τοῦ Νεεμίας καὶ γενικὰ τοῦ ἱερατείου καί, κα-

1. Τὸ μίσος ἐναντίονα στοὺς ξένους πού καλλιέργησε τὸ ἱερατεῖο μόλις γύρισε ἀπὸ τὴ Βαβυλώνα, ἐπειδὴ συντρέξαν ἐρισμένες ἀντικειμενικὲς συνθήκες, ἔγινε μόνιμο αἰσθημα. Μιὰ πού ἡ ξενικὴ κατοχὴ μὲ ὅλες τὶς συνέπειές της (κατατρεγμούς, ἀρπαγές, ξυλοδαρμούς κλπ.) θάσταξε ἐξακολούθητικὴ ἀπὸ τὸ 586 ὡς τὰ τώρα, ἦταν ἐπόμενο νὰ γίνῃ ἡ θάση τοῦ Ἰουδαϊκοῦ φυλετισμοῦ. Γι' αὐτὸ οἱ φτωχὲς Ἰουδαϊκὲς οἰκογένειες καὶ μέσα στὴν Παλαιστίνη καὶ στὸ ἐξωτερικὸ δὲν ἔρχονταν σὲ καμιὰ ἐπιγαμία καὶ ἐπιμύξια μὲ τοὺς ἄλλους λαούς. Μόνο οἱ εὐπορὲς ἑβραϊκὲς τάξεις, ἀλλοῦ σποραδικὰ καὶ ἄλλοῦ ὁμαδικὰ, δὲν κράτησαν τὴν ἀποχὴ αὐτὴ καὶ ἄλλοι ἀλλαξοπίστησαν ὁμαδικὰ καὶ ἄλλοι ἀφομοιώθηκαν μὲ τοὺς λαοὺς ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἔζησαν. Αὐτὸς εἶναι ὁ κυριότερος λόγος πού κράτησαν ἐπὶ δυόμιση χιλιᾶδες χρόνια τὴ φυλετικὴ τους ὑπόσταση καὶ μέσα στὴν Παλαιστίνη καὶ στὴν Ἐδρώπη, τὴν Ἀσία, καὶ τὴν Ἀμερικὴ.

τέχοντας γνώσεις πολλές και μόρφωση ἐπιστημονική¹. ἄρχισαν ν' ἀντιπολιτεύονται τὸ κόμμα τῶν ἱερέων, πού εἶχε ὄλο τὸ μνηχανισμὸ τῆς Κοινότητος στὰ χέρια του. Καὶ τὴν ἀντιπολίτευσή τους δὲν τὴν ἐκδήλωσαν μόνο με τὸν προφορικὸ λόγον, ἀλλὰ καὶ με τὸ γραφτό. Ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά προσπάθησαν νὰ κλονίσουν τὴν τυφλὴ πίστη στὸν Γιαχβέ. Τῆ μωσαϊκῆ ὁμῶς παράδοση δὲν τὴν πολέμησαν μόνο ἀρνητικά, ἀλλὰ καὶ θετικά. Ἀνασκαλεύοντας τὰ ἐβραϊκὰ καὶ Ἰσραηλιτικὰ Χρονικὰ καὶ καταγράφοντας τίς παλιές παραδόσεις, ἔρῃχαν ὄλα τὰ στοιχεῖα πού τοὺς χρειάζονταν γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν πολεμικὴ τους. Στὰ παλιὰ Χρονικὰ εἶχε ἀποθησαυριστεῖ ἡ ἱστορία καὶ ἡ μυθολογία τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ καὶ ἐβραϊκοῦ λαοῦ με βασικὲς διαφορὲς καὶ θεμελιακὲς ἀντιθέσεις. Ὑπῆρχαν, ὅπως εἶδαμε, δυὸ διαφορετικὲς πηγές, ἡ ἐβραϊκὴ πολυθεϊστικὴ (πηγὴ Π) καὶ ἡ αἰγυπτιακὴ μωσαϊκὴ (πηγὴ Μ)· καὶ παράλληλα ἦταν καταγραμμένα στὰ βασιλικὰ ἀρχεῖα καὶ τὰ σπουδαιότερα συμβάντα, ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν Κριτῶν (φυλάρχων) ὡς τὰ χρόνια τῆς αἰχμαλωσίας. Ὅλο αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ καὶ μυθολογικὸ ὕλικὸ ἄρχισαν νὰ τὸ ἐπεξεργάζονται καὶ νὰ δημοσιεύουν φυλλάδια, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, γιὰ νὰ χτυπήσουν τὴν αὐθεντία τοῦ ἱερατείου καὶ τὴν ἰδεολογία τῶν κρατούντων.

Τὸ πρόβλημα τῶν μιχτῶν γάμων, πού γιὰ πολλὰ χρόνια ἦταν ἡ πέτρα τοῦ σκανδάλου μέσα στὴν Ἰουδαϊκὴ κοινωνία, ἐγινε ἀφορμὴ νὰ συνταχθοῦν δυὸ φυλλάδια· τὸ ἓνα ἔφτασε ὡς ἐμᾶς με τὴν ἐπιγραφή «Ρούθ» καὶ τὸ ἄλλο με τὸ ὄνομα «Ἐσθήρ». Στὸ πρῶτο, οἱ Ἰουδαῖοι, πού δὲν πάρθησαν αἰχμάλωτοι καὶ στὸ ἀναμεταξὺ ἦρθαν σὲ ἐπιγαμίες καὶ ἐπιμιξίες με τοὺς γύρω τους λαοὺς, ἀποδείχνουν πὼς καὶ ὁ Δαβὶδ ἦταν γόνος μιχτοῦ γάμου, ὄχι δηλαδὴ γνήσιος Ἰσραηλίτης ἢ Ἰουδαῖος. Ἄρα, ἀφοῦ ὁ μέγας βασιλεὺς εἶχε τέτοια καταγωγὴ, θὰ πεῖ πὼς παλιὰ δὲν ἀπαγορεύονταν οἱ μιχτοὶ γάμοι². Στὸ βιβλίον πάλι «Ἐσθήρ», οἱ ἐξόριστοι πού

1. Ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Νεεμῖα μαθαίνουμε πὼς καὶ πολλοὶ ἱερεῖς διώχτηκαν ἀπὸ τὴν κάστα τοῦ ἱερατείου (βλ. Νεεμ. 7, 63-65).

2. Τέτοια ἐρμηνεῖα δίνουν στὸ περιεχόμενο καὶ τὴν προέλευση τοῦ βιβλίου «Ρούθ» οἱ παλαιοδοκιολόγοι Kuenen, Steuernagel, Bertholet, Bewer, Cornill, κ.ἄ. (βλ. Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Π. Δ., σ. 168).

είχαν επηρεαστεί από το βαβυλωνιακό πολιτισμό και είχαν κι αυτοί παντρευτεί ξένες γυναίκες, ιστορούν πώς μια Έβραιοπούλα τον καιρό της αιχμαλωσίας έγινε θεληματικά γυναίκα Πέρση βασιλιά και πώς οι συγγενείς της δεν αποδοκίμασαν τον τέτοιο γάμο, ούτε και τον αποκήρυξαν, αλλά τον εκμεταλλεύτηκαν κιόλας, για να σώσουν τους εξόριστους Ίουδαίους από κατατρεγμούς και σφαγές. "Αρα, οι τέτοιοι γάμοι, όχι μόνο επιβάλλονται, αλλά και συμφέρουν. Έξάλλου, δεν υπήρχαν παλιές απαγορευτικές διατάξεις, που να εμποδίζουν τις έπιγαμίες των Ίσραηλιτών και Ίουδαίων με ξένους λαούς¹. Έτσι, τα δυο αυτά φυλλάδια ήταν, σά να πούμε, απάντηση με ιστορικά ντοκουμέντα στα μέτρα που πήραν ο Νεεμίας και ο Έσδρας και που έφεραν μεγάλη αμάχη και μέσα στην Ίερουσαλήμ και στην αγροτική περιοχή της Ίουδαίας.

Οι αντιγιαχβιστές όμως, που, όσο περνούσαν τα χρόνια, αποχτούσαν όλο και πιο μεγάλη δύναμη, γιατί τραβούσαν μαζί τους όλους τους δυσαρεστημένους και τους καταπιεζομένους, ανάδειξαν μεγαλύτερη δράση. Από τη μια μεριά κοίταζαν να βρουν όλα τα στοιχεία, από τα παλιά αρχεία, που θα έδιναν αίγλη στη βασιλική εξουσία και θα παρουσίαζαν άσημαντη τη θέση του ιερατείου στην κοινωνική ιεραρχία και από την άλλη, έχοντας, υπ' όψη τα χαλδαϊκά Χρονικά και τη χαλδαϊκή έπιστήμη και μυθολογία, προσπάθησαν ν' ανασυντάξουν και να αξιοποιήσουν τις αντιμωσαϊκές παραδόσεις, για να φέρουν γερό και αποτελεσματικό χτύπημα στο γιαχβισμό.

Η νέα αντιγιαχβιστική παράταξη στα μεταιχμαλωσιακά χρόνια αποτελέστηκε κυρίως από τα στοιχεία που ζημιώνονταν από

---

1. Το βιβλίο αυτό, όπως έφτασε σε μας, είναι αλλαγμένο σε πολλά σημεία. Φαίνεται πως συντάχτηκε στις αρχές της ελληνιστικής εποχής και γι' αυτό το περιεχόμενό του ήταν χρωματισμένο και με αντιπερισκό μίσος. Το κείμενο αυτό, αλλαγμένο φυσικά σε πολλά κεφάλαια, είχαν υπ' όψη τους οι Ο'. Αργότερα όμως (2ος χριστιανικός αιώνας), που άρχισε στην Ίουδαία να μεγαλώνει το μίσος κατά των Έλλήνων, διασκευάστηκε πάλι και πολλά του κεφάλαια σβήστηκαν. Αυτό το αναθεωρημένο και λογοκριμένο κείμενο αναγνώρισαν οι μασορίτες και το πέρασαν στη Βίβλο (6λ. τις διάφορες γνώμες για την προέλευση, σύνταξη κλπ. του βιβλίου «Έσθθρ», στο Μπρατσιώτη, Εισαγ. Παλ. Διαθήκη, 238 και πέρα και Φιλίππιδη, Ίστορ. θρησκ. Ίσραήλ, 228 και πέρα).

τὸ φυλετικὸ ἀπομονωτισμὸ, πὺ καθιέρωνε ἡ νέα νομοθεσία τοῦ Ἑσδρα καὶ τοῦ Νεεμιά. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἦταν ἐκεῖνα πὺ ἐκπροσωποῦσαν τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο. Αὐτοὶ κυρίως ἤθελαν νὰ καλλιεργηθοῦν φιλικὲς σχέσεις μὲ ἄλλους τοὺς γύρω λαούς, γιὰ ν' ἀναπτυχτοῦν οἱ ἀνταλλαγῆς πὺ ἐξυπηρετοῦν τὸ ἐμπόριο. Φυσικὰ τὴν πολιτικὴ αὐτὴ τὴν εὐνοοῦσαν καὶ οἱ ἐπαγγελματίες, γιὰτι μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀνταλλαγῶν θὰ εἶχαν κι αὐτοὶ δουλειῆς καὶ θὰ κέρδιζαν χρήματα, πουλώντας τὰ βιοτεχνικὰ τους προϊόντα.

Ἐπιπροσθέτως ὅμως, σύμφωνα μὲ τίς θρησκευτικὲς διατάξεις του καὶ τίς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς του ἐπιδιώξεις, ἦταν ὅχι μόνον ἀπομονωτικὸς¹, ἀλλὰ καὶ ἐχτρικὸς σὲ κάθε εἶδους διεθνικὲς σχέσεις καὶ περιφρονητὴς τοῦ πνευματικοῦ καὶ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἄλλων λαῶν².

Ἔτσι, τὸ ρῆγμα ἀνάμεσα στοὺς γιαχβιστὲς καὶ ἀντιγιάχβιστὲς ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς περσικῆς κατοχῆς καὶ δῶθε χρόνο μὲ τὸ χρόνο μεγάλωνε. Μιὰ μερίδα τῆς ἰουδαϊκῆς ἀριστοκρατίας ἀγωνίστηκε νὰ ἐπιβάλλει τὴν πολυθεΐα, συμπληρωμένη μὲ τίς περσικὲς καὶ βαβυλωνιακὲς θρησκευτικὲς παραδόσεις — κι ἀργότερα καὶ μὲ τὴν ἑλληνικὴ θεογονία, γιὰτι ἡ προπαγάνδα αὐτὴ μὲ τὴ μάσκα τῆς θρησκείας ἐξυπηρετοῦσε τὰ πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ της συμφέροντα. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἤθελε νὰ ἐκτοπίσει τὸ ἱερατεῖο ἀπὸ τὴν ἀνώτατη κορυφὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀπόβλεπε νὰ σπᾶσει τὸν ἀπομονωτισμὸ τῆς ἰουδαϊκῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ νὰ δημιουργήσει τοὺς κατάλληλους ὁρους γιὰ ν' ἀναπτυχτοῦν διεθνικὲς οἰκονομικὲς σχέσεις μέσα στὴν Παλαιστίνη.

Ἐφαρμόζοντας τὴν πολιτικὴ του αὐτὴ, πρῶτα κοίταξε νὰ προπαγανδίσει τὴν ἰδέα πῶς ὁ θεσμὸς τῆς βασιλείας, ὅχι μόνον δὲν ἔ-

---

1. Μὲ τίς λατρειακὲς συνήθειες πὺ ἐπέβαλε νὰ τηροῦνται μὲ τὸν πιὸ αὐστηρὸ τρόπο, ὅπως ὁ γιορτασμὸς καὶ ἡ ἀργία τοῦ Σαββάτου, ἡ περιτομή, ἡ περιφρόνηση τῶν ἄλλων θεῶν, ὁρισμένη διαίτα (νηστείες), καθάρσεις κλπ.

2. Ὁ Ἑκαταῖος λέει πῶς κατὰ τίς ἀρχὲς τοῦ Γ' αἰῶνα οἱ Ἰουδαῖοι μισοῦσαν τοὺς ξένους καὶ ζοῦσαν ἀπομονωμένοι, ἀκολουθώντας τὴ μωσαϊκὴ παράδοση, «ἐδιὰ τὴν ἰδίαν ξενηλασίαν ἀπάνθρωπόν τινα καὶ μισόξενον βίον εἰσηγήσατο (Μωυσῆς)» (βλ. Διόδωρ. Σικελ. XI, 3, 34 καὶ Müller, F.H.G., II, 392).

βλαψε, αλλά και ωφέλησε τὸν Ἰουδαϊκὸ λαό. Ἔτσι, οἱ ἱστορικοὶ τῆς τάξης αὐτῆς ἄρχισαν νὰ ἱστοροῦν τὴ δράση τῶν βασιλέων καὶ μάλιστα τῶν πρώτων βασιλέων Δαβὶδ καὶ Σολομώντα.

Γράφτηκαν λοιπὸν φυλλάδια ποὺ ἐξυμνοῦσαν τὸν Δαβὶδ καὶ τὸν Σολομώντα¹, καθὼς καὶ ἄλλους βασιλιάδες κι ἀντίθετα παρουσιάζονταν μῆδαμινὴ ἢ δράση τοῦ ἱερατείου καὶ σὲ πολλές περιστάσεις καὶ ἀντιλαϊκὴ καὶ ἀντιδραστικὴ. Δὲ θέλει ρώτημα πὼς οἱ ἀριστοκράτες φιλοβασιλικοὶ προσπάθησαν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς νὰ κλονίσουν τὴ μωσαϊκὴ παράδοση σ' ἕλες τίς μορφές της καὶ νὰ δώσουν κύρος στὶς παλιές ἀντιμωσαϊκὲς παραδόσεις, ποῦ, ὅπως εἶδαμε, εἶχαν τὴν πηγὴ τους στὴν ἑβραϊκὴ φυλὴ. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ γύρω στὸν Μωυσὴ παράδοση ἦταν καὶ πιὸ ἰσχυρὴ καὶ πλατιὰ διαδομένη, ἀντιτάξανε στὴ δράση τοῦ Μωυσῆ τὴ δράση τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ποῦ τὸν παρουσιάσανε σὰν τὸν πραγματικὸ ἀρχηγὸ τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τὸ μόνο κατακτητὴ τῆς Παλαιστίνης. Ἀκόμα τονίσανε πὼς δὲν ἦταν ὁ Μωυσῆς ποῦ ἔδωκε τὴν πρώτη νομοθεσίαν τοῦς Ἰσραηλίτες καὶ τοῦς Ἑβραίους, ἀλλὰ ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, στὸ ὄρος Γαριζίν. Οἱ γύρω στὸ ζήτημα αὐτὸ ἱστορίες ἀποτελέσανε ὀλόκληρη φιλολογία, ποῦ στὸ τέλος συγκεντρώθηκε διασκευασμένη στὸ ἔκτο βιβλίον τῆς Π.Δ.² Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἱστορούμενα στὴν ἀντιμωσαϊκὴ φιλολογία, ποῦ ἀνέβαζε τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ στὸ ἀξίωμα τοῦ πραγματικοῦ ἀρχηγοῦ, ἀφαιρέθηκαν ἀργότερα καὶ ἀπέτελεσαν ἕνα εἶδος ἀπόκρυφης ἱστοριογραφίας, γνωστῆς μόνον τοῦς ραββίνους. Γι' αὐτὸ ὑπάρχουν πολλές νύξεις στὶς ἐξωβιβλικὲς γραφτὲς Ἰου-

---

1. Φαίνεται ὅμως πὼς φτιάχτηκαν καὶ ποιήματα ἢ ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν παλαιότερα φυλλάδια, ποῦ ἐξυμνοῦσαν τὸν Σολομώντα. Ἐνα τέτοιο βρίσκεται στὸν 25 Ψαλμὸ καὶ ἀπὸ λογοτεχνικὴ ἀποψη εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ἔργα τῆς ἑβραϊκῆς ποίησης (βλ. μεταφρ. Φριλίγγου, Ψαλμοὶ τοῦ Δαβὶδ, σελ. 73-74). Τὸ ἔτι ὑπῆρχαν ἀρχαιότερα τέτοιες μονογραφίες ἢ βιογραφίες, μᾶς τὸ πληροφορεῖ ἡ Βίβλος ποῦ κάνει λόγο γιὰ βιβλία τοῦ Δαβὶδ, τοῦ Σολομώντα κλπ.

2. Τὸ βιβλίον «Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ» εἶναι κι αὐτὸ γραμμένον στὰ ὅσπερ ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν χρόνια μετὰ τὴν ἐξέλευσιν τὴν πηγὴν Μ, ἀλλὰ μετὰ ἀντιμωσαϊκὸν χρωματισμὸν. Οἱ συντηρητικοὶ θεολόγοι τὸ θεωροῦν σὰν ἔργον τοῦ Ναυῆ, ὡστόσο ὅμως παραδέχονται πὼς τὰ χωρία 24, 29-33, 15, 13-19, 19, 7, 15, 14, 5, 9, 7, 26, 8, 29, 10, 27, 10, 13 καὶ ἄλλα εἶναι προσθήκες νεώτερες (βλ. Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Παλ. Διαθήκη, 152).

δαϊκές παραδόσεις, πού, σέ συσχετισμό με δσα λέγονται στο Δευτερονόμιο (11, 26 - 32· 27, 1 και πέρα· 29, 9 και πέρα· Ίησ. Ν. 8, 30 και πέρα και 24, 1 και πέρα· Άριθ. 14, 1· Ήξοδ. 17, 8 - 17), μποροῦν νά μάς οδηγήσουν νά βγάλουμε τὸ συμπέρασμα πὼς ὁ Ίησοῦς τοῦ Ναυῆ ἦταν ὁ δολοφόνος τοῦ Μωϋσῆ.

Τὸ ἱερατεῖο, ἀπαντώντας στὴν τέτοια ἀντιμωσαϊκὴ προπαγάνδα, ὄχι μόνο προσπαθοῦσε νά κατοχυρώσει τὴν γιαχδικὴ παράδοση με δικὰ του προπαγανδιστικὰ βιβλία, ἀλλὰ κι ἄρχισε με συστηματικὸ τρόπο ν' ἀντιμάχεται τὴν φιλοβασιλικὴν ἰδεολογία¹ και νά παρουσιάζει τοὺς βασιλιάδες ὡς ἐχτροὺς τοῦ ἰουδαϊκοῦ και ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ και ὡς τοὺς κύριους ὑπεύθυνους γιὰ δσα ἔγιναν. Γιὰ νά δώσει ὅμως μεγαλύτερο κύρος στὴν ἀντιβασιλικὴν του προπαγάνδα ἔπρεπε νά κλονίσει τὴν φήμην πού εἶχαν οἱ δύο βασιλιάδες Δαβὶδ και Σολομὼν². Γράφτηκαν λοιπὸν και γι' αὐτοὺς φυλλάδια, μ' ὅλα τὰ σχετικὰ τῆς δράσης τους και κυρίως ἱστοροῦσαν τίς συνωμοσίες τους, τίς δολοφονίες τῶν ἀντιπάλων τους, καθὼς και τῶν παιδιῶν και ἀδερφῶν τους, τὴν ἀκόλαστη και πορνικὴν ζωὴν τους και τίς σπατάλες και τίς ἀρπαγές τους³. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Σολομὼντα, ἔγραψαν πολλοὺς λιβέλλους γιὰ τὰ χαρέμια πού εἶχε και τὸν παρουσίαζαν ὡς τὸ χειρότερο πόρνο πού, ὅπου μάθαινε πὼς ὑπάρχει ἓνα ὠραῖο κορίτσι, ἔστελνε δικούς του μπράδους και τὸ ἔπαιρναν με τὸ ζόρι και τὸ ἔφερναν στοῦ παλάτι, ὅπου νύχτες και μέρες ρουφοῦσε τὸ μέλι ἀπὸ τὸν ἀνθὸ τῆς νιότης του. Τὸ «Ἄσμα ἀσμάτων», πού εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα λογοτεχνικὰ κομμάτια τῆς Βίβλου, γράφτηκε γιὰ ν' ἀποκαλύψει τίς πορνικὲς ὀρέξεις τοῦ Σολομὼντα και γιὰ νά δείξει μαζί πὼς ὁ βασιλιάς αὐ-

---

1. Ὁ Ψαλμὸς 33 (37 τῶν Ὁ') παρουσιάζει τὸν Γιαχβὲ ὡς τὸ μόνο κυρίαρχο και τὴν ἐξουσία του παντοδύναμη, ἐνῶ ἀντίθετα μηδαμινὴ τὴν δράση τῶν βασιλιάδων και τοῦ στρατοῦ τους.

2. Ἡ γύρω ὅμως στὸν Δαβὶδ πολεμικὴ — ἐξὸν ἀπὸ τὰ πρῶτα βιβλία τῶν Βασιλέων — παραμερίστηκε ἀργότερα, γιατί ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν Μακκαβαίων ὁ Δαβὶδ πολιτογραφήθηκε ὡς γενάρχησ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ.

3. Ἀργότερα τὰ φιλοβασιλικὰ και ἀντιβασιλικὰ φυλλάδια συγχωνεώθηκαν και ἀποτελέσανε τὰ βιβλία τῶν «Βασιλέων», ἓνα μέρος ὅμως ἀπὸ τὴν ἀντιβασιλικὴν φιλολογία πέρασε και στὰ βιβλία ποὺ ἐπιγράφονται «Α' και Β' Σαμουὴλ».

τῆς πρόσβαλε τὴν τιμὴ τῶν κοριτσιῶν τοῦ λαοῦ.

Ἄν καὶ ἔχουν γραφτεῖ πάρα πολλὰ γύρω στὸ «Ἑσθια ἀσμάτων» καὶ ἀπὸ τοὺς συντηρητικοὺς θεολόγους καὶ ἀπὸ τοὺς ριζοσπάστες παλαιοδιαθηκολόγους¹, ὥστόσο οἱ γνώμες ποὺ διατυπώθηκαν καὶ οἱ ἐξηγήσεις ποὺ δόθηκαν γιὰ τὸ βιβλίον αὐτό, ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μετὰ τῆς θρησκείας τοῦ Γιαχβέ, δὲν εἶναι ἱκανοποιητικῆς². Κατὰ τὴν ταπεινὴ μου γνώμη, ἡ ἀποψὴ ποὺ διατυπώνω ἔχει βάση καὶ μόνο μ' αὐτὸ τὸ κριτήριον μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ, πῶς ἓνα τραγούδι ποὺ ὑμνεῖ μετὰ ἀσυγκράτητη λυρικότητα τὸ ἔρωτικὸ πάθος, πέρασε στὸν Κανόνα τῆς Π. Δ. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ἀκόμη πῶς στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες δρέθηκαν μερικοὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, μετὰ ἐπικεφαλῆς τὸν Μοφουεστίας Θεόδωρο, ποὺ χαρακτήρισαν πολὺ σωστὰ τὸ «Ἑσθια ἀσμάτων» ὡς ἕνα ἕμνο στὸν ἔρωτα, ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μετὰ τις ἱερὲς παραδόσεις τοῦ Ἰσραὴλ. Ἄν ὥστόσο ἐπικράτησε ἡ ἀντίθετη γνώμη, αὐτὸ δείχνει πῶς ἦταν πάρα πολὺ ἰσχυρὴ ἡ ἀντιβασιλικὴ παράταξις, ποὺ ἀπὸ χρόνια πολλὰ καλλιέργησε τὴν παράδοση πῶς ὁ Σολομὼν ἦταν ἓνας πόρνος καὶ ὄχι ἓνας σοφὸς βασιλιάς.

Νὰ μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἀριστοῦργημα αὐτὸ τῆς ἐβραϊκῆς λογοτεχνίας:

«Μὲ τῶν χειλιῶν τοῦ ἄς με φιλήσει τὰ φιλιὰ
γιατ' εἶναι πιδ καλύτερη
κι ἀπ' τὸ κρασί ἢ ἀγάπη σου.
Ἄπ' τῶν ὠραίων μύρων σου τὴν εὐωδιά
καὶ τ' ὄνομά σου μύρον εἶναι χυμένο.
Γι' αὐτὸ οἱ κοπέλες σ' ἀγαποῦν.
Τράβα με καὶ ξοπίσω

1. Βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στοῦ Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραὴλ, σελ. 282 καὶ πέρα.

2. Καὶ ἡ γνώμη πῶς πρόκειται γιὰ λαϊκὸ τραγούδι ἢ γιὰ λαϊκὰ ἔρωτικὰ τραγούδια μοῦ φαίνεται πῶς δὲ στέκει, γιατί, ἂν ἦταν ἔτσι, τὸ ἄσμα δὲ θὰ ἔμπαινε στὸν κανόνα τῆς Π. Δ. Τὰ βιβλία ποὺ κωδικοποιήθηκαν ἔχουν ἄμεση σχέση μετὰ τὴν ἱστορία τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ καὶ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Ἐνα ἔρωτικὸ τραγούδι, ὅσο κι ἂν εἶναι ἀριστοῦργημα, δὲν μπορεῖ νὰ σχετίζεται μετὰ τὴ θρησκευτικὴ παράδοση. Ἐνας λίβελλος ἀντιβασιλικός, ὅμως, γραμμένος μάλιστα ἀπὸ μὲγáλο ποιητὴ, εἶναι ἓνα ντοκουμέντο ἱστορικό.

θά ῥθουµε. Στὸ χαρέµι του
µὲ πῆρε ὁ βασιλιάς (=ὁ Σολοµών).»

.....

«Σὲ παρομοιάζω µὲ φοράδα, ἀγαπηµένη μου,
τῶν ἀμαξιῶν τοῦ Φαραῶ.
Εἶν' ὁμορφα µὲς στὶς σειρὲς
τῶν μαργαριταριῶν τὰ μάγουλά σου.
Ῥαῖος εἶν' ὁ λαιµὸς µὲ τὶς ἀρµαθιές.
Ῥόχρυσες καδένες θὰ σοῦ κάνοµε,
µὲ στήµατ' ἀσηµένια.
Ὁ βασιλιάς ὅσο εἶναι στὸ τραπέζι του
ὁ νάρδος µου σκορπᾷ τὴ μυρωδιά του.
Μπουκέτο ὁ ἀγαπηµένος µου σµύρνα γιὰ μένανε εἶναι,
πού ξενοχτάει στὰ θυζιά µου ἀνάµεσα.»

.....

Μιλᾷ ὁ Σολοµών:

«Ἐξήντα εἶναι βασίλισσες κι ὀγδόντα παλλακίδες
κι ἀμέτρητα κορίτσια.
Μὰ μιὰ εἶναι ἡ περιστέρα µου,
μιὰ ῥναι ἡ ἀφεγάδιαστη,
ἡ διαλεχτὴ τῆς μάνας τῆς.»

.....

«Ῥραῖα πού ῥναι τὰ πόδια σου,
ἀρχοντοπούλα µέσα στὰ πασοῦµια σου!
Ἡ στρογγυλάδα τῶν μεριῶν σου µὲ γιορντάνι,
φκιασµένο ἀπὸ µαστόρου χέρια, μοιάζει.
Κροντῆρι ῥναι ὁ ἀφαλὸς τορνευτὸ
γεµάτο µοσκοµύριστο κρασί.
Εἶν' ἡ κοιλιά σου θηµωνιά σταριοῦ,
πού κρίνα τῆνε φράζουνε ὀλοτρόγυρα.
Τὰ δυὸ θυζιά σου μοιάζουνε
µὲ δυὸ ἐλαφάκια γέµελα.
Πύργος εἶν' ὁ λαιµὸς σου φιλντισένιος.»

«Καὶ σὰν πορφύρα τὰ μαλλιά τῆς κεφαλῆς σου.
Δεμένος εἶναι στὰ μαλλιά σου ὁ βασιλιάς.
Πόσο ὄμορφ' εἶσαι, ἀγαπημένη μου,
πόσο γιὰ τὴν ἀπόλαψη λαχταριστή.»

.....

«Κ' εἶπα: Θ' ἀνέβω τώρα ἐγὼ στὴν κουρμαδιά, νὰ πιάσω
τὰ θάγια τῆς καὶ τοῦ ἀμπελιοῦ τσαμπιά θά 'ναι γιὰ μένα
τὰ δύο σου τὰ θυζιά.
Καὶ θά μυρίζει ἡ ἀνάσα σου
σὰ μῆλο. Ὁ οὐρανίσκος σου
σὰν τὸ καλόπιστο κρασί...»

(μετάφρ. Κ. Φριλίγγου)

Κανένας λοιπὸν ἀλληγορισμὸς¹ δὲν ὑπάρχει στὸ τραγούδι αὐτὸ καὶ οὔτε ἴχνος γιαχδισμού μποροῦμε νὰ διακρίνουμε κάτω ἀπὸ τοὺς στίχους του, ποὺ περιγράφουν τὸ ἐρωτικὸ πάθος μὲ ἄφραστη λυρική ἔξαρση.

Τὸ ἱερατεῖο, ἀντικρούοντας τὴ φιλοβασιλικὴ προπαγάνδα, σύνταξε ἀκόμα καὶ τὰ λεγόμενα Χρονικά (ἢ Παραλειπόμενα), πλαστογραφώντας τὴν παλιότερη ἱστορία τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ καὶ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Κι αὐτό, γιὰ νὰ παρουσιάσει τὴ βασιλικὴ ἐξουσία ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα, ἐνῶ ὁ θεσμὸς αὐτὸς δὲν ὑπῆρχε ἢ μᾶλλον οἱ ἀρχιερεῖς στὰ χρόνια ἐκεῖνα δὲν εἶχαν καμιά πολιτικὴ ἐξουσία καὶ δὲν ἐπηρέαζαν τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ. Ἐπίσης καὶ τὸ βιβλίον τῶν «Κριτῶν» γράφτηκε μὲ τὴν πρόθεση νὰ

---

1. Κατὰ τὴν ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία, τὸ τραγούδι αὐτὸ συμβολίζει τὴν ἔνωση τοῦ Ἰσραὴλ μὲ τὸν Γιαχβὲ ἢ τὴν ἔνωση τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴν Ἐκκλησία! Ἄλλοι πάλι πιστεύουν πὼς ἡ Σουλαμίτις, ποὺ τὴν πλαστικὴ ὄμορφή της καὶ τὸ ἐρωτικὸ πάθος ὑμνεῖ ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἄσματος», εἶναι ἡ Θεοτόκος ἢ συμβολίζει τὴ σχέση τῆς ἐβραϊκῆς Συναγωγῆς μὲ τὸν Γιαχβὲ! Χρειάζονταν ὅμως ἡ τέτοια σχέση νὰ παρουσιαστῆ μὲ ἀλληγορικὸ ἢ συμβολικὸ περιεχόμενο, ἀφοῦ κανένα ἄλλο βιβλίον τῆς Π. Δ. δὲ συντάχτηκε μὲ τέτοιο περιεχόμενο καὶ μάλιστα μὲ τέτοιο ἄκρατο λυρικὸ ἐρωτικὸ πάθος;

ένισχυθεί ή μωσαϊκή παράδοση και να πολεμηθεί ή φιλοβασιλική ιδεολογία. Έπειδή όμως τώρα οι Έροι ήταν διαφορετικοί, τὸ ἱερατείο ἀπὸ τὴ μιά μεριά ἔπαιρνε και ἀπὸ τις δυὸ πηγές Μ και Π ὅ,τι σύμφερνε σ' αὐτὸ και οἱ ἀντιγιαχβιστὲς ἐπίσης ἀναζητοῦσαν στις δυὸ πηγές τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ δικαιολογοῦσαν τὴν πολιτικοθρησκευτικὴ τους ιδεολογία. *Έτσι, οἱ δυὸ πηγές Μ και Π συμπληρώθηκαν με νέες παραδόσεις, τὴ φ ι λ ο β α σ ι λ ι κ ἠ και τὴν ἱ ε ρ α τ ι κ ἠ (ραβδινική).

Αὐτὸς εἶναι ὁ κυριότερος λόγος ποὺ ἄρχισε συστηματικὴ κωδικοποίηση ὄλων τῶν παλιῶν παραδόσεων, με θάση τις δυὸ πηγές Μ και Π. Και ἡ μιά και ἡ ἄλλη παράταξη καταπιάστηκαν με ὄλες τις μορφές και ἐκδηλώσεις τῆς Ἰσραηλιτικῆς και Ἰουδαϊκῆς ἱστορίας, γιατί αὐτὸ ἐπέβαλε τὸ πολιτικὸ τους συμφέρον. Ένω ὅμως ἡ ἄρχουσα τάξη χωρίστηκε σὲ δυὸ κόμματα, τὸ ἱερατικὸ και τὸ φιλοβασιλικὸ, δὲν ἔλειψε και ἡ παλιά διαίρεσή τους σὲ γιαχβιστὲς και ἀντιγιαχβιστὲς.

Οἱ ἀντιγιαχβιστὲς, με θάση τὰ παλαιότερα ἀρχεῖα, ἔγραψαν τὸ βιβλίον ποὺ τιτλοφορεῖται «Γένεσις», καθὼς και τὸ βιβλίον τῆς «Έξοδου». Στὸ πρῶτον, ὅπως εἶδαμε, ἔδωκαν με μυθολογικὸ περιεχόμενον τις κοσμογονικὲς ἱστορίες τῶν Βαβυλωνίων, Περσῶν και Αἴγυπτίων· και στὸ δεύτερον ἱστόρησαν τὴ φυγὴ τῶν Ἰσραηλιτῶν και Ἑβραίων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον, τις αἰτίες ποὺ προκάλεσαν τὴν ἀναχώρησή τους και τις περιπέτειές τους στὴν ἀραβικὴ ἔρημον και παράλληλα τόνισαν τὴ δράση και τὴν τρομοκρατία τοῦ Μωσῆ. Δηλαδή στηρίχτηκαν στὴν πηγὴ Π, γιὰ νὰ παρουσιάσουν τὸ γιαχβισμὸ σὰ μιά θρησκεία ποὺ ἐπιβλήθηκε με τὴ βία στους Ἑβραίους¹.

Σὰν ἀπάντηση στὰ φυλλάδια αὐτὰ τῆς ἀντιγιαχβικῆς παράταξης, οἱ γιαχβιστὲς ἄρχισαν νὰ ἱστοροῦν κι αὐτοὶ τὴ μωσαϊκὴ παράδοση (πηγὴ Μ). Αὐτὸ ἔγινε ἡ αἰτία ποὺ ὑπάρχουν διπλὲς μονογραφίες στὴν Πεντάτευχον γιὰ τὴν κοσμογονία και τὴν ἔξοδο (φυγὴ) ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον.

---

1. Οἱ ἀντιγνωμίες και οἱ ἀμάχες, πάνω στὸ ζήτημα τοῦ ρόλου και τῆς δράσης τοῦ Μωσῆ κατὰ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον και τὴν πορεία πρὸς Χαναάν, ἀντανакλῶνται και στὸ ὄ' βιβλίον τῆς Πεντατεύχου ποὺ ἐπιγράφεται «Ἀριθμοί».

Σχετικά πάλι με τὸ φιλοβασιλισμὸ τῶν ἀντιγιαχθιστῶν, τὸ ἱερατεῖο, ὄχι μόνον παρουσίαζε, ὅπως εἶδαμε, τοὺς παλιούς βασιλιάδες ἄρπαγες, γδύστες καὶ ἀσεβεῖς, ἀλλὰ καὶ τόνιζε πῶς ἦταν ἐχτροὶ τοῦ λαοῦ καὶ ζοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴν καταπίεση. Ἄρα, ὁ βασιλικὸς θεσμὸς, τονίζανε, εἶναι ἀντιλαϊκός.

Τις τέτοιες ὁμως ἀντιβασιλικές ἰδέες τους, ἔπρεπε νὰ τις κατοχυρώσουν μετὰ τις ἀρχαῖες παραδόσεις τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ καὶ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, γιατί ἀλλιῶτικα δὲ γίνονταν πιστευτοί. Γι' αὐτό, ὄχι μόνον παρουσίασαν τοὺς παλιούς βασιλιάδες ἐχτροὺς τοῦ λαοῦ καὶ πόρνους καὶ δολοφόνους, ἀλλὰ καὶ ἔβαλαν στὸ στόμα τοῦ Σαμουὴλ, πὺ χαρακтерίζονταν ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους σοφοὺς τῆς Ἰσραηλιτοῦδαϊκῆς ἱστορίας, τοῦτα τὰ λόγια, ὡς ἀπάντησή του στὴν ἀπαίτηση τοῦ λαοῦ νὰ τοὺς δώσει βασιλέα:

«Νᾶ μετὰ τί τρόπο ὁ βασιλέας (πὺ γυρεῦετε) θὰ σᾶς κυβερνᾶ: Θὰ παίρνει τὰ παιδιὰ σας καὶ θὰ τὰ κάνει ἀμαξάδες, καθαλάρους καὶ ἀγωγιάτες του. Καὶ ἀπ' αὐτά, ἄλλα θὰ τὰ κάνει στρατιῶτες κι ἄλλα θὰ τὰ θάλει νὰ δουλεύουν στὰ χωράφια του καὶ νὰ θερίζουν τὰ σπαρτά του, νὰ φτιάχνουν πολεμοφόδια καὶ τὰ δικά του ἀμάξια. Ἄκόμα καὶ τὰ κορίτσια σας θὰ παίρνει καὶ θὰ τὰ θάζει νὰ τοῦ φτιάχνουν μυρωδικά, νὰ τοῦ μαγειρεύουν καὶ νὰ ζυμώνουν, ἐνῶ τὰ καλύτερα ἀμπέλια σας, τὰ καλύτερα χωράφια σας, τὰ καλύτερα λιόδεντρά σας θὰ σᾶς τὰ πάρει καὶ θὰ τὰ δώσει στοὺς ὑποταχτικούς του (αὐλικούς). Θὰ σᾶς παίρνει ἀκόμα δέκατο ἀπὸ τὰ γεννήματα καὶ τὰ σταφύλια σας καὶ θὰ τὰ δίνει στοὺς εὐνούχους του καὶ τοὺς σκλάβους του. Καὶ τοὺς δικούς σας δούλους καὶ δούλες καὶ τὰ πιὸ γερὰ παληκάρια σας καὶ τὰ γαῖδούρια σας θὰ τὰ παίρνει καὶ θὰ θάλει δλους καὶ δλες νὰ δουλεύουν γι' αὐτόν. Κι ἀπὸ τὰ γιδοπρόβατά σας θὰ παίρνει τὸ δέκατο καὶ σεις θὰ εἶστε σ' αὐτόν σκλάβοι. Καὶ θὰ ῥθει ὦρα πὺ ἐξαιτίας τοῦ βασιλιᾶ πὺ θὰ θάλετε (νὰ σᾶς κυβερνήσει) θὰ βλαστημάτε, μετὰ ὁ Γιαχβὲ δὲ θὰ σᾶς ἀκούσει.» (Α' Σαμ. 8, 11 - 18).

Ἄσο ὁμως κι ἂν ὁ ἀνταγωνισμὸς αὐτὸς πῆρε πολλὰς φορές ὁ-

ξύτατη μορφή, οι λαϊκές μάζες δὲν εἶδαν καμιά προκοπή, γιατί ἀντιγιαχιστές και γιαχιστές ἀνῆκανε στήν ἀνώτερη κοινωνία και καθόλου δὲν ἐνδιαφέρονταν γιά τὸν κάτω λαό.

Τὸ ἱερατεῖο, μπροστά στήν τέτοια πολεμική, ἀναγκάστηκε νὰ κατοχυρώσει καλύτερα τὰ προνόμιά του, γιατί τὸ Δευτερονόμιο δὲν ἦταν ἀρκετό. Ἐπρεπε ἀπὸ τίς παλιές παραδόσεις νὰ βρεῖ δὲλα τὰ στοιχεῖα, πού θὰ μπορούσαν νὰ δικαιολογήσουν τὴν προνομιακή του θέση. Ἔτσι, καταγράφηκαν ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα οἱ παλιές παραδόσεις πού παραμορφώθηκαν σὰ βασικά τους σημεῖα και παρουσιάστηκε δλόκληρος κώδικας — ὁ ἱερατικός —, πού ἔφτασε σὲ μᾶς μὲ τὸν τίτλο «Λευϊτικό»¹.

Μὰ παρ' ὅλ' αὐτὰ τὰ «ντοκουμένα», ὁ ἀνταγωνισμὸς δὲ σταμάτησε. Οἱ ἀντιγιαχιστές ἐξακολούθησαν τὸν ἀγῶνα τους. Τὸ πρῶτο ὅμως πού ἔπρεπε νὰ χτυπήσουν στήν περίοδο αὐτὴ ἦταν ἡ ἀντίληψη πὼς ὁ Γιαχβὲ εἶναι ὁ θεὸς πού μόνο τὸν Ἰουδαϊσμοραηλιτικὸ λαὸ ἀγαπᾷ και προστατεύει. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ εἶχε τώρα βαθιές ρίζες. Ἡ αὐτονομία πού παραχώρησαν στοὺς Ἰουδαίους και Ἰσραηλίτες οἱ Πέρσες χαρακτηρίστηκε σὰ θέλημα και δῶρο τοῦ Γιαχβέ. Πίστευαν λοιπὸν οἱ πῖο πολλοὶ και κυρίως οἱ λαϊκές μάζες, πὼς ὁ Γιαχβὲ μόνο τὸ καλὸ θέλει τῶν Ἰουδαίων και μόνο τὴν εὐτυχία θὰ τοὺς δίνει ἀπὸ δῶ και μπρός, ἀν ἀκοῦν τίς προσταγές του και κάνουν τὸ θέλημά του. Ὅμως στὰ χρόνια αὐτὰ ἡ ἐκμετάλλευση μεγάλωσε πάλι και οἱ μικροαγρότες ἔχασαν τὰ χτήματά τους και ἄρχισαν νὰ δουλεύουν κάτω ἀπὸ σκληροὺς δρους. Οἱ καταπίεσεις ἦταν φυσικὸ νὰ δημιουργήσουν νέα ἀναταραχὴ μέσα στήν Ἰουδαία και τὸ βαρυγκόμισμα τοῦ λαοῦ ὄλο και μεγάλωνε. Μπροστά στὴ νέα κατάσταση, πού κλόνιζε τὸ κύρος τῶν γιαχιστῶν και γεννοῦσε ἀμφιβολίες, τὸ ἱερατεῖο ἔπρεπε ν' ἀντιδράσει. Μὴν μπορώντας και μὴ θέλοντας νὰ εἰσηγηθεῖ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις, τόνιζε:

«Ἄν ἡ κατάσταση ἄλλαξε γιά σᾶς, εἶναι γιατί συνεργαστήκατε μὲ τοὺς ἀλλόφυλους στὰ χρόνια τῆς βαβυλωνιακῆς κατοχῆς και πολλοὶ ἀπὸ σᾶς παντρευτήκατε μὲ γυναῖκες πού δὲν πιστεύουν

---

1. Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ νομοθέτημα τῶν τελετουργικῶν διατάξεων τῆς Ἰουδαϊκῆς λατρείας στὰ μεταιχμαλωσιακὰ χρόνια.

στον Γιαχβέ. Ὁ Γιαχβέ τὸ ᾄδειξε πολλές φορές ὡς τώρα πῶς εἶναι καλὸς καὶ δίκαιος. Πῶς ὑποστηρίζει φανατικὰ καὶ ἀποκλειστικὰ τοὺς πιστοὺς του, ἀλλὰ καὶ τιμωρεῖ ἐκείνους πού τὸν παρακοῦνε καὶ δὲν ἐκτελοῦνε τὶς ἐντολές του.»

Τὰ «ἐπιχειρήματα» αὐτὰ ἔπιαναν. Χρειαζόνταν λοιπὸν ν' ἀντικρουστοῦν ἀπὸ τοὺς γιαχβιστὲς ἕνα πρὸς ἕνα. Τὴν ἀντίκρουσή τους τὴν βρῖσκουμε στὸ βιβλίον πού ἐπιγράφεται «Ἰώβ». Τὸ βιβλίον αὐτὸ συντάχτηκε ἀπὸ κάποιον ἀντιγιαχβιστὴ, πού ἦταν ὄχι ἕνας ἀπλὸς ἀντιγιαχβιστὴς, ἀλλὰ ἕνας φανατικὸς ὑποστηρικτὴς τῆς φτωχολογίας. Γι' αὐτὸ στὸ ἀριστούργημα αὐτὸ τῆς Ἰσραηλιτικῆς λογοτεχνίας ὁ ἄγνωστός μας λαϊκὸς ἠγέτης καὶ μεγάλος στοχαστὴς καὶ ποιητὴς παρουσιάζει: τὸν Ἰώβ, πού ἦταν τύπος καὶ ὑπογραμμὸς δίκαιου ἀνθρώπου, νὰ κατατρέχεται ἀπὸ τὸν Γιαχβέ καὶ νὰ τιμωρεῖται μὲ τὶς πιὸ σκληρὲς καὶ βαριὲς τιμωρίες, ἀν καὶ ἦταν ὁ πιὸ θεοφοβούμενος ἄνθρωπος τῆς Ἰουδαίας. Ὁ Γιαχβέ, ὁ παρουσιαζόμενος προστάτης τῆς φτωχολογίας καὶ τῶν δικαίων, ὁ ἐχτρός τῶν πλουσίων, κάνει τὸ ἀντίθετο, λέει ὁ Ἰώβ. Στὴ χώρα μας βασιλεύει ἢ ἀδικία, ἢ ἐκμετάλλευση, ἢ καταπίεση, ἢ ἀρπαγή, ἢ φτώχεια καὶ ἢ δυστυχία καὶ ὅλ' αὐτὰ εἶναι ἔργα τῶν πλουσίων (βλ. κεφ. 24). Ὁ Ἰώβ, βλέποντας τὴν κατάντια του καὶ τὶς συμφορές του, δὲν μπορεῖ πιά νὰ εἶναι γιαχβιστὴς, διαμαρτύρεται, κατακρίνει τὸν Γιαχβέ καὶ ἀλλαξοπιστεῖ.

Τέτοιο ἦταν δίχως ἄλλο τὸ περιεχόμενο τοῦ «Ἰώβ» στὴν πρώτη του μορφή¹. Κατηγορητήριο ἐνάντια στὸ «δίκαιο» καὶ «προστάτη» τῶν φτωχῶν καὶ τῶν δικαίων Γιαχβέ. Κοντὰ στὸ νοῦ πῶς τὸ ἀριστούργημα αὐτό, μὲ τὴν ὑποβλητικότητα τοῦ ἔντεχνου λόγου, τὴ γερῆ ἐπιχειρηματολογία του καὶ τὴ ρωμαλέα σύνθεσή του, ἔπιασε καὶ διαβάζονταν πολὺ². Γι' αὐτὸ κάποιος ἄλλος γιαχβιστὴς

1. Τὸ γλωσσικὸ κείμενον τοῦ «Ἰώβ» παρουσιάζει, κατὰ τὸ λέγειν τῶν ἐθραιολόγων πολλὰς ἀνωμαλίας. Ὑπάρχουν λέξεις καὶ φράσεις ἐδῶ κ' ἐκεῖ πού δείχνουν πῶς δὲν ἔχουν καθόλου σχέση μὲ τὴ βιβλικὴ - γιαχβιστικὴ παράδοση.

2. Μία ραββινικὴ παράδοση μᾶς πληροφορεῖ, πῶς ὁ νομοδιδάσκαλος Γαμαλιήλ ὁ Α' (ἀρχὲς τοῦ Α' αἰῶνα) πρόσταξε νὰ ξεθάβουν μιὰ «μετάφραση» τοῦ «Ἰώβ» ἐπὶ θεμέλια τοῦ Ναοῦ (βλ. b. Sabb, 115a: Tos—Sabb, XIII, 2). Φυσικὰ δὲν πρόκειται γιὰ μ ε τ ἄ φ ρ α σ η στὴν ἀραμαϊκὴ τοῦ «Ἰώβ»,

Έγραψε αργότερα ένα άλλο φυλλάδιο, πού επιγράφεται «Τωβίτ», σάν απάντηση στὸ συγγραφέα τοῦ «Ἰώβ», ὅπου ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ προσπαθεῖ ν' ἀποκρούσει τίς κατηγορίες πού ὑπῆρχαν διατυπωμένες στὸν «Ἰώβ» καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ ὑποστηρίξει πὼς ὁ Γιαχβὲ «δοκιμάζει» μὲν τοὺς δίκαιους, ἀλλὰ δὲν τοὺς ἐγκαταλείπει, γιατί, ἀφοῦ τοὺς δοκιμάσει, τοὺς προστατεύει πάλι καὶ τοὺς δίνει ὅλα τὰ ἀγαθὰ.

Μπορεῖ ἀκόμα καὶ ν' ἀπαγορευτήκε ἡ κυκλοφορία τοῦ «Ἰώβ», μὰ σὲ τέτοιες περιστάσεις τὰ τρομοκρατικὰ μέτρα φέρνουν τὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα· γι' αὐτὸ βρέθηκε ἄλλος τρόπος ἀργότερα, γιὰ νὰ χάσει τὴν ἀντιγιαχδικὴ του σημασία. Ἀπλούστατα, μὲ τὴ συνηθισμένη μέθοδο τοῦ καιροῦ ἐκείνου, λογοκρίθηκε καὶ διασκευάστηκε. Ὁ Ἰώβ παραστάθηκε στὴ διασκευή πού ἐγίνε, πὼς ἦταν μὲν φανατικὸς γιαχδιστῆς, ἀλλ' ὄχι καὶ Ἰσραηλίτης. Μὰ τὸ πιὸ σπουδαῖο εἶναι πὼς, ἐνῶ τὰ δάζει μὲ τὸν Γιαχβὲ καὶ τὸν παρουσιάζει ὄχι δίκαιο, στὸ τέλος βρίσκει πὼς ἔχει αὐτὸς ἄδικο καὶ δικαιολογεῖ τὸν Γιαχβὲ¹!

Ἐξὸν ὅμως ἀπὸ τὸν «Ἰώβ», ὑπῆρχε καὶ ἄλλη ἀντιγιαχδικὴ φιλολογία, πού παρουσιάζονταν σάν ἀντίλαλος τῆς παλιᾶς προφητολογίας. Εἶναι βέβαια σωστό, πὼς καὶ στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια ὑπῆρχε ἰσχυρὸ ἀντιγιαχδικὸ ρεῦμα, ἀλλὰ στὰ χρόνια αὐτὰ ἦταν ἀκόμα ἰσχυρότερο, γιατί τὴν ἀντιγιαχδικὴ προπαγάνδα τὴν εὐνοοῦσαν τώρα πιὸ πολὺ οἱ κοινωνικοοικονομικὲς συνθήκες. Γι' αὐτὸ οἱ ἀντιγιαχδιστῆς κηρύχνανε:

«Ἐκεῖνος πού κάνει τὸ κακὸ εἶναι ἄριστος στὰ μάτια τοῦ Γιαχβέ. Τέτοιους ἀνθρώπους θέλει ὁ Γιαχβέ. Ποῦ εἶναι λοιπὸν ὁ θεὸς τῆς δικαιοσύνης;» (Μαλαχ. 2, 17).

Κι ἀκόμα λέγανε:

ὅπως θέλουν νὰ ποῦν μερικοί, ἀλλὰ γιὰ ἀ ν τ ῖ γ ρ α φ ο πού ἦταν πιστὸ μὲ τὸ ἀρχεῖγραφο.

1. Πολλοὺς στίχους, ἀκόμα καὶ κεφάλαια, τοῦ «Ἰώβ», ἡ κριτικὴ τὰ ὅσα λε γιὰ νόθα, παραποιημένα. Βλ. τὴν ξένη βιβλιογραφία τοῦ Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρ. Ἰσραήλ, σ. 269 καὶ πέρα Φριλιγγου, «Ἰώβ», σ. 18 καὶ πέρα καὶ 216-219 καὶ Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Π. Διαθήκη, σελ. 281-291.

«Μάταιο είναι να υπηρετεί κανείς τον Γιαχβέ. Τί κερδίσαμε πού τηρήσαμε τις ἐντολές του και θαδίσουμε ταπεινωμένοι μπροστά στον Γιαχβέ Σαδαώθ; Γι' αυτό ἐμεῖς μακαρίζουμε ἐκείνους πού δὲ σκύβουν τὸ κεφάλι (στον Γιαχβέ), πού προσδεύουν ὅταν παρανομοῦν και εὐτυχοῦν ὅταν χλευάζουν τὸν Γιαχβέ.» (Μαλαχ. 3, 14 - 15).

*Ἄλλοι πάλι λέγανε:

«Ζήλεψα τοὺς ἄδικους, βλέποντας τοὺς ἀσεβεῖς νὰ περνοῦν καλά, γιατί ὁ θάνατος δὲν τοὺς κάνει νὰ λυποῦνται και ἡ ἐξουσία τους εἶναι στέρεη. Δὲν κοπιάζουν, ὅπως οἱ ἄλλοι (φτωχοὶ) ἄνθρωποι (γιὰ νὰ ζήσουν), οὔτε και δέρνονται (ὅπως ἡ φτωχολογιά). Γι' αὐτὸ εἶναι ξιπασμένοι και ἕνα πράμα ξέρον, τὴν ἀδικία και τὴν ἀσέβεια. Τὸ πάχος τους δείχνει τὴν ἀδικία τους, ἀπόλαψαν κάτι παραπάνω ἀπ' ὅ,τι πόθησε ἡ καρδιά τους. Ὅλες τους οἱ σκέψεις και ὄλα τους τὰ λόγια τὴν πονηρία ἔχουν πηγὴ και τὴν ἀδικία τὴ διαλάλησαν. Τὸ στόμα τους φτάνει ὡς τὸν οὐρανὸ και ἡ γλῶσσα τους περνᾶ πάνω ἀπὸ τὴ γῆ. Γι' αὐτὸ τὰ φρονήματα τοῦ λαοῦ ἀλλάζουν και ἡμέρες ὀλόκληρες θρίσκονται στὴ διάθεσή τους. Και λένε (ἀκόμα): Πῶς ξέρει ὁ θεὸς (ὄλα ὅσα κάνουμε); Ὑπάρχει γνώση στὸν Ὑψιστο; Νά λοιπόν, αὐτοὶ πού εἶναι ἀσεβεῖς εὐτυχοῦν ὄλο τὸν καιρὸ και πλουτίζουν ὄλο και πιὸ πολὺ. (Βλέποντας τὴν τέτοια κατάσταση) εἶπα: Μάταια καθάρισα τὴν καρδιά μου (ἀπὸ κάθε κακὸ) και ἔνιψα τὰ χέρια μου γιὰ νὰ εἶναι ἀθῶα (ἀπὸ κάθε κακὴ πράξη) και ἔφαγα ξύλο (ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες και ἐκμεταλλευτὲς) ὄλες τὶς μέρες τοῦ χρόνου και τιμωρούμουναι τὴν κάθε αὐγὴ.» (Ψαλμ. 73, 3 - 14).

Κι ἂν ἀκόμα τὰ ἀντιγιαχδικὰ αὐτὰ κηρύγματα εἶχαν τὴν καταγωγή τους στὴν προαιχμαλωσιακὴ ἐποχὴ, τώρα ἦταν, σὰ νὰ ποῦμε, πιὸ ἐπίκαιρα, γιατί ἔθρισκαν ἀπήχηση σὲ πλατύτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ.

Γι' αὐτὸ οἱ Προφῆτες, πού ἀντιπροσώπευαν τὸ γιαχδισμό σὲ τοῦ-

τα τὰ χρόνια, δὲν ἤξεραν πῶς ν' ἀντιδράσουν στὴν ἀντιγιαχδικὴ προπαγάνδα, γιατί μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀντιγιαχδιστῶν ἦταν ἀκλόνητα. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ τοὺς ἐπίανε τὸ παράπονο καὶ λέγανε:

«Ὡς πότε, Γιαχβέ, θὰ φωνάζω (ζητώντας) βοήθεια καὶ σὺ δὲ θὰ μ' ἀκοῦς; Θὰ κράζω (λέγοντάς σου): ἀδικούμαι· καὶ σὺ δὲ θὰ ῥχῃσαι νὰ μὲ σώσεις; Γιατί μὲ κάνεις νὰ βλέπω τὴν ἀνομία, νὰ ἀντικρύζω τὴν τυραννία, τὴν καταστροφή καὶ τὴν ἀδικία μπροστά μου; Νὰ ὑποφέρω ἀπὸ τὰ τσακώματα καὶ τὶς ἀμάχες. Οἱ νόμοι δὲν ἐφαρμόζονται καὶ ἡ δικαιοσύνη δὲ φαίνεται πιά στὸ φῶς, γιατί ὁ ἀσεβὴς καταδυναστεύει ἐκείνον ποὺ εἶναι δίκαιος κ' ἔτσι δὲ ἐγαίνουν σωστὲς (δικαστικές) ἀποφάσεις.» (Ἀβδακούμ, 1, 2-4).

Ὅπως βλέπουμε, οἱ νέοι Προφῆτες τὰ εἶχαν χάσει, γιατί ὁ κόσμος ἄρχισε νὰ μὴν τοὺς πιστεῦει.

Μὴν ἔχοντας λοιπὸν τί ν' ἀπαντήσουν οἱ γιαχδιστές, ἀναμασούσαν τὴν παλιὰ μωσαϊκὴ παράδοση καὶ ἀκόμα τονίζανε πῶς δὲν πρέπει κανεὶς νὰ φθονεῖ τοὺς πλούσιους καὶ τοὺς ἄρχοντες ποὺ ζοῦν καλά, γιατί ὁ θάνατος ἐξισώνει ἄλλους, φτωχοὺς καὶ πλούσιους. Κανένας δὲν παίρνει τὰ πλούτη μαζί του:

«Μὴ φοβᾶσαι ἐκείνους ποὺ πλουτίζουν καὶ γίνονται ἀκουστοὶ γιὰ τὸ πολὺ βίός τους, γιατί δταν θὰ πεθάνουν τίποτα δὲ θὰ πάρουν κοντά τους, οὔτε καὶ θὰ πάρουν μαζί τους τὴ δόξα τους.» (Ψαλμ. 49, 16-17).

Μὰ αὐτὰ τὰ ἔλεγαν φυσικὰ γιὰ τοὺς ἀμ-χαίρετες, γιὰ νὰ τοὺς ἀποκοιμίζουν. Κι ἀκόμα, τόνιζαν: οἱ νέοι δὲν πρέπει ν' ἀκοῦνε τὰ λόγια τῶν ἐπαναστατῶν, ἀλλὰ νὰ εἶναι ὑποταχτικοὶ στοὺς ἀρχόντους καὶ τοὺς βασιλιάδες (Παρ. 24, 21· 25, 6· 19, 12). Μὴν ἀκοῦτε τί σᾶς λένε οἱ ἐχτροὶ τοῦ Γιαχβέ. Ὁ Γιαχβέ εἶναι δίκαιος καὶ ὁ μόνος παντοδύναμος θεός. Ἄν ὑπάρχει πείνα, δυστυχία, ἀνισότητα, δλα θὰ διορθωθοῦν. Ὁ φτωχὸς δὲν πρέπει νὰ σηκώσῃ κεφάλι καὶ νὰ παραπονεῖται γιὰ τὴν κατάντια του, οὔτε καὶ νὰ

ζηλεύει τὰ πλούτη τῶν ἄλλων καὶ νὰ φθονεῖ τοὺς πλούσιους (Ψαλ. 12, 2· 141, 4· Παρ. 23, 1 - 6).

Ὁ Γιαχβὲ ξέρει τί κάνει· ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα, θὰ δείξει τὴ δικαιοσύνη του.

Ἡ ἀντιλαϊκὴ αὐτὴ, προπαγάνδα γίνονταν μὲ ἐπιμονὴ καὶ σύστημα, ἐπηρέαζε ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ λαοῦ καὶ τὸ κρατοῦσε δέσμιο τῶν ἐκμεταλλευτῶν. Ἀργότερα, ὅταν νοθεύτηκε ἡ διδασκαλία τοῦ Ναζωραίου, οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ποὺ ἐκπροσωποῦσαν τὶς εὐπορὲς μάζες ποὺ προσχώρησαν στὸ χριστιανισμό, στὰ ἀποκοιμιστικὰ αὐτὰ κηρύγματα στηρίχτηκαν γιὰ νὰ δώσουν μεταφυσικὸ περιεχόμενο στὰ Εὐαγγέλια.

Κ' ἔτσι ἀ π ὀ τ ὅ τ ε ρίχτηκε μὲ μάσκα θρησκευτικὴ τὸ σύνθημα: Ὑ π ο μ ο ν ῆ σ κ λ ἄ θ ο ι.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ε Ν Α Τ Ο

Τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα στὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν χρόνια

Εἶδαμε στὰ παραπάνω κεφάλαια πῶς, ἅμα ξαναγύρισαν οἱ ἐξόριστοι ἀπὸ τὴ Βαβυλώνα, δὲν πέρασε πολὺς καιρὸς καὶ οἱ ἄμ-γαάρεις ἀντίκρυσαν πάλι τὴ φτώχεια καὶ τὴν ἀθλιότητα. Τὸ παλιὸ καθεστῶς τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος ξαναπαρουσιάστηκε μὲ ὄλεθρο τοὺς συνέπειες. Ἦταν ἐπόμενο λοιπὸν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς καλύτερους καὶ προοδευτικότερους στοχαστὲς τῆς Ἰουδαίας νὰ ὑψώσουν τὴ φωνή τους γιὰ τὶς ἀδικίες, τὶς ἀρπαγὲς καὶ τὶς κλεψιῆς ποὺ γίνονταν. Καὶ πρῶτος ἀπ' ὅλους ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἰώβ» διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀνισότητα καὶ στιγμάτισε τοὺς ἀρπαγες καὶ ἐκμεταλλευτὲς:

«Μὰ γιατί ὁ Σαντάϊ ν' ἀναβάλλει
τὴν ἡμέρα τῆς κρίσης, καὶ ἐγῆκαν
οἱ κακοὶ ἀπὸ τῶν συνόρων τοὺς ἔξω
τὰ σημάδια; Κι ἀρπάξαν καὶ κλέψαν
καὶ τσομπάνους καὶ γίδια καὶ ἀδρά-
(ξάν
τοῦ ὄρφανοῦ τὸ γαδοῦρι καὶ πῆραν
ἄμανάτι τῆς χήρας τὸ βόδι;
Κι ἀπ' τὸ δρόμο τὸν ἴσιο ἔχουν ἐγάλει
τοὺς φτωχοὺς, στὰ κατάβαθα μπῆκαν...
Σὰν τοὺς ἀγριοὺς γαδάρους χυθῆκαν
γιὰ νὰ βροῦν τὴ θροφή τους καὶ κάταν
τὰ μικρὰ τους χαρά! Καὶ θερίσαν,
νύχτα, ξένο χωράφι καὶ δίχως
μεροκάματο καὶ, λιμασμένοι,
βάλαν τρύγο στ' ἀμπέλια τὰ ξένα.
Καὶ κοιμίσαν πολλοὺς δίχως ροῦχο,

και γδυμνούς, δίχως ντύμα, στο ά-
 τούς άφηκαν και μούλιαζαν μέσα (γιατί
 στών βουνών τὸ χιονόνερο. Κ' έτσι,
 ὡς δὲν είχαν σκεπή ν' απαγκιάσουν,
 ἀγκαλιάζαν τοὺς βράχους... Καί πήραν
 ἀρφανά ἀπ' τὸ βυζι και ντροπιάσαν
 τοὺς φτωχοὺς. Κι ἀνελέητα ὡς τοὺς
 νὰ πλαγιάσουν γδυμνοί, μὲς στὶς (στέλναν
 νὰ σταλίσουν ἐκεῖνοι πασκίζαν. (ρύμες
 Ἐεσπιτώθηκαν κι ὄξω ἀπ' τὰ μέρη
 τὰ δικά τους πετάχτηκαν, κ' εἴταν
 φοβεροὶ οἱ στεναγμοὶ και τὸ κλάμα
 τῶν παιδιῶν. Κι ὁ Ἐλοᾶχ γιατί τάχα
 οὔτε ἀκούει οὔτε βλέπει; Στὸν κόσμο
 και στή γῆ κατοικοῦν και δὲ νοιώθουν,
 κι οὔτε βλέπουν τὴν Ἰσα τὴ στρατά
 και στρωτὴ δημοσά. Καί τὰ ἔργα
 ποὺ θὰ πράξουν, ὁ Κύριος κοιτώντας,
 μὲ σκοτάδι πυκνὸ τοὺς σκεπάζει.
 Ἔτσι ὁ κλέφτης γλιστράει μὲς στὴ νύχτα,
 και τοῦ καύκου τὸ μάτι ἀπαντέχει
 νὰ νυχτώσει και λέει: «Μάτι ἀνθρώπου
 νὰ μὲ δεῖ δὲ μπορεῖ» και τυλίγει
 μὲ μαντήλα τὸ πρόσωπο. Σπίτια,
 μὲς στὴ νύχτα, πατοῦν και τὴ μέρα
 κλειδωμένοι φυλάνε, γιὰτ' ἔχουν
 ὄλοι ἐποῦτοι μαυρίλα θανάτου
 τὸ πρωτὶ, και στὸ χάραμα ἀπάνου
 τοὺς πλακώνουν βραχνάδες θανάτου.
 Ἄλαφριοί, και τοὺς παίρνει τὸ ρέμα,
 και κατάρα ἔχουν ὄλα ποὺ ὀρίζουν
 ἐδῶ ἀπάνου στὴ γῆς. Τὰ σπαρτά τους
 μόλις σκάσουν ξεραίνονται ἀμέσως.
 Γιατί δίχως συμπόνια, στὴ στεῖρα
 τὴ γυναῖκα φερθῆσαν και διώξαν
 δίχως ἔλεος τὴ χήρα, κι ἀρπάξαν
 τοῦ ἀρφανοῦ τὸ χερὸ βολο. Κ' ἦρθε
 και τοὺς βρῆκε τὸ κρῖμα και λυῶσαν
 σὰν τὴν πάχνη και ρίχτηκαν χάμου

σαν πού ρίχνεται τὸ ἄκαρπο δέντρο.
Κι ὅπως πράξανε, ἐλάβαν κ' ἐτοῦτοι.
Τι ἢ κακούργα ψυχὴ τους τὸν κόσμον
τὸ φτωχὸ τρομοκράτησε...»

(Ἰώβ, 24, 1 καὶ πέρα' μετ. Κ. Φιλιίγγου)

Οἱ στίχοι αὐτοὶ εἶναι τόσο ἐκφραστικοί, πού δὲ χρειάζεται νὰ τοὺς σχολιάσουμε. Μόνο ἓνας ποιητὴς χειραφετημένος ἀπὸ κάθε εἶδους θεολογικὴς σκουριὲς καὶ παραστάτης τοῦ λαοῦ μπορούσε μὲ τὸ δοξάρι τῆς ποιητικῆς του λύρας νὰ περιγράψει τόσο δυνατὰ τὴν κοινωνικὴ ἀδικία τῆς ἐποχῆς του.

Γι' αὐτὸ καὶ μερικοὶ Προφῆτες στὰ χρόνια αὐτά, συνεχίζοντας τὶς παλιὲς παραδόσεις, ἔψωσαν τὴ φωνή τους καὶ προσπάθησαν μὲ τὰ κηρύγματά τους νὰ διορθώσουν τὸ κακό. Ὁ Τρίτο - Ἡσαίας κατακρίνει ἐκείνους πού, ἐνῶ κάνουν τὸ θρησκευτὸ καὶ νηστεύουν τὸ Σάββατο, εἶναι οἱ πιὸ σκληροὶ ἐκμεταλλευτὲς τῆς φτωχολογίας:

«Ἡ νηστεία κατὰ τὴν γιαχδικὴν παράδοση (λέει ὁ Προφῆτης) πρέπει νὰ συνταιριάζεται μὲ τὴν καλωσύνη καὶ τὴν δικαιοσύνη. Ἐσεῖς ὅμως ἀγγαρεύεται τὸν κοσμάκη, θάζετε φυλακὴ τοὺς χρεωφειλέτες καὶ δὲ δίνετε στὸν πεινασμένο ψωμί καὶ δὲν ἀνοίγετε τὸ σπίτι σας σὲ κείνον πού δὲν ἔχει στέγη. Κι ἀκόμα δὲ ντύνετε τοὺς γυμνοὺς...» (Ἡσ. 58, 4 καὶ πέρα).

Καὶ συνεχίζει τὴ διαμαρτυρία του καὶ τὸ κατηγορητήριό του ὁ Προφῆτης ἐναντίον τὴν ἰουδαϊκὴν πλουτοκρατία:

«Οἱ ἀνομίες σας εἶναι τέτοιες, πού σὰς χωρίσαν ἀπὸ τὸ θεὸ καὶ οἱ ἁμαρτίες σας ἔκαναν τὸν Γιαχβὲ νὰ μὴ θέλει νὰ σὰς βλέπει. Γιατὶ τὰ χέρια σας εἶναι θαμμένα ἀπὸ αἷμα καὶ τὰ δάχτυλά σας ἀπὸ ἀνομίες. Τὰ χεῖλη σας μόνο τὴν ψευτιὰ λαλοῦν καὶ ἡ γλῶσσα σας μελετᾷ μόνο τὸ κακό... Τὰ ἔργατά σας εἶναι ὅλα παράνομα καὶ τὰ χέρια σας μόνο τὴν βία ξέρουν νὰ κάνουν. Τὰ πόδια σας τρέχουν πρὸς τὸ κακό καὶ πᾶνε νὰ χύσουν αἷμα ἀθῶων. Ὁ νοῦς σας πάντα στὸ κακό

και στην ανομία πάει και δεν κάνετε τίποτ' άλλο, παρά να ρημάζετε και να καταστρέφετε...» (Ήσ. 59, 2 και πέρα).

Στο βιβλίο του Ζαχαρία πάλι, μαζί με άλλα, διαβάζουμε ωραίες προτροπές στους αρχόντους, να είναι δίκαιοι και φιλόανθρωποι, να μὴν τρώνε του φτωχού το δίκιο και να μὴν κακομεταχειρίζονται τὰ ὄρφανά και τίς χῆρες (Ζαχ. 7, 8 και πέρα).

Ἐπίσης και στο βιβλίο, πού ἡ παράδοση λέει πὼς εἶναι του Ἁγαίου, διαβάζουμε τούτα ἐδῶ τὰ χαρακτηριστικά:

Τάδε λέει ὁ Γιαχβέ:

Σκεφτεῖτε τί κάνετε.

Σπέρνουν πολὺ

και σοδιάζουν λίγο.

Τρώνε και δὲ χορταίνου.

Πίνου και δὲ εὐχαριστιένται,

ντύνονται και δὲ ζεσταίνονται.

Και ὁ μισθωτὸς πληρώνεται

σὲ τρυπημένη τσέπη.»

(Ἁγγ. 1, 5-6)

Ποιοί ἦταν ὁμοῦς ἐκεῖνοι πού ἔσπερναν και δὲ θέριζαν, ἐκεῖνοι πού τρώγανε και δὲ χορταίνανε κ' ἐκεῖνοι πού ἔθαζαν τὰ λεπτὰ πού ἔπαιρναν σὲ τρυπημένη τσέπη; Οἱ ἄμ-χαάρετς, οἱ δουλευτάδες, πού εἶχαν καταστήσει κοινωνοικοὶ ἀπόκληροὶ — ὄχλοσ, ὅπως λέγονταν στην κοινὴ ἑλληνική.

Οἱ παραπάνω πηγές — πού δὲν εἶναι και οἱ μόνες — μάς δίνου να καταλάβου πὼς και στὰ χρόνια αὐτὰ βασίλευε ἡ κοινωνική ἀθλιότητα και ἡ καταπίεση και ἐκμετάλλευση του Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ εἶχε φτάσει στο ἴδιο σημεῖο πού ἔφτασε και στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια.

Μά κι αὐτὴ τὴ φορά οἱ Προφῆτες, ἂν και ἔβλεπαν τὴν κοινωνική ἀθλιότητα και ἀδικία και διαμαρτύρονταν και στιγμάτιζαν τὴν πλουτοκρατικὴ ὀλιγαρχία γιὰ τὴν ἀσύδοτη ἐκμεταλλευτικὴ της ταχτική, δὲν μπόρεσαν να ὑποδείξου σωστὲς λύσεις γιὰ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα. Ὅλα τὰ ἔξαρτοῦσαν ἀπὸ τὸν Γιαχβέ.

Τὸ ἴδιο ἔγινε και λίγο ἀργότερα, στὰ χρόνια τῆς ἑλληνιστικῆς

ἐποχῆς. Ἄν και στήν ἀρχή οἱ Ἰουδαῖοι πίστεψαν πῶς θ' ἄλλαξε ἡ κατάσταση και θά διορθώνονταν τὸ κακό, δὲν ἀργήσαν ν' ἀπογοητευτοῦν. Ἡ λαϊκὴ μάζα στὸ ἀναμεταξὺ ἀπαθλιώθηκε ἀκόμα πιὸ πολὺ και οἱ ἀγροτικὲς περιοχὲς ρημάχτηκαν. Ἡ πείνα και ἡ ἀθλιότητα σκόρπιζαν τὸ θάνατο και τὴν ἀπόγνωση. Στὸ βιβλίο τοῦ Προφήτη Ἰωὴλ διαβάζουμε:

«Ἀκοῦστε (τὰ λόγια τοῦ Γιαχβέ), πρεσβύτεροι (τῆς Ἰουδαίας) και δόστε σ' αὐτὰ ἀκρόαση ὄλοι οἱ κάτοικοι τούτης τῆς γῆς (Παλαιστίνης). Ἐγινε ποτὲ αὐτὸ τὸ κακὸ στίς δικές σας μέρες ἢ στίς μέρες τῶν προγόνων σας; Πέστε στὰ παιδιὰ σας τὸ τί ἔγινε και τὰ παιδιὰ σας ἄς τὸ διηγηθοῦν στὰ δικὰ τους παιδιὰ και αὐτὰ πάλι στὰ ἐγγόνια τους. Ὅ,τι ἀφῆκε ἡ κάμπη τὸ ἴφαγε ἡ ἀκρίδα και ὅ,τι ἀφῆκε ἡ ἀκρίδα τὸ ἴφαγε τὸ σκουλήκι και ὅ,τι ἀφῆκε τὸ σκουλήκι τὸ ἴφαγε ὁ σάρακας. Ἐρθετε στὰ σύγκαλά σας, μπεκρῆδες, και κλάψτε και τραβῆξτε τὰ μαλλιά σας ὄλοι οἱ οἰνοπότες γιὰ τὸ νέο κρασί, γιὰτι σᾶς τὸ πῆραν ἀπὸ τὸ στόμα σας. Κι αὐτὸ ἔγινε, γιὰτι ξένος λαὸς (οἱ Μακεδόνες) ἤρθανε στὴ χώρα μου και εἶναι δυνατοὶ και πολλὲς χιλιάδες και ἔχουν λιονταριοῦ δόντια. Κατάστρεψαν τ' ἀμπέλια μου και χάλασαν τίς συκιές μου. Δὲν ὑπάρχουν πιὰ ἀμπέλια και τὰ κλήματα εἶναι ξερά... Ὁ κάμπος ρημάχτηκε και πενθοῦν τὰ χωράφια, γιὰτι δὲν ὑπάρχει σιτάρι, σταφύλια δὲν κάνουν τ' ἀμπέλια και τὸ λάδι ἐξαφανίστηκε. Ντροπὴ σας, γαιοχτήμονες, θρηνηστε, ἀμπελοχτήμονες, γιὰ τὸ σιτάρι και γιὰ τὸ κριθάρι, γιὰτι δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ γίνει θερισμὸς τῶν χωραφιών. Τ' ἀμπέλια ξεράθηκαν, συκιές δὲν ὑπάρχουν, οἱ ροδιές, τὰ φοινικόδεντρα και οἱ μηλιές και ὄλα τὰ δέντρα τῶν ἀγρῶν μας εἶναι ξερά ξύλα. Κ' ἔτσι δὲν ὑπάρχει πιὰ χαρὰ στοὺς ἀνθρώπους... Κλάψτε, κινηθεῖτε, ἱερεῖς... Δὲ σᾶς πῆραν τὰ τρόφιμα μπροστὰ ἀπὸ τὰ μάτια μας...; Ὁ σπόρος ποὺ σπέρνουμε στὰ χωράφια δὲ βλασταίνει, οἱ σιτοβολῶνες ρημάχτηκαν, οἱ ἀποθήκες χαλάστηκαν, γιὰτι τὸ σιτάρι ξεράθηκε. Ἄ, πῶς στενάζουν τὰ ζωντανὰ μας! Τρῶνε τὸ χῶμα τὰ κοπάδια τῶν γελαδιῶν μας, γιὰτι δὲ θρῖσκουν

χορτάρι· και τὰ κοπάδια τῶν προβάτων μας ἀφανίστηκαν. Γιαχθέ, σὲ σένα φωνάζω (ζητώντας τὴν προστασία), γιατί ἡ φωτιά ἔκαψε τὰ βοσκοτόπια στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς και οἱ φλόγες κάψανε τὰ δέντρα τῶν περιβολιῶν. Τὰ ζωντανὰ πού εἶναι στὸν κάμπο χάσκουν, κοιτάζοντας πρὸς ἐσένα, γιατί ξεραθήκανε τὰ ποταμάκια και ἡ φωτιά ρήμαξε τὰ βοσκοτόπια...» (1, 2 - 20).

Φῶς φανερὸ πὺς ἐδῶ ἔχουμε μιὰ ολοκληρωμένη περιγραφή τῆς κατάστασης τῆς Ἰουδαίας στὰ χρόνια τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς και μάλιστα τῆς ἐποχῆς πού ἄρχισαν οἱ διωγμοὶ και τὸ ρήμαγμα τῆς ἀγροτικῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν ξένο κατακτητὴ. Οἱ κατακτητὲς ἄρπαχναν τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή. Ἔβαζαν φωτιά, ρήμαζαν, λήστευαν τὸν τόπο, διαγούμιζαν τὰ πάντα.

Ὁ πολὺς λοιπὸν λαὸς ὑπόφερε, δυστυχοῦσε, πεινοῦσε και, παράλληλα, μιὰ πού ἔπαθε τέτοιες καταστροφὲς ἢ Παλαιστίνη, νέα κρίση, ἠθικὴ, πολιτικὴ και οἰκονομικὴ, ξέσπασε στὴν κατακτημένη χώρα. Στὸ βιβλίον τοῦ Ἰωήλ ἔχουμε περιγραφὲς γιὰ τὴν κρίση αὐτὴ, πού μᾶς δίνουν ὀλοζώντανη τὴν εἰκόνα τῆς:

«Σχορπίσανε τοὺς Ἰσραηλίτες στὶς διάφορες χῶρες και μοιράστηκαν (οἱ κατακτητὲς) τὴ χώρα τους. Ἐριξαν κληροῦς (οἱ κατακτητὲς) και πῆραν ἄλλοι τὰ παιδιὰ τῆς Παλαιστίνης γιὰ ν' ἀκολασταίνουν πάνω σ' αὐτὰ και ἄλλοι τὰ κορίτσια τῆς και μεθοκοπώντας πορνεύονται. Μὰ τί συνδρομὴ μᾶς ἔδωκε ἡ Τύρος και ἡ Σιδὼν και οἱ ἄλλες γειτονικὲς χῶρες; Ἄν μᾶς συντρέξετε, κ' ἐμεῖς θὰ σᾶς βοηθήσουμε (νὰ ξεσκληθθεῖτε). Βιαστεῖτε νὰ μᾶς βοηθήσετε κ' ἐμεῖς τότε θὰ σᾶς δώσουμε τὴ δική μας βοήθεια. Ἔσεῖς ὅμως πῆρατε τὸ ἀσήμι και τὸ χρυσάφι και τὰ ἐκλεκτὰ μας προϊόντα και τὰ φέρατε στοὺς ναοὺς σας, ἐνῶ τοὺς Ἰουδαίους και Ἱεροσολυμίτες τοὺς πουλήσατε στοὺς Ἕλληνες, γιὰ νὰ τοὺς ἀπομακρύνετε ἀπὸ τὰ σύνορά σας...» (3, 2 - 6).

Ὁ πόνος ξεχειλίζει στὸ βιβλίον τοῦ Ἰωήλ. Εἶναι ὁ πόνος και ἡ πίκρα τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, πού εἶδε τοὺς γειτόνους του νὰ μὴν τοῦ δώσουν χέρι βοήθειας στὴ νέα συμφορὰ πού τονε βρῆκε. Και μα-

ζι εκδηλώνεται τὸ πιὸ φαρμακερὸ μίσος ἐνάντια στὴν οἰκουμένη και ἡ ἐλπίδα πὼς ὁ Γιαχβὲ θὰ γίνεϊ πάλι προστάτης και ἐλευθερωτῆς τῶν Ἰουδαίων.

Μὰ αὐτὴ τῆ φορὰ δὲ θὰ ὑπάρξει ἔλεος και συμπόνια γιὰ κανένα ξένο. Ἡ Ἱερουσαλήμ θὰ γίνεϊ πάλι μεγάλη και ἀκουστὴ και δλοϊ οἱ λαοὶ θὰ στεναῖζουσι κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Ἰουδαϊκοῦ γιανχισμοῦ. Ὁ μεσσιανισμὸς εἶναι ὀλοφάνερος στὴν «προφητεία» αὐτῆ τοῦ Ἰωήλ, μεσσιανισμὸς δμῶς ἀνεδαφικὸς και οὔτοπικὸς, δπως θὰ ἰδοῦμε στὸ παρακάτω κεφάλαιο.

Στὰ χρόνια αὐτὰ διαμορφώθησαν ἐπίσης και διάφορες θεωρίες γιὰ τὴν ἰδιοκτησία. Ἀπὸ μερικὰ γνωμικὰ πού εἶναι συγκεντρωμένα σὲ ἐξωδιβλικὴ ἑβραϊκὴ συλλογὴ, μαθαίνουμε πὼς ὑπῆρχαν τεσσάρων εἰδῶν ἀντιλήψεις ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους γιὰ τὴν ἰδιοκτησία.

Οἱ μὲν λέγανε:

«Ὁ,τι εἶναι δικό μου εἶναι δικό μου και τὸ δικό σου εἶναι δικό σου.»

Εἶναι ἐκεῖνοι πὸ ἀνήκαν στὴ μεσαία τάξη ἢ, δπως λένε μερικοί, στὰ Σόδομα. Ἄλλοι δμῶς ἔλεγαν:

«Ὁ,τι εἶναι δικό μου εἶναι δικό σου και δ,τι εἶναι δικό σου εἶναι και δικό μου.»

Αὐτοὶ εἶναι οἱ ἄμ - χαάρετς, ὁ κάτω λαός. Μερικοὶ ἄλλοι ὑποστήριζαν πὼς:

«Ὁ,τι εἶναι δικό μου εἶναι δικό σου και δ,τι εἶναι δικό σου εἶναι δικό σου.»

Αὐτοὶ ἦταν οἱ θεοφοβούμενοι. Μὰ ὑπῆρχαν κι ἄλλοι πὸ λέγανε:

«Ὁ,τι εἶναι δικό μου εἶναι δικό μου και δ,τι εἶναι δικό σου εἶναι δικό μου.»

Αὐτοὶ ἦταν οἱ ἐκμεταλλευτές. (Pirke Aboth, V, 13).

Δὲ χρειάζεται πολὺ μυαλό, γιὰ νὰ καταλάβουμε ποιῶν κοινωνικῶν στρωμάτων τὴν ἰδεολογία ἀντιπροσώπευαν οἱ παραπάνω ἀντιλήψεις. Οἱ πρῶτοι εἶναι οἱ μικροαστοί. Οἱ δεῦτεροι ἦταν ὀπαδοὶ τῆς κοινοχτημοσύνης. Οἱ τρίτοι ἦταν οἱ φανατικοὶ γιαχβιστές, ποὺ τηροῦσαν πιστὰ τὶς θρησκευτικὲς ἐντολὲς γιὰ τὴν ἀλληλοβοήθεια, φιλανθρωπία κλπ. Καὶ οἱ τελευταῖοι εἶναι οἱ μεγαλοῖδιοχτῆτες, οἱ τοκογλύφοι καὶ οἱ πλουτοκράτες.

Μιὰ ποὺ ἔφτασε σὲ τέτοιο κατάντημα ἡ ἰουδαϊκὴ κοινωνία καὶ οἱ λαϊκὲς μάζες σὲ μεγάλη ἀναλογία ξεκληρίστηκαν καὶ ἔπεσαν στὴν ἀθλιότητα, ὁ γιαχβισμὸς, ὅπως τονε δίδασκαν καὶ τὸν ἐρμήνευαν οἱ Γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, δὲν ἱκανοποιοῦσε πιά τοὺς ἀμ - χαάρετς.

**Νέες ἔθνικες συμφορές τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ
καὶ νέα ἰδεολογικὰ ρεύματα**

Ἐγὼ οἱ Ἰουδαῖοι στὰ χρόνια τῆς περσικῆς κατοχῆς περίμεναν πῶς θ' ἀποχτοῦσαν τὴν κρατική τους αὐτοτέλεια καὶ ἀνεξαρτησία, εἶδαν νέο κατακτητὴ γὰ σκλαβῶνει τὴ χώρα τους. Ἡ εἰσβολὴ τῶν Μακεδόνων στὴ Μικρασία καὶ ἡ κατάρρευση τῆς Περσικῆς Αὐτοκρατορίας εἶχε σὰν ἐπακόλουθο καὶ τὴν κατάχτηση τῆς Παλαιστίνης ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο στὰ 332. Ἔτσι, ἀπὸ τότε, ἀρχίζουν νέες περιπέτειες γιὰ τὸν Ἰουδαϊκὸ λαό. Ἀπὸ τὸν καιρὸ μάλιστα ποῦ πέθανε ὁ Ἀλέξανδρος, οἱ ἔθνικές τους συμφορές μεγάλωσαν, γιατί οἱ διάδοχοι τοῦ Μακεδόνα κατακτητῆ δὲν εἶχαν συμφωνήσει γιὰ τὸ ποῖός θὰ πάρει ὀριστικὰ τὴν Παλαιστίνη καὶ γι' αὐτὸ ἡ χώρα αὐτὴ διαδοχικὰ ἄλλαξε κυρίαρχο. Στὴν ἀρχὴ ἐξουσιάστηκε ἀπὸ τοὺς Πτολεμαίους (320 - 175) κ' ὕστερα ἀπὸ τοὺς Σελευκίδες (175 - 168). Στὰ χρόνια ὅμως ποῦ κυβερνήθηκε ἡ Παλαιστίνη ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο τὸν Λάγγο (323), πολλοὶ Ἰουδαῖοι ἐκπατρίστηκαν ἀναγκαστικὰ καὶ στάλθηκαν στὴν Αἴγυπτο, ὅπου ἄλλοι πωλήθηκαν σὰ δοῦλοι καὶ ἄλλοι ὑποχρεώθηκαν νὰ δουλεύουν σὲ διάφορα ἔργα, κάνοντας βαριές ἀγγαρείες. Ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο μαθαίνουμε πῶς στὰ 320 ὁ Πτολεμαῖος, ὕστερ' ἀπὸ μυστικὴ συνεννόηση ποῦ εἶχε μὲ μιὰ μερίδα τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀριστοκρατίας καὶ τὸ ἀνώτερο ἱερατεῖο, ποῦ συμβιβάστηκε μὲ τὸν κατακτητὴ, μπῆκε στὴν Ἱερουσαλήμ (Ἰουδ. ἀρχ. XII, 1, 1). Πιάστηκαν τότε πολλοὶ αἰχμάλωτοι, ποῦ ἐλευθερώθηκαν ἀργότερα ἀπ' τὸν Πτολεμαῖο τὸν Φιλάδελφο¹.

1. Οἱ φιλομακεδόνες Ἱεροσολυμίτες, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἀρχιερέα τους, δὲν ἀντέδρασαν καθόλου στὴν εἰσβολὴ τοῦ Πτολεμαίου. Ὁ λαὸς φαίνεται

Λίγα πάλι χρόνια μετά τή μάχη τῆς Γάζας (312), στήν ὁποία συγκρούστηκαν οἱ στρατοὶ τοῦ Πτολεμαίου καὶ τοῦ Δημητρίου, πολλοὶ ἐπίσημοι Ἑβραῖοι, κατὰ τὸ πὼς λέει ὁ Ἑκαταῖος, πῆγαν μαζί με τὸν Πτολεμαῖο στήν Αἴγυπτο καὶ ἀπὸ τότε ἡ ἄρχουσα τάξη τῆς Ἱερουσαλήμ συμμάχησε φανερά πιά με τοὺς κατακτητὲς καὶ πολεμοῦσε μαζί τους (βλ. Ἰώσηπ. Α' Κατ' Ἀπίωνος, 189, 200). Φαίνεται ὅμως πὼς καὶ στὰ πρὶν χρόνια, ὅταν ἀκόμα ζοῦσε ὁ Ἀλέξανδρος, πολλοὶ πλούσιοι Ἑβραῖοι, πού ἀνήκανε στήν ἀντιπερσικὴ παράταξη, προσχώρησαν καὶ πολέμησαν ἐνάντια στοὺς Πέρσες (Ἰώσηπ. στὸ ἴδιο ἔργο, 200).

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀρχίζει, σιγά - σιγά, ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς Παλαιστίνης. Πρῶτα, γιατί ἤρθαν πολλοὶ Ἕλληνες καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴ χώρα τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τοῦ Ἰουδαΐ, δεύτερο, γιατί πολλοὶ Ἑβραῖοι ὑπηρετοῦσαν στὸ μακεδονικὸ στρατό καὶ τρίτο, γιατί μεγάλο μέρος τῆς ἄρχουσας τάξης συμβιδάστηκε με τὸν κατακτητὴ καὶ ἔγινε ὄργανό του.

Βέβαια, ὑπῆρχαν καὶ πολλοὶ — κυρίως οἱ φανατικοὶ γιαχβιστὲς — πού ἀντιδρούσαν, ἀλλὰ οἱ ἀριστοκράτες Ἰουδαῖοι, ἀποβλέποντας στήν ἐκμετάλλευση τῶν λαϊκῶν μαζῶν ἔδειξαν μεγάλη εὐλυγισία ἀπέναντι στοὺς κατακτητὲς, γιὰ νὰ τὰ ἔχουν καλὰ μαζί τους. Ὅσο περνοῦσαν λοιπὸν τὰ χρόνια, τόσο ἡ Ἰουδαϊκὴ φυλὴ ἔχανε τὴ φυλετικὴ τῆς συνοχὴ καὶ ἡ παλιὰ γλῶσσα πού μιλοῦσαν οἱ Ἰουδαῖοι ξεχάστηκε ὀλότελα καὶ ἐπικράτησε ὀριστικὰ ἡ λεγόμενη ἀραμαϊκὴ, ἐνῶ παράλληλα διαδίδονταν καὶ ἡ κοινὴ ἑλληνικὴ.

Σὲ λίγο ὅμως τὰ πράματα ἔλλαξαν. Οἱ Πτολεμαῖοι ἔχασαν τὴν Παλαιστίνην, γιατί ἐπικράτησαν οἱ ἀντίπαλοί τους Σελευκίδες, πού, ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στοὺς Ἰουδαίους ἰσχυρὸ φιλοπτολεμαϊκὸ κόμμα, πῆραν ἐχτρικὰ μέτρα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς. Τὸν καιρὸ μάλιστα

ἤθελε ν' ἀντισταθεῖ, ἀλλὰ οἱ πράκτορες τοῦ Πτολεμαίου τὰ κανόνισαν ἔτσι, ὥστε νὰ μπεῖ μέρα Σάββατο στήν Ἱερουσαλήμ καὶ εἶπανε στὸ λαὸ πὼς «δὲν ἐπιτρέπεται τὴν ἅγια τούτη μέρα τῆς ἀργίας καὶ λατρείας τοῦ Γιαχβὲ» νὰ θυγοῦμε ἀπὸ τὰ σπίτια μας. Αὐτὸ μᾶς τὸ πληροφορεῖ ὁ Ἕλληνας ἱστορικὸς Ἑκαταῖος, πού κοροϊδεύει κιόλας τοὺς Ἑβραίους, γιατί, ἀντὶ νὰ πάρουν τὰ δπλα, προσεύχονταν στὰ σπίτια τους (βλ. Ἰώσηπ. Α' κατ' Ἀπίωνος, 209 - 210).

πού κυβερνοῦσε τὴ Συρία ὁ Σελευκίδης Ἀντίοχος, πού τιλοφορήθηκε Ἐπιφανής, ἄρχισε μεγάλη καταπίεση τοῦ Ἰουδαϊκοῦ στοιχείου. Φέρθηκε μὲ μεγάλη σκληρότητα στοὺς Ἰουδαίους καὶ ἐβάλλθηκε νὰ τοὺς ἀλλάξει τὴ γλῶσσα καὶ νὰ διαλύσει τίς θρησκευτικοπολιτικὲς ὀργανώσεις τους. Αὐτὴ τὴ φορά ὁ Ἀντίοχος ἔβηκε φανατικούς φίλους καὶ συμμάχους στὴν Ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία, πού ἀντιπολιτεύονταν τὸ ἱερατεῖο. Ὅπως εἶδαμε, ὁ Πτολεμαῖος εἶχε μαζί του τὸ ἀνώτερο Ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο, πού ἀντιμάχονταν τὴν Ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία, γιατί εἶχαν πιά δημιουργηθεῖ δυὸ παρατάξεις, πού τσακίωνονταν γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ Ναοῦ πού εἶχε πολλὰ εἰσοδήματα καὶ γενικὰ γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν λαϊκῶν μαζῶν.

Ἡ Ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία καὶ κυρίως ἡ μερίδα πού εἶχε ἀντιγιαχδικὲς ἰδέες, γιὰ νὰ δώσει θανάσιμο χτύπημα στὸ ἱερατεῖο καὶ μαζί στὴν ἀντίθετη παράταξη πού ἦταν πολὺ ἰσχυρὴ, συμβούλεψε τὸν Ἀντίοχο νὰ βγάλει νόμο καὶ νὰ ἐπιβάλλει στοὺς Ἰουδαίους ν' ἀλλάξουν θρησκεία. Οἱ ἀντιγιαχτιστὲς νόμισαν πὼς ἦταν κατάλληλη ἡ στιγμή, νὰ δώσουν μὲ τίς ξένες λόγχες μάχη καὶ νὰ λύσουν τοὺς λογαριασμοὺς τους μὲ τοὺς γιαχτιστές.

Ὁ Ἀντίοχος, ἐπειδὴ ἔβλεπε πὼς ὁ γιαχτισμὸς ἦταν στὴ μεγάλη του πλειοψηφία ἐπαναστατικὸς καὶ ἐχτρικὸς, συμφώνησε καὶ ἔβγαλε νόμο, ὀρίζοντας πὼς οἱ Ἰουδαῖοι πρέπει ν' ἀλλάξουν θρησκεία. Τότε ἄνωγαν τὰ μεσαιῶνα στρώματα, πού ἐπηρέαζονταν ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο, καθὼς καὶ ἡ λαϊκὴ μάζα, ἀντέδρασαν μὲ φανατισμὸ στὰ τέτοια μέτρα του· γι' αὐτὸ κι ὁ Ἀντίοχος μπῆκε μὲ στρατὸ στὴν Ἱερουσαλήμ καί, ὄχι μόνο γκρέμισε τὸ Ναό, ἀλλὰ κ' ἐχτίσε ἄλλον, ἔπου ὑποχρέωσε τοὺς Ἰουδαίους νὰ λατρεύουν τὸν Δία.

Ἔτσι τὸ κακὸ παράγινε καὶ ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς σηκώθηκε στὸ πόδι. Ἦταν μιὰ περίοδος πού τὸ κράτος τοῦ Ἀντίοχου κλονίζονταν καὶ ἡ στιγμή ἦταν κατάλληλη γιὰ μιὰ ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση. Ἀπὸ καιρὸ ὁ ἱερέας Ματθαθίας εἶχε μπεῖ ἐπικεφαλῆς μιᾶς συνωμοτικῆς ὀργάνωσης, πού οἱ ὀπαδοὶ τῆς λέγονταν Ἀσιδαῖοι (Εὐσεβεῖς)¹. Ἀπὸ καιρὸ εἶχαν ὀργανώσει κλεφτοπολέμους καὶ εἶχαν πολλὰς ἐπιτυχίες, γι' αὐτὸ κι ἀναπτέρωθηκε ὁ Ἰουδαϊκὸς πα-

1. Οἱ ἀντίπαλοί τους καλοῦνταν περιφρονητικὰ ἄνομοι, ἀσεβεῖς.

τριωτισμὸς σ' ἔλη τὴν Παλαιστίνην. Ἔτσι, ὅταν ὁ στρατὸς τοῦ Ἀντίοχου, ἐκτελώνοντας τὶς βασιλικὰς διαταγὰς, ἀνάγκασε μὲ τὴ βία τοὺς Ἰουδαίους νὰ θυσιάσουν στὸν Δία, ξεσηκώθηκε μὲ τοὺς συνωμότες του, ἔσφαξε πολλοὺς καταχτητὲς καὶ πῆρε τὰ βουνά.

«Ὡς δέ, σιωπήσαντος αὐτοῦ, προσελθὼν τις τῶν Ἰουδαίων εἰς μέσον ἔθυσεν, καθ' ἃ προσέταξεν Ἀντίοχος, θυμωθεὶς ὁ Ματταθίας, ὤρμησεν ἐπ' αὐτὸν μετὰ τῶν παίδων ἐχόντων κοπίδας, καὶ αὐτὸν τε ἐκείνον διέφθειρε, καὶ τὸν στρατηγὸν τοῦ βασιλέως Ἀπελλήν, ὃς ἐπηνάγκαζε, διεχρήσατο μετ' ὀλίγων στρατιωτῶν καὶ τὸν βωμὸν καθελὼν ἀνέκραζεν: «*Εἰ τις ζηλωτῆς ἐστὶ τῶν πατρίων ἑθῶν καὶ τῆς τοῦ θεοῦ θρησκείας, ἐπέσθω, φησί, ἐμοί.*» Καὶ ταῦτα εἰπὼν μετὰ τῶν τέκνων εἰς τὴν ἔρημον ἐξώρμησε, καταλιπὼν ἅπασαν αὐτοῦ κτῆσιν ἐν τῇ κώμῃ.» (Ἰώσηπ. Ἰουδ. ἀρχ. XII, 6, 2).

Αὐτὰ ἐγίναν στὰ 168. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη στὴν Παλαιστίνην ἀκούστηκε τὸ τραγούδι τῆς λευτεριάς καὶ οἱ λαϊκὲς μάζες πῆραν τὰ ὄπλα. Ἡ Ἰουδαϊκὴ ἱστορία ὕστερ' ἀπὸ τόσους αἰῶνες λαμπρύνθηκε ἀπὸ τὰ ἥρωικά κατορθώματα τῶν ἐπαναστατῶν, ποὺ ἔδειξαν μεγάλη αὐταπάρνηση καὶ ἀποφασιστικότητα.

Ἀρχηγὸς τοὺς ἦταν ὁ τρίτότοκος γιὸς τοῦ Ματταθία, ποὺ τὸν ἔλεγαν Ἰούδα καὶ πῆρε καὶ τὸ παρόνομα Μακκαβαῖος (Maccabi), ἐνῶ τὸ παλιὸ του οἰκογενειακὸ ὄνομα ἦταν Ἀσμοδαῖος. Ἡρωας ἀνάμεσα στοὺς ἥρωες, πολέμησε σὰ λιοντάρη καὶ ξεσκλάβωσε τοὺς ἀδερφοὺς του Ἰουδαίους. Ἡ Παλαιστίνην ἐγίνε ἐλεύθερο κράτος:

«Καὶ ἐπλάτυνε δόξαν τῷ λαῷ αὐτοῦ, καὶ ἐνεδύσατο θώρακα ὡς γίγας, καὶ συνεζώσατο τὰ σκευὴ τὰ πολεμικὰ αὐτοῦ, καὶ πολέμους συνεστήσατο σκεπάζων παρεμβολὴν ἐν ρομφαίᾳ. Καὶ ὁμοιώθη λέοντι ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ, καὶ ὡς σκύμνος ἐρευγόμενος εἰς θήραν. Καὶ ἐδίωξεν ἀνόμους ἐξερευρῶν, καὶ τοὺς τaráσσοντας τὸν λαὸν αὐτοῦ ἐφλόγισε καὶ συνεστάλησαν οἱ ἄνομοι ἀπὸ τοῦ φόβου αὐτοῦ, καὶ πάντες οἱ ἐργάται τῆς ἀνομίας συνεπαράχθησαν, καὶ εὐδωθή σωτη-

ρία ἐν χειρὶ αὐτοῦ. Καὶ ἐπύκρναν βασιλεῖς πολλοὺς καὶ ἠύφρανεν τὸν Ἰακώβ ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καὶ ἕως τοῦ αἰῶνος τὸ μνημόσυνον αὐτοῦ εἰς εὐλογίαν.» (Α' Μακκαβ. 3, 3 - 8).

Ὁ Μακκαβαῖος, βλέποντας πῶς εἶχε νὰ τὰ θάλει μὲ μιὰ μεγάλη δύναμη καὶ ἔχοντας ἀνάγκη ἀπὸ πολεμοφόδια καὶ ἐνισχύσεις, ἀναγκάστηκε νὰ ὑπογράψει συνθήκη συμμαχίας μὲ τοὺς Ρωμαίους, πού τὴν ἀνανέωσαν ἀργότερα καὶ οἱ ἀδερφοὶ καὶ διάδοχοί του Ἰωνάθαν καὶ Σίμων (βλ. Ἰώσηπ. Ἰουδ. ἀρχ. XIII, 9, 2).

Ὁ Σίμων ὁ Μακκαβαῖος¹ ἔφερε σὲ λίγο τὴν ἔδρα του στὴν Ἱερουσαλήμ καὶ κατὰ τὸ 130 ὁ διάδοχός του Ἰωάννης Ὑρκανὸς προσάρτησε στὸ βασίλειό του πολλὰς περιοχὰς τῆς Παλαιστίνης καὶ λίγο ἀργότερα ὁ γιὸς τοῦ Ὑρκανοῦ Ἀριστόδημος ἀνακηρύχτηκε βασιλέας τῶν Ἰουδαίων στὸ ναὸ τοῦ Γαριζίν (107).

Μὰ οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἦταν πιστοὶ σύμμαχοι. Ἐξάλλου, ἡ Ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία ἔκανε τὸ πᾶν, γιὰ νὰ ξαναποκτήσει τὴ δύναμη πού ἔχασε. Ἱερατεῖο καὶ ἀριστοκράτες ἀρχισαν νὰ συνωμοτοῦν, γιὰτὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιερέα συγχωνεύτηκε μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ βασιλέα καὶ ὁ βασιλέας ἔγινε, ὄχι μόνο ἀρχηγὸς τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἱερατείου.

Ἐπειτα, ἡ ἐπανάσταση τῶν Μακκαβαίων στηριζόνταν στὸ λαὸ καί, σὰ λαϊκὸ κίνημα πού ἦταν, ἐφάρμοσε μεταρρυθμίσεις πού ἐξυπηρετοῦσαν τὰ λαϊκὰ συμφέροντα. Αὐτὸ δὲ σύμφερνε στὴν Ἰουδαϊκὴ πλουτοκρατία καὶ στὸ ἱερατεῖο. Ἔτσι, ἀρχισε συστηματικὴ ἀντιπολίτευση, ὥσπου τὴν ἐξουσία τὴν πῆραν πάλι οἱ ἀντιδραστικοί, γι' αὐτὸ κ' οἱ λαϊκὰς μάζες ἀρχισαν ν' ἀδιαφοροῦν καὶ νὰ μὴν ὑποστηρίζουν τὸ νέο καθεστῶς. Ἐέσπασαν μάλιστα καὶ ἐμφύλιοι σπαραγμοί, πού ἔδωκαν στοὺς Ρωμαίους τὴν εὐκαιρία νὰ εἰσβάλουν στὴν Παλαιστίνην τὸ 63. Ἐνα χρόνο ὕστερα ἡ Παλαιστίνην γίνεταὶ ὑποτελὴς στοὺς Ρωμαίους καὶ στὰ 54 ὁ Ρωμαῖος στρατηγὸς Κράσσοσ φορολόγησε βαρῖὰ τοὺς Ἰουδαίους καὶ λαφυραγῶγγησε μάλιστα καὶ τὸ Ναό. Λίγα χρόνια πῶς ὕστερα, τὸ 47, ὁ Ἰούλιος

---

1. Στὰ χρόνια τοῦ Σίμωνα τοῦ Μακκαβαίου κόπηκαν καὶ ἐβραϊκά νομίσματα, μὲ Ἰουδαϊκὰ γράμματα πού ἔγραφαν Ἱερουσαλὴμ Κεντοσά (= Ἱερουσαλὴμ Ἄγία) καὶ Λικουλλάθ Ζιὼν (= Ἀσκλάδωτη Σιών).

Καίσαρ διόρισε τὸν Ἀντίπατρο διοικητὴ τῆς Ἰουδαίας καὶ τὸ γιὸ τοῦ Ἡρώδης διοικητὴ τῆς Γαλιλαίας. Ἀπ' ἀφορμὴ πού οἱ Πάρθοι στὰ 40 μῆταν στὴν Ἱερουσαλήμ, ὁ Ἡρώδης πῆγε στὴ Ρώμη, ὅπου ἀνακηρύχθηκε βασιλιάς δλόκληρης τῆς Παλαιστίνης (37), μὲ τὴν ὑποχρέωση ν' ἀναγνωρίζει τὴ ρωμαϊκὴ ἐπικυριαρχία καὶ νὰ πληρώνει ὀρισμένο φόρο.

Στὰ χρόνια αὐτὰ ἄρχισαν πάλι ἔντονα οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες. Ἡ μακεδονικὴ κατοχὴ εἶχε δημιουργήσει τοὺς κατάλληλους ὄρους γιὰ νὰ σημειωθεῖ σημαντικὴ κοινωνικὴ διαφοροποίηση, στὴν Παλαιστίνην γενικά καὶ στὴν Ἰουδαία εἰδικά. Τὸ ἱερατεῖο πέρασε κι αὐτὸ ἀπὸ σοβαρὴ κρίση καὶ ἔγιναν διάφορες μεταβολές στὴν ὀργανωτικὴ του συγκρότηση καὶ γιὰ μιὰ ὀρισμένη μάλιστα περίοδο διασπάστηκε.

Ἀπὸ τίς νέες κοινωνικὲς συνθήκες, εἶχε φυσικὰ ἀναθεωρηθεῖ ὁ παλιὸς γιαχβισμὸς (μωσαϊκὴ παράδοση) καὶ εἶχαν δημιουργηθεῖ νέα ρεύματα ἰδεολογικά. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ σὲ μιὰ μερίδα τῆς ἀρχουσας τάξης ὁ ἀναθεωρημένος γιαχβισμὸς διαμορφώθηκε σὲ νεογιαχβισμὸ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐπικρατοῦσαν νέες ἀντιλήψεις καὶ ἰδέες πού ἀντανάκλουσαν τοὺς πόθους καὶ τὴ νοστροπία τοῦ ἀμχαάρετς. Παράλληλα καὶ ἡ ἀριστοκρατία τοῦ πλοῦτου ἔγινε τώρα πιὸ ἐλευθερόφρονη, ἀπὸ θρησκευτικὴ ἀποψη ἀδιάφορη, πολυθεϊστικὴ καὶ ὑλόφρονη καὶ στὶς πολιτικὲς τῆς ἐπιδιώξεις κοσμοπολιτικὴ.

Τὰ νέα αὐτὰ ρεύματα εἶχαν τὸν ἀντίχτυπό τους μέσα στὴν ἰουδαϊκὴ κοινωνία. Οἱ παλιὲς παρατάξεις ἀναγκάστηκαν νὰ ἀναπροσαρμοστοῦν στὶς νέες συνθήκες, γιὰ νὰ συνεχίσουν τὸν ἀγῶνα τους.

Οἱ ὀρθόδοξοι γιαχβιστὲς — οἱ Ἀσιδαῖοι — ἦταν ἡ μαχητικότερη μερίδα τῶν Ἰουδαίων πατριωτῶν στὰ χρόνια αὐτὰ καί, ὅπως εἶδαμε, ἀποτελέσανε τὴ βάση τοῦ στρατοῦ τῶν Μακκαβαίων (βλ. Α' Μακκαβ. 2, 42 καὶ Β' Μακκαβ. 14, 6). Ἀργότερα ὁμως ἀποσχίστηκαν ἀπὸ τοὺς Μακκαβαίους καὶ τάχτηκαν μὲ τὸν ἀρχιερέα Ἄλκιμο καὶ στασίασαν, ἐξαιτίας πού οἱ Μακκαβαῖοι περιόρισαν τὰ προνόμια τῶν ἱερέων. Ὁ Ἄλκιμος ὁμως τὴν ἔπαθε καὶ παράδωσε πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς στὴ σφαγὴ (Α' Μακκαβ. 7, 13 καὶ πέρα). Ἔτσι, ἡ μερίδα αὐτὴ πέρασε μιὰ μεγάλη κρίση, ἐξαιτίας τῶν πολιτικῶν γεγονότων τῆς τοτινῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἐμφυλίων σπα-

ραγιμών' γι' αὐτό κ' ἔχασε γιὰ κάμποσον καιρὸ τὴν ἐπιρροή της, μιὰ πού ἡ γραφειοκρατικὴ της ὀργάνωση διαλύθηκε. Μὰ στὰ χρόνια τοῦ Μακκαβαίου Ἰωνάθαν ἀνασυντάχτηκαν καὶ ὀργανώθηκαν πάλι.

Στὴν Ἰουδαία, μὲ κέντρο τὴν Ἱερουσαλήμ, ἔγιναν πολλές ζυμώσεις καὶ δημιουργήθηκαν κόμματα, πού ἀπὸ δῶ καὶ πέρα παίζουσαν σπουδαῖο ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας. Ἡ ἄρχουσα τάξη εἶχε διασπαστεῖ, ἐνῶ στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς πλήθαιναν οἱ προλετάριοι, πού ἄρχισαν ν' ἀποχτοῦν ἐπαναστατικὴ ψυχολογία, ἐνῶ τὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ — ἡ ἀριστοκρατία — ἀπομακρύνθηκαν πιὸ πολὺ τώρα ἀπὸ τὸ δογματικὸ γιαιχισμὸ καὶ ἐγκολπώθηκαν τὶς θεωρίες καὶ τὰ δόγματα πού διασταυρώνονταν στὴ Μεσόγειο ἀπὸ τὸ ἀνακάτεμα τῶν λαῶν καὶ τὴν ἀλληλοεπίδραση τῶν πολιτισμῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσης.

Στὰ χρόνια λοιπὸν αὐτά, ἀπὸ τὶς τέτοιες κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις καὶ ἀναπροσαρμογές, ὁ ἀντιγαιχισμὸς χωρίστηκε σὲ δυὸ παρατάξεις. Ἡ μιὰ ἀκολουθοῦσε τὶς ἀρχαῖες πολυθεϊστικὲς παραδόσεις, ἀνακατεμένες τώρα μὲ πολυθεϊστικὰ δάνεια ἀπὸ τὴ χалδαϊκὴ, τὴν περσικὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ θρησκεία. Ἡ ἄλλη πέρασε στὸν ἀνοιχτὸ ὕλισμὸ ἢ δέχτηκε τὸ στωικισμὸ καὶ τὸ νεοπλατωνισμὸ, δηλαδὴ ἐγκολπώθηκε τὰ διάφορα ρεύματα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ἔτσι, οἱ ἀντιγαιχιστὲς ἀνάπτυξαν ἀξιόλογη πνευματικὴ δράση καί, μὲ τὰ συγγράμματα καὶ τὰ φυλλάδιά τους, προσπάθησαν νὰ ἐπηρεάσουν τὴν ἰδεολογία καὶ τὴν νοοτροπία τοῦ παλαιστινιακοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ νὰ ξεριζώσουν τὶς παλιὲς μωσαϊκὲς παραδόσεις. Συνεχίζοντας τὸ ἔργο τους, πού ἄρχισαν ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ἐξορίας, ἔφεραν στὸ φῶς ὅλα τὰ Χρονικὰ τῆς ἀντιμωσαϊκῆς παράδοσης καὶ παράλληλα προσπάθησαν, στὸ ὄνομα τῶν παλιῶν μεγάλων Προφητῶν, νὰ διοχετεύσουν τὶς ἰδέες καὶ ἀντιλήψεις τους, γιὰ νὰ γίνονται ἔτσι πιὸ πιστευτοὶ στὶς πλατιεὲς μάζες. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ καταστρώθηκαν οἱ κοσμογονικὲς τους ἀντιλήψεις, πού πέρασαν ἀργότερα στὸ πρῶτο βιβλίον τῆς Π. Δ. πού τιτλοφορεῖται «Γένεσις».

Ἡ ἐλωχειμικὴ πηγὴ (E, ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ ἡ σχολὴ Βελλχάουζεν), πού ὑπάρχει στὸ βιβλίον αὐτό, ἔχει συνταχτεῖ στὰ χρόνια

αυτά. Οί αντιγιαχβιστές δανείστηκαν τις κοσμοθεωρητικές παραδόσεις των Βαβυλωνίων και των Περσών και τις συγχώνεψαν με τις παλιές εβραϊκές και ισραηλιτικές (αιγυπτιακές), που στη βάση τους ήταν κοινές (κοσμογονία, κατακλυσμός κλπ.).

Ἡ συγγραφική δὴμος αὐτὴ προπαγάνδα τῶν ἀντιγιαχβιστῶν δὲν ἔμεινε ἀναπάντητη ἀπ' τὸ γιαχβικὸ ἱερατεῖο. Οἱ πιστοὶ στὶς μωσαϊκῆς παραδόσεις σύνταξαν ἕνα δικό τους φυλλάδιο, στὸ ὁποῖο ἐκθέτανε τὶς δικῆς τους κοσμογονικῆς παραδόσεις, παρουσιάζοντας, ὄχι μόνον τὸν Γιαχβὲ σὰν τὸν ἀνώτατο καὶ κυρίαρχο θεὸ πού ἐφτιαξε ὅλο τὸν ὕλικὸ καὶ ὄρατὸ κόσμο (στερέωμα, γῆς, φυτὰ, ζῶα, ἀνθρώπους, ἀέρα, ἀστέρια, φῶς κλπ.), ἀλλὰ καὶ σὰν τὸ ρυθμιστὴ τῆς ἀνθρώπινης συμβίωσης.

Ἡ μερίδα δὴμος πού ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, καταπιάστηκε πιδ πολὺ μὲ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα. Πολέμησε τὸ γιαχβισμό μὲ ἄλλα ὄπλα, πιδ συγχρονισμένα. Ἐκεῖνοι πού εἶχαν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ νεοπλατωνισμό καὶ τὸ σκεπτικισμό, προπαγάνδισαν τὴν ἰδέα πὼς ἡ θεότητα δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι στὴν ὑπόστασή της τέτοια πού τηνε φαντάζονταν οἱ γιαχβιστές, γιατί ὁ Γιαχβὲ ἦταν ὁ θεὸς τῆς ἐρήμου καὶ τῶν πολέμων, χωρὶς ἄλλο περιεχόμενο. Ἐξάλλου, ὁ Γιαχβὲ μὲ τὰ κηρύγματα τῶν Προφητῶν παρουσιάζονταν σὰ θεὸς πού μισοῦσε τοὺς πλούσιους καὶ τοὺς ἀρχόντους καὶ προστάτευε τοὺς κοινωνικοὺς ἀπόκληρους. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη γιὰ τὴν ὑπέρατη θεότητα, σὲ τελευταία ἀνάλυση προκαλεῖ τὶς κοινωνικῆς ἀναταραχῆς καὶ διεγείρει τὸν ὄχλο σὲ ἐπαναστατικῆς ἐκδηλώσεις. Ὅ,τι λοιπὸν ἔγινε μὲ τοὺς στοχαστῆς τῶν χωρῶν τῆς μεσογειακῆς λεκάνης¹, ἔγινε καὶ στὴν Παλαιστίνη. Οἱ ἀντιγιαχβιστές πού ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὸ νεοπλατωνισμό καὶ τὸ στωικισμό, π ν ε υ μ α τ ο π ο ἰ η σ α ν τὴ θεότητα, οἱ μὲν δίνοντάς της μυστικιστικὸ περιεχόμενο, οἱ δὲ προπαγανδίζοντας τὸ ὕ π ε ρ π ἔ ρ α ν, χωρίζοντας τὸν ὕλικὸ κόσμο σὲ ἐπίγειο καὶ οὐράνιο καὶ ἐξαρτώντας ἀπόλυτα τὸν πρῶτο ἀπὸ τὸ δεῦτερο. Σὰ συνέπεια τῆς τέτοιας κοσμοθεωρίας ἀναπτύχθηκε ἡ θεολογοῦσα ἔ σ χ α τ ο -

---

1. Βλ. Γ. Κορδάτου, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, σ. 410 καὶ πέρα.

λ ο γ ί α¹, πού προστέθηκε στά βιβλία τῶν Προφητῶν στά ὕστερ' ἀπό τήν αἰχμαλωσία χρόνια.

Ἀντίθετα, οἱ ἀντιγιαχιστές πού ἐπηρεάστηκαν ἀπό τίς ὕλιστικές θεωρίες τοῦ Ἐπικούρου καί τῆς Σχολῆς του, προσχώρησαν στόν ἄκρατο ὕλισμό καί δέν παραδέχονταν πῶς ὑπάρχει, οὔτε ψυχῆ, οὔτε ἄλλη ζωὴ μετὰ θάνατο. Τίς τέτοιες ἀντιλήψεις τίς βρῖσκουμε διατυπωμένες στό βιβλίον τῆς Π. Δ. πού τιτλοφορεῖται «Ἐκκλησιαστής»².

Οἱ ἄνθρωποι δέν ξεχωρίζουν ἀπό τὰ ζῶα. Σέ τίποτα δέ διαφέρουν ἀπ' αὐτά. "Ὅπως πεθαίνουν τὰ ζῶα, ἔτσι καί οἱ ἄνθρωποι. "Ὅλα ἐγίναν ἀπό τὸ χῶμα κι ὄλα στό χῶμα πᾶνε (Ἐκκλ. 3, 18

1. Ἡ ἀντίληψη δηλαδή πῶς ὑπάρχει ἓνας ἄλλος κόσμος, καλύτερος, δ-
που θά ἐροῦν δικαίωση οἱ ἀγαθοί καί δίκαιοι, γιατί ἡ σημερινή ζωὴ εἶναι
προσωρινή καί ὅτι ἡ ἔννοια τῆς θεότητας εἶναι ἀλλιώτικη ἀπ' ὅ,τι φαντά-
ζεται ὁ πολὺς λαός. Ἡ προσδοκία μιᾶς καλύτερης ζωῆς ἀνάγεται στή μετὰ
θάνατο ζωὴ καί ὄχι σέ τοῦτον τὸν κόσμο.

2. Τὸ φυλλάδιον αὐτὸ συντάχθηκε ὕστερ' ἀπὸ τὸ 160. Ἄλλοι ὑποστηρί-
ζουν πῶς γράφτηκε γύρω στά 200. Ἄσχετα ἀπὸ τὴ χρονολόγησή του, εἶναι
ἓνα ντοκουμέντο μεγάλης ἀξίας γιατί ἐκφράζει τίς διάφορες ἰδεολογικές-
φιλοσοφικές ἀντιλήψεις μιᾶς μερίδας τῆς ἀρχαίας τάξης τῆς Παλαιστίνης
στήν περίοδο τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἐκεῖνο ὅμως πού πρέπει νά τονι-
στεῖ εἶναι τοῦτο: Τὸ κείμενο πού ἔχουμε σήμερα δέν εἶναι τὸ πρωτόγραφο
ὄχι μόνο στήν ἀρχὴ καί τὸ τέλος του ἔγιναν προσθήκες ἀπὸ τοὺς ραββίνους,
ἀλλὰ συγχωνεύθηκαν σ' αὐτὸ καί δυὸ ἢ τρία ἄλλα φυλλάδια. Οἱ θεολόγοι
ἀντίθετα παραδέχονται, πῶς γράφτηκε στά χρόνια τοῦ Σολομώντα ἀπὸ κά-
ποιο γιὸ τοῦ Δαβὶδ ἢ ἀπὸ τὸν Σολομῶντα. Κανένας ὅμως σοβαρὸς κριτικὸς
δὲ δέχεται τὴν ἀποψη αὐτή. Ἡ ἀραμαϊκὴ γλῶσσα του καί οἱ ἰδέες του εἶ-
ναι ἀτράνταχτα πειστήρια, πῶς συντάχτηκε στήν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Ἐξάλ-
λου ἡ περικοπὴ 4, 13-16 κάνει λόγο ἕμμεσα γιὰ τοὺς Λαγίδες καί ἡ
περικοπὴ 9, 13-16 δείχνει πῶς πρόκειται γιὰ τὸν Ἀντίοχο, πού καταδίω-
ξε τοὺς Ἰουδαίους πού σῶθηκαν χάρις σὲ κάποιον «φτωχὸ καί σοφὸ Ἰουδαῖον». Οἱ νεώτερες προσθήκες ἢ παραποιήσεις τοῦ ἱερατείου εἶναι τοῦτες ἐδῶ: 2,
24b-26' 3, 10-16' 5, 1-7' 6, 1-2' 8, 1-5' 8, 17' 9, 1-2' 10, 20' 11,
9b' 12, 1 καί πέρα. Ὁ τίτλος του στό ἑβραϊκὸ εἶναι «Κοχέλεθ», ἀπὸ τὸ
καχάλ = ἐκκλησία, συγκέντρωση. Ἄρα: Ἐκκλησιαστής = ὁ κήρυκας σὲ
θρησκευτικὴ συγκέντρωση. Ὁ τίτλος αὐτὸς φυσικὰ εἶναι φτιαχτός, γιατί
δέν πρόκειται οὔτε γιὰ ἐνιαῖο βιβλίον, οὔτε γιὰ κήρυγμα μέσα στὴς Συναγω-
γές. Ἀργότερα, ὅταν διασκευάστηκε, πήρε τὴ μορφή πού ἔχει σήμερα, γιὰ
καθαρὰ προπαγανδιστικοὺς σκοποὺς.

καί πέρα). Ποιός μπορεί νά ξέρει, ἂν αὐτό πού δίνει ζωή στόν ἄνθρωπο ἀνεβαίνει στά ἄνω (δταν πεθαίνει) κι αὐτό πού δίνει ζωή στά ζῶα πηγαίνει πρὸς τὰ κάτω¹; (Ἐκκλ. 3, 21).

Ἄλλά ὁ ἄγνωστός μας ὕλιστής Ἰουδαῖος προχωρεῖ ἀκόμα πιδ πολύ, τονίζοντας πὼς δέν ὑπάρχει ἄλλη ζωή καί πρέπει, ὅσο ζοῦμε, νά γευτοῦμε τίς χαρές της:

«Ποιό εἶναι τὸ κέρδος σέ κείνον πού ἐργάζεται ἀπ' ὅσα κοπιάζει φτιαχγοντας...; Ὅλα (οἱ θεοί) τὰ ἔκαναν καλά τὸ καθένα στόν καιρό του καί τὸν κόσμο τὸν ἔκαναν ὅπως ἤθελαν, χωρὶς ὁ ἄνθρωπος νά μπορεί νά ἐξιχνιάσει ἀπ' τὴν ἀρχή ὡς τὸ τέλος τὰ ἔργα πού ἔφτιαξαν (οἱ θεοί). Κατάλαβα πὼς δέν ὑπάρχει ἄλλο καλό, παρά νά εὐφραίνεται κανένας καί νά κάνει ὅσο ζεῖ τὸ καλό. Καί ὅτι τὸ νά τρώει καί νά πίνει ὁ κάθε ἄνθρωπος, καθὼς καί ν' ἀπολαβαίνει κάθε καλὸ ἀπὸ τοὺς κόπους του, εἶναι χάρισμα τῶν Ἐλωχείμ.» (Ἐκκλ. 3, 9 - 13).

Καί παρακάτω:

«Γι' αὐτὸ κ' ἐγὼ παινεύω τὴν καλοπέραση, γιατί ὁ ἄνθρωπος δέν ἔχει τίποτα καλύτερο νά κάνει, παρά νά πίνει, νά τρώει καί νά εὐφραίνεται. Μόνο αὐτὴ ἡ ἀπόλαυση θά τοῦ μείνει ἀπὸ τοὺς κόπους του, ὅσο ζεῖ.» (Ἐκκλ. 8, 15).

Ἔνας ἄλλος ὁμοῦς Ἰουδαῖος στοχαστής, πού οἱ ἰδέες του συγχωγεύτηκαν ἀργότερα στὸ ἴδιο φυλλάδιο, ἦταν ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴ ζωὴ καί τὰ ἔβλεπε ὅλα μαύρα καί σκοτεινά. Γι' αὐτὸν τὰ πάντα εἶναι «ματαιότης ματαιότητων». Αὐτὸς ἐκφράζει τίς ἰδέες τῆς μερίδας ἐκείνης ἀπὸ τὴν ἀρχουσα τάξη, πού, ἐνῶ συμβιδάστηκε μὲ τοὺς κατακτητὲς, δέν ἀπόλαφε τίποτα. Ὁ καιρὸς περνοῦσε καί οἱ καταπιέσεις μεγάλωναν. Ὅστε ἀπὸ τὸν Γιαχβὲ περιμένει τίποτα, οὔτε ἀπὸ κανέναν ἄλλον. Τὰ γράμματα καί τὰ βιβλία δέν μπο-

---

1. Ἐδῶ γίνεται πολεμικὴ στῆ θεολογοῦσα ἐσχατολογία, πού δέχονταν οὐρανὸ, παράδεισο κλπ. καί χῶριζε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν ἄλλο ὕλικὸ κόσμο.

ρούσαν να τὸν ἀνακουφίσουν. Τὸ ἐμπόριο πέρασε στὰ χέρια τῶν ξένων καὶ οἱ καταχτητὲς ἔπαιρναν τὴ μερίδα τοῦ λέοντος. Ἀπὸ πουθενὰ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἐλπίδα. Ἡ ἐλληνομακεδονικὴ κατοχὴ φαίνονταν στὰ μάτια τῆς αἰώνια. Γι' αὐτὸ ἡ μερίδα αὐτὴ ἔκλαιγε τὴ μοίρα τῆς καὶ τὸ ἔχε ρίξει στὸν παθητικὸ σκεπτικισμὸ:

«Ματαιότης ματαιοτήτων, τὰ πάντα ματαιότης. Τί κερδίζει ὁ ἄνθρωπος, μοχθώντας καὶ κοπιάζοντας κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο; Κάθε γενεὰ χάνεται καὶ γενεὰ ἔρχεται, ἐνῶ ἡ γῆ μένει αἰώνια... Ὅλα τὰ πράγματα γίνονται μὲ κόπο, πού δὲν μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐκφράσει (τὸ τί γίνεται γύρω του). Ἐὰν τὰ μάτια δὲ χορταίνουσι βλέποντας καὶ τ' αὐτιά ν' ἀκούγουν. Ὅ,τι ἔγινε (ὡς τὰ τώρα) θὰ γίνῃ πάλι καὶ ὅ,τι ἔχει συμβεῖ θὰ ξαναγίνῃ: Τίποτα τὸ νέο δὲν ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο.» (Ἐκκλ. 1, 2-4 καὶ 8-9).

Καὶ ἄλλου:

«Ὅσο κανεῖς εἶναι πιδ σοφός, τόσο πιδ πολὺ νοιώθει λύπη, γιατί στήν πολλή σοφία ὑπάρχει πολλή λύπη. Ὅποιος μορφώνεται, νοιώθει πίκρα.» (Ἐκκλ. 1, 18).

Κι ἀκόμα, συνεχίζοντας τὴν ἀπαισιόδοξη ἀντίληψη γιὰ τὴ ματαιότητα τοῦ κόσμου, τονίζει:

«Ἐφτιαξα πράματα μεγάλα. Ἔχτισα γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου σπίτια. Ἐφτιαξα κήπους καὶ περιβόλια, φύτεψα μέσα σ' αὐτοὺς κάθε εἶδους δέντρα καρπερά. Ἐφτιαξα στέρνες μεγάλες, γιὰ νὰ ποτίζω τὸ ἄλσος... Ἀπόχτησα δούλους καὶ σκλάβους, καθὼς καὶ δούλους μέσα στὸ σπίτι μου, γιδοπρόβατα καὶ γελάδια πιδ πολλὰ ἀπὸ κάθε ἄλλον πρὶν ἀπὸ μένα, ἀκόμα καὶ τραγουδιστὲς καὶ τραγουδίστριες εἶχα στὸ σπίτι μου καὶ μάζεψα πολὺ χρυσάφι καὶ ἀσήμι καὶ ἐκλεκτὰ κειμήλια... Ὅ,τι πόθησαν τὰ μάτια μου τὸ εἶχα, γεύτηκα ὅ,τι ἡ καρδιά μου ἤθελε, εὐφράνθηκα πολὺ κι αὐτὸ μόνο μοῦ ἔμεινε ἀπ' ὅλους τοὺς κόπους μου. Ὅσῳ παρατήρησα πῶς

ὅλα τὰ ἔργα μου καὶ ὅλοι οἱ κόποι μου εἶναι μάταια καὶ μοῦ ἔφεραν βαρυστισμό, γιατί κανένα κέρδος δὲν ἔχει κανείς...» (Ἐκκλ. 2, 4 - 11).

Ἐπῆρχαν ὁμως καὶ ἄλλοι στοχαστές, πού ἔδλεπαν τὴ διαλεκτική ἐξέλιξη τοῦ κόσμου. Οἱ γνῶμες καὶ οἱ ἀντιλήψεις ἐνός ἀπ' αὐτοὺς πέρασαν κι αὐτές στο βιβλίο τοῦ «Ἐκκλησιαστή»:

«Σ' ὅλα τὰ πράματα ὑπάρχει ὁ χρόνος. Καὶ κάθε πράμα κάτω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ γίνεται στὸν καιρὸ του. Καὶ ἡ γέννηση καὶ ὁ θάνατος, γίνονται ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα τους. Φυτεύουμε ὀρισμένη ἐποχὴ καὶ ξεριζώνουμε τὸ φυτεμένο χωράφι ὅταν ἔρθει ὁ καιρὸς... Ἔρχεται ἐποχὴ πού χαλάμε καὶ ἐποχὴ πού φτιάχνουμε, πού κλαῖμε καὶ γελάμε, πού πενθοῦμε καὶ χορεύουμε... Καιρὸς πού ἀγκαλιάζουμε καὶ καιρὸς πού ἀποχωριζόμαστε, καιρὸς πού ἀποχτοῦμε καὶ καιρὸς πού χάνουμε, καιρὸς πού μαζεύουμε καὶ καιρὸς πού σκορπᾶμε, καιρὸς πού σκίζουμε καὶ καιρὸς πού ράβουμε, καιρὸς πού σιωποῦμε καὶ καιρὸς πού μιλοῦμε, καιρὸς πού ἀγαποῦμε καὶ καιρὸς πού μισοῦμε, καιρὸς πολέμου καὶ καιρὸς εἰρήνης.» (Ἐκκλ. 3, 1 - 8).

Ὁ στοχαστὴς αὐτὸς βλέπει νὰ γίνεται ἀλλαγὴ, ἀλλὰ τὴν ἀλλαγὴ δὲν τὴ βλέπει ριζική, ὥστε νὰ ὑπάρχει κάτι νέο στὸν ὕλικὸ κόσμον (Ἐκκλ. 1, 9). Ἀπὸ τίς τότε συνθήκες δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβει πὼς ἡ κοινωνία ἀλλάζει. Βλέπει μόνο τὴν ἐπιφάνεια καὶ ὄχι τὸ βάθος. Ἐχοντας ὑπ' ὄψη του τίς παλιές παραδόσεις καὶ κρίνοντας τὰ τωρινὰ μὲ τὰ περασμένα, βγάζει τὸ συμπέρασμα πὼς μέσα στὴν κοινωνία δὲ γίνονται ριζικὲς ἀλλαγές. Δὲν εἶναι ὁμως ἀπίθανο, οἱ ἀντιφάσεις αὐτές νὰ μὴν εἶναι δικές του. Ἴσως οἱ γνῶμες του νὰ παραποιήθηκαν ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο, γιὰ νὰ προσαρμοστοῦν στο ὅλο κείμενο, ὥστε νὰ χάσουν τὴν ἐπαναστατική τους διατύπωση.

Τὴν ὕλιστική πολεμική ἐναντία στο γιαντισμὸ ἦταν φυσικὸ νὰ τὴν ἀποκρούσει τὸ ἱερατεῖο μὲ μιὰ σειρά φυλλάδια, πού, κατὰ τὴ γνῶμη του, ἀνατρέπανε τὰ ὕλιστικὰ κηρύγματα καὶ κατοχύρωναν

τή γιαχβιστική θεοκρατία. Τὰ φυλλάδια αὐτά, ἐξῶν ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς προφητολογίας, εἶναι κυρίως οἱ Ψαλμοὶ¹ καὶ οἱ Παροι-

1. Οἱ «Ψαλμοὶ» στὴν παλιότερη μορφή τους ἦταν λατρευτικὰ ἄσματα καὶ θρῆνοι τῆς φυλῆς, πού εἶχαν τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ τοτεμισμού. Τέτοια διασώθηκαν μερικὰ: «Σῶσε με ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λεονταριοῦ καὶ ἀκουσε τὴ φωνή μου καὶ ἐλευθέρωσε με ἀπὸ τὰ κέρατα τῶν μονόκερων ζώων.» (Ψαλ. 22, 21). Παλαιότερα φέλλονταν ἀπὸ ἅλη τῆ φυλῆ μὲ χοροὺς καὶ παντομίμες καὶ συνοδεύονταν μὲ πρωτόγονα μουσικὰ ὄργανα (ντάμντομ, τρουμπέτες κλπ.). Ὅσο ἄνωγερ περνοῦσε ὁ καιρὸς, ὅχι μόνο ἀλλάχτηκε τὸ περιεχόμενό τους, ἀλλὰ καὶ διασκευάστηκε, σύμφωνα μὲ τὴς γιαχβικὲς ἀντιλήψεις, παλιῆς καὶ νεώτερες. Γι' αὐτὸ, ἄλλοι Ψαλμοὶ ἀντανακλοῦν τὴς ἑμμετρῆς προσευχῆς καὶ χορευτικῆς συνήθειες τῶν Κενιτῶν - Ρεχαβιτῶν καὶ γενικὰ τῆς μωσαϊκῆς Ἰσραηλιτικῆς παράδοσης καὶ ἄλλοι τὴς ἐβραϊκῆς παραδόσεως. Ἄν ἀναλύσουμε τὸ περιεχόμενό τους, θὰ ἴδουμε πὼς πολλοὶ ἀντανακλοῦν ἀρχαιότατες παραδόσεις καὶ ἄλλοι νεώτερες καὶ νεώτατες (ἐποχὴ ἐξορίας καὶ ἐλληνιστικῆς). Ὁ 23ος λ.χ. εἶναι παλαιότατος θρησκευτικὸς ὕμνος τῆς προδαβιδικῆς ἐποχῆς, ὅταν ἐπικρατοῦσε ὁ πατριαρχικὸς κοινοτισμὸς καὶ ἡ χτηνοτροφία ἦταν ἡ βάση τῆς οἰκονομίας. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ψαλμὸς 29, πού ἄνωγερ εἶναι ἀνακατεμένος καὶ μὲ στοιχεῖα νεώτερα. Οἱ Ψαλμοὶ πάλι 24 καὶ 63 εἶναι ἀπομεινάρια τῆς ἀρχαίας δουλοκτητικῆς ποιήσεως, ἐνῶ μερικοὶ ἄλλοι, ὅπως οἱ 12, 14 καὶ 17, ἦταν τραγούδια πού μὲ ἐπίχρισμα γιαχβικὸ - θεολογικὸ ἀντανακλοῦσαν τοὺς πόθους καὶ τοὺς καύμους τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Κοντὰ σ' αὐτοὺς εἶναι καὶ μερικοὶ ἄλλοι, πού καὶ αὐτοὶ εἶναι λαϊκὰ τραγούδια μὲ γιαχβικὴ ἀπόχρωση, καὶ περιγράφουν, ἀντανακλοῦν καὶ ἐκδηλώνουν τὸ βαρυνκόμισμα τῆς λαϊκῆς μάζας ἀπ' τὴ μεγάλη καὶ σκληρὴ καταπίεση καὶ ἐκμετάλλευση. Οἱ Ψαλμοὶ αὐτοὶ συντάχτηκαν οἱ πῖθ πολλοὶ στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια, ἀλλὰ ἔφτασαν ὡς ἐμὰς ἀλλαγμένοι κα' ἴσως τὸ γιαχβικὸ ἐπίχρισμά τους νὰ ἔχει πῖθ πολὺ τονιστεῖ στὰ ὅστερ' ἀπὸ τὴν ἐξορία χρόνια. Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, οἱ Ψαλμοὶ πού πέρασαν στὴ Βίβλο καὶ μὲ τὴ μορφή πού τελικὰ κωδικοποιήθηκαν, ἀνασυντάχτηκαν καὶ διασκευάστηκαν στὰ χρόνια 200-80 πρὶν τὴν ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μας. (Βλ. Β. Duhm: Die Psalmenerklärung, Τυδύγγη 1922*, R. Kittel: Die Psalmen übersetzt und erklärt, 1922* καὶ Φιλίππιδη, Ἰστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 230-237, ὅπου ἡ νεώτερη εἰδικογραφία). Οἱ σημερινοὶ Ψαλμοὶ χωρίζονται σὲ β μ ν ο υ ς, πού μερικοὶ ἔχουν καὶ πολιτικὸ περιεχόμενο (Tehillim), σὲ π ρ ο σ ε υ χ ἔ ς (Tephilloth) καὶ σὲ φ α λ μ ω δ ι ε ς (Miznor). Ὅπως εἴπαμε ἄνωγερ, στὰ πολὺ παλιὰ χρόνια οἱ περυσότεροι ἦταν θρῆνοι καὶ ἄνωγερ τῆς φυλῆς - ὀρθῆς, πού συνοδεύονταν μὲ χοροὺς, τύμπανα, τρουμπέτες κλπ. (Βλ. Β' Σαμ. 6, 5' 14, 16 καὶ Causse, *Les plus vieux chants de la Bible*, 1926).

μίες, πού πέρασαν στά λεγόμενα ἀγιογράφα (κετουμπίμ) τῆς Π. Δ. Χρειάστηκε ν' ἀποθησαυριστοῦν ὅλες οἱ ἀρχαῖες καί νεώτερες προσευχές καί οἱ θρήνοι πού σχετίζονταν μέ τίς ἱεροτελεστίες καί τήν παραγωγή, καθὼς καί ὄλη ἡ παλιά καί νέα ἱερατική καί κοινωνική γνωμολογία, γιά νά ὑπάρχουν μέσα στίς Συναγωγές ἀναγνώσματα πού νά κρατοῦν τό λαό πιστό στό γιαχβισμό. Ἔτσι, μέ τούς Ψαλμούς καί τίς Παροιμίες, γίνονταν μέσα στίς Συναγωγές πολεμική ἐνάντια στοὺς ἀντιγιαχβιστές καί ὀλιστές. Ἀπό τὰ κείμενα αὐτά μαθαίνουμε πὼς ὑπῆρχαν ὀλιστές (οἱ λεγόμενοι ἀσεβεῖς), πού ἀρνοῦνταν τήν ὑπαρξή τοῦ Γιαχβέ καί πολεμοῦσαν τίς θεοκρατικές διδασκαλίες τοῦ ἱερατείου. Αὐτοὶ φυσικά δὲν ἀναγνώριζαν, οὔτε τὸ Γιαχβέ, οὔτε τὰ προνόμια καί τὴ διδασκαλία τοῦ ἱερατείου. Φαίνεται ὅμως πὼς μέ τὴν προπαγάνδα τοὺς ἐπηρέαζαν μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καί γι' αὐτὸ οἱ γιαχβιστές ζητοῦσαν τὴ βοήθεια τοῦ ἴδιου τοῦ Γιαχβέ, γιά νά μπορέσουν νά ἐξουδετερώσουν τὰ κηρύγματα τῶν ὀλιστῶν:

«Γιαχβέ, δδήγησέ με στο δρόμο τῆς δικαιοσύνης, ἐξαιτίας πού ὑπάρχουν ἐχτροὶ (=ἄπιστοὶ), δεῖξε μου τὸ δρόμο πού πρέπει ν' ἀκολουθήσω, γιὰτὶ στο στόμα αὐτῶν δὲν ὑπάρχει ἀλήθεια.» (Ψαλμ. 5, 8 - 9).

Οἱ ὀλιστές, κατὰ τὸ λέγειν τῶν ἀντιπάλων τους, κηρύχνανε:

«Καὶ λένε (οἱ ἀσεβεῖς): τὰ ξέρει αὐτὰ ὁ θεὸς καί ὑπάρχει γ ν ὡ σ η στον Ὑψιστο;» (Ψαλμ. 73, 11 - 12).

Ἀπαντώντας στίς ὀλιστικές αὐτές ἀντιλήψεις, οἱ γιαχβιστές το-νίζανε:

«Μακάριος ἀνὴρ, ὃς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλῇ ἀσεβῶν καί ἐν ὁδοῖς ἀμαρτωλῶν οὐκ ἔστη καί ἐπὶ καθέδρᾳ χλευαστῶν¹ οὐκ ἐκάθισεν.» (Ψαλμ. 1, 1).

1. Οἱ Ο' μεταφράζουν λ ο ι μ ῶ ν (=φθοροποιῶν)· ὁ Ἀκόλας ἔχει χ λ ε υ α σ τ ῶ ν, ὁ Σύμμαχος ἐ π ι θ ε τ ῶ ν (=προπαγανδιστῶν, ἀπα-

Ἡ ἔγνοια τοῦ Ψαλμοῦ αὐτοῦ εἶναι: «Καλότυχος ἐκεῖνος, ποῦ δὲν πηγαίνει στὶς συνελύσεις τῶν ἀσεβῶν καὶ δὲν ἀκολουθεῖ τοὺς ἀμαρτωλοὺς καὶ δὲν πηγαίνει στὸ μέρος ποῦ ἔχουν τὴν ἔδρα τους οἱ ἄπιστοι.» Ἄρα, οἱ ἐλευθερόφρονες ἦταν πολλοὶ καὶ εἶχαν δικές τους σχολές.

Γιὰ νὰ πολεμήσουν ὅμως οἱ ραβδίνοι ἀποτελεσματικὰ τὶς ὕλιστικὲς ἀντιλήψεις, παρουσίαζαν τοὺς ἐλευθερόφρονες γιὰ ἀπατεῶνες, ἄδικους, καταπιεστές, ξιπασμένους¹, ἀκόμα καὶ γιὰ ἄμυαλους καὶ ἀνόητους:

«Καὶ εἶπε ὁ ἄμυαλος: Δὲν ὑπάρχει θεὸς» (Ψαλμ. 14, 1 καὶ 53, 1).

Τὶς ἴδιες ἀντιλήψεις τὶς βρίσκουμε καὶ στὶς Παροιμίες²:

«Ὡς πότε, μωροὶ, θ' ἀγαπᾶτε τὴ μωρία καὶ οἱ χλευαστές

τεῶνων). Ὁ Κ. Φριλίγγος μεταφράζει ἀ ν α μ π α ἰ χ τ η δ ω ν (βλ. Ψαλμοὶ τοῦ Δαβὶδ, σελ. 24). Πρόκειται γιὰ κείνους ποῦ εἰρωνεύονταν καὶ ἐμπαίζανε τὰ δόγματα τοῦ γιαχβισμού καὶ γενικὰ τὴ γιαχδικὴ κοσμοθεωρία.

1. Βλ. Ψαλμ. 10, 3¹², 4⁶ βλ. ἀκόμα καὶ 42, 3.

2. Ἐπίδραση αἰγυπτιακῆ στὴν Ἰσραηλιτοῦδαϊκὴ κοινωνικὴ ζωὴ μαρτυροῦν οἱ Παροιμίες. Ὅπως ἀπόδειξε ἡ νεώτερη κριτικὴ, ἓνα μεγάλο μέρος τῶν Παροιμιῶν, ποῦ πέρασαν στὸν Κανόνα τῆς Π. Δ. σὰν ἔργο τοῦ Σολομώντα, εἶναι παράφραση παλαιστάτων αἰγυπτιακῶν κανόνων ποῦ ἀφοροῦσαν τὶς παραγωγικὲς ἐργασίες καὶ βρέθηκαν τώρα τελευταία σὲ ἱερατικὸς παπῆρους καὶ δημοσιεύτηκαν στὰ 1923 ἀπὸ τὸ Budge (βλ. Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σελ. 257 καὶ πέρα). Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ αἰγυπτιακὸς Ergman ποῦ τὶς μετάφρασε στὰ γερμανικὰ (1924), ὑποστήριξε πὼς δὲν ὑπάρχει συνολικὴ ἐξάρτηση καὶ ἀκόμα πὼς ὅσες ἀπὸ τὶς Παροιμίες μοιάζουν στὸ περιεχόμενό τους μὲ τὶς παλαιότατες αἰγυπτιακὰς, αὐτὲς ἀντιγράφτηκαν ἀπὸ κάποιον Ἰουδαῖο, ποῦ ἔμεινε στὴν Αἴγυπτο στὰ χρόνια τῆς σαΐτικῆς ἢ περσικῆς κατοχῆς. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ παραδεχτοῦμε τὴ γνώμη του γιὰ σωστὴ καὶ ἀκλόνητη, γιὰτὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς Παροιμίες τῆς Βίβλου ἦταν ἠθικοὶ καὶ κοινωνικοὶ κανονισμοὶ ποῦ τοὺς ἔφεραν οἱ Ἰσραηλίτες τοῦ Μωυσῆ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο μαζὶ μὲ τόσους ἄλλους πολεμικοὺς καὶ λατρευτικοὺς θεομοῦς καὶ καταγράφτηκαν στὰ ἱερατικὰ ἀρχεῖα τους (πηγὴ Μ). Ἐννοεῖται πὼς, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, τροποποιήθηκαν ὅσες δὲν ταίριαζαν πιά μὲ τὶς νέες κοινωνικοοικονομικὲς σχέσεις ποῦ διαμορφώθηκαν. Μελέτη σχετικὴ δημοσίεψε καὶ ὁ H. Gressmann καὶ ὁ W. Oesterley (βλ. διελόκρισία τοῦ Βέλλα, στὴ «Θεολογία» [1928], σελ. 344-345).

(=οί υλόφρονες) θά εὐχαριστιένται μέ τούς χλευασμούς τους καί οί ἄμυαλοι θά μισοῦν τή σοφία (=τοῦ Γιαχβέ) ; Αὐτοί μίσησαν τή γνώση καί τὸ φόβο τοῦ Γιαχβέ δὲν τονε λογαριάζουσι.» (Παροιμ. 1, 22 - 23).

Ὅπως βλέπουμε, ἡ πάλι γιαχβιστῶν καί ἀντιγιαχβιστῶν ἔφτασε σέ δξύτατο σημεῖο. Ὑπῆρχαν τώρα στοχαστές πού ἀσκοῦσαν ἀστηρή κριτική στό γιαχβισμό καί μέ τήν προπαγάνδα τους ἐπηρέαζαν πλατύτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, πράμα πού κλόνιζε τή θέση τοῦ ἱερατείου καί τῶν ὑποστηρικτῶν του. Κι ἀκόμα, ἡ τέτοια ἀνοιχτή πολεμική ἐνάντια στόν Γιαχβέ, ὡς ἕνα σημεῖο, ἐπηρέαζε καί τούς ἄμ - χαάρετς καί ξεσήκωνε τὰ μυαλά τους¹.

Φῶς φανερό λοιπόν, ἔτι ὑπῆρχε στήν Ἰουδαία ἰσχυρό ὕλιστικό ρεῦμα στά τελευταῖα πρὶν τήν αἰχμαλωσία χρόνια² καί ἰσχυρότατο στά κατοπινά. Ἡ Ἰουδαϊκή καί Ἰσραηλιτική κοινωνία, μιά πού ἀντίκρουσε τὰ ἴδια προβλήματα πού ἀντίκρυσαν κ' οἱ ἄλλοι ἀρχαῖοι λαοί, δὲν μποροῦσε ν' ἀποτελέσει ἐξαιρεση καί νά μὴ θγάλει στοχαστές μέ ἐλευθερόφρονες ἀντιλήψεις.

---

1. Οἱ γιαχβιστές, μπροστά στόν κίνδυνο αὐτό καί γιά νά προλάβουν τήν ἐπαναστατικοποίηση τοῦ ἄμ - χαάρετς, δίδασκαν πῶς ἡ τωρινή ἐπίγεια ζωὴ εἶναι προσωρινή, ἐνῶ ἡ μετὰ θάνατο εἶναι αἰώνια! Ἄρα, δὲν πρέπει νά δίνουμε σημασία σέ ὅ,τι γίνεται ἐδῶ κάτω, ἀφοῦ ἡ ἀληθινή ζωὴ εἶναι ἡ ἄλλη! Τότε ὁ καθένας θ' ἀπολάφει ὅλα τ' ἀγαθά, ὅταν ἀκολουθεῖ τις ἐντολές τοῦ Γιαχβέ! Ἀπὸ τὸ Β' αἰῶνα καί ὀῦθε οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας παραμόρφωσαν τὰ κηρύγματα τοῦ πρωτόγονου χριστιανισμοῦ καί στηρίχτηκαν στά παραπάνω δόγματα τῆς Βίβλου, γιά νά σπάσουν τήν ἐπαναστατικότητα τῶν μαζῶν.

2. Ἐξὸν ἀπὸ τις παραπάνω παραπομπές, βλ. ἀκόμα: Ψαλμ. 31, 17 - 18· 36, 1 - 4· 37, 9 - 10, 19 - 21, 35· 60, 2 - 6· 73, 2 - 4· 119, 155· καί Παροιμ. 2, 22· 4, 19· 12, 6 - 7, 14 - 16· 15, 8 - 29· 18, 1 - 8· 19, 28 - 29.

**Οἱ κοινωνικὲς τάξεις τῆς Ἰουδαίας
στὰ προχριστιανικὰ χρόνια**

“Ὅσο περνοῦσαν τὰ χρόνια, τόσο ἡ ἀνισότηता μεγάλωνε στὴν Ἰουδαία καὶ ἡ ἀθλιότητα καὶ ἡ πείνα κρατοῦσαν σὲ ἀπόγνωση τῆ μεγάλης μάζας τοῦ πληθυσμοῦ.

“Ἄν ριζοῦμε μιὰ ματιὰ στὶς κοινωνικοοικονομικὲς σχέσεις τῆς Παλαιστίνης γενικὰ καὶ τῆς Ἰουδαίας εἰδικὰ, θὰ ἴδουμε πὼς στὰ χρόνια αὐτὰ ἡ οἰκονομία τῆς Παλαιστίνης περνοῦσε ἀξεπέραστη κρίση, γιατί μεγάλες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ εἶχαν ἀπαθλιωθεῖ. Ὑπῆρχαν θέβαια μικροῖδιοχτῆτες καὶ νοικοκυραῖοι ἐπαγγελματίες, ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ἀλιεία, τὴ μελισσοκομία, τὴν ἀμπελοουργία, τὴ χτηνοτροφία κλπ., ἀλλὰ, ὅσο περνοῦσαν τὰ χρόνια, τόσο οἱ μικροῖδιοχτῆτες καὶ οἱ βιοτέχνες ξέπεφταν καὶ δυστυχοῦσαν. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά οἱ καταχτητὲς καὶ οἱ στρατοὶ τους ἐγδυναν καὶ ρήμαζαν τὴ χώρα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ βαριοὶ φόροι καὶ οἱ κάθε λογῆς καταπίεσεις ἀπὸ τὴν ἀρχουσα τάξη ξεκλήριζαν τὸν πληθυσμὸ, ἀπλωναν τὴ δουλεία, ἐνίσχυναν τὴν πορνεία καί, παράλληλα, δημιουργοῦσαν ἀστεγούς καὶ ἀχτήμονες — τὶς προλεταριακὲς μάζες —, ποὺ ἦ ἐπαιρναν τὰ βουνὰ ἢ κατέβαιναν στὶς πόλεις καὶ κυρίως στὴν Ἱερουσαλήμ ψωμοζητῶντας. Ἡ Γαλιλαία, ποὺ στὰ παλιὰ χρόνια ἦταν ὁ σιτοβολῶνας τῆς Παλαιστίνης, εἶχε ρημαχτεῖ τώρα καὶ τὰ χωράφια καὶ τ’ ἀμπέλια τῆς ἦταν ἰδιοκτησία τῶν μεγάλων ἀφεντάδων. Οἱ παλιὲς προστατευτικὲς διατάξεις ποὺ ἀναγράφονται στὰ βιβλικὰ κείμενα (“Ἐξοδο, Δευτερονόμιο, Λευϊτικὸ), ἦταν νεκρὸ γράμμα καὶ ἡ ἐκμετάλλευση καὶ καταπίεση ἐπαιρναν ὄλο καὶ πῶς σκληρὴ μορφή. Καὶ σὰ νὰ μὴν ἔφτανε ἡ πείνα καὶ ἡ ἀθλιότητα, μεγάλοι σεισμοί, ἀφορίες καὶ ἀρρώστιες, ἐπιδημικὲς καὶ

ένδημικές, μεγάλωσαν πιό πολύ άκόμα τό κακό. "Ετσι, άπό τόν ύποσιτισμό, τήν άνέχεια, τίς έξωτερικές είσβολές, τίς άρρώστιες, τίς καταπιέσεις, τήν τρομοκρατία τών καταχτητών κλπ., μέσα στίς φτωχές και προλεταριακές μάξες του πληθυσμού έμφανίστηκαν διάφορες ψυχικές ασθένειες, πού μέ τή σειρά τους έφεραν στήν άπόγνωση μεγάλη μερίδα του λαού. Οί ψυχοπαθείς στον Α' χριστιανικό αιώνα, όπως μάς πληροφορούν οί εὐαγγελικές πηγές, ήταν πολλοί στήν ύπαιθρο και στίς πόλεις και γι' αυτό οί κάθε λογής άγύρτες έδρισκαν εὐνοϊκό έδαφος, γιά νά έμπορευτούν τίς «θαυματουργικές» τους ίκανότητες.

Μόνο στήν Ίερουσαλήμ ή κατάσταση γιά τά μεσαία στρώματα ήτανε κάπως καλύτερη, γιατί στο άναμεταξύ είχαν δημιουργηθεί οί κατάλληλοι όροι γιά ν' αναπτυχτούν ως ένα σημείο τό ανταλλαχτικό έμπόριο και ή βιοτεχνία. "Ας μήν ξεχνούμε πως ή Ίερουσαλήμ είχε ένα μεγάλο έσοδο άπό τό Ναό της. Μιά φορά τό χρόνο, τό Πάσχα, έρχονταν χιλιάδες προσκυνητές άπ' όλη τήν Παλαιστίνη και τίς Ίουδαϊκές Κοινότητες του έξωτερικού κ' έτσι στο διάστημα αυτό γίνονταν πολλές δουλειές. "Εμπαινε δηλαδή χρήμα πολύ άπό είσφορές, δώρα κλπ. "Εξάλλου, είχαν κανονιστεί όρισμένα δασίματα γιά τό Ναό και τό ιερατείο είχε κι αυτό πολλές άπολαβές άπό τά εισοδήματα τών γεωργών κ' έπαιρνε και σέ είδος τό δέκατο άπό τούς χτηνοτρόφους. "Η Ίερουσαλήμ λοιπόν, μέ τίς διατάξεις του Δευτερονόμιου, είχε πάγια εισοδήματα άπό τό Ναό της, πού χρησίμεψαν σαν άποθεματικό κεφάλαιο γιά νά ένισχύσουν τό έμπόριο και τή βιομηχανία. Μά οί πόλεμοι, οί έπιδρομές και ή ρωμαϊκή κατάκτηση έφεραν πάλι τήν πισωδρόμηση και τή φτώχεια γιά τά μεγάλα στρώματα του πληθυσμού και μόνο ή πλουτοκρατία και τό ιερατείο θησαύριζαν και καλοπερνούσαν. "Ετσι, μέσα στήν Ίερουσαλήμ συγκεντρώθηκε πολύς κόσμος, πού άποζούσε άπό τή ζητιανιά. "Οπως μάς πληροφορούν οί εὐαγγελικές και έξωβιβλικές πηγές, οί άμ - χαάρετς λέγονταν τώρα περιφρονητικά άπό τήν Ιουδαϊκή πλουτοκρατία $\delta \chi \lambda \omicron \varsigma$, πού δέν είχε πού τήν κεφαλήν κλίνα. Γενικά όμως ή άνέχεια και ή δυστυχία χρόνο μέ τό χρόνο άπλώνονταν σ' όλη τήν Ίουδαία και οί φτωχοί (έβρ. "Εβιωνίτες) άποτελοΰσαν τή μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού.

"Η κατάσταση αυτή είχε τόν αντίκτυπό της στήν πολιτική ζωή.

Ἄπο τῆ μιὰ μεριά τὸ ἱερατεῖο εἶχε καταστήσει μιὰ κάστα ἀντιδραστική, πού, ἐξὸν ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις, δὲν ἐνδιαφέρονταν πιά γιὰ τίποτα. Κοίταζε νὰ θησαυρίζει ἀπὸ τὸ Ναὸ καὶ νὰ τὰ ἔχει καλά, τόσο μὲ τοὺς ξένους κατακτητῆς, ὅσο καὶ μὲ τὴν Ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία, πού τώρα ἦταν πανίσχυρη. Ὁ μωσαϊκὸς Νόμος εἶχε καταστήσει γιὰ τοὺς ἱερωμένους τῆς Ἱερουσαλήμ νεκρὸς τύπος. Ὁ Ναὸς εἶχε γίνει γι' αὐτοὺς, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ εὐαγγελικὲς πηγές, οἶκος ἐμπορίου. Γι' αὐτὸ εἶχαν προκαλέσει, ὄχι μόνον τὸ μίσος τῶν ἄμ-χαάρετς, ἀλλὰ καὶ τῆς μεσαιᾶς τάξης, τῶν βιοτεχνῶν, τῶν μπακάληδων, τῶν μικρεμπόρων καὶ γενικὰ τῶν νοικοκυραίων, πού ζημιώνονταν, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πού ἀκολουθοῦσε ἡ Ἰουδαϊκὴ πλουτοκρατία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ταχτικὴ πού τηροῦσε τὸ ἱερατεῖο μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ Ναὸ. Ἄπο τὴν αἰτία αὐτῆ, ἀνασυντάχτηκε ἡ ὀργάνωση τῶν Ἀσιδαίων. Οἱ παλιὲς ἀναμνήσεις τοῦ ἀνταρτοπόλεμου καὶ ἡ ἐνδοξη πρώτη περίοδος τῆς ἐποχῆς τῶν Μακκαβαίων, τροφοδοτοῦσαν τὸν ἀπομονωτισμὸ τῶν μεσαιῶν στρωμάτων, πού χρόνον μὲ τὸ χρόνο ἔδλεπαν νὰ χειροτερεύει ἡ κατάσταση καὶ νὰ κλονίζεται ἡ οἰκονομικὴ τους θέση. Μέσα λοιπὸν ἀπὸ τὴν τάξη αὐτῆ γῆγχαν οἱ νέοι «πατριῶτες», πού ὀργανώθηκαν σὲ κόμμα μὲ τὸ ὄνομα Φαρισαῖοι¹. Κοντὰ ἔξη χιλιάδες ἀνήκανε στὴν ὀργάνωση αὐτῆ, ἀριθμὸς πολὺ σημαντικὸς. Γι' αὐτὸ ἀποχτήσανε δύναμη μεγάλη καὶ ἐπηρέαζαν γιὰ πολλὰ χρόνια τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἱουδαίας. Ἐπειδὴ ἦταν ἀδιάλλαχοι καὶ ἐχτρεῦονταν καὶ μισοῦσαν τὸν ἄλλο κόσμον πού δὲν τοὺς ἀκολουθοῦσε, τοὺς λέγανε οἱ ἀντίπαλοί τους εἰρωνικά π ε ρ ι σ α γ ι ᾶ (στὴν ἀραμαϊκὴ διάλεχτο π α ρ ο υ σ ε ἰ μ), πού θὰ πεῖ: ἀποχωρισμένοι. Αὐτοὶ ὁμως αὐτοτιτλοφοροῦντανε χ α μ π α ρ ε ἰ μ (=ἐταῖροι, συνάδελφοι).

Μιὰ πού τὸ ἱερατεῖο ἦταν ἀδιάφορο μπροστὰ στὰ πολιτικοκοινωνικὰ προβλήματα τῆς Ἱουδαίας καὶ συνεργάζονταν μὲ τὴν Ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία καὶ τὸν ξένο κατακτητῆ, οἱ Φαρισαῖοι — ὅπως στὸν παλιὸ καιρὸ οἱ Προφῆτες — δάλθηκαν νὰ ἀνασυντάξουν τὴν Ἱουδαϊκὴ Πολιτεία καὶ νὰ ἀναδιοργανώσουν τὴν Ἰουδαϊκὴ κοινωνία πάνω στὶς παλιὲς θεοκρατικὲς βάσεις τῆς μωσαϊκῆς πα-

1. Βλ. Ἱώσηφ. Ἱουδ. ἀρχ. XIII, 12, 2 καὶ Ἱουδ. πόλ. Α, 3, 5.

ράδοσης. Ἐχοντας ὑπ' ὄψη τὴν περασμένη Ἰσραηλιτοῦδαϊκὴ ἱστορία τῆς προαιχμαλωσιακῆς ἐποχῆς καὶ τὴν πρόσφατη ἱστορία τῶν μακκαβαϊκῶν χρόνων, πίστευαν πῶς ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ εἶναι ἡ ἀμορφωσιὰ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ παράλληλα ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ ὀρθόδοξου γιαχβισμού ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία. Οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες, λέγανε, μεγαλοῦργησαν μόνο ὅταν ἦταν πιστοὶ τηρητῆς τοῦ μωσαϊκοῦ Νόμου καὶ φανατικοὶ λάτρεις τοῦ Γιαχβέ· ἐνῶ, ὅταν παραβῆκανε τὶς ἐντολές του, σκλαβώθηκαν καὶ καταστράφηκαν. Καὶ γιὰ νὰ στερεώσουν πῶς πολὺ τὴν ἀλληλεγγύη τους καὶ νὰ τραβήξουν μαζί τους καὶ ἄλλα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, συμπλήρωσαν τὴ μωσαϊκὴ παράδοση μὲ τὴ διδασκαλία, ὅτι: οἱ νεκροὶ θ' ἀναστῆθοῦν ἀπὸ τὸ Γιαχβέ¹ καὶ τότε θὰ τιμωρηθοῦν οἱ φταίχτες καὶ θὰ ζήσουν καλὰ ὅσοι ἀγωνίστηκαν γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ γιαχβισμού.

Φυσικά, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ διαδώσουν τὶς τέτοιες ἰδέες τους, ἡ ὀργάνωσή τους χρειαζόνταν καὶ τοὺς θεωρητικὸς ἡγέτες, πού θὰ μπορούσαν ν' ἀναμετρηθοῦν μὲ τὸ ἱερατεῖο, νὰ ξεσκεπάζουν τὴν ἀμορφωσιὰ καὶ τὰ παραστρατήματά του. Ἔτσι, μέσα ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῶν Φαρισαίων ἐγῆκαν οἱ Διδάσκαλοι (ραββί)² καὶ οἱ Γραμματεῖς (Sopherim)³, πού ἀναπτύξανε στὰ τελευταῖα προχριστιανικὰ χρόνια μεγάλη δράση.

Γενικά, ἡ ὀργάνωση τῶν Φαρισαίων ἐπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὰ χρόνια αὐτὰ καὶ εἶχε τέτοια δύναμη, πού τὴν ὑπολογίζαν, ὅχι μόνο τὸ ἱερατεῖο, ἀλλὰ καὶ ἡ Ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία καὶ οἱ τοπάρχες τῆς Παλαιστίνης.

1. Ἡ διδασκαλία αὐτὴ ἐπιανε. Ὁ Ἰώσηπος μᾶς πληροφορεῖ (Ἰουδ. ἀρχ. XVII, 2, 4) πῶς οἱ Φαρισαῖοι κατάφεραν νὰ πάρουν μὲ τὸ μέρος τους ἕναν εὐνοῦχο τοῦ Ἡρώδη, τάζοντάς του πῶς ὁ ἀναμενόμενος Μεσσίας θὰ τοῦ ἐξαδώσει τὴ σεξουαλικὴ του δύναμη. Φυσικά, ἀφοῦ ὁ Γιαχβέ ἀνάστασιν ἐνεκρούσε ν' ἀναστῆσει καὶ τὴ νεκρωμένη σάρκα τοῦ κάθε εὐνοῦχου!

2. Ραββί ἀρχικὰ κατὰ λέξιν σήμαινε μέγας μουσ. Ἦταν δηλαδὴ τιμητικὸς τίτλος, σιγά-σιγά ὅμως πῆρε τὴ σημασία δάσκαλος, μορφωμένος, σοφός.

3. Γραμματεῖς = οἱ ἐξηγητῆς καὶ γνώστες τοῦ μωσαϊκοῦ Νόμου. Λέγονταν καὶ Νομοδιδάσκαλοι.

Στά χρόνια αυτά και οι Συναγωγές οργανώθηκαν πάνω σε άλλες βάσεις και πήραν και πολιτική μορφή. Οι Φαρισαίοι και οι Γραμματείς, με την έπιρροή που είχαν μέσα σ' αυτές, όχι μόνο εξέγγουσαν το μωσαϊκό Νόμο, αλλά και χρησιμοποιούσαν τις Συναγωγές για την πολιτική διαπαιδαγώγηση των μαζών. Έγιναν λοιπόν κέντρα, όπου οι Φαρισαίοι και οι Γραμματείς ανταλλάζανε σκέψεις πάνω στα τρέχοντα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα κ' έπαιρναν τις ανάλογες αποφάσεις.

Έξετάζοντας κανείς τη δράση και την ιδεολογία των Φαρισαίων, δεν μπορεί να θγάλει το συμπέρασμα πως ήταν το προοδευτικό κόμμα της Παλαιστίνης στα χρόνια αυτά. Όσο κι αν ήταν θανάσιμοι έχτροι της Ιουδαϊκής ολιγαρχίας, δε στάθηκαν και φίλοι και προστάτες του Ιουδαϊκού λαού. Ίσα-Ίσα που, με το στείρο δογματισμό τους και την προσήλωσή τους στη μωσαϊκή παράδοση, εμπόδιζαν τις λαϊκές μάζες να ξεσηκωθούν και να σπάσουν τα δεσμά τους. Έρμηνεύοντας με στενό και άγνοο πνεύμα το μωσαϊκό Νόμο και προσηλωμένοι με φανατισμό στην τυπολατρεία, κρατούσαν ένα μεγάλο μέρος του λαού στην απομόνωση από τον άλλο κόσμο και το τροφοδοτούσαν με φαντασιοπληξίες της χειρότερης μορφής. Ο πατριωτισμός τους ήταν το πρόσχημα για να εκμεταλλεύονται τις λαϊκές μάζες και για να μπορούν ν' αντιπολιτεύονται την Ιουδαϊκή άριστοκρατία. Ήταν υ π ο κ ρ ι τ έ ς, όπως σωστά τους χαρακτήρισαν οι όπαδοί του Ναζωραίου και γι' αυτό στάθηκαν οι χειρότεροι έχτροι των λαϊκών μαζών σε κάθε ομαδική προσπάθεια του αμ-χαάρετς να σπάσει τα δεσμά του.

Αντίπαλοί τους στα χρόνια αυτά ήταν οι Σαδδουκαίοι, που άποτελούσαν την Ιουδαϊκή άριστοκρατία. Αυτοί δεν πίστευαν πως ο Ιουδαϊκός λαός μπορούσε να τά θάλει με τις μεγάλες αυτοκρατορίες. Γι' αυτό, ούτε τον όρθόδοξο γιαχβισμό παραδέχονταν, ούτε και ένδιαφέρονταν για το μωσαϊκό Νόμο. Ήταν έλευθερόφρονες και όλιστές και κοίταζαν να έξυπηρετήσουν τα συμφέροντά τους. Δέν μπορούσαν όμως και να περιορίσουν τη δράση των Φαρισαίων, να κλείσουν τις Συναγωγές και να έμποδίσουν την προπαγάνδα των Γραμματέων, γιατί, όπως είπαμε, οι Φαρισαίοι ήταν οργανωμένοι και έπηρέαζαν μεγάλες μάζες του πληθυσμού. Έξάλλου, οι Σαδδουκαίοι τὰ κατάφεραν, ώστε το παλιό Συμβούλιο ν' άνασυνταχτεί

πάνω σὲ νέες βάσεις καὶ νὰ διαμορφωθεῖ ἕνα ἄλλο ἀντιπροσωπευτικό Σῶμα, τὸ Σ υ ν ἑ δ ρ ι ο (Σαχενδρίν) κ' ἔτσι, σ' αὐτὸ ποῦ ἀσκοῦσε οὐσιαστικά τὴ δικαστικὴ καὶ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία, νὰ ἔχουν τὴν πλειοψηφία.

Ἐπὶ τὸ τέλος μάλιστα τῆς μακκαδαϊκῆς ἐποχῆς, οἱ ἀρχιερεῖς ἐκλέγονταν ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν Σαδδουκαίων, ποῦ σημαίνει πῶς εἶχαν τὸ ἀνώτατο ἱερατεῖο ὄργανό τους.

Ἐχοντας λοιπὸν τὸ ἀνώτατο ἀξίωμα τῆς ἀρχιερωσύνης στὰ χέρια τους, ἔμμεσα μποροῦσαν ν' ἀντιδροῦν στὴ διδασκαλία τῶν Φαρισαίων, γιατί οἱ θεωρίες τους εἶχαν τὴν ἔγκρισιν τοῦ ἀρχιερέα. Γι' αὐτὸ προπαγανδίζανε τὶς ἰδέες τους ἀνοιχτά, τονίζοντας πῶς πρέπει νὰ κάνουμε τὸ καλὸ γιὰ τὸ καλὸ καὶ ὄχι γιατί τὸ γράφει ὁ μωσαϊκὸς Νόμος. Κι ἀκόμα, πολεμώντας τὸ δόγμα τῶν Φαρισαίων γιὰ τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν, λέγανε πῶς μετὰ τὸ θάνατον δὲν ὑπάρχει ζωὴ καὶ συνακόλουθα δὲν μπορεῖ κανένας νεκρὸς ν' ἀναστηθεῖ.

Ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς παρατάξεις, ποῦ ἀνήκανε στὴν ἴδια τάξιν (γιατί, ὅσο κι ἂν οἱ Φαρισαῖοι προέρχονταν ἀπὸ τὰ μεσαῖα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, δὲν ἀποτελοῦσαν ξεχωριστὴ τάξιν, ἀλλὰ κόμμα ποῦ ἀντιπολιτεύονταν τοὺς Σαδδουκαίους), θρίσκονταν οἱ λαϊκὲς μάζες. Βέβαια δὲν ἦταν ὀργανωμένες σὲ ξεχωριστὸ κόμμα κ' ἕνα μεγάλο μέρος ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τοὺς Φαρισαίους. Ὡστόσο, μέσα στὴ διάρθρωσιν τῆς ἰουδαϊκῆς κοινωνίας ἀποτελοῦσαν χωριστὴ τάξιν, ποῦ καταπιέζονταν καὶ ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία καὶ ἀπὸ τὰ μεσαῖα στρώματα.

Ὅσο κι ἂν οἱ ἄμ - χαράρες δὲν εἶχαν πολιτικὰ δικαιώματα καὶ δὲν ἔπαιρναν μέρος στὴ δημόσια ζωὴ, μὲ τὸν ὄγκον τους καὶ τὶς ἐξεγέρσεις τους ἐπηρεάζαν τὶς ἀνώτερες τάξεις, γιατί ἦταν ὑποχρεωμένες νὰ προλαβαίνουν τὶς ἐπαναστατικὲς ἐκδηλώσεις τῆς λαϊκῆς μάζας.

Πρέπει ἀκόμα νὰ σημειώσουμε, πῶς οἱ ἄμ - χαράρες δὲν ἦταν πιστοὶ τηρητὲς τοῦ μωσαϊκοῦ Νόμου. Ἡ φτώχεια καὶ ἡ δυστυχία κι ἀκόμα ἡ συναναστροφὴ τους μὲ τὶς ἄλλες ἀλλόφυλες λαϊκὲς μάζες, τοὺς ἔκαναν ἀδιάφορους ἀπέναντι στοῦ λατρεϊακοῦ τυπικοῦ τῆς μωσαϊκῆς θρησκείας. Γι' αὐτὸ, στὰ τελευταῖα προχριστιανικὰ χρόνια οἱ ραβδίνοι καὶ οἱ Φαρισαῖοι μισοῦσαν τὶς λαϊκὲς μάζες, κα-

τηγορώντας τες πώς παραβαίνανε τις μωσαϊκές διατάξεις¹ και, ξεκινώντας από την αντίληψη αυτή, απαγορεύανε στην «καλή» κοινωνία να συναναστρέφεται τόν άμ - χαάρετς.

Κοντά στό νοῦ λοιπόν πώς οί λαϊκές μάξες διαφορετικά αντιλαμβάνονταν στά χρόνια αὐτά τὸ γιαιχθισμὸ και περίμεναν κάποια ἀλλαγὴ, πού θὰ καλυτέρευε τὴ θέση τους και θὰ τοὺς ἀνακούφιζε ἀπὸ τὴ φτώχεια και τὴ δυστυχία. Δέν ἔμεναν ὁμως και μὲ σταυρωμένα τὰ χέρια, ὅπως τοὺς δίδασκαν οί Φαρισαῖοι. Πρέπει νὰ σημειώσουμε μάλιστα, πὼς ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κατοχὴ, πού ρῆμαξε ὅλη τὴν Ἰουδαία και γενικὰ τὴν Παλαιστίνη, ἐμφανίστηκαν ἐπαναστατικὲς ὁμάδες, ὄχι μόνο μέσα στὴν Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ και στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς και κυρίως στὴ Γαλιλαία.

Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά σχηματίστηκε μιὰ νέα ὁργάνωση, πού οί ὀπαδοί της τιτλοφορήθηκαν Ζηλωτὲς (ἔδρ. Κανατιμ και ἀραμαϊκὰ Καναναγιά). Πολὺ πιθανὸν ἡ ὁργάνωση αὐτὴ νὰ ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς Φαρισαίους, ἀλλὰ ἀργότερα, στὴν ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μας, ὁ Ἰούδας ὁ Γαλιλαῖος και ὁ Σαδδούκ ὁ Φαρισαῖος ἔγιναν ἀρχηγοί της και ἀπὸ τότε χωρίστηκε ἀπὸ τοὺς Φαρισαίους και ἐξελίχτηκε σὲ τρομοκρατικὴ πατριωτικὴ ὁμάδα. Ἔργο της ἦταν νὰ σκοτώσουν τοὺς πράκτορες τῶν Ρωμαίων και τοὺς ἔχτροὺς τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Παρουσιάζονταν στὴν Ἱερουσαλήμ και στὴν Παλαιστίνη οί πιὸ ὀρθόδοξοι και φανατικοὶ ὑπερασπιστὲς τῆς γιαιχθικῆς παράδοσης και τῆς Ἰουδαϊκῆς πατρίδας. Ἐπειδὴ ὁμως ἡ φτώχεια, ἡ καταπίεση και ἡ δυστυχία ἔλο και ἀπλώνονταν και ἀπὸ τοὺς μικροαγρότες και μικροεπιχειρηματίες πολλοὶ ζέπεφταν στὴν τάξη τῶν προλεταρίων, δέν ἄργησε νὰ φανεῖ νέα ὁργάνωση, πού ἔργο της ἦταν ἡ συνωμοτικὴ τρομοκρατία. Οί νέοι αὐτοὶ πατριῶτες λέγονταν Σικάριοι (ἀπὸ τὸ ἑβραϊκὸ σίκα = μικρὸ μαχαίρι). Ἔργα-

---

1. Δέν ἀπάγγελλαν τὴν καθημερινὴ προσευχὴ τὴ λεγόμενὴ shema, δὲ φοροῦσαν φυλαχτὰ (Thephillin), δέν κρεμοῦσαν κάποια λατρευτικὰ σημάδια στὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ τους — τὴ mezuzah, δὲ δίδασκαν στὰ παιδιὰ τους τὸ μωσαϊκὸ Νόμο. Γι' αὐτὸ οί Γραμματεῖς και οί Φαρισαῖοι ἀποκαλοῦσαν τοὺς ἄμ - χαάρετς ἀκάθαρτους και αὐτὰ ἀκόμα τὰ ρούχα πού φοροῦσαν τὰ θεωροῦσαν midras (=ἀκάθαρτα). Οί Φαρισαῖοι ἐκδηλώνοντας τὴν περιφρόνηση και τὸ μῖσος τους ἐναντίον τῶν ἄμ - χαάρετς, λέγανε: «... ὁ ὄχλος ὁὗτος ὁ μὴ γινώσκων τὸν Νόμον ἐπικατάρτατοί εἰσι.» (Ἰωάν. 7, 48 - 49).

ζονταν μυστικά, χώνονταν παντού και, μιά που δέν μπορούσαν νά όπλιστούν και νά όργανώσουν έπαναστατική εξέγερση, είχαν κρυμμένο στά ρούχα τους ένα μικρό στιλέτο και στις μεγάλες λατειακές συγκεντρώσεις, στις τελετές, στις απόκεντρες συνοικίες, σκότωναν τούς προδότες και τούς καταπιεστές και γδύστες τής φτωχολογιάς.

Από τήν άλλη πάλι μεριά, στις άγροτικές περιοχές πολλοί όργανώθηκαν σέ άνταρτικές ομάδες, που κατέβαιναν στόν κάμπο και στις πόλεις και άρπαχγαν τό θιός τών πλουσίων και πολλές φορές σκότωναν τούς μεγάλους γαιοχτήμονες και τούς άριστοκράτες. Έτσι, από τούς Έθιωνίτες (=φτωχολογιά) τής Παλαιστίνης σχηματίστηκαν σι ομάδες αυτές, που έπαιξαν έξαιρετικό ρόλο σ' όλους τούς πατριωτικούς πολέμους ένάντια στους Ρωμαίους κατά τήν προχριστιανική και μεταχριστιανική έποχή, γράφοντας μέ τό αίμα και τούς ήρωισμούς τους τίς πιό ένδοξες σελίδες τής Ιουδαϊκής Ιστορίας.

Έξόν όμως από τούς Γραμματείς και τούς Φαρισαίους, που παρυσιάζονταν όρθόδοξοι θεματοφύλακες τής μωσαϊκής θρησκείας, ένώ στήν πραγματικότητα ήταν ύποκριτές και αντίδραστικοί, ύπήρχαν και μερικοί άλλοι. Αυτοί ήταν οι Ναζηραίοι¹, οι άφοσιωμένοι νύχτα και μέρα στόν Γιαχβέ. Ήταν βαρεμένοι από τυφλή θρησκοληψία και λάτρευαν τόν Γιαχβέ σύμφωνα μ' όλους τούς τύπους. Μά μόνο για τό τυπικό τής γιαχδικής θρησκείας ένδιαφέρονταν. Η ομάδα αυτή ήταν τά σκύβαλα τής Ιουδαϊκής κοινωνίας, που παράτησαν κάθε είδους δράση και, άφοσιωμένοι στή γιαχδική λατρεία, περίμεναν νά σωθούν έφαρμόζοντας πιστά και μέ φανατισμό όλους τούς λατειακούς τύπους του παλιού γιαχδισμού. Άν και οι Ναζηραίοι νόμιζαν και πίστευαν πως ήταν οι γνήσιοι συνεχιστές του όρθόδοξου γιαχδισμού τών Ρεχαβιτών, στήν πραγματικότητα όμως ήταν ή γελοιογραφία του. Οι Ρεχαβίτες έδιναν έπαναστατικό περιεχόμενο στό γιαχδισμό και έγραψαν μέ τούς άγώνες τους ήρωικές σελίδες στήν κοινωνική Ιστορία του Ίσραήλ, ένώ οι Ναζηραίοι παραμόρφωσαν όλότελα τό γιαχδισμό και τόν

---

1. Σημειώνω πως τό Ναζωραϊος, τό γνωστό παρόνομα του Ίησού, δέν έχει καμιά σχέση μέ τό Ναζηραϊος.

μετέβαλαν σέ παθητική ιδεολογία, πού άνέχονταν κάθε είδους καταπίεση και έκμετάλλευση.

Μιά άλλη ομάδα, συγγενική μέ τούς Ναζηραίους, αλλά πού μέ άλλο τρόπο άντίκρουσε τήν ήθική, πολιτική και οικονομική κρίση τής 'Ιουδαίας στά δύσκολα αὐτά χρόνια, ήταν οί 'Εσσαίοι ή 'Εσσηνοί. Αὐτοί ήταν κάμποσες χιλιάδες και ζούσαν κοινοδιακά σέ κάποιαν άπόμερη άκρη τής Νότιας 'Ιουδαίας¹. 'Απογοητευμένοι και από τούς Φαρισαίους και από τούς Ιερείς και από τούς Σαδδουκαίους, παράτησαν κάθε πολιτική ή άλλη δράση και συγκεντρώθηκαν σέ μιá άγροτική περιοχή, όπου έφάρμοσαν ένα είδος άρχέγονου κοινοτισμοῦ. Οί άρχές τους στηρίζονταν άποκλειστικά στίς μωσαϊκές παραδόσεις τής πρώτης περιόδου. Γι' αὐτό δέχονταν μόνο όρισμένες διατάξεις από τήν Πεντάτευχο.

"Όσο όμως κι άν ή Κοινότητα τών 'Εσσαίων όργανώθηκε πάνω στίς θέσεις του πατριαρχικού κοινοτισμοῦ τής προδαβιδικής έποχής, δέν μπόρεσε νά δώσει λύσεις στό κοινωνικό πρόβλημα, γιατί ή ιδεολογία τής ομάδας αὐτής ήταν ιδεολογία φυγής και όχι δράσης.

Μέσα στήν ιστορία τών λαών προοδευτικό ρόλο παίζουν εκείνες οί κοινωνικές τάξεις, πού παίρνουν μέρος στήν παραγωγή και άποχοτῶν συνείδηση τής δύναμής τους. Μόνο οί συνειδητοποιημένες μάζες καταλαβαίνουν τήν άποστολή τους και γίνονται ή πρωτοπορία τής ιστορίας.

---

1. 'Η Κοινότητα τών 'Εσσαίων έμφανίστηκε κατά τά μέσα του Β' αιώνα, στήν περίοδο τών μεγάλων άναστατώσεων τής 'Ιουδαίας.

Ὁ μεσσιανισμός

Ὅπως ξέρουμε, σ' ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαιότητος γεννήθηκε ἡ ἰδέα τοῦ θεϊκοῦ ἀπεσταλμένου ποῦ θὰ ἴπαιζε τὸ ρόλο τοῦ Σ ω τ ῆ ρ α. Οἱ Πέρσες πίστευαν πὼς κάποιος Σαοσάντ (=Λυτρωτής), σὰν ἀρχηγὸς τῶν Ἰρανῶν, θὰ τοὺς ἐλευθέρωνε ἀπὸ τοὺς Τουρανοὺς καὶ θὰ τοὺς ὀδηγοῦσε στὴ νίκη, ὅταν οἱ θεϊκὲς δυνάμεις θὰ ἐπιτίθενταν ἐνάντια στὶς σκοτεινές. Στὰ προχριστιανικὰ χρόνια πάλι οἱ Ἑλληγες καὶ οἱ Ρωμαῖοι, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἀρχαῖες πηγές, περίμεναν κάποιον Σ ω τ ῆ ρ α¹, γιὰ νὰ τοὺς σώσει ἀπὸ τὴ δυστυχία καὶ τὴν καταπίεση.

Οἱ λαϊκὲς μάζες στὰ χρόνια ἐκεῖνα, μὲ τὸ νὰ μὴν παίρνουν ἄμεσο μέρος στὴν παραγωγή, γιὰτὶ οἱ δούλοι ἦταν ἐκεῖνοι ποῦ ἔκαναν ὅλες σχεδὸν τὶς παραγωγικὲς ἐργασίες, τόσο στὶς πόλεις, ὅσο καὶ στὶς ἀγροτικὲς περιοχές, δὲν μπορούσαν νὰ παίξουν ἱστορικὸ ρόλο, δηλαδὴ νὰ μποῦν ἐπικεφαλῆς ὄλων τῶν καταπιεζομένων καὶ ν' ἀγωνιστοῦν γιὰ τὴ ριζικὴ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ. Οἱ πηγές μᾶς πληροφοροῦν πὼς τὰ αἰτήματα τῶν καταπιεζομένων στὴν ἀρχαία ἐποχὴ ἦταν « ἄ ν α δ α σ μ ὀ ς τ ῆ ς γ ῆ ς κ α ἰ ἄ κ ὀ ρ σ η τ ὦ ν χ ρ ε ὦ ν ». Πιὸ πέρα ἀπὸ τὰ αἰτήματα αὐτὰ δὲν πῆγαιναν. Ἄν πάλι ζητοῦσαν τὴν κοινοκτημοσύνη, τὸ ἔκαναν γιὰτὶ ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὶς πανάρχαιες παραδόσεις γιὰ τὸν πρωτόγονο κοιμμουνισμό. Ζητώντας ὁμως τὴν κοινοκτημοσύνη, δὲν εἶχαν μπροστά τους κανένα πρόγραμμα γιὰ τὴν ὀργάνωση πᾶνω σὲ ἄλλες βάσεις τῆς παραγωγῆς, οὔτε ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς, οὔτε καὶ ἤθελαν νὰ καταργηθεῖ ἡ δουλεία.

1. Στὶς Ἰνδίες ἄλλες φυλές ἔλεγαν τὸν ἀναμενόμενο Μεσσία τους Καλκὶ καὶ ἄλλες Μαϊτρέγια. Οἱ Σουνίτες καὶ Σχίτες Μαντί.

Ἐξάλλου, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πὼς ὅλες οἱ λαϊκὲς ἐπαναστάσεις πνίγηκαν στὸ αἷμα καὶ δὲν μπόρεσαν νὰ ἐπικρατήσουν καὶ νὰ ἀνεβάσουν τοὺς καταπιεζόμενους στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας. Ὁλα αὐτὰ εἶχαν δημιουργήσει μιὰ παθητικὴ ψυχολογία, ποὺ ἐκφράζονταν μὲ τὴν ἀπαισιόδοξη ἀντίληψη: «δὲ γίνεται τίποτα».

Πάντα οἱ καταπιεζόμενοι, ὅταν βρίσκονται κάτω ἀπὸ τέτοιες συνθήκες, δὲν μποροῦν νὰ γίνουν ὁ μοχλὸς τῆς ἱστορίας καὶ πέφτουν στὴν ἀπαισιόδοξία, περιμένοντας τὴ λύτρωσή τους ἀπὸ ἐξωκοινωνικὲς ὑπερκόσμιες δυνάμεις.

Λοιπὸν καὶ ὁ κάτω ἰουδαϊκὸς λαὸς, ποὺ ἦταν περιτριγυρισμένος ἀπὸ μεγάλες κοσμοκρατορίες καὶ εἶχε πανωκέφαλά του σκληροὺς ἐκμεταλλευτὲς καὶ καταχτητὲς, ἔπαψε νὰ περιμένει τὴν ἀλλαγὴ ἀπὸ τὶς ἴδιες του δυνάμεις καὶ γι' αὐτὸ καλλιεργήθηκε μέσα στὰ λαϊκὰ στρώματα ἡ ἰδέα πὼς ὁ Γιαχβὲ μιὰ μέρα θὰ στείλει κάποιον ἀπεσταλμένο, ποὺ στὴν ἑβραϊκὴ γλῶσσα τὸν ἔλεγαν Μεσσία¹, γιὰ νὰ μπεῖ ἐπικεφαλῆς του ἐνάντια στοὺς ντόπιους καὶ ξένους ἐκμεταλλευτὲς καὶ νὰ τοὺς λυτρώσει ἀπὸ τὴ βασανισμένη τους ζωὴ καὶ ἀπὸ τὴν ξένη καταπίεση. Ἔτσι γεννήθηκε ὁ ἰουδαϊκὸς μεσσιανισμὸς. Κυρίως ὁ μεσσιανισμὸς ἦταν τὸ αἶτημα τῶν Φαρισαίων καὶ τῶν Γραμματέων ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ τῶν ἄμ-χαάρετς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὅσο, ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ σημειώνουμε παραπάνω, ἔδιναν διαφορετικὸ περιεχόμενο στὸ μεσσιανισμὸ οἱ τάξεις αὐτὲς τῆς Ἰουδαίας. Γιὰ τὴ λαϊκὴ μάζα ὁ Μεσσίας θὰ ἦταν ὁ λυτρωτὴς ποὺ θὰ ἔστειλε ὁ Γιαχβὲ, γιὰ νὰ βάλει τέλος στὰ δεινὰ τῆς². Κι ἀκόμα, σὰ συνέπεια τῆς τέτοιας μεσσιανικῆς νοοτροπίας, πίστευε καὶ στὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν. Οἱ ἄμ-χαάρετς ἤθελαν ν' ἀναστηθοῦν καὶ οἱ πρόγονοὶ τους, γιὰ νὰ ζήσουν κι αὐτοὶ μαζί!

1. Μεσσίας, στὰ ἑβρ. *maschiach* καὶ ἀραμαϊκὰ *meschiha*, στὴν κοινὴ ἑλληνικὴ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ἀποδόθηκε μὲ τὴ λέξη Χριστός.

2. Οἱ τέτοιες ἀντιλήψεις τῶν ἄμ-χαάρετς διασώθηκαν στὴν ἀπόκρυφη (λαϊκὴ) προφητολογία κ' ἕνα μέρος ἀπ' αὐτὲς πέρασε καὶ στὴ χριστιανικὴ φιλολογία. Στὴν «Ἐπιστολὴ Ἰούδα» ὑπάρχει τούτη ἡ χαρακτηριστικὴ περικοπή: «Προφήτεψε δὲ γι' αὐτοὺς (τοὺς ἀσεβεῖς καὶ ἐκμεταλλευτὲς) ὁ Ἐνώχ... λέγοντας: Νά, ἦρθε ὁ Κύριος μὲ χιλιάδες ἁγίους, γιὰ νὰ δικάσει ὅλους αὐτοὺς (τοὺς ἐκμεταλλευτὲς) καὶ νὰ ζητήσει λόγο ἀπ' ὅλους τοὺς ἀσεβεῖς γιὰ ὅλα ὅσα ἔκαναν καὶ γιὰ ὅσα εἶπαν ἐνάντια στὸν Γιαχβὲ παρανομιώντας.» (14).

τους τὴν αἰώνια ζωὴ τῆς εὐτυχίας καὶ καλοπέρας καὶ νὰ ἰδοῦν τὴν τιμωρία καὶ τὰ βασανιστήρια τῶν παλιῶν καὶ τῶν νέων ἐκ- μεταλλευτῶν τους (Δαν. 12, 2).

Στὸν ἐρχομὸ τοῦ Μεσσία πίστευαν καὶ οἱ Φαρισαῖοι. Κι αὐτοί, ὅπως καὶ οἱ ἄμ- χαάρετς, περίμεναν τὸν Μεσσία, μὰ τὸν περίμε- ναν νὰ ῥθει γιὰ λογαριασμὸ τους καὶ ὄχι γιὰ τὸν πολὺ λαό. Δὲν τὸν ἤθελαν δηλαδὴ κοινωνικὸ ἐπαναστάτη καὶ ἐκδικητὴ, ἀλλὰ προστάτη ἀποκλειστικὰ δικό τους. Ἀντίθετα, οἱ ἄμ- χαάρετς φαν- τάζονταν τὸν Μεσσία λυτρωτὴ δικό τους, κοινωνικὸ μεταρρυθμιστὴ καὶ προστάτη τους.

Γι' αὐτὸ ὁ μεσσιανισμὸς δὲν μπορούσε στὴν ἰδεολογικὴ του μορ- φὴ καὶ ἐκδήλωσιν ν' ἀντικαθρεφτίζει ὁμοίμορφα τὰ αἰτήματα ὁ- λου τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Ἔτσι, οἱ ἡγέτες τῆς λαϊκῆς μάζας, ἀντί- θετα ἀπὸ τοὺς Γραμματεῖς καὶ Φαρισαίους, ἔδιναν ἄλλο περιεχό- μενο στὸ μεσσιανισμὸ. Χτυποῦσαν τὴ θρησκευτικὴ τυπολατρεία, τίς αὐστηρὲς διατάξεις γιὰ τὴ νηστεία καὶ τὴν ἀργία τοῦ Σαββά- του καὶ μαζί προπαγάνδιζαν τίς παλιές γιαντικὲς παραδόσεις, ζη- τώντας νὰ σταματήσῃ τὸ κακὸ τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν φτωχῶν.

Ὁ μεσσιανισμὸς αὐτὸς τῶν ἄμ- χαάρετς, ὅσο κι ἂν παρουσιάζ- ονταν μὲ μάσκα γιαντικὴ, ἦταν ὡς ἕνα σημεῖο ἐπαναστατικὸς καὶ γι' αὐτὸ οἱ ραββῖνοι ἀντέδρασαν καὶ προσπάθησαν μὲ τίς δι- δασκαλίες τους καὶ τίς ἐρμηνεῖες τους νὰ δώσουν στὸ μεσσιανισμὸ περιεχόμενον καθαρὰ παθητικόν. Διδάσκανε δηλαδὴ πῶς, ναὶ μὲν ὁ Γιαχβὲ θὰ στείλῃ τὸν Μεσσία, ἀλλ' αὐτὸς δὲ θὰ ῥναι ἐπαναστάτης. Ἰσα- ἴσα, θὰ φέρῃ τὴν αἰώνια εἰρήνην, ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερι- κή. Καὶ γιὰ νὰ δώσουν κύρος στὰ λεγόμενά τους, παραγέμιζαν τὰ προφητικὰ βιβλία μὲ τέτοιου εἶδους προφητεῖες (βλ. Ἦσ. 60, 17 καὶ πέρα καὶ 59, 1 καὶ πέρα).

Κι ἀκόμα, νοθεύοντας τὸ βιβλίον τοῦ Ἠσαῖα, ἔβαλαν τὸ μεγάλο Προφῆτη νὰ λέει, πῶς δὲν μπορεῖ μέσα ἀπὸ τὸ λαὸ τῆς Παλαι- στίνης νὰ ὄγει μιὰ νέα γενεά, μιὰ νέα τάξη, ποὺ θὰ φέρῃ τὴν κοι- νωνικὴ δικαιοσύνη. Αὐτὸ εἶναι ἀδύνατον. Οἱ λαϊκὲς μάζες εἶναι ἀ- νίσχυρες νὰ ξεσκαλωθοῦν μὲ τὰ δικά τους μέσα. Ὁ Σωτῆρας θὰ ῥθει σὺν ἁ π ε σ τ α λ μ ε ν ο ς¹ τοῦ Γιαχβὲ (61, 1 καὶ πέ-

1. Στὴν ἀρχὴ-ἀρχὴ πιστεύονταν πῶς ὁ ἀγγελιαφόρος τοῦ Γιαχβὲ (ὁ

ρα) και θα δημιουργήσει ένα μεγάλο, δίκαιο και τέλειο κράτος. Τότε θα τιμωρηθούν σκληρά οι άδικοι και οι έκμεταλλευτές και ο λαός θα χορτάσει ψωμί και κανένας δε θα καταπιέζει το βιοπαλαιστή, το φτωχό και τον άγρότη (65, 1 - 14). Αυτό όμως δε θα γίνει με επανάσταση.

Οι θεολόγοι ωστόσο, καθώς και πολλοί ακόμα από τους προτεστάντες παλαιδιαθηκολόγους, παραδέχονται πως οι ρίζες του Ιουδαϊκού μεσσιανισμού βρίσκονται στα πριν την αίχμαλωσία χρόνια και στηρίζουν τη γνώμη τους στο κείμενο του ΄Ησαΐα που λέει:

«Νά η νέα γυναίκα¹, θα γκαστρωθεί
και θα γεννήσει αγόρι
και θα του δώσει το όνομα ΄Εμμανουήλ².»
(΄Ησ. 7, 14)

Το κείμενο αυτό και η συνέχειά του δεν έχει καμιά σχέση με τον Ιουδαϊκό μεσσιανισμό, που διαμορφώθηκε πολύ αργότερα. Στα χρόνια του ΄Ησαΐα κανένας λόγος δεν επέβαλλε να γεννηθεί η ιδέα του Σωτήρα - Μεσσία. ΄Η κατάσταση τότε, όπως είδαμε, ήταν

Μαλ³ - άκ) έξω από τις εντολές και παραγγελίες του Γιαχβέ που μεταβίβαζε στους πιστούς, ήταν και χρημοδοτής⁴· ύστερα με τον καιρό διαμορφώθηκε η αντίληψη πως ο Μαλ³ - άκ ήταν και φύλακας του Ισραηλιτικού και Εβραϊκού λαού και στους τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες προστέθηκε σ' αυτόν η ιδιότητα του έ ξ ο λ ο θ ρ ε υ τ η (βλ. και Βέλλα, Mal - Ak - Jahve, ΄Αλεξάνδρεια 1931). ΄Ετσι, σιγά - σιγά, ο άγγελιαφόρος του Γιαχβέ άρχισε να ταυτίζεται με τον Μεσσία. Στο βιβλίο πάλι του Ζαχαρία, ο Μαλ³ - άκ παρουσιάζεται υπερασπιστής του άρχιερέα και φύλακας της Ιουδαϊκής κοινότητας και προστάτης εκείνων που είναι εθνοσώμιοι του Ιερατείου. ΄Αρα, ο άγγελιαφόρος του Γιαχβέ ενδιαφέρεται για μιá δριμυμένη τάξη της ΄Ιουδαίας — το Ιερατείο. Το στοιχείο αυτό του μεσσιανισμού είναι φανερό πως άντανακλούσε τις Ιερατικές απόψεις και αντίληψεις.

1. Το Εβραϊκό κείμενο έχει τη λέξη halamah, που θα πει θχι: π α ρ - θ έ ν α, αλλά ν έ α γ υ ν α ι κ α. Στα Εβραϊκά η λέξη παρθένα είναι bethoulah. Δίνοντας άλλη σημασία στη λέξη halamah (= νέα γυναίκα), οι Πατέρες της ΄Εκκλησίας στήριζαν τη μεσσιανική ιδιότητα και άποστολή του ΄Ιησού.

2. ΄Εμμανουήλ θα πει «μαζί μας ο θεός», άρα έχει σχεδόν την έννοια σωτήρας.

δλότελα διαφορετική, αφού υπήρχε ακόμα ελεύθερο εβραϊκό κράτος.

Ἡ Ἡσαίας, ὅπως ξέρουμε ἀπ' ὅσα εἶπαμε σ' ἄλλο κεφάλαιο πῶς πάνω, ἦταν ὄχι μόνο αὐλικὸς καὶ ἀπὸ μεγάλο σόι, μὰ καὶ πάντρεψε τὴν κόρη του μὲ τὸ γιὸ τοῦ βασιλιά. Ἦταν ἐποχὴ πού ἔπαιζε μεγάλο ρόλο στὰ πολιτικὰ πράματα τῆς Ἰουδαίας. Ἦθελε νὰ πιστεύει πὼς ἡ θυγατέρα του θὰ γεννήσει ἀγόρι καὶ ὁ ἐγγονὸς του θὰ γίνῃ ἕνας μεγάλος βασιλιάς. Ὅλα λοιπὸν ὅσα λέει (7, 14-15) εἶναι, σὰ νὰ πῶμε, ἡ πολιτικὴ διαθήκη του καὶ παραγγέλνει στὸν ἐγγονό του νὰ τὴν ἐκτελέσει, γιὰ νὰ κάνει τὸ Ἰουδαϊκὸ Κράτος μεγάλο καὶ ἰσχυρό.

Γι' αὐτὸ σ' ἄλλο του τραγοῦδι τόνιζε:

«Ραβδί ἑθὰ βλαστήσει
ἀπὸ τὸ κορμὶ τοῦ Ἰεσαί ἑ
καὶ βλαστὰρι ἑθὰ ξεπεταχτεῖ
ἀπὸ τὴ ρίζα του.
Πάνω σ' αὐτὸ (τὸ βλαστὰρι)
ἑθὰ ἐπαναπαύεται τὸ πνεῦμα
τοῦ Γιαχβέ,
πνεῦμα σοφίας καὶ φρόνησης,
πνεῦμα σκέψης καὶ δύναμης,
πνεῦμα γνώσης καὶ φόβου
τοῦ Γιαχβέ.
Δὲ θὰ κρίνει ἀπ' ὅσα βλέπει,
οὔτε θὰ παίρνει ἀποφάσεις
ἀπ' ὅσα θὰ ῥχονται στ' αὐτιά του,
μὰ δίκαια θὰ κρίνει
τοὺς ἀδύνατους καὶ μὲ ἰσιάδα
τοὺς πτωχοὺς τῆς χώρας.»

(11, 1-4)

1. Μιλάει συμβολικά. Τὸ παιδί πού θὰ γεννηθεῖ, τὸ παρομοιάζει μὲ νέο βλαστὰρι, πού θὰ ξεπεταχτεῖ καὶ θὰ μεγαλώσει.

2. Δηλαδή θὰ εἶναι ἀπόγονος τοῦ Δαβὶθ.

3. Οἱ παραπάνω στίχοι βρίσκω πὼς εἶναι συνέχεια τοῦ κεφαλαίου 7 κ' ἑστερα ἔρχεται τὸ κεφάλαιο 9. Στὸ κείμενο τοῦ γνήσιου Ἡσαία πολλὰ κεφάλαια, κατὰ τὴ συναρμολόγηση πού ἔγινε ἀργότερα, βάλθηκαν ὄχι στὴ λογικὴ καὶ ἱστορικὴ σειρὰ τους. Βλ. καὶ H. Schmidt: Der Mythos vom Wiederkehrenden König im Alten Testament, 1925.

Ὁ Ἡσαίας ἐπλαθε μεγάλη ὄνειρα γιὰ τὸν ἔγγονό του. Θὰ γίνονταν μεγάλος καὶ τρανὸς βασιλιάς καὶ θὰ συνέχιζε τὴν ἐνδοξη παράδοση τοῦ Δαβίδ.

Γι' αὐτό, ἄμα γεννήθηκε ὁ ἔγγονός του, καθὼς περίμενε ὁ Προφήτης, πέταξε ἀπὸ τὴ χαρὰ του κ' ἔγραψε κ: ἄλλους στίχους:

«Παιδί γεννήθηκε σὲ μᾶς,
ἀγόρι ἀποχτήσαμε.
Ἡ ἐξουσία θὰ ἴναι πάνω στοὺς ὤμους του
καὶ θὰ τὸν ποῦνε
θαυμαστὸ σύμβουλο, θ ε ὀ ἰ σ χ υ ρ ὀ',
πατέρα αἰώνιο, ἄρχοντα εἰρήνης.
Μεγάλη θὰ ἴναι ἡ ἐξουσία του,
ἀτέλειωτη ἡ εἰρήνη
πάνω στὸ θρόνο τοῦ Δαβίδ
καὶ στὸ βασίλειό του,
πού μὲ τὸ δίκαιο κουμαντάρισμα
θὰ τὸ στερεώνει
καὶ θὰ τὸ στηρίζει
ἀπὸ τώρα
καὶ στὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα.»

(9, 5 - 10)

Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ Ἡσαίας μιλεῖ ἐδῶ γιὰ ἓνα παιδί π ο ὐ γ ε ν ν ἡ θ η κ ε, κ ι ὄχι γιὰ τὸν Μεσσία πού θ ἄ γ ε ν ν η -

---

1. Ὁ στίχος αὐτὸς δὲν ἔχει νόημα. Πῶς ἦταν δυνατὸ τὸ παιδί πού γεννήθηκε ἔστω καὶ ἀπὸ τὴ γενιά τοῦ Δαβίδ νὰ γίνῃ «θεὸς ἰσχυρός»; Οἱ Ο' μεταφράζουν διαφορετικά: «ὅτι παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν, υἱὸς καὶ ἐδόθη ἡμῖν, οὗ ἡ ἀρχὴ ἐγεννήθη ἐπὶ τοῦ ὄμου αὐτοῦ, καὶ καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ μεγάλης βουλῆς ἄγγελος ἄξει γὰρ εἰρήνην ἐπὶ τοὺς ἄρχοντας...» (Ἡσ. 9, 6). Πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς τὸ κείμενο τὸ σωστὸ ἦταν αὐτὸ πού μεταφράζουν οἱ Ο'. Τὸ παιδί πού γεννήθηκε «θ ἄ γ ἰ ν ο ν τ α ν ἄ γ γ ε λ ἰ α φ ὀ ρ ο ς μ ἰ ᾶ ς μ ε γ ἄ λ η ς ἀ π ὀ φ α σ η ς». Ἐπειδὴ ὅμως οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ Πατέρες χρησιμοποίησαν τὸ χωρίο αὐτὸ γιὰ νὰ στηρίζουν τὴ μεσσαικὴ ἀποστολὴ τοῦ Ἰησοῦ, οἱ ραββῖνοι διόρθωσαν τὸ κείμενο καὶ τὸ ἔκαναν ἀκατανόητο, γιὰ νὰ μὴν ἔχουν στήριγμα οἱ χριστιανοὶ λόγιοι. Ὁ Ἡσαίας ἤθελε νὰ πεί πὼς ὁ ἔγγονός του θὰ ἔκανε κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις, πού θὰ ἔκαναν μεγάλη ἐντύπωση στὸ λαὸ καὶ θὰ ἔφεραν μεγάλο καλὸ στὴ χώρα.

θ ε Γ' και μιλεί σάν πολιτικός ἀρχηγός πού ἔχει ἔτοιμο δλόκληρο πρόγραμμα, γιά νά τ' ἀφήσει στόν ἔγγονό του σάν πολιτική διαθήκη, πού ἂν ἐκτελεστεί θά κάνει εὐτυχισμένο τὸ λαό του. Οἱ χριστιανοί ὅμως, στήν πρώτη θεωρητική ἀπολογητική τους ἐξόρμηση, ἐπειδὴ σώνει και καλά ἤθελαν νά βροῦν στὰ βιβλία τῆς Π. Δ. «θεόπνευστες» πηγές, πού νά πιστοποιοῦν τὴ μεσσιακὴ ἀποστολὴ τοῦ Ναζωραίου, πιάστηκαν ἀπὸ τὸ μεταφρασμένο κείμενο τοῦ Ἡσαΐα και ὑποστηρίζανε πὼς «ὁ μεγάλῃς βουλῆς ἄγγελος»¹ εἶναι ὁ Ἰησοῦς. Τέτοιο ὅμως νόημα δὲν ὑπάρχει, ὅχι μόνο στὸ χωρίο αὐτό, ἀλλὰ και σ' ὄλο τὸν Ἡσαΐα.

Ἄς τὸ ξαναποῦμε ἀκόμη μιὰ φορά: ὁ Ἡσαΐας — ὁ γνήσιος Ἡσαΐας φυσικά — ὅ,τι ἔγραφε, ἀπηχοῦσε τίς πολιτικοκοινωνικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ καιροῦ του και τίποτ' ἄλλο.

Ἀργότερα, τίς ἴδιες ἀντιλήψεις οἱ διασκευαστὲς τοῦ Μιχαΐα τίς πρόσθεταν και στίς μιχαϊκὲς προφητείες (Μιχ. 5, 2 και πέρα), ἐκτὸς ἂν παραδεχοῦμε πὼς ὁ Μιχαΐας, μὲ ὄσα λέει γιά τὸν ἀναμενόμενο νέο βασίλειά, ὑπονοεῖ τὸν ἔγγονό τοῦ Ἡσαΐα.

Ὡς τὰ χρόνια τῶν Μακκαβαίων προπαγανδίζονταν ἡ ἰδέα πὼς ὁ ἴδιος Γιαχβὲ θά κρίνει και θά τιμωρήσει τοὺς ἀδικους και τοὺς ἐχτροὺς τοῦ Ἰσραήλ. Τέτοιες ἰδέες βρίσκονται στὰ κηρύγματα τῶν Προφητῶν τῆς προαιχμαλωσιακῆς ἐποχῆς, οἱ «προφητείες» ὅμως αὐτὲς δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὸ νεώτερο μεσσιανισμό.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς στὴ Βίβλο γίνεται λόγος γιά τὸ maschiach (Μεσσία)· μὰ ὅπου σημειώνεται ἡ λέξη αὐτή, ἀφορᾷ τοὺς θεοκρατικούς βασιλιάδες και σημαίνει τοὺς χ ρ ι σ μ έ ν ο υ ς τοὺς βασιλιάδες πού, σύμφωνα μὲ τὸ τυπικό τῆς γιαχδικῆς τυπολατρείας, φόρεσαν τὴν κορώννα ἀφοῦ ἔγιναν ὄλες οἱ θρησκευτικὲς διατυπώσεις. Στους Ψαλμοὺς πάλι (2, 2), πού ἀναφέρεται ὁ Χριστός (Μεσσίας), ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ Γιαχβὲ, δηλαδὴ σημαίνει τὸ βασίλειά.

Ὁ Μεσσίας σὰ Λ υ τ ρ ω τ ῆ ς τοῦ Ἰσραηλιτισμοῦ, μνημονεύεται και στὸ βιβλίό πού ἐπιγράφεται «Δανιήλ». Τὸ βιβλίό ὅμως

---

1. Ὁ Ἰουστίνος και ὁ Ἀθανάσιος και ὁ Γρηγόριος και ὄλοι σχεδὸν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας στηρίχτηκαν στὸ χωρίο αὐτό και ὑποστήριξαν πὼς «ὁ θεόπνευστος Ἡσαΐας» προεῖπε τὸν ἐρχομὸ τοῦ Ἰησοῦ!

αυτό, πού είναι ἀνακάτωμα ἀπό παλιότερες και νεώτερες παραδόσεις¹, στὸν ἱστορικό του πυρήνα ἀντανακλᾷ πιδ πολὺ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἀντίοχου και δῶθε. ἜΑρα, ἐκφράζει τὴν ἰδεολογία μιᾶς πολυτάραχης περιόδου. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά οἱ σκληρὲς καταπίσεις τοῦ κατακτητῆ εἶχαν δημιουργήσει τὴν ἀντίληψη πὼς χρειάζεται ἡ ἐπέμβαση τοῦ Γιαχβέ, δηλαδὴ χρειάζεται ἕνας νέος Μωυσῆς γιὰ νὰ σώσει τοὺς Ἑβραίους και ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἐπικράτηση τῶν Μακκαβαίων και γιὰ κάμποσα χρόνια ἡ ἰδρυση τοῦ ἐλεύθερου και ἀνεξάρτητου Ἰουδαϊκοῦ Κράτους τόνωσαν τὴν παλιὰ μωσαϊκὴ παράδοση και τῆς ἔδωκαν πιδ ξεκαθαρισμένη ὕλιστικὴ μορφή. Ὁ Μεσσίας — ὅπως και ὁ Μωυσῆς — θὰ εἶναι **κ ο σ μ ι κ ὸ ς ἄ ρ χ ο ν τ α ς**, πὸ θὰ ἐλευθερώσει ὅλο-τελα τοὺς πιστοὺς τοῦ Γιαχβέ και θὰ ἰδρύσει ἕνα παγκόσμιο Ἰουδαϊκὸ Κράτος:

«Και εἶδα δράμα τὴ νύχτα, νὰ ἔρχεται ὁ **υ ἱ ὸ ς τ ο ὺ ἀ ν θ ρ ῶ π ο υ** μαζί με τὰ σύννεφα τοῦ οὐρανοῦ... και δόθηκε σ' αὐτὸν ἡ ἐξουσία και ἡ δόξα και ἡ βασιλεία, γιὰ νὰ τονε λατρεύουν ὅλοι οἱ λαοί, ὅλες οἱ φυλὲς και ὅλες οἱ

1. Ἰστορικό πρόσωπο πὸ νὰ ἔγραφε τῆς «προφητεῖες», πὸ ἔχουν συγκεντρωθεῖ στὸ βιβλίο πὸ ἐπιγράφεται «Δανιήλ», δὲν ὑπῆρξε ποτέ. Οἱ προφητεῖες αὐτὲς ἀντανακλοῦν μεσσιανικὲς παραδόσεις διαφορετικῶν ἐποχῶν και προσέρχονταν ἀρχικά ἀπὸ τὰ λαϊκὰ στρώματα. Ἀργότερα, στὰ μέσα τοῦ Β' αἰῶνα, οἱ ραββίνοι τῆς μάζεφαν και τῆς διασκέασαν, γιὰ νὰ δώσουν στὸ μεσσιανισμό συντηρητικό και παθητικό περιεχόμενο, γιὰ ν' ἀντιδράσουν δηλαδὴ στὴ λαϊκὴ μεσσιανικὴ προφητολογία, πὸ ἀποκλείστηκε ἀπὸ τὰ ἐπίσημα βιβλία τῆς Π. Δ. Στὴ διασκευὴ δμως αὐτὴ ἔμειναν και μερικὲς παραδόσεις πὸ ἀντανακλοῦσαν τοὺς λαϊκοὺς πόθους. Και, γιὰ νὰ ἔχει κύρος τὸ βιβλίο αὐτό, τὸ παρουσίασαν ὡς ἔργο τοῦ σοφοῦ Δανιήλ, πὸ ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὴ Βαβυλώνα στὰ πρῶτα χρόνια τῆς αἰχμαλωσίας. Φαίνεται, ἂν και ὁ Δανιήλ ἦταν ἕνας ἀρνητῆς τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας, ἐπειδὴ ἀργότερα πέθανε μαρτυρικά, χαρακτηρίστηκε ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς ἥρωες και μάρτυρες τοῦ ἰουδαϊσμοῦ. Πρῶτος ὁ Ἕλληνας φιλόσοφος Πορφύριος, γύρω στὰ 300, στοὺς «Κατὰ χριστιανῶν» λόγους του, ὑποστήριξε πὼς οἱ προφητεῖες τοῦ Δανιήλ συντάχτηκαν στὰ χρόνια τοῦ Ἀντίοχου τοῦ Ἐπιφανῆ (βλ. Ἰερῶν. ProI. cod. in Daniel). Και τὸ Ταλμουδ σχεδὸν τὴν ἴδια γνώμη ἔχει (B. bathra, 15a). Βιβλιογραφία βλ. E. Sellin: Einl. in d. Alt. T., 152-154 και Μπρατσιώτη, Εἰσαγωγή Παλ. Διαθήκη, 433 και πέρα.

γλώσσες. Ἡ ἐξουσία του εἶναι αἰώνια, δὲ θὰ τελειώσει πο-
τὲ καὶ δὲ θὰ καταργηθεῖ.» (Δαν. 7, 13 - 14).

Ἐδῶ φαίνεται καθαρά πῶς ὁ «υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» εἶναι ὁ Μεσ-
σίας, ποῦ θὰ ἐπιβληθεῖ καὶ θὰ κυριαρχήσει μὲ ὑπερφυσικὴ δύνα-
μη στὴν Ἰουδαία, σταλμένος ἀπὸ τὸν Γιαχβέ, γιὰ νὰ κυβερνήσει,
ἔχι μόνον τοὺς Ἑβραίους, ἀλλὰ καὶ ὅλο τὸν κόσμον.

Κατὰ τὴν ἀντίληψη ἑμῶς αὐτῆ, ὁ «υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» δὲ θὰ
ῥθει σὰν ἐπαναστάτης. Ἡ παραπάνω περικοπὴ ἀντακλᾶ τὴν πα-
θητικὴ ψυχολογία τῶν Φαρισαίων, ποῦ δὲν εἶχαν μαχητικὴ διά-
θεση καὶ συνακόλουθα δὲν ἤθελαν νὰ δώσουν ἐπαναστατικὸ περι-
χόμενον στὸ μεσσιανισμό. Βάζοντας οἱ ραββίνοι στὸ στόμα τοῦ Δα-
νιήλ τὶς τέτοιες προφητείες, ἀποκοίμιζαν τὶς μάζες ποῦ καταπιέ-
ζονταν καὶ δυστυχούσαν. Δηλαδή διδάσκαν πῶς ὁ Γιαχβέ θὰ στεί-
λει κάτω ἀντιπρόσωπό του γιὰ νὰ ἰδρῦσει παγκόσμιον Ἰουδαϊκὸ
Κράτος, ἀλλὰ δὲ δέχονταν πῶς θὰ τιμωρήσει «ζῶντας καὶ νεκρούς».
Ὁ Μεσσίας τοῦ Δανιήλ εἶναι ὁ νέος ἄρχοντας τῶν Ἰουδαίων, ποῦ
δὲν πρόκειται νὰ λύσει κανένα ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα. Θὰ
εἶναι βέβαια παγκόσμια καὶ ἀκατάλυτη ἢ νέα Ἰουδαϊκὴ Βασιλεία,
ἀλλὰ οὔτε μὲ αἱματοχυσίες καὶ πολέμους θὰ γίνῃ αὐτό, οὔτε μὲ
κοινωνικὲς ἀνατροπὲς (Δαν. 2, 44). Καί, γιὰ νὰ δώσουν πιὸ πολὺ
κύρος στὶς τέτοιες προφητείες τους, παρουσίαζαν καὶ τοὺς παλιοὺς
Προφῆτες νὰ λένε πάνω - κάτω τὰ ἴδια:

«Καὶ τότε (δταν γίνῃ ἡ παγκόσμια βασιλεία τοῦ Γιαχβέ)
οἱ λαοὶ θὰ χαλάσουν τὰ σπαθιά τους καὶ θὰ φτιάσουν μ' αὐ-
τὰ ἄροτρα καὶ τὶς λόγχες τους θὰ τὶς φτιάσουν δρεπάνια.
Καὶ δὲ θὰ σηκώσει (πιὰ) ἔπλα λαὸς ἐνάντια σ' ἄλλο λαὸ
καὶ ὁ πόλεμος θὰ καταργηθεῖ.» (Ἠσ. 2, 4).

Τὰ ἴδια κηρύγματα εἰσκόμουμε καὶ στὸν Ὡσηέ (2, 18) καὶ στὸν
Μιχαία (4, 4 - 6). Στὸν Μιχαία συμπληρώνεται τὸ μεσσιανικὸ αὐ-
τὸ κήρυγμα, μὲ τὴν προσθήκη πῶς: ὕστερ' ἀπ' τὴν κατάρρευση τοῦ
πολέμου, θὰ κάθεται ὁ καθένας μέσ' στ' ἀμπέλι του καὶ κάτω ἀπ' τὴ
συκιά του ἤσυχος καὶ ξένοιαστος, γιὰτὶ θὰ βασιλεύῃ εἰρήνη καὶ ὁ
Γιαχβέ θὰ εἶναι παντοκράτορας. Τὸ εἰρημιστικὸ αὐτὸ κήρυγμα φυ-

σικά άντανακλᾶ τῆ νοοτροπία μιᾶς μεγάλης μερίδας τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ στὰ χρόνια τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἐπὶ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνα οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι δὲν εἶδαν ἄσπρη μέρα· πόλεμοι καὶ ἐπιδρομὲς κάθε τόσο ρῆμαζαν τὴ χώρα τους. Ὑστερα πάλι ἀπὸ τὴ μεγάλη καταστροφὴ ποῦ ἔφερε ὁ πόλεμος μὲ τοὺς Ἀσσυροβαβυλωνίους καὶ ἔπειτα οἱ καταπιέσεις τῶν Περσῶν καὶ τῶν Μακεδόνων εἶχαν δημιουργήσει μέσα σὲ μιὰ μερίδα τῆς ἀρχουσας τάξης τὸ αἶσθημα τοῦ συμβιβασμοῦ μὲ τοὺς κατακτητῆς. Μὰ δὲν ἦταν εὐκολο νὰ πείσουν καὶ τὶς λαϊκὲς μάζες ποῦ ὑπόφεραν πολὺ ἀπ' τὶς καταπιέσεις τῶν κατακτητῶν νὰ κάθονται μὲ σταυρωμένα τὰ χέρια. Ἰσα - Ἰσα, ἐπειδὴ ὀργανώνονταν κινήματα καὶ συνωμοσίες ἐνάντια στοὺς κατακτητῆς, ἔριξαν τὰ ἀντιπολεμικὰ συνθήματα, παρουσιάζοντάς τα ὡς κηρύγματα τῶν μεγάλων Προφητῶν Ἡσαΐα, Μιχαῖα καὶ Ὡσηέ. Σὲ τελευταία λοιπὸν ἀνάλυση, ἡ ἀντιπολεμικὴ ἀπόχρωση τοῦ μεσσιανισμοῦ ἐξυπηρετοῦσε τὰ συμφέροντα τῆς ὁμάδας ἐκείνης τῶν Ἰουδαίων, ποῦ συνεργάζονταν μὲ τοὺς κατακτητῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ἀναθέτανε στὸν Γιαχβὲ νὰ πραγματοποιήσῃ, ὅταν εὐδοκήσῃ, τὴν παγκόσμια βασιλεία, ξέροντας πὼς αὐτὸ δὲ θὰ γίνῃ ποτέ. Ἐκᾶναν ὁμῶς τὴ δουλεία τους, γιατί πολὺς κοσμάκης πίστευε πὼς δὲν πρέπει νὰ παίρνῃ ὄπλα καὶ νὰ χτυπᾷ τὸν κατακτητῆ. Συμπέρασμα: ὁ μεσσιανισμὸς αὐτὸς δὲν ἦταν ἀντιμιλιταριστικός, ὅπως ὑποστηρίζουν πολλοί, ἀλλὰ στὸ βάθος ἀντιδραστικὸς καὶ παθητικὸς, γιατί καλλιεργοῦσε τὸ αἶσθημα τῆς ὑποταγῆς στοὺς κατακτητῆς, μιὰ ποῦ ἐξαρτοῦσε τὸ ξεσκάδωμα τῆς Ἰουδαίας ἀπὸ ὑπερφυσικὲς δυνάμεις καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἐξέγερση τοῦ λαοῦ τῆς.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἀκόμα πὼς ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν Σελευκιδῶν καὶ ὄθῃ, ἐπειδὴ ἡ καταπίεση ἦταν πολὺ μεγάλη, ἡ προφητολογία παρουσιάζονταν μὲ συμβολικὴ γλῶσσα, γιατί ἀλλιῶτικα μπορούσαν νὰ παρεξηγηθοῦν καὶ νὰ προκαλέσουν καταδιώξεις. Ἔτσι, στὸ βιβλίον τοῦ Προφήτη Ζαχαρία, ποῦ εἶναι κι αὐτὸ τῆς ἴδιας ἐποχῆς, οἱ ἐχτροὶ καὶ ξένοι δυνάστες τῶν Ἰουδαίων: Αἰγύπτιοι, Ἀσσύριοι, Βαβυλώνιοι καὶ Ἑλληνομακεδόνες, παρομοιάζονται μὲ τέσσερα κέρατα:

«Καὶ εἶδα τέσσερα κέρατα καὶ εἶπα στὸν Ἄγγελον ποῦ λαλοῦσε μαζί μου: «Τί εἶναι αὐτά;» Κι αὐτὸς μοῦ ἀποκρί-

θηκε: «Τούτα εἶναι τὰ κέρατα ποῦ διασκόρπισαν τὸν Ἰούδα καὶ Ἰσραὴλ καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ.» (Ζαχ. 1, 18 - 19).

Παρακάτω οἱ ἴδιοι καταχτητὲς καὶ δυνάστες παρομοιάζονται μὲ τέσσερα οὐράνια ἄρματα, ποῦ στράφηκαν ἐνάντια στὸν Γιαχβὲ (Ζαχ. 6, 1 - 7).

Ἄκόμα κι ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Γιαχβὲ σ' ἄλλες προφητείες παρουσιάζεται μὲ τὸ ὄνομα Ἰησοῦς, ποῦ σημαίνει σωτήρας· καὶ σ' ἄλλες μὲ τὸ ὄνομα Βλαστὸς - Ἀνατολή (βλ. Ζαχ. 3, 1, 8 καὶ 9, 12 καὶ Ἀγγ. 1, 1).

Ὁ ἐπίσημος ὁμῶς αὐτὸς μεσσιανισμὸς φαίνεται δὲν ἔβρισκε μεγάλη ἀπήχηση μέσα στὴν τάξη τῶν ἄμ-χαάρετς. Γι' αὐτὸ, ὅπως εἶδαμε, σχηματίστηκε καὶ ἄλλη καθαρὰ λαϊκὴ παράδοση γιὰ τὸν Μεσσία.

Ὁ Μεσσίας τοῦ ἄμ-χαάρετς θὰ εἶναι ἕνας κοσμικὸς βασιλιάς, ποῦ θὰ χρησιμοποίησει τὴ δύναμή του γιὰ νὰ διορθώσει τὰ κακῶς κείμενα καὶ νὰ τιμωρήσει τοὺς φταίχτες, ὅποιοι κι ἂν εἶναι. Παράλληλα λοιπὸν πρὸς τὴν ἐπίσημη, δηλαδὴ τὴν ἀναγνωρισμένη προφητολογία, ποῦ συγκεντρώθηκε στὸ βιβλίο τοῦ Δανιὴλ, γράφονταν καὶ διαδίδονταν κι ἄλλες προφητείες, ποῦ αὐτὲς δὲν πέρασαν στὴ Βίβλο, γιὰτὶ ἀντανάκλουσαν τὶς ἐλπίδες, τοὺς πόθους καὶ τὶς προσδοκίες τοῦ ἄμ-χαάρετς. Ἀπὸ τὰ φυλλάδια αὐτὰ πολλὰ σῶθηκαν καὶ ἀποτελοῦν τὴ λεγόμενη ἀ π ὅ κ ρ υ φ η Ἰουδαϊκὴ φιλολογία.

Διαβάζουμε λοιπὸν σ' ἕνα ἀπ' αὐτά: «Κ α ἰ τ ὅ τ ε δ ἡ θεὸς οὐρανὸθεν πέμψει βασιλεῖα, κρινεὶ δ' ἕκαστον ἐν αἵματι καὶ πυρὸς ἀύγῃ.» (Σιβυλ. Χρ. Γ, 286)¹.

1. Τὸ κομμάτι αὐτὸ ἀνήκει στὸ κεφάλαιο τῶν «Σιβυλλείων Χρησμιῶν», ποῦ γράφτηκαν γύρω στὰ 140 χρόνια πρὶν τὴν ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μας καὶ ἐκφράζει τὶς ἐπαναστατικὲς διαθέσεις τοῦ ἄμ-χαάρετς. Ἀντίθετα, ἡ ἐπίσημη προφητολογία τοῦ ἱερατείου ἀποδοκίμαζε κάθε ἐπαναστατικὴ ἐκδήλωση καὶ προπαγάνδιζε τὴν ἰδέα πὼς ὁ Μεσσίας δὲ θὰ ῥθει σὰν ἐπαναστάτης καὶ τιμωρὸς. Ἡ ἀλλαγὴ, δηλαδὴ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Ἰουδαίας, θὰ πραγματοποιηθεῖ, ὄχι μὲ αἵματα, ἀλλὰ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Γιαχβὲ (Ζαχ. 4, 6).

Σ' ένα άλλο πάλι τέτοιο λαϊκό φυλλάδιο — στο βιβλίο που ἐπιγράφεται «Ἐνώχ» — ὁ Μεσσίας θὰ εἶναι τιμωρὸς τῶν πλουσίων καὶ προστάτης τῶν φτωχῶν (45, 2-3· 46, 1 καὶ πέρα· 48, 7 καὶ 61, 8· 62, 2 καὶ πέρα). Ὁ Μεσσίας μάλιστα θὰ εἶναι καὶ ἀπόγονος τοῦ Δαβὶδ (Δ' Ἔσδρα, 12, 32· 13, 33). Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ πέρασε καὶ σὲ μιὰ δέηση - προσευχὴ, πού μαζί μὲ ἄλλα ἔλεγε: « Ἄ ν ἄ σ τ η σ ο ν π α ρ α υ τ ῖ κ α τ ὸ ν β λ α σ τ ὸ ν Δ α β ῖ δ τ ο ὗ δ ο ὕ λ ο υ σ ο υ . » (15, Schmone esre).

Μελετώντας κανεὶς τὴν ἀπόκρυφη (=λαϊκὴ) ἰουδαϊκὴ μεσσιακὴ φιλολογία, βγάζει τὸ συμπέρασμα πὼς καλλιεργήθηκε, στὰ τελευταῖα προχριστιανικὰ χρόνια, καθὼς καὶ στὰ πρῶτα μεταχριστιανικά, ἡ ἰδέα πὼς ὁ Γιαχβὲ εἶχε δημιουργήσει τὸν Μεσσία πρὶν ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ τὸν κρατοῦσε κοντὰ του, περιμένοντας τὴν ὥρα πού εἶχε κανονίσει γιὰ νὰ τονε στείλει στὴν Ἰουδαία (βλ. Ἐνώχ, 48, 3 καὶ 6).

Ὅπως εἶδαμε, οἱ γύρω στὸν Μεσσία παραδόσεις σὲ πολλὰ σημεῖα δὲν ἦταν ὁμοιόμορφες. Κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἀποστολὴ τοῦ Μεσσία διαφωνοῦσαν οἱ σχετικὲς «προφητείες». Ἀλλιώτικα τὴνε φαντάζονταν οἱ παραδόσεις πού συγχωνεύτηκαν στὰ βιβλία τοῦ Δανιήλ (7, 13) καὶ τοῦ Ζαχαρία (1, 9) κι ἀλλιώτικα τὴν παραδέχονταν οἱ λαϊκότερες παραδόσεις στὰ φυλλάδια τοῦ «Ἐνώχ» (48, 3), στοὺς «Ψαλμοὺς τοῦ Σολομώντα» κλπ.

Στοὺς ἐπιγραφόμενους «Σολομώντειους Ψαλμοὺς» τονίζονταν μαζί μὲ ἄλλα:

«Ἐσὺ ὦσαι, Κύριε (=Γιαχβὲ), πού διάλεξες τὸν Δαβὶδ γιὰ βασιλεῖα τοῦ Ἰσραὴλ καὶ πού ἔκανες ὄρκον πάνω στὴ γεινιά του στὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα, πὼς ἡ βασιλεία του δὲ θὰ ὀσῆνε ποτὲ ἀπὸ μπροστά του.» (21, 4).

Ἐδῶ ἐκφράζεται, ὅπως βλέπουμε, κάποιο παράπονο, γιὰτι ἀργεὶ νὰ ῥθει ὁ Μεσσίας. Οἱ λαϊκὲς μάζες εἶχαν ἐξουθενωθεῖ καὶ περιήμιεναν τὸ Λυτρωτὴ τους, γιὰτι δὲν μποροῦσαν πιά νὰ βαστάξουν τὴ ντόπια καὶ ξενικὴ καταπίεση. Γι' αὐτὸ παρακαλοῦσαν τὸν Γιαχβὲ νὰ στείλει τὸν Μεσσία μιὰ ὥρα ἀρχίτερα, γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τοὺς ἐκμεταλλευτὲς τους:

«Εἰσάκουσε, Κύριε, καὶ κάνε νὰ παρουσιαστῆ γι' αὐτοὺς (τοὺς Ἰουδαίους) ὁ βασιλιάς τους, ὁ γιὸς (=ὁ ἀπόγονος) τοῦ Δαβίδ, τὸν καιρὸ πού θρῖσες, ὦ θεέ, γιὰ νὰ βασιλέψει στὸ δούλο σου Ἰσραήλ. Καὶ χάρισέ του δύναμη, γιὰ νὰ συντρίψει τοὺς ἄδικους δεσπότες καὶ νὰ καθαρῖσει τὴν Ἱερουσαλήμ ἀπ' τοὺς εἰδωλολάτρες πού τὴν καταπατοῦνε ἀλύπητα.» (Ψαλ. Σολ. 21, 21 - 22).

Σ' ἄλλο πάλι βιβλίο τῆς λαϊκῆς Ἰουδαϊκῆς φιλολογίας τῶν τελευταίων προχριστιανικῶν χρόνων διαβάζουμε μαζί μὲ ἄλλα:

«Θά ῥθει ὁ Σωτήρας, κρατώντας μ α σ τ ῖ γ ι ο, γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴ δικαιοσύνη πάνω στὴ γῆ.» (Εὐνῶχ, 91, 7).

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν δεύτερη γνώμη, πὼς ἔλα σχεδὸν τὰ λεγόμενα ἀπόκρυφα¹ βιβλία (Χρησιμοί, Ἀποκαλύψεις, Προφητείες) κάνουν συστηματικὸ λόγο γιὰ τὸν Μεσσία - Βασιλέα - Ἀπεσταλμένο τοῦ Γιαχβέ.

Τέτοιο ὅμως ἦταν τὸ μίσος τοῦ ἄμ - χαάρετς ἐνάντια στοὺς πλούσιους καὶ ἐκμεταλλευτές, πού πίστευε πὼς ὁ Μεσσίας θ' ἀναστήσει καὶ τοὺς νεκροὺς, γιὰ νὰ τιμωρήσει τοὺς φταίχτες καὶ γδύστες ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ ν' ἀνταμείψῃ τοὺς φτωχοὺς καὶ ἀπόκληρους ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ, ὅπως ξέρουμε, πέρασε καὶ στὰ Εὐαγγέλια, ἔγινε δηλαδὴ ἔμμομη προσδοκία καὶ αἴτημα τοῦ πρωτόγονου χριστιανισμοῦ.

Ἡ ὅλες οἱ μεγάλες ἐπαναστάσεις τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ (66 - 70, 132 - 135, καθὼς καὶ οἱ πρὶν τοῦ 70) ἰδεολογικὰ τροφοδοτήθηκαν ἀπὸ τὰ ἀπόκρυφα αὐτὰ φυλλάδια.

---

1. Βλ. Ernst Sellin : Einleitung in das A. T., σελ. 158 καὶ πέρα καὶ Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Παλ. Διαθήκη, σελ. 625 καὶ πέρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΡΙΤΟ

Τὰ προϊστορικά, λαογραφικά καὶ ἔθνολογικά στοιχεία τῆς Βίβλου

Ὅπως εἰπώθηκε στὰ παραπάνω κεφάλαια, ἡ Βίβλος ἀποτελέστηκε ἀπὸ δύο πηγές: τὴ μωσαϊκὴ (αἰγυπτιακὴ) καὶ τὴν πολυθεϊστικὴν (ἑβραϊκὴν). Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ καθαρὰ ἱστορικὸ περιεχόμενον τῶν δύο αὐτῶν πηγῶν, ὑπάρχει κι ἄλλο ὄλιγόν, μὲ μυθολογικὸ περιβάλλον, ποῦ ἀξίζει νὰ τὸ ἐρευνήσουμε, γιὰτὶ μᾶς κατατοπίζει σὲ πολλὰ προϊστορικά¹, ἔθνογραφικά, λαογραφικά, λατρευτικὰ καὶ ὀργανωτικὰ προβλήματα τῆς ἀρχῆς τῆς ἱστορίας τῶν Ἑβραίων καὶ Ἰσραηλιτῶν.

Πρῶτα - πρῶτα, γίνεται λόγος γιὰ τὴν κοσμογονία. Ἡ πηγὴ II (κατὰ τὴ Σχολὴ Βελλχάουζεν, ἢ ἐλωχειμικὴ πηγὴ) λέει κατηγορηματικὰ πὼς οἱ θεοὶ ἔφτιαξαν πρῶτα ἀπὸ τὸ χάος ὅ,τι βλέπουμε νὰ ὑπάρχει γύρω μας πάνω στὴ γῆς καὶ τελευταία τὸν ἄνθρωπο, ποῦ τὸν ἔφτιαξαν ἀπὸ χῶμα. Ὁ πρωτόπλαστος Ἀδάμ², ἐνῶ μποροῦσε νὰ γίνῃ μὲ μιὰ προσταγὴ τῶν θεῶν: «γεννηθήτω ὁ ἄνθρωπος», ἔγινε μὲ ὄλη, χῶμα³. Αὐτὸ δείχνει πὼς ἡ παράδοση αὐτὴ εἶναι πολὺ ἀρχαιότερη ἀπὸ τίς ἄλλες κοσμογονικὲς καὶ σημαίνει:

---

1. Μὲ τὸν ὄρο προϊστορικὰ ἐνόησμε τοὺς θεομοῦς ποῦ ἐπικρατοῦσαν στὴν ἐποχὴ ποῦ χαρακτηρίζεται ἀγρία καὶ βάρβαρη, δηλαδὴ στὴν πρὶν τὴν ἀρχὴ τοῦ πολιτισμοῦ μακρὰ περίοδο τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας.

2. Ἡ ὀνομασία Ἀδάμ σημαίνει: χωματένιος. Ἀνταμὰχ στὰ ἑβραϊκὰ = χῶμα. Τὴν ἐτυμολογία αὐτὴ παραδέχεται καὶ ὁ Φίλων. Ὁ Ἰώσηπος ὅμως ἐτυμολογεῖ τὸ ὄνομα Ἀδάμ ἀπὸ τὸ ἀντώμ ἢ ἐντώμ = πυρρὸς ἢ ξανθός. Ἡ λέξις αὐτὴ στὴν ἀρχὴ - ἀρχὴ δὲν ἦταν ὄνομα, ἀλλὰ προσηγορικόν, δηλαδὴ σήμαινε τὸ ἀνθρώπινο γένος.

3. Καὶ κατὰ τὴν πανάρχαια αἰγυπτιακὴ παράδοση, ὁ θεὸς Φθά (ὁ θεὸς τῆς Μέμφιδας) ἐπλασε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ λάσπη.

πώς οι πρωτόγονοι λαοί, πριν σχηματίσουν την αντίληψη πώς πύσω από τόν άντικειμενικό κόσμο και τὰ φυσικά φαινόμενα ύπάρχουν θεικές δυνάμεις, παραδέχονταν πώς ο άνθρωπος είναι προΐόν τής γής¹, όπως και όλα τὰ άλλα ζωντανά όντα: σκουλήκια, φάρια, έρπετά κλπ. Κι άκόμα πρέπει νά προσέξουμε και κάτι άλλο: δέν έφτιαξε μόνος του ο Γιαχβέ τόν άνθρωπο, αλλά πολλοί θεοί μαζί. Τό κείμενο λέει:

« Π ο ι ή σ ω μ ε ν ά ν θ ρ ω π ο ν κ α τ' ε ι κ ό ν α
ή μ ε τ έ ρ α ν κ α ι κ α θ' ό μ ο ί ω σ ι ν. » (Γεν. 1, 26).

Τό κείμενο αυτό πρέπει νά τό προσέξουμε. Γιατί, ένώ από τή μιá μεριά άντανακλά τήν πολυθεϊστική παράδοση (πηγή II), άπό τήν άλλη μās πληροφορεί πώς οι θεοί «έφτιαξαν» τόν άνθρωπο τέτοιο, πού νά τούς μοιάζει σέ όλα. "Αρα και οι θεοί είχαν προτύτερα γίνει άπό λάσπη - χώμα και είχαν τες ίδιες ιδιότητες πού είχε και ο άνθρωπος". Και ή παράδοση αυτή, πού βρίσκεται και σ' άλλους λαούς τής αρχαιότητας, είναι πολύ παλιά και μās κατατοπίζει πάνω στο ζήτημα τών άρχέγονων θεολογικών αντιλήψεων. Οι πρωτόγονοι, πού σέ δρισμένο στάδιο τής κοινωνικής τους εξέλιξης σχημάτισαν τήν ιδέα πώς ύπάρχουν πάνω άπ' αυτούς θεικές δυνάμεις, δέν μπορούσαν αυτές τες θεότητες νά τες φανταστούν πώς βρίσκονταν έξω από τό κοινωνικό τους περίγυρο, στο "Υπερέραν. Κι ούτε πώς ήταν στη μορφή τους αλλιώτικες άπ' ό,τι ήταν οι ίδιοι".

"Αν και άργότερα, όταν ξεπέρασαν τό στάδιο του ά ν ι μ ι - σ μ ο ύ, έπλασαν τήν παράδοση πώς κάθε τι πού ύπάρχει πάνω

---

1. Και οι Άθηναίοι (και ίσως όλοι οι "Ιωνες) πίστευαν πώς οι άνθρωποι είναι καμωμένοι άπό λάσπη (βλ. Άριστοφ. "Όρνιθ. 667" "Ήσιόδ. "Εργ. 60 - 62).

2. "Η θεογονική τούτη παράδοση ήταν στην άρχική της μορφή άνάμνηση τής προγονολατρείας. "Όπως ξέρουμε οι άρχηγοί - γενάρχες τής όρδής ήταν οι πρώτοι πού θεοποιήθηκαν.

3. Τήν πρωτόγονη αυτή αντίληψη τή διατυπώνει θαυμάσια ο "Έλληνας φιλόσοφος Ξενοφάνης (βλ. Γ. Κορδάτου, "Ιστορία τής άρχ. έλλην. φιλοσοφίας, σελ. 100 - 101).

στή γῆ, καθώς και στὸν οὐρανό, εἶναι ἔργο τῶν θεϊκῶν δυνάμεων, ὥστόσο τὶς δυνάμεις αὐτὲς τὶς παριστάνανε σὰν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς ἢ σὰν τὰ ζῶα τοῦ κοινωνικοῦ τους περιγυροῦ. Φυσικὰ οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες δὲν μπορούσαν νὰ κάνουν ἐξαίρεση πάνω στὸ ζήτημα αὐτό.

Ἐπειτα, στὴν κοσμογονία τῆς Βίβλου γίνεται λόγος γιὰ μιὰ ἐποχή, ποὺ οἱ ἄνθρωποι δὲ φοροῦσαν ροῦχα, ἦταν γυμνοὶ (Γεν. 2, 25) καὶ ζοῦσαν μαζί μὲ τὰ ἄλλα ζῶα καὶ πολὺ ἀργότερα — ὕστερ' ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ — τοὺς ἐφτιαζαν οἱ θεοὶ ροῦχα ἀπὸ τομάρια ζώων (Γέν. 3, 21). Οἱ παραδόσεις αὐτὲς ἔχουν ἱστορικὴ βάση, ἂν τοὺς θγάλουμε τὸ μυθπλαστικὸ τους περικάλυμμα. Δείχνουν πὼς πέρασε πολὺς καιρὸς ὥσπου ν' ἀναπτυχθεῖ ἡ τεχνικὴ καὶ νὰ κατορθώσουν μὲ τὰ πρῶτα τοὺς ἐργαλεῖα νὰ σκοτώνουν ἄγρια θηρία, νὰ τὰ γδέρνουν καὶ τὶς προδιές τους νὰ τὶς χρησιμοποιοῦν γιὰ ντυμασιές. Στὴν πρωτοπρωτόγονη ἐποχὴ φοροῦσαν «φύλλο συκιάς» καὶ ἔτρωγαν ἄγρια χόρτα καὶ καρποὺς δέντρων (Γέν. 1, 29).

Μιὰ ἄλλη παράδοση, ποὺ πρέπει νὰ τὴν προσέξουμε πολὺ, εἶναι τούτη· Λέει τὸ α' διδῆλο τῆς Η. Δ. πὼς οἱ πρωτόπλαστοι ζοῦσαν εὐτυχισμένοι μέσα στὸν Παράδεισο, ἀλλὰ οἱ θεοὶ τοὺς ἀπαγόρευαν νὰ τρῶνε ἀπὸ τὸν καρπὸ τοῦ δέντρου τῆς γνώσης¹. Οἱ θεολόγοι καὶ οἱ συντηρητικοὶ ἑβραϊολόγοι, ἀναλύοντας, ἐξηγώντας καὶ ἐρμηνεύοντας τὴ «θεϊκὴ» τούτη ἐντολή, προσπάθησαν νὰ τῆς δώ-

---

1. Γέν. 2, 16: «Καὶ ἐνετείλατο Κύριος ὁ θεὸς τῷ Ἀδὰμ λέγων: ἀπὸ παντὸς ἔβλου τοῦ ἐν τῷ Παραδείσῳ θρώσει φάγη, ἀπὸ δὲ τοῦ ἔβλου τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρὸν, οὐ φάγεσθε ἀπ' αὐτοῦ· ἢ δ' ἂν ἡμέρα φάγησθε ἀπ' αὐτοῦ, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε.» (Μετάφρ. Ο'). Ἡ παράδοση πάλι γιὰ τὸ φίδι, ποὺ ξεγέλασε τὴν Εὐά, θρίσκειται (παραλλαγμένη φυσικὰ) σ' ὅλες σχεδὸν τὶς μυθολογίες τῶν ἀρχαίων μεσογειακῶν καὶ ἀσιατικῶν λαῶν. Τὸ φίδι χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τοὺς πρωτόγονους λαοὺς σὰν τὸ πιὸ ὑπουλο καὶ πονηρὸ ζῶο καὶ σὰν τέτοιο δὲν μπορούσε νὰ δαμαστεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Οἱ Πέρσες πίστευαν πὼς ἀντιπροσωπεύει τὴν κακοποιὸ δύναμη. Οἱ Ἰνδοὶ παραδέχονταν πὼς ὁ βασίλειός τῶν κακῶν δαιμόνων ἦταν κακοποιὸ μεγάλο φίδι. Καὶ γενικὰ οἱ σημιτικοὶ καὶ ἄριοι λαοὶ στὸ φίδι ἔβλεπαν τὸ πονηρὸ καὶ κακοποιὸ πνεῦμα. Οἱ Αἰγύπτιοι εἶχαν τὴν παράδοση γιὰ τὸ Σὲτ-Τύφωνα (φίδι), ἐνῶ στὴν περιοχὴ τῆς Θήβας λατρεύονταν σὰ θεὸς τὸ φίδι (βλ. Ἡρόδ. II, 74).

συν καθαρά ἡ θ ι κ ὸ περιεχόμενο, σύμφωνα με τις σημερινές κοινωνικές αντιλήψεις. Οἱ τέτοιες ἐξηγήσεις θαρρῶ πὼς δὲν εἶναι σωστές, οὔτε ἡ διατύπωση ἦταν τέτοια πὼς ἔφτασε σὲ μᾶς, οὔτε γίνονταν λόγος γιὰ τὸ καλὸ ἢ τὸ κακὸ. Παρακάτω, στὸ ἴδιο κείμενο, ὑπάρχει ἡ σωστὴ ἐξήγηση¹. "Ὅταν οἱ πρωτόπλαστοι ἔφαγαν τὸν ἀπαγορευμένο καρπὸ, ἀνοιξαν τὰ μάτια τους, εἶδαν πὼς ἦταν γυμνοί, πῆραν φύλλα συκιάς καὶ σκέπασαν τὸ κορμὶ τους (Γέν. 3, 7). Ἡ παράδοση αὐτὴ θέλει νὰ πεῖ πὼς οἱ «πρωτόπλαστοι» πέρασαν σ' ἀνώτερο στάδιο ἐξέλιξης καὶ ἔφτιαξαν τὰ πρῶτα πρωτόγονα ροῦχα. Ἄρα, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἄλλη παράδοση, πὼς ὁ Γιαχβὲ ἦ οἱ θεοὶ τοὺς ἔφτιαξαν ροῦχα, τούτη, κατηγορηματικὰ μᾶς λέει πὼς οἱ ἴδιοι τὰ φτιάξαν. Φυσικὰ ἐδῶ πρόκειται γιὰ παλιότερη παράδοση². Κάτω λοιπὸν ἀπὸ τούτη τὴν παράδοση κρύβεται μιὰ πανάρχαια ἀνάμνηση, πὼς ἔχει ἀμεση σχέση με τις πρῶτες τεχνικές κατακτήσεις τοῦ ἀνθρώπου, παράδοση πὼς βρίσκεται στὶς μυθολογίες καὶ κοσμογονικές ἀντιλήψεις καὶ ἄλλων λαῶν τῆς ἀρχαιότητος. Γι' αὐτὸ, μιὰ πὼς πέρασαν σ' ἀνώτερο τεχνικὸ στάδιο οἱ ἄνθρωποι, βγήκαν ἀπὸ τὴ ζούγκλα καὶ ἄρχισαν νὰ ἐργάζονται. Ἐπειδὴ ὁμοίως με χρόνια διασπάστηκε ἡ πρώτη ὀργανωτικὴ μορφή τῆς ὀρδῆς (ὁ πρωτόγονος κομμουνισμὸς) καὶ ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίησις δημιούργησε τις ἀντιθέσεις, τις ταξικὲς διαφορὰς καὶ τὴ δυστυχία καὶ ἀθλιότητα σὲ κείνους πὼς δὲν ἐξουσίαζαν τὴ γῆ, τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ κοπάδια, στὰ χρόνια αὐτὰ σχηματίστηκε ἡ ἀντίληψη, πὼς ἡ ἐ ρ γ α σ ῖ α ε ἶ ν α ι θ ε ῖ κ ἢ κ α τ ἄ ρ α σ τ ὸ ν ἄ ν θ ρ ω π ο (βλ. Γέν. 3, 16 καὶ πέρα).

Ἐπίσης βρίσκουμε στὸ α' βιβλίον τῆς Π. Δ. πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τις διαφορὰς ἐποχῆς ἀπὸ τις ὁποῖες πέρασε τὸ ἀνθρώπινο γένος. Κυνηγετικὴ περίοδος, χτηνοτροφικὴ, γεωργικὴ με τὴ διαφορὰ

1. Ἡ ἀντίληψη πὼς στὴν παραπάνω προσταγὴ ὑπάρχει ἡ ἐντολή τῆς ἀπαγόρευσης τοῦ σ υ ν ο υ σ ι α σ μ ο ὦ δὲ στέκει, γιὰτὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Βίβλο μαθαίνουμε πὼς οἱ θεοὶ εἶπαν στοὺς πρωτόπλαστοις: «ἀξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε» (Γέν. 1, 28).

2. Ὁ ἀναγνώστης ἄς μὴν ξεχνᾷ πὼς στὸ βιβλίον «Γένεσις» διασταυρώνονται οἱ δύο πηγές Μ καὶ Π, ἀλλὰ καὶ αὐτὲς ἀποτελοῦνται ὄχι ἢ καθε μιὰ ἀπὸ μιὰ παράδοση, ἀλλὰ ἀπὸ πολλὰς παλιότερες καὶ νεώτερες.

πώς οι ιστορικές αυτές εποχές παρουσιάζονται ανάκατες και χωρίς διαχωριστικούς σταθμούς¹. Μά πιδ πολὺς λόγος γίνεται γιά τή νομαδική - χτηνοτροφική. Κι αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαίον. Ἡ ἐποχὴ τῆς πορείας πρὸς Χαναάν και ὁ πατριαρχικός κοινοτισμός στους πρώτους αἰῶνες ὕστερ' ἀπὸ τὴν εἰσβολὴν και κατάκτηση τῆς Παλαιστίνης, ἔφεραν πάλι στὴ μέση ὄλες τίς πανάρχαιες παραδόσεις γιά τὸν παλαιονομαδισμό και ἀρχέγονο κομμουνισμό. Κι ἀκόμα, ἡ κοινωνική διαφοροποίηση πὺ ὀδήγησε στὴν ταξική κοινωνία και συνακόλουθα στὴν ἐκμετάλλευση τῶν πολλῶν ἀπὸ τοὺς λίγους, δημιούργησε τοὺς ἀνάλογους ψυχολογικούς λόγους, γιά νὰ ἀναβιώσουν οἱ παλιές αὐτές ἀναμνήσεις πὺ παρουσίαζαν τίς περασμένες ἐποχές σὰ χ ρ υ σ ὀ α ἰ ὶ ν α.

Ἔτσι, ἔχομε πολλές πληροφορίες γιά τὸ καθεστῶς τῆς κ ο ι ν ο χ τ η μ ο σ ὺ ν η ς² και πατριαρχίας, κάτω ἀπὸ τὸ ὀποῖο ἔζησαν αἰῶνες οἱ νομάδες πρόγονοι τοῦ Μωυσῆ, τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, τοῦ Δαβὶδ κλπ.

Οἱ πρόγονοι αὐτοὶ ὀνομάζονταν στὴ Βίβλο Ἄβραάμ, Ἰσαάκ και Ἰακώβ, δὲ νομίζω ὀμως πὺς οἱ ὀνομασίες αὐτές εἶναι ὀνόματα προσώπων. Πιδ πιθανὸν εἶναι πὺς πρόκειται γιά ὀνομασίες ὀρδῶν, πὺ φέρνανε αὐτὸ τὸ ὀνομα πολλοὺς αἰῶνες. Ἔτσι ἐξηγιέται και ἡ μ α κ ρ ο β ἰ ὀ τ η τ α ὀλων τῶν γεναρχῶν τῶν Ἐβραίων. Ὀλοι τοὺς ἔζησαν παραπάνω ἀπὸ 100 χρόνια. Ὀσο βαστοῦσε ὀ νομαδικὸς πατριαρχικός βίος, ἡ κάθε ὀρδὴ (φυλὴ) ἔφερνε τὸ ἴδιο ὀνομα και φυσικά τὸ ἴδιο ὀνομα εἶχε και ὀ κάθε φορὰ ἀρχηγός³.

1. Βλ. Γέν. 10, 8 και πέρα 4, 2· 25, 27· 27, 1· 13, 6-10 κλπ.

2. Ἄπῆχηση τῆς παλιᾶς κοινοκτημοσύνης ὕπάρχει στὶς Παροιμίες: «θὲς τὸν κλῆρον σου μεταξὺ ἡμῶν, ἐν δαλάντιον ἄς εἶναι εἰς πάντας ἡμᾶς.» (1, 18). Στὸ ἔλληνικό κείμενο ὕπάρχει στὸ τέλος και ἡ φράση: «και μαροῖπιτιον ἐν γεννηθῆτω ἡμῖν».

3. Ἡ Βίβλος λέει πὺς ὀ πατέρας τοῦ Ἄβραάμ λέγονταν Ἄμπιραμ (Ἄβραμ), πὺ ὀ σημαίνει τὸν φ η λ ὀ πα τ έ ρ α ἡ τὸ φ η λ ὀ μ έ ρ ο ς. Ἐπίσης και τὸ ὀνομα Ἄβραάμ σημαίνει πατέρας λαοῦ - φυλῆς (βλ. Καρολίδη, Παγκόσμιο ἱστορία, τ. Γ', σ. 177). Ἄν οἱ ἐτυμολογίες αὐτές εἶναι σωστές, τότε ἡ ἄποψη πὺ ὀ υποστηρίζω παραπάνω ἔχει σταθερὸ ἱστορικό στήριγμα. Και τ' ἄλλα ὀνόματα τῶν πρώτων φυλάρχων ἔτσι πρέπει νὰ ἐρμηνευτοῦν. Ἰακώβ σημαίνει πτερνιστής, ἐκεῖνος πὺ κλωτοᾷ. Ἄρα, τὰ ὀνόματα αὐτά εἶναι προσηγορικά και ὀχι ὀνομασίες προσώπων. Γιά τοὺς προ-

Όποιος όμως διαδάσει απρόσεχτα την Πεντάτευχο, μπορεί να εγάλει το συμπέρασμα πώς οι Έβραιοι και οι Ισραηλίτες δὲ γνώρισαν τὸ «καθεστῶς» τῆς μ η τ ρ ι α ρ χ ί α ς. Αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου σωστό. Μέσα στὴ Βίβλο ὑπάρχουν σκόρπιες πολλές εἰδήσεις γιὰ τὴν πανάρχαια μητριαρχία, πὸν προηγήθηκε τῆς πατριαρχίας. Πρῶτα - πρῶτα, στὴ Γένεση ὑπάρχουν δυὸ ἀντίθετες παραδόσεις. Ἡ μιὰ λέει πὸς οἱ θεοὶ ἐφτιαξαν μαζί τὸν ἄντρα καὶ τὴ γυναίκα. Ἡ ἄλλη πὸς πρῶτα ἐφτιαξαν τὸν Ἀδάμ. Ὡστόσο ἡ Εὐα ἔχει ἀνώτερη θέση μέσα στὸν «Παράδεισο». Σ' αὐτὴν ἀποτείνεται ὁ θεὸς καὶ σ' αὐτὴν κάνει τίς παρατηρήσεις, γιὰ τὸ ἔφαγε τὸν ἀπαγορευμένο καρπὸ. Ἐπίσης καὶ τὸ φίδι καταφεύγει στὴν Εὐα, γιὰ νὰ τῆς πεί πὸς πρέπει νὰ παραβεῖ τὴν ἐντολὴ τοῦ Γιαχβὲ ἢ τῶν θεῶν. Ὅλες ἐτούτες οἱ παραδόσεις κρύβουν κάποιον ἱστορικὸ πυρήνα. Πρόκειται γιὰ τὸ καθεστῶς τῆς μητριαρχίας.

Μὲ τὴν ἀνάπτυξη ὅμως τῆς τεχνικῆς καὶ τὴν κοινωνικὴ διαφοροποίηση, ἡ γυναίκα ἐγίνε σκλάβα τοῦ ἄντρα. Πρῶτα ὁ Ἀδάμ ἦταν ὑποταχτικὸς στὴν Εὐα (βλ. Γέν. 3, 12). Ὑστερα ὅμως ἡ Εὐα ἐγίνε ὑποταχτικὴ στὸν Ἀδάμ (Γέν. 3, 16 καὶ πέρα).

Μέσα στοὺς μύθους αὐτοὺς κρύβονται δυὸ πανίσχυρες παραδόσεις πὸν ἀντανάκλουν ἱστορικὲς κοινωνικὲς καταστάσεις. Ἡ μιὰ, πὸν εἶναι καὶ ἀρχαιότερη, εἶναι ἀνάμνηση τῆς μ η τ ρ ι α ρ χ ί α ς καὶ ἡ ἄλλη, ἡ νεώτερη, ἀντανάκλᾷ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀ ν τ ρ ο κ ρ α τ ί α ς¹.

Μὰ ἐξὸν ἀπὸ τίς πηγὲς αὐτές, ὑπάρχουν κι ἄλλες. Σ' ἄλλα βι-

γόνους τοῦ Μωυσῆ καὶ τῶν Ἰσραηλιτῶν δὲν ὑπάρχουν παραδόσεις, γιὰ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἢ πηγὴ Μ λογοκρίθηκε καὶ συγχωνεύθηκε μὲ τὴν πηγὴ Β.

1. Τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντροκρατίας ἀντανάκλᾷ καὶ ἡ παράδοση πὸν λέει πὸς οἱ θεοὶ φτιάξαν τὴν Εὐα νόθοντας ἕνα πλευρὸ ἀπὸ τὸν Ἀδάμ. Τὸ ἐβραϊκὸ κείμενο ἔχει πὸν ἱστορεῖ πὸς οἱ θεοὶ φτιάξαν τὴν Εὐα ἀπὸ τὸ πλευρὸ τοῦ Ἀδάμ, δὲ λέει πὸς φτιάξαν γυναίκα, ἀλλὰ isha = ἀνδρῖσα: «Καὶ εἶπεν ὁ Ἀδάμ, τοῦτο εἶναι κόκκαλο ἀπ' τὰ κόκκαλά μου καὶ σάρκα ἀπὸ τίς σάρκες μου, (γι' αὐτὸ) αὕτη θὰ λέγεται isha (=ἀνδρῖς), γιὰ τὸ ἀπὸ τὸν ἄντρα βαστᾷ» (Γέν. 2, 23). Ἡ πηγὴ Μ γενικὰ θεωρεῖ τὸν ἄντρα ὡς ἐκλεκτὸ τοῦ Γιαχβὲ, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πὸν πλοῦσια σὲ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸ νομαδικὸ - πατριαρχικὸ βίο. Ἡ ἀντροκρατία ἀργότερα κατοχυρώθηκε καὶ μὲ νομοθετικὲς κυρώσεις (βλ. Ἀριθ. 27, 11).

βλία τῆς Βίβλου γίνεται λόγος γιὰ τὴ Μαριάμ καὶ τὴ Δεβώρα, ποὺ ἦταν πολεμαρχίνες. Ὑπάρχουν μάλιστα καὶ ἄσματα ποὺ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὑμνοῦσαν τὸν Γιαχβὲ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐξυμνοῦντανε τὰ κατορθώματα τῶν γυναικῶν αὐτῶν. Φαίνεται πὺς στὰ χρόνια τῆς πορείας πρὸς Χαναάν, ἐξαιτίας ποὺ δημιουργήθηκαν νέες συνθήκες, ἀναβίωσαν ὡς ἓνα σημεῖο οἱ παλιῆς παραδόσεις τῆς μητριαρχίας, μιὰ ποὺ οἱ γυναῖκες ἔπαιζαν στὴν πολεμικὴ ἐκείνη περίοδο ἐξαιρετικὸ ρόλο.

Μὰ καὶ μιὰ ἄλλη πανάρχαια πηγὴ, ποὺ ἀπηχεῖ τὸ καθεστῶς τῆς μητριαρχίας, εἶναι ἡ ἐντολὴ τοῦ δεκάλογου ποὺ κάνει λόγο γιὰ τὸ σεβασμὸ ποὺ ὀφείλεται στὴ μ η τ ε ρ α :

«Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴ μ η τ ε ρ α σου, γιὰ νὰ ζήσεις πολλὰ χρόνια πάνω στὴ γῆς» (Δευτερ. 20, 12)¹.

Φυσικὰ στὰ ἱστορικὰ χρόνια ἡ ἐντολὴ αὐτὴ εἶχε καθαρὰ ἠθικὸ περιεχόμενο. Ἀλλὰ γεννιέται τὸ ρῶτημα: οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἀποτελοῦσαν ἐξαιρεση μέσα στὴν ἱστορία τῶν λαῶν καὶ περιφρονοῦσαν ἢ κακομεταχειρίζονταν τοὺς γονιούς τους; Βέβαια, δὲν μπορούσε νὰ συμβαίνει ἓνα τέτοιο πράμα. Πρέπει λοιπὸν νὰ ζητήσουμε ἄλλου τὴν αἰτία ποὺ ἐπέβαλε νὰ θεσπιστεῖ σὰν ἀπαραίτητος θεσμὸς ἡ ἐντολὴ αὐτή. Στὰ χρόνια ποὺ οἱ Ἑβραῖοι καὶ Ἰσραηλίτες πολεμοῦσαν μὲ διάφορους λαοὺς στὴν Ἀραβικὴ Ἔρημο, γιὰ νὰ μπορέσουν ν' ἀνοίξουν δρόμο καὶ νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τῆς διατροφῆς τους, ἀναβίωσαν λίγο-πολύ οἱ παλιοὶ οργανωτικοὶ θεσμοὶ τοῦ καιροῦ τοῦ νομαδικοῦ βίου. Ἔτσι, ὀργανώθηκαν σὲ ομάδες, ομάδες ποὺ εἶχαν ἐπικεφαλῆς τους ἓναν ἀρχηγὸ καὶ μιὰ ἀρχηγίνα. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ἐρμηνεύονται στενὰ οἱ λέξεις πα τ ε ρ α ς καὶ μ η τ ε ρ α τῆς ἐντολῆς τοῦ δεκάλογου, γιὰτὶ ἔχουν πλατύτερο καὶ πολὺ ἀρχαῖο περιεχόμενο. Πατέρας ἐδῶ σημαίνει: ἀρχηγὸς φυλῆς, καὶ μητέρα: ἀρχηγίνα, ὄχι τοῦ ἀτομικοῦ σπιτιοῦ, ἀλλὰ τοῦ νοικοκυριοῦ τῆς φυλῆς. Ἄρα σὲ κάθε φυ-

---

1. Καὶ στὶς Παροιμίες εἰσκόμουμε μιὰ παλιὰ διάταξη, ποὺ ἀπηχεῖ τὸ καθεστῶς τῆς μητριαρχίας: «Ἄκουε: παιδί μου, τίς συμβουλές τοῦ πατέρα σου καὶ μὴν ἀπορρίψεις τὸ νόμο τῆς μητέρας σου» (1, 8).

λή διαλέγονταν οί Ικανότεροι και οί σεβαστότεροι ἀρχηγοί, καθώς και οί Ικανότερες και οί σεβαστότερες γυναίκες, γιά νά ἐκτελέσουν τά ὀργανωτικά καθήκοντα πού ἐπιβάλλονταν ἀπό τίς τότε συνθήκες.

Οί γυναίκες στά χρόνια αὐτά, πού οί ἄντρες ἦταν ὑποχρεωμένοι νά πολεμοῦν και νά θρίσκουν τά χρειαζόμενα τρόφιμα, ἔπαιζαν τὸ ρόλο πάνω - κάτω πού ἔπαιζαν οί Σπαρτιάτισσες, δηλαδή εἶχαν ἀναλάβει ὀρισμένες ὀργανωτικές δουλειές, μερικές μάλιστα πολεμοῦσαν κιόλας. Ἀπό τήν αἰτία αὐτή ἐπιβλήθηκε ὁ σεβασμός και ἡ ἀπόλυτη ὑπακοή στοὺς φυλάρχους και στίς ἀρχηγίνες. Ὑστερ' ἀπ' αὐτά πού εἶπαμε, καταλαβαίνει ὁ καθένας πὼς ἡ ἐντολή «τίμα τὸν πατέρα σου και τή μητέρα σου» ἀντανανκλᾶ τὸ καθεστῶς τῆς πατριαρχίας και μητριαρχίας, ἄρα πρόκειται γιά δ υ ὀ ἐντολές, πού πολὺ ἀργότερα συγχωνεύτηκαν. Ἡ ἐντολή ὁμως «τίμα τή μητέρα σου» ἦταν ἀρχαιότερη ἀπό τήν ἐντολή «τίμα τὸν πατέρα σου».

Στήν περίοδο ὡστόσο τῆς πορείας πρὸς Χαναάν μποροῦσαν νά συνυπάρχουν οί δυὸ παράλληλες ἐξουσίες, ὅπως σύμβαينه και στή Σπάρτη, σέ ὅμοιες πάνω - κάτω συνθήκες. Κι ἀκόμα, ἔχουμε νά προσθέσουμε και τοῦτο: κάτω ἀπό τήν ἐντολή «τίμα τὸν πατέρα σου και τή μητέρα σου» κρύβεται και ὁ παλιὸς θεσμός τῆς π ρ ο γ ο ν ο λ α τ ρ ε ί α ς. Ὅπως και ἄλλοι λαοί, ἔτσι και οί Ἰσραηλίτες και οί Ἑβραῖοι, πρὶν περάσουν στήν ἐξελιγμένη θρησκεία, διαμόρφωσαν στήν ἀρχή τὸν ἀ ν ι μ ι σ μ ὀ κ' ὕστερα πέρασαν στήν π ρ ο γ ο ν ο λ α τ ρ ε ί α και τὸν τ ο τ ε μ ι σ μ ὀ.

Και μιὰ πού ἔγινε λόγος γιά τίς δέκα ἐντολές, πρέπει, συμπληρώνοντας τὰ ὅσα εἶπαμε σ' ἐν' ἀπὸ τὰ παραπάνω κεφάλαια, νά ξεκαθαρίσουμε και ἕνα ἄλλο ζήτημα: Οί ἐντολές αὐτές (ἄσχετο ἂν ἦταν δέκα ἢ παραπάνω) σέ πολὺ παλιότερη ἐποχή δὲν ἦταν τίποτ' ἄλλο παρὰ ἀπαγορευτικοί κανόνες (ταμπού). Οί ἀπαγορευτικές λοιπὸν διατάξεις πού ὑπάρχουν σέ διάφορα βιβλία τῆς Π. Δ. (βλ. Γέν. 12, 10 - 20· 20, 1 - 18· Λευτ. 18, 6 - 30· Ἰ-ὠβ 31, 11 - 12), εἶναι ἀναδιώσεις παλιότερων ταμπού, πού στή νεώτερη ἐποχή πῆραν τή μορφή κανόνων ἀστικού και ποινικοῦ δικαίου.

Ὡστε τὸ ζήτημα τοῦ Δεκάλογου πρέπει μὲ τέτοια κριτήρια νά ἐξετάζεται και ὄχι τὸ πότε συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Μωυσή ἢ δόθηκε

ἀπὸ τὸν Γιαχβέ¹. Σημασία ἔχει νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ προμωσαϊκὰ στοιχεῖα τοῦ Δεκάλογου, ποὺ ἀντανακλοῦσαν τὴν ἀρχέγονη ἱστορία τοῦ ἰσραηλιτικοῦ καὶ ἐβραϊκοῦ λαοῦ.

* Ἄλλη πανάρχαιη παράδοση, ποὺ διασώθηκε μέσα στὴ Βίβλο, εἶναι ἡ σχετικὴ μὲ τὴν ἀπαγόρευση νὰ τρῶνε ζῶα ὠμά καὶ νὰ πίνουν τὸ αἷμα τους². Οἱ ἀπαγορευτικὲς αὐτὲς διατάξεις ἀπηχοῦν τὴν ἄγρια καὶ θαρραρικὴ ἐποχὴ, ὅπου ἡ ἀνθρωποφαγία ἦταν κάτι τὸ συνηθισμένο. Ὑπάρχει ὁμως μέσα στὴν ἴδια παράδοση, ἐκεῖ ποὺ γίνεται λόγος γιὰ τὰ ζῶα, καὶ μιὰ ἄλλη, ποὺ ἔχει τὴν καταγωγὴ τῆς στὴν τοτεμικὴ περίοδο, ποὺ ἀπαγορευόταν νὰ σκοτώνονται καὶ νὰ τρώγονται τὰ τοτέμ τῆς ὀρθῆς³.

* Ὅλες αὐτὲς οἱ παραδόσεις, ποὺ εἶχαν τὴ μορφή ταμπού, διαμορφώθηκαν στὰ ἱστορικὰ χρόνια σὲ κοινωνικοὺς θεσμοὺς καὶ ἀργότερα διατυπώθηκαν καὶ σὲ διατάξεις τῆς ἀστικῆς καὶ ποινικῆς νομοθεσίας, γιὰ τὴ ἄρχουσα τάξη εἶχε φαίνεται συμφέρο νὰ κρατήσῃ τις συνήθειες αὐτὲς⁴.

* Ἐνας ἄλλος θεσμός, ποὺ γι' αὐτὸν γίνεται πολὺς λόγος στὴ Βίβλο, εἶναι ὁ θεσμός τῶν π ρ ω τ ο τ ο κ ί ω ν (βλ. Γέν. 25, 21 - 26, 29 - 34· 27, 1 καὶ πέρα καὶ 21, 1 - 7· Δευτερ. 21, 15 - 17). Γιὰ μιὰ μεγάλη περίοδο, ὁ πρῶτος γιὸς εἶχε προνομιακὴ θέση μέσα στὴν πατρίδα καὶ αὐτὸς διαδέχονταν τὸν πατέρα του στὴν ἀρχηγία τῆς φυλῆς. Ὁ θεσμός αὐτὸς βάσταξε αἰῶνες πολλοὺς κι ὅταν ἔλλαξαν οἱ κοινωνικοὶ ὅροι καὶ ἀπὸ τὸ νομαδικὸ εἰς πέρα-

---

1. Γιὰ τὸ Δεκάλογο ἔχουν γραφτεῖ πολλὰ καὶ διατυπώθηκαν πολλὲς γνώμες, ἂν εἶναι μωσαϊκὴ νομοθεσία ἢ νεώτερη. Τὸ ζήτημα ὁμως πρέπει νὰ ἐξεταστῇ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὰ ταμπού τῆς ἀρχέγονης ἐποχῆς. (βλ. βιβλιογραφία: Β. Βέλλα, *Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες*, 23 - 24· Φιλιππίδη, *Ἱστορ. θρησ. Ἰσραήλ*, σελ. 433, ὅπου καὶ πλοῦσια βιβλιογραφία· S. Mowinkel, *Le Decalogue*, Παρίσι 1927 καὶ L. Köhler, *Der Dekalog*, στὴν *Theol. Rundschau* (1929), σ. 161 - 184).

2. βλ. Γέν. 9, 4 - 7· Δευτ. 16, 10 - 14· Δευτερ. 12, 23· Α' Σαμ. 14, 33.

3. βλ. Γ. Κορδάτου, *Καταγωγὴ καὶ διαμόρφωση τοῦ τοτεμισμού, στὸ περιοδικὸ «Τὰ Ἐλευσίνια», Α', τεύχος 6' (Ἀθήνα 1946), σ. 59 - 63.*

4. Οἱ νηστεῖες καὶ ἡ ἀπαγόρευση νὰ σφάζονται βυζαχτάρικα ἀρνιά, κατσίκια, μοσχάρια κλπ. μὲ τὸ πρόσχημα τῆς θρησκείας, ἐξυπηρετοῦσαν στὰ ἱστορικὰ χρόνια δημοσιονομικὲς καὶ παραγωγικὲς ἀνάγκες.

σαν στο μόνιμο γεωργικό, με την ανάπτυξη των νέων παραγωγικών δυνάμεων και την αντίστοιχη αλλαγή που έγινε στις παραγωγικές σχέσεις, ο θεσμός αυτός στέκονταν εμπόδιο στην παραπέρα κοινωνική εξέλιξη και γι' αυτό καταργήθηκε σιγά - σιγά.

Φαίνεται όμως πώς η κατάργηση του θεσμού των πρωτοτοκίων βρήκε στην αρχή μεγάλα εμπόδια. Οι πρωτογιοί είχαν οργανωμένη εξουσία μέσα στις όρδες και επιβάλλονταν. Γι' αυτό τα άλλα αγόρια — και γεννιόντανε, παρά τη μεγάλη θνησιμότητα, πολλά παιδιά, γιατί επικρατούσε η πολυγαμία — αναγκάστηκαν με αιματηρά μέσα να καταργήσουν το ξέθιμο αυτό. Έπειδή όμως εξακολουθούσαν οι πρωτότοκοι να διεκδικούν τα «δικαιώματά» τους και να οργανώνουν συνωμοσίες και να σκοτώνουν τ' άλλα αγόρια - αδέρφια τους, επιβλήθηκε από τα άλλα παιδιά νέος κανόνας «δικαίου» μέσα στην πατριά, που πήρε μορφή θρησκευτικής εντολής.

Τα πρωτογέννητα παιδιά (αγόρια) θ υ σ ι ά ζ ο ν τ α ν. Έτσι, μια που δεν υπήρχε πρωτογίος, δεν υπήρχε και ζήτημα πρωτοτοκίων και το μοίρασμα της πατρικής περιουσίας δεν ήταν δύσκολο. Όπως βλέπουμε, σε ορισμένους αρχαίους λαούς, άμα αναφάνηκε ο θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας, πρώτα σε κινητά και στα κοπάδια και ύστερα σε ακίνητα, χύθηκε αίμα ώσπου να επιβληθούν οι νέοι θεσμοί που αντανακλούσαν τις νέες παραγωγικές σχέσεις, οι θεσμοί που αναγνώριζαν ίσοιτιμία σε όλα τα αγόρια που παίρνανε κανονικά μερίδα απ' την πατρική περιουσία.

Αυτή είναι η βασική αιτία της διάταξης που υπάρχει στο βιβλίο της Ήξόδου: «Τὸν πρωτότοκο ἀπὸ τοὺς γιούς σου ὀφείλεις νὰ δώσεις σὲ μένα τὸν Γιαχβέ.» (22, 28b). Ἡ διάταξη αὐτὴ φυσικὰ ἦταν πολὺ ἀρχαία καὶ στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους δὲν ἴσχυε πιά, γιατί, μιὰ που διαλύθηκαν οἱ πατριές καὶ παγιώθηκε τὸ καθεστὼς τῆς ατομικῆς ιδιοκτησίας καὶ παράλληλα θεσπίστηκαν ἀνάλογοι κανόνες κληρονομικοῦ δικαίου, ὁ Γιαχβέ δὲν εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ἀνθρώπινο αἷμα γιὰ νὰ ἐξευμενιστεῖ, ἀρκεῖ που ὁ κάθε τσομπάνος καὶ ὁ κάθε γεωργὸς θυσιάζε — δ η λ α δ ἡ ἔ δ ι ν ε φ ὀ ρ ο σ τ ο ὺ ς φ υ λ ἄ ρ χ ο υ ς κ α ι σ τ ο ὺ ς ἱ ε ρ ε ῖ ς — τὰ πρωτογέννητα ἀρνιά, μοσχάρια καὶ κατσίκια, καθὼς καὶ τὰ πρῶτα γεννήματα που θὰ μάζευε (*Έξ. 22, 29 - 30).

Βλέπουμε όμως στο Δευτερονόμιο (21, 15 - 17) αναβίωση του

θεσμοῦ τῶν πρωτοτοκίων, ἀλλὰ μὲ πολὺ ἡπιότερη μορφή. Στὴν προμωσαϊκὴ ἐποχὴ ὁ πρωτότοκος διαδέχονταν τὸν πατέρα του σὲ ὄλα καὶ ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τῆς οἰκογένειας, ἅμα πέθαινε ὁ ἀρχηγός, ὁ πατέρας· στὰ ὕστερα ἕως ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν χρόνια ἐπαιρνε ἀπλῶς διπλὴ κληρονομικὴ μερίδα. Ἡ διάταξη αὐτὴ, ἂν δὲν κάνω λάθος, ὅπως εἶναι διατυπωμένη, νομίζω πὼς ἀποβλέπει στὸ νὰ καλμάρει τὴν οἰκογενειακὴ ἀμάχη πού προκαλοῦνταν ἀπ' ἀφορμὴ πού ὁ ἄντρας παντρεύονταν πολλὲς γυναῖκες, δηλαδὴ μὲ τὸ θεσμὸ αὐτὸ ἤθελαν νὰ περιορίσουν τὴν πολυγαμία τοῦ ἄντρα, πού στὰ χρόνια αὐτὰ ἦταν θεσμὸς ἀντικοινωνικός.

Γιὰ τοὺς ἀρχαιότερους θεσμοὺς τῆς Ἰσραηλιτικῆς καὶ ἐβραϊκῆς οἰκογένειας ἔχουμε πολλὰ στοιχεῖα καὶ ἔτσι μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξή της:

Στὴν πολὺ παλιὰ ἐποχὴ ἐπικρατοῦσε, ὅπως καὶ στοὺς ἄλλους λαοὺς τῆς ἀρχαιότητος, ἡ *κοινογαμία*¹· γι' αὐτὸ στὴν περίοδο αὐτὴ δὲν ἦταν ἀπαγορευμένοι οἱ αἰμομιχτικοὶ γάμοι. Ὁ Ἄβραάμ παντρεύεται τὴ Σάρα, πού ἦταν ἀδελφὴ του· ὁ Λὼτ συνοουσιάζεται μὲ τὶς θυγατέρες του καὶ ὁ Αὐγὰν προστάζεται νὰ παντρευτεῖ τὴ γυναῖκα τοῦ ἀδελφοῦ του (βλ. Γέν. 12, 12· 18, 32· 38, 8). Ὁ Ἰακώβ πάλι παντρεύεται μὲ τὶς πρωτοξεαδέρφες του (Γέν. 19, 4 καὶ πέρα· 29, 10 - 28· 30, 25· 31, 21)¹. Ἀκόμα καὶ ὁ γάμος μὲ ἀρπαγὴ, πού παρατηρεῖται στοὺς καθυστερημένους λαοὺς πού βρίσκονται στὸ στάδιο τοῦ τοτεμισμού καὶ ἀναφέρεται στὶς παραδόσεις τῶν ἀρχαίων λαῶν, ἦταν παλαιότατα καθιερωμένος στοὺς Ἑβραῖους καὶ Ἰσραηλίτες. Ἀπήχηση τῶν τέτοιων θεσμῶν διασώθηκε στὸ Δευτερονόμιο (21, 10 - 14).

Μὲ τὸν καιρὸ ὅμως, δταν πέρασε ὁ ἐβραϊκὸς καὶ Ἰσραηλιτικὸς

---

1. Ζήτημα συζυγικῆς τιμῆς δὲν ὑπῆρχε στὴν πρωτόγονη ἐποχὴ. Αὐτὸ μᾶς τὸ πληροφοροῦν ὅλες οἱ μυθολογίαι τῶν λαῶν τῆς ἀρχαιότητος, καθὼς καὶ οἱ γαμικοὶ θεσμοὶ τῶν σημερινῶν καθυστερημένων λαῶν. Μὰ καὶ στὴ Βίβλο ὑπάρχουν ἀνάλογες παραδόσεις: Ὁ Ἄβραάμ παραδίδει τὴ γυναῖκα του στὸ φαραῶ γιὰ νὰ τὴν ἐκμεταλλεῖται σεξουαλικά (βλ. Γέν. 12, 14 καὶ πέρα καὶ 16 - 20). Ὁ Σαμψὼν κάνει τὸ ἴδιο (Κριτ. 14, 20· 15, 2 καὶ 6). Ὁ γιὸς τοῦ Δαβὶδ Ἄμνὼν συνοουσιάζτηκε μὲ τὴν ἀδερφή του Θάμαρ (Β' Σαμ. 13, 1 καὶ πέρα). Ἡ κοινογαμία δὲν ἦταν ἀπαγορευμένη στὰ προβασιλικά χρόνια (βλ. Κριτ. 20, 24 καὶ Ρούθ 3, 1 καὶ πέρα).

λαός σέ ανώτερο στάδιο κοινωνικής εξέλιξης, ή κοινογαμία (Β' Σαμ. 15, 16· 20, 3) καταργήθηκε σιγά - σιγά και εμφανίστηκε ὁ ζευγαρωτός γάμος. Ἐπιτήρηση τοῦ ζευγαρωτοῦ γάμου εἶναι ὁ μύθος τοῦ Ἀδάμ και τῆς Εὔας, πού ζούσαν στόν Παράδεισο. Στή Βίβλο λοιπόν «ιστοροῦνται» μέ πρωθύτερο σχήμα οἱ οἰκογενειακοί θεσμοί τῆς πανάρχαιας ἐποχῆς. Πρῶτα παρουσιάζεται ὁ ζευγαρωτός γάμος και ἔπειτα ὁ θεσμός τῆς κοινογαμίας, ἐνῶ ἡ κοινογαμία εἶναι τὸ πρῶτο στάδιο τῆς «οἰκογενειακῆς» συμβίωσης και σάν τελευταῖο στάδιο ἔρχεται ἡ μονογαμία¹. Ἄλλὰ φυσικά ἡ μονογαμία ἰσχύει μόνο γιά τίς γυναῖκες και ὄχι και γιά τούς ἄντρες. Αὐτοί εἶχαν πολλές γυναῖκες και οἱ προύχοντες μάλιστα και οἱ βασιλιάδες παραπάνω ἀπό δέκα. Ἀπό τή Βίβλο μαθαίνουμε πῶς ὁ φύλαρχος Γεδεὼν εἶχε πάρα πολλές γυναῖκες και ἀπ' αὐτές ἀπόχτησε ἑβδομήντα ἀγόρια (Κριτ. 8, 30). Ὁ βασιλιάς Δαβὶδ εἶχε χαρέμι δλόκληρο (Β' Σαμ. 3, 2 - 6· 5, 13 και 15, 16), ἐνῶ ὁ Σολομών εἶχε ἑφτακόσιες νόμιμες γυναῖκες και τριακόσιες παλλακίδες (Α' Βασιλ. 11, 3). Ὅσο κι ἂν οἱ ἀριθμοί αὐτοί εἶναι παρμένοι ἀπό τήν ἀντιβασιλική παράδοση, δέν μπορεῖ νά μήν εἶναι ὡς ἕνα σημεῖο σωστοί. Οἱ ταλμουδιστές ἀργότερα περιόρισαν τὸν ἀριθμὸ τῶν συζύγων γιά μέν τούς κοινούς πολίτες σέ τέσσερες γυναῖκες και γιά τούς βασιλιάδες σέ ὄχτώ. Ἐκεῖνο ὅμως πού ἐπίσης ἔχει σημασία εἶναι, πῶς γαμπρός και νύφη ἦταν συγγενεῖς. Ἡ νύφη ἔμπαινε στό σπίτι τοῦ γαμπροῦ ὕστερ' ἀπό ὀρισμένη τελετή και ὁ γαμπρός δέν ἦταν ἕνας ξένος, ἀλλά συγγενῆς ἢ ξάδερφός της. Ὁ γαμικός αὐτός θεσμός δείχνει, ἀπό τή μιὰ μεριά πῶς τὸ πρωτόγονο ἔθιμο τῆς κοινογαμίας και αἰμομιξίας δέν καταργήθηκε ὀλότελα και ἀπό τήν ἄλλη πῶς ἡ Ἰουδαϊκή οἰκογένεια κρατοῦσε ἀκόμα ὀρισμένα ὀργανωτικά στοιχεῖα ἀπό τήν παλιά ἐποχή, ὅπου ἐπικρατοῦσε σά βασική μονάδα τῆς κοινωνίας τὸ γένος (ὄρδη, φυλή). Ἐξὸν ὅμως πού οἱ ἄντρες παντρεύονταν παραπάνω ἀπό δύο γυναῖκες, εἶχαν τὸ ἐλεύθερο νά ἱκανοποιοῦν τίς σεξουαλικές ὀρμές τους και μέ τίς ἄλλες². Ἡ ἀσέλγεια και ἡ λα-

1. Ἡ μονογαμία γιά τίς γυναῖκες ἐπιβλήθηκε ἀργότερα μέ ἀσθηρὲς κυρώσεις (Ὁλ. Ἀριθ. 5, 11 και πέρα).

2. Γέν. 38, 15· Δευτ. 19, 29· 20, 7· Δευτερ. 23, 18· Ὁσ. 4, 14.

γνεία ήταν συνηθισμένα φαινόμενα τῆς ἀνώτερης ἐβραϊκῆς κοινω-
νίας.

Ἀκόμα καὶ ἡ ὁμοφυλοφιλία δὲν ἦταν ἀγνωστὴ καὶ
μπορεῖ νὰ πει κανεὶς πὼς στὰ ἱστορικὰ κυρίως χρόνια ἦταν καθιε-
ρωμένη, ὅπως καὶ σ' ἄλλους λαοὺς τῆς ἀρχαιότητος (βλ. Δευτερ.
23, 17).

Μιὰ πού στὰ παλαιότερα χρόνια ἡ κοινογαμία ἦταν γενικὸς θε-
σμὸς καὶ ἀργότερα δὲν καταργήθηκε ὁλότελα τὸ ἔθιμο τῆς παρ-
θενίας γιὰ τὶς ἀνύπαντρες γυναῖκες δὲν ἦταν καθιερωμένο σὰ
θεσμὸς ἀναγκαστικὸς. Σιγὰ-σιγὰ ὁμως ἄρχισε νὰ δημιουργεῖται
ἡ ἀντίληψη πὼς τὸ κορίτσι πού ὅταν παντρεύεται εἶναι παρθένο
ἔχει μεγαλύτερη ὑπόληψη, γιὰ τὸ προσὸν αὐτὸ ἔδινε στὸν πατέ-
ρα του ὀρισμένο κέρδος, ἀφοῦ στὰ χρόνια ἐκεῖνα ὁ γαμπρὸς ἀγόρα-
ζε τὴ νύφη.

Μ' ἄλλα λόγια, τὸ κορίτσι πού κράτησε τὴν παρθενιά του εἶχε
μεγαλύτερη ἀξία. Ὁ γαμπρὸς ἔδινε στὸν πατέρα τῆς νύφης πού
ἦταν παρθένα πιδὸ πολὺ χρῆμα, ἄρα ἡ παρθενία εἶχε ἐμπορικὴ ἀ-
ξία (βλ. Ἔξ. 22, 16-17).

Στὰ παλαιότερα ὁμως χρόνια ἐπειδὴ οἱ ἀρχηγοὶ τῆς ὀρδῆς ἰκα-
νοποιούσαν φαίνεται ἀποκλειστικὰ μὲ τὶς νέες κοπέλες τὶς σεξουα-
λικές τους ὀρμές, προκλήθηκε κάποια «ἐπανάσταση». Οἱ κοπέλες
πῆραν τὰ βουνὰ μαζί μὲ τὰ νέα παληκάρια τοῦ τόπου τους καὶ ρού-
φηξαν τὸ μέλι τοῦ ἔρωτα, ἐνώνοντας τὰ μεστωμένα κορμιά τῆς νιό-
της τους. Τὴν ἀνταρσία αὐτὴ τὴν τιμώρησαν οἱ ἀρχηγοί, καταδι-
κάζοντας σὲ θάνατο τὰ κορίτσια πού «ἐπαναστάτησαν». Ἡ διήγη-
ση πού μνημονεύεται στὴ Βίβλο γιὰ τὴν κόρη τοῦ φυλάρχου Ἰε-
φθάε ἀντανανκλᾶ πολὺ ἀρχαιότερη παράδοση. Ἀξίζει νὰ τὴν ἀντι-
γράψουμε: Ὁ Ἰεφθάε, πού τὸν ἔδιωξαν οἱ συγγενεὶς του ἀπ' τὴ
φυλὴ του καὶ ἀναγκάστηκε, μαζί μὲ τὴ φτωχολογιά, νὰ ὀργανώ-
σει ἐπανάσταση καὶ νὰ ἐπιβληθεῖ, ὅταν γυρίζει στὸ μέρος πού ἦ-
ταν ἡ φυλὴ του ἡ μοναχοκόρη του θγαίνει καὶ τὸν ὑποδέχεται μὲ
χοροὺς καὶ τυμπανοκρουσίες. Ὁ Ἰεφθάε ὁμως δὲ χάρηκε πού εἶδε
τὸ μονάκριβο κορίτσι του καὶ ἔσκισε τὰ ρούχα του ἀπὸ τὸ θυμὸ του
(γιὰ εἶχε «ἀμαρτήσει») καὶ εἶπε καθαρὰ πὼς θὰ ἐκτελεστεῖ,
γιὰ τὴν τέτοια ὑπόσχεση ἔδωκε στὸν Γιαχβέ! Τότε ἡ κόρη τοῦ Ἰε-
φθάε ζήτησε ἀπὸ τὸν πατέρα της μιὰ τελευταία χάρη, νὰ τὴν ἀφή-

σει να πάει σὰ βουνά με τούς συντρόφους της και να κλάψει τὴν παρθενιά της¹. Ὁ πατέρας της ἔδωκε τὴν ἄδεια κι ὅταν πέρασαν οἱ δυὸ μῆνες, γύρισε πίσω στὸ πατρικὸ της σπιτί και θανατώθηκε. Ἀπὸ τότε ἔγινε συνθήθεια στοὺς Ἰσραηλίτες, τὰ κορίτσια τους τέσσερες μέρες κάθε χρόνο να θρηνοῦν τὴ θυγατέρα τοῦ Ἰεφθάε (Κριτ. 11, 34 - 40). Ὅπως εἶναι διατυπωμένη ἡ βιβλικὴ αὐτὴ «ἱστορία» θαρρεῖ κανεῖς πὼς διαβάζει τὴν ἀπολογία τῆς παρθενιάς. Δὲν εἶναι ὅμως ἔτσι. Κάτω ἀπὸ τὴ διήγηση αὐτὴ κρύβεται μιὰ παλιά, ὅπως εἴπαμε, ἱστορία, μιὰ ἀνταρσία τῶν κοριτσιῶν τῆς ἀρχέγονης Ἰσραηλιτικῆς φυλῆς, ποὺ δὲν ἀνέχονταν νὰ ρουφοῦν τὸν ἀνθὸ τῆς νιότης τους οἱ γεροῦξεκουτιάρηδες ἀρχηγοί. Ἡ ἀνταρσία ὅμως δὲ ἄγγηκε σὲ καλὸ. Γι' αὐτὸ ἀργότερα, ποὺ οἱ Ἰσραηλιτικὲς ὀρδὲς πέρασαν σ' ἀνώτερο στάδιο κοινωνικοῦ βίου, οἱ Ἰσραηλιτοποῦλες πενθοῦσαν κάθε χρόνο τέσσερες μέρες γιὰ τὸν ἄδικο θάνατο τῶν κοριτσιῶν τῆς φυλῆς τους. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἱστορικὸς πυρήνας τῆς παραπάνω παράδοσης και μόνο μιὰ τέτοια ἐρμηνεία στέκει.

Οἱ γαμικοὶ θεσμοὶ ὄλων τῶν πρωτόγονων λαῶν παρουσιάζουν πολλὲς τέτοιες «ἀνωμαλίες» και ἀντιθέσεις, γιὰτι οὐσιαστικὰ δὲν ὑπῆρχε διαμορφωμένη οἰκογένεια.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως ποὺ οἱ Ἑβραῖοι και Ἰσραηλίτες πέρασαν στὸ μόνιμο γεωργικὸ βίον, διαμορφώνεται ὁ οἰκογενειακὸς θεσμὸς και θεσπίζεται σὰ θρησκευτικὴ ἐπιταγὴ τὸ ἀναγκαστικὸ γεννοδόλημα. Ἀμα ἡ τεχνικὴ ἀναπτύχθηκε και μπορούσε νὰ ὑπάρχει καλὴ ἀπόδοση τῆς γῆς, ἡ ἀ τ ε κ ν ἰ α χαρακτηρίστηκε σὰν ἀτιμία. Τὰ παιδιὰ χρειάζονταν, γιὰ νὰ προσθέσουν χέρια στὴν οἰκογένεια, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀξιοποιήσει πιὸ πολὺ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς. Γι' αὐτὸ ἡ ἀτεκνία θεωρήθηκε σὰ θ ε ἰ α τ ι - μ ω ρ ἰ α (Γέν. 30, 1· 24, 60· Α' Σαμ. 1, 5).

Μὰ και ἀργότερα, τὸν καιρὸ ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο και πιὸ ὕστερα, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Παλαιστίνη, τὰ πολλὰ παιδιὰ δὲν ἦταν βάρος. Ἰσα - ἰσα ποὺ χρειάζονταν, ἔπρεπε νὰ πληθύνουν οἱ Ἰσραηλίτες, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ κρατοῦν ὑποχείριους τοὺς μέσα και ἔξω ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη ἐχτροὺς τους. Γι' αὐτὸ γιὰ τὸν ἄντρα, ἂν δὲν ἔκανε παιδιὰ, ἦταν μεγάλη ντροπὴ. Ἀμα διαπιστώνονταν ἕνα τέτοιο πρᾶμα, τότε ὁ κοντινότερος συγγενὴς του

1. Τὸ σωστὸ εἶναι: νὰ χαρεῖ τὰ νιάτα της.

πλάγιαζε με τή γυναίκα του, γιά νά τῆς φτιάξει παιδιά. Κι ἄμα πάλι κανένας πέθαινε ἄτεκνος, ἡ γυναίκα του παντρευόταν τόν ἀδερφό τοῦ ἀντρός της ἢ τόν πιδ κοντινὸ συγγενῆ του (λεβιρατικός γάμος). Ὁ θεσμός αὐτός ἦταν ἀπόλυτα σεβαστός καὶ ἀναγνωρισμένος ἀπὸ τὴ νομοθεσία (βλ. Δευτερ. 25, 5 - 10 καὶ Ρούθ, 3 12 καὶ πέρα). Παλαιότερα καὶ ὁ πατέρας μπορούσε νά ἀναπληρώσει στὰ συζυγικά καθήκοντα τόν παντρεμένο ἀλλ' ἄτεκνο γιό του (βλ. Γέν. 38).

Πολλοὶ ὑποστηρίζουν πὼς ὁ φόβος τῆς ἀτεκνίας ἔχει τὶς ρίζες του στὴν ἀνάγκη νά γεννηθοῦν ὀπωσδήποτε παιδιά, γιά νά ἐκτελέσουν τὰ πρὸς τόν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας, ὅταν πεθάνει, ἐπιβαλλόμενα καθήκοντα¹. Δηλαδή πὼς ὁ φόβος τῆς ἀτεκνίας καὶ τὰ μέτρα πού παίρνονταν γιά νά τὴν ἀποφύγουν εἶναι λείψανα τῆς παλιᾶς προγονολατρίας. Βέβαια, μιὰ τέτοια δικαιολογία χωρεῖ, μὰ δὲν ἦταν ἡ λατρεία τῶν προγόνων πού ἔκανε ὑποχρεωτικὸ τὸ λεβιρατικὸ γάμο, ἀλλὰ οἱ παραγωγικὲς ἀνάγκες. Αὐτὲς ἦταν πού δημιουργήσαν τὸ γαμικὸ αὐτὸ θεσμό. Ἡ προγονολατρεία ἀπλῶς ἔδωκε τὸ ἠθικὸ καὶ θρησκευτικὸ ἐπισφράγισμα στὸ λεβιράτο.

Μόνο ἀπὸ μιὰ τέτοια ἀποψη μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἡ ἀρχὴ τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ, πού διατηρήθηκε καὶ στὰ ἱστορικὰ χρόνια.

Μιὰ ἄλλη πανάρχαια παράδοση πού θρίσκεται στὴ Βίβλο καὶ ἀξίζει νά τὴν προσέξουμε ξεχωριστά, εἶναι ἡ «ἱστορία τοῦ Παραδείσου». Δὲν πρόκειται φυσικὰ γιά παράδοση πού μόνο στὴν ἑβραϊκὴ Βίβλο ὑπάρχει. Καὶ οἱ ἄλλοι ἀνατολικοὶ καὶ μεσογειακοὶ λαοὶ ἔχουν παρόμοιες παραδόσεις. Ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία πολλὰ λέει γιά τὰ Ἡ λ ὕ σ ι α π ε δ ί α. Οἱ Ἕλληνες πίστευαν πὼς κάποτε, στὰ πολὺ μακρινὰ χρόνια, ὑπῆρξε ἡ χ ρ υ σ ῆ ἔ π ο χ ῆ (βλ. Ἡσ. Ἔργα καὶ ἡμέραι, 110 καὶ πέρα). Ἀκόμα, ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία κάνει λόγο γιά τὸν Κ ῆ π ο τ ῶ ν Ἐ σ π ε ρ ί - δ ω ν. Οἱ Πέρσες πάλι πίστευαν πὼς, στὸν καιρὸ τοῦ γενάρχη τους Γίμα, ὑπῆρξε μιὰ τέτοια παραδεισένια ζωὴ. Καὶ στὰ παλιὰ Ἰνδικὰ βιβλία, καθὼς καὶ στὶς παραδόσεις ἄλλων ἀσιατικῶν λαῶν, ὑπάρχουν ἀνάλογες διηγήσεις. Φαίνεται λοιπὸν πὼς οἱ τέτοιες παραδόσεις ἦταν κοινὲς σ' ὅλους τοὺς πρωτόγονους λαοὺς καὶ ἀργό-

1. Βλ. Βέλλα, Τὰ τέκνα παρ' Ἰσραήλ, σελ. 3 - 4.

τερα διαμορφώθηκαν ανάλογα με την ιστορικοκοινωνική τους εξέλιξη. Έκείνο όμως που μας ενδιαφέρει εδώ, είναι τούτο. Πρέπει να ιδούμε ποιό είναι τὸ ιστορικό υλικό που υπάρχει κάτω από τὴ διήγηση γιὰ τὸν Παράδεισο τῆς Βίβλου. Ἄν ἀναλύσουμε προσεχτικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς Γένεσης, θὰ ιδούμε πῶς, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἀντικαθρεφτίζεται ἡ ἀρχέγονη κομμουνιστικὴ περίοδος καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη «ἱστορεῖται» ἡ ἀμέσως μετακομμουνιστικὴ ἐποχὴ, πού ὁ ἄνθρωπος περνᾷ σ' ἀνώτερο στάδιο κοινωνικῆς ἐξέλιξης, στὸν κυνηγετικὸ, χτηνοτροφικὸ καὶ γεωργικὸ βίο, ὅπου, μετὰ τὴν ἐργασία του καὶ τὰ τεχνικὰ μέσα πού φτιάχνει καὶ τελειοποιεῖ, πληθαίνει καὶ ἔτσι ἀρχίζει ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση. Οἱ ἀναμνήσεις λοιπὸν τῆς ἀρχέγονης ἐποχῆς, μετὰ τὸν καιρὸ διαμορφώθηκαν στὴ φαντασία του σὰ μιὰ ξένοιαστη ζωὴ σ' ἓναν τόπο πού τὰ εἶχε δλα καὶ δὲ χρειάζονταν κανεὶς νὰ κοπιάσει γιὰ νὰ βρεῖ τὰ μέσα τῆς συντήρησής του.

Περνώντας όμως σ' ἀνώτερα στάδια ἐξέλιξης, οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι πρωτόγονοι λαοί, πίστεψαν πῶς πίσω ἀπὸ τὰ φυσικὰ φαινόμενα ὑπάρχει τὸ πνεύμα¹ (πνοή - animus - ψυχή) καὶ ἀργότερα, ἀπὸ τὸν ἀνιμισμὸ, πού εἶναι τὸ πρῶτο ἔμβρυο τῆς θρησκείας, πέρασαν στὴν προγονολατρεία καὶ τὸν τοτεμισμὸ (λατρεία ζώων, δέντρων κλπ.).

Στοιχεῖα προγονολατρείας διασώθηκαν στὰ πρῶτα βιβλία τῆς Πεντατεύχου καὶ σὲ ἄλλα νεώτερα. Οἱ πανάρχαιες συνήθειες νὰ στήνουν στύλους στοὺς τάφους σεβαστοῦ προσώπου τῆς φυλῆς ἢ ἀρχηγῶν², ὀρισμένα ἔθιμα λατρευτικὰ (Ἐξοδ. 21, 2 - 6), σχετικὰ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση δούλων, οἱ χρονιάτικες θυσίες πού ἦταν ἀφιερωμένες εἰδικὰ στὴ φυλὴ (Α' Σαμ. 20, 6), ἀπηχοῦν τὸ καθεστῶς τῆς ἀρχέγονης προγονολατρείας.

Ἐπίσης λείψανα τοτεμισμοῦ ὑπάρχουν πολλὰ μέσα στὴ Βίβλο: Ἐφέρουμε πῶς παλαιότερα συνήθιζαν νὰ δίνουν στὰ παιδιά τους ὀνόματα ζώων (Ζεέβ = λύκος, Σαοὺλ = ἄλεπού, Ὁρέβ = κόρα-

1. Ὁ θεὸς φύσηξε στοὺς πρωτόπλαστους πνοή (ρούαχ) (Γέν. 2, 7). Τὸ Πνεῦμα ἀρχικὰ φέρονταν πάνω ἀπὸ τὰ νερά (Γέν. 1, 2 καὶ Ψαλμ. 33, 6).

2. Βλ. Γέν. 35, 19 - 20 Ἰησ. Ν. 24, 30 καὶ 32 Κριτ. 10, 2 - 5 12, 10 καὶ 15.

κας, Λεία = προβατίνα, Δεβώρα = μέλισσα, Ραχήλ = αμνάδα, Χάλεθ = σκύλος κλπ.). Ἀπὸ τὶς ὀνομασίες αὐτές, πού ἀρχικά ἦταν ὀνόματα τ ο τ έ μ, γίνεται φανερό πὼς στὰ πανάρχαια χρόνια ὁ τοτεμισμὸς ἦταν γενικὰ καθιερωμένος. Ἐπειτα, ἔχουμε καὶ ἄλλες μαρτυρίες: Ὁ Γιαχβὲ παρουσιάζονταν ὡς πνεῦμα = ἀέρας (Β΄ Σαμ. 5, 24). Ἡ παράδοση αὐτὴ φυσικὰ εἶναι ἀπομεινάρι τοῦ παλίου ἀνιμισμοῦ. Ἀργότερα ὅμως οἱ Ἑβραῖοι καὶ Ἰσραηλίτες πῆγαιναν κάτω ἀπὸ τὰ μεγάλα δέντρα ἢ καὶ κάτω ἀπὸ ὀριζόμενα δέντρα καὶ ἐκεῖ θυσίαζαν ἢ κάθονταν, γιατί πίστευαν πὼς εἶχαν κάποια θεϊκὴ δύναμη. Ἡ μυρωδιά τοῦ ἢ τὸ θρόισμά τοῦ ἦταν θεϊκὸ (βλ. Ἦσ. 57, 5 Ἱερ. 2, 20· 3, 6 Ἱεζ. 6, 13) ἢ παραδέχονταν πὼς ἐκεῖ κατοικοῦσε ὁ Γιαχβὲ (Ἦσ. 4, 13). Στὶς παραδόσεις αὐτές ὑπάρχουν ἀνάμιχτα στοιχεῖα ἀνιμισμοῦ καὶ τοτεμισμοῦ (δεντρολατρείας).

Ἐπίσης ξέρουμε πὼς λάτρευαν ἀερόλιθους ἢ ὀγκόλιθους, πού ὀνομάζονταν μ π έ θ ε λ κ ι ἀργότερα χαρακτηρίστηκαν ὡς ο ἱ κ ο ι θ ε ο ὕ. Καὶ τὰ τ ε ρ α φ ε ἷ μ (ξόανα) δὲν ἦταν τίποτ' ἄλλο, παρὰ ἀπεικονίσεις τοτέμ. Ἡ Βίβλος ἱστορεῖ πὼς ὁ Ἰακώβ λάτρευε τέτοια εἰδῶλα καὶ μάλιστα πὼς τὰ ἔκλεψε ἀπὸ τὸν πεθερό του Λάβαν.

Μαθαίνουμε ἀκόμα πὼς, τὸν καιρὸ πού ἐπιβλήθηκε ὁ ἐνοθεϊσμός, ἀπαγορεύτηκε νὰ λατρεύουν τὰ ψάρια καὶ τὶς ἄλλες φυσικὲς δυνάμεις (*Εξ. 20, 4). Ἄρα, πρὶν ἐπικρατοῦσε ἡ πολυθεΐα, ἐπηρεασμένη ἀκόμα ἀπὸ τὸν τοτεμισμὸ.

Καὶ τώρα, ὡς ἐξετάσουμε τὸ θεσμὸ τῆς ἀ ν θ ρ ω π ο θ υ - σ ἱ α ς, πού ἦταν καθιερωμένος στὴν ἀρχέγονη ἐποχὴ καὶ πού ἡ ἀναβίωσή του παρουσιάστηκε στὴν ὕστερ' ἀπὸ τὸν Σολομώντα ἐποχὴ:

Στοὺς πανάρχαιους χρόνους ὅλοι οἱ λαοί, πού οἱ παραγωγικὲς τοὺς συνθήκες ἦταν τέτοιες, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει περίσσειμα ἀπὸ τὴν παραγωγή τοῦς, ἐπειδὴ δὲν μπορούσαν νὰ θρέψουν τὰ πολλὰ παιδιὰ πού γεννιόντανε, τοὺς γέρους πού δὲν ἐργάζονταν, καθὼς καὶ τοὺς σακάτηδες, θέσπισαν τὸ σκότωμα ἐκείνων πού δὲν μπορούσαν νὰ πάρουν μέρος στὴν παραγωγή. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ μέτρο αὐτὸ ἦταν σκληρό, οἱ ἀρχηγοὶ τῆς ὀρδῆς καὶ οἱ συμβουλάτορές τοῦς μάγοι κλπ., τὸ παρουσίασαν ὡς θεϊκὴ ἀπαιτήση: Οἱ συντάχτες

της Βίβλου ή, πιδ σωστά, οι διασκευαστές των δυδ πηγών Μ και Π, σα να ντρέπονταν, γιατι στα παλαιά Χρονικά τους αναγράφονταν ή ανθρωποθυσία και ειδικότερα ή θυσία των μικρών παιδιών και γι' αυτό φόρτωσαν τδ ξθιμο αυτό στους Χαναανίους (βλ. Λευτ. 18, 21 και πέρα' 20, 2· Δευτερ. 18, 9 και πέρα' 20, 3· Β' Βασιλ. 16, 3· 23, 10). Τδ ίδιο κάνουν και πολλοι θεολόγοι. Υποστηρίζουν πώς τδ ξθιμο τδ πήραν οι Ίσραηλίτες από τους ειδωλολάτρεις και ειδικά από τους Χαναανίους και Φοίνικες. Ήταν όμως δυνατδ ένα τέτοιο άγριο ξθιμο να τδ πάρουν από άλλους λαούς; "Αν δέν υπήρχε παλιά τδ ξθιμο αυτό στους Έβραίους και Ίσραηλίτες, με κανένα τρόπο δέν μπορούσε να καθιερωθει ανάμεσά τους.

Από τὰ χρόνια όμως του "Αχαζ και του Μανασσή, τδ ξθιμο της ανθρωποθυσίας άρχισε πάλι να επικρατει. Οι θυσίες των μικρών παιδιών ήταν κάτι τδ συνηθισμένο, πδ έκανε τους Προφήτες να φρυάξουν και να προσπαθούν με τις διαμαρτυρίες τους και τὰ κηρύγματά τους να σταματήσουν τις άποτρόπαιες αυτές θυσίες, πδ αποτελούν μιὰ μαύρη σελίδα της Ιουδαϊκής ιστορίας¹.

Είναι φανερό πώς στα τελευταία τουτα χρόνια, πδ τδ Ίουδαϊκό Κράτος περνούσε μιὰ μεγάλη έσωτερική κρίση, τδ πανάρχαιο ξθιμο της ανθρωποθυσίας των παιδιών αναβίωσε πάλι, τόσο με τή μορφή της θυσίας των πρωτότοκων άγοριών, όσο και με τή θυσία των άλλων παιδιών, γιατι οι κοινωνικές συνθήκες ήταν τέτοιες, πδ δημιουργήσανε τους δρους για τήν αναβίωσή του. Αντι λοιπόν να προσπαθοϋμε να διορθώσουμε τδ βιβλικδ κείμενο, όπως κάνουν πολλοι παλαιοδιαθηκολόγοι, ή να δώσουμε έρμηνειες ελαστικές στις μαρτυρίες των Προφητών, πρέπει να μελετήσουμε τους ιστορικούς δρους της έποχής πδ ξαναπαρουσιάστηκε τδ ξθιμο αυτό, για να μπορέσουμε να βροϋμε τις αίτιες πδ τδ επέδωσαν. Ξέρουμε, από τήν εικόνα πδ μάς δίνουν οι Προφήτες, πώς στα άνωτερα στρώματα επικρατούσε, στα χρόνια εκείνα, ή λαγνεία, ή κραιπάλη και ή κάθε είδους πορνεία και άσέλγεια, ένδ στόν κάτω λαδ ή φτώχεια θέριζε και ξεκληρίζε τις μάζες. Στα κηρύγματα πάλι των Προφητών προβάλλεται σαν άμεση ανάγκη τδ αίτημα

---

1. Βλ. Ίερ. 7, 31· 19, 5· Ίεζ. 16, 20, 21, 23, 27· Μιχ. 6, 7· Ησ. 30, 33· Β' Βασιλ. 17, 17· 23, 10.

νά προστατευτοῦν οἱ χῆρες καὶ τὰ ὄρφανά. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὑπῆρχαν πολλές χῆρες ἀπροστάτευτες καὶ πολλὰ ὄρφανά. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς μᾶς δείχνουν πὼς ἡ κοινωνικὴ ἀθλιότητα εἶχε γονατίσει τὶς λαϊκὲς μάζες.

Ἄμα λοιπὸν ἔχουμε ὑπ' ὄψη τὴν τέτοια κατάσταση, δὲ χρειάζεται πολὺ μυαλὸ γιὰ νὰ μαντέψουμε τὴν αἰτία ποὺ προκάλεσε τὴν ἀναβίωση τοῦ παλιοῦ ἔθιμου τῆς ἀνθρωποθυσίας τῶν παιδιῶν. Εἶδαμε παραπάνω πὼς οἱ ἄντρες εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ παίρνουν πολλές γυναῖκες. Γεννοβολοῦσαν λοιπὸν πολλὰ παιδιά. Καὶ οἱ μὲν πλούσιοι εἶχαν φυσικὰ τὰ μέσα νὰ τὰ θρέψουν καὶ νὰ τὰ μεγαλώσουν, ἀλλὰ γεννιόντανε ἀντιζηλιεῖς ἀνάμεσα στὶς γυναῖκες καὶ οἱ νεώτερες ἀπ' αὐτές, γιὰ νὰ περάσει ἡ περιουσία στὰ δικά τους παιδιά, μὲ τὰ σεξουαλικὰ τους θέληγτρα κατάφερναν τοὺς ἄντρες τοὺς νὰ σκοτώνουν (μὲ τὴ μορφὴ τῆς θυσίας στὸν Γιαχβὲ) τὰ πρωτότοκα· κι ἄλλες τὰ παιδιά τῶν ἄλλων γυναικῶν, γιὰ νὰ κληρονομήσουν τὰ δικά τους τὴν πατρικὴ περιουσία. Στὰ κατώτερα πάλι λαϊκὰ στρώματα, ἡ φτώχεια καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀθλιότητα ἐσπρωχνε τοὺς πατεράδες καὶ τὶς μανάδες νὰ «θυσιάζουν» τὰ παιδιά τους στὸν Γιαχβὲ, γιὰ νὰ λιγοστεύουν τὰ στόματα ποὺ εἶχαν ἀνάγκη τροφῆς. Ἔτσι, τὰ ἐγκλήματα αὐτά, μὲ τὴ μορφὴ τῆς θυσίας, «ἐξαγνίζονταν», ἀφοῦ παρουσιάζονταν σὰν ἐπιταγὴ θεϊκὴ (βλ. Μιχ. 6, 7· Ἱερ. 19, 5· 32, 35· Ἱεζ. 20, 26).

Αὐτές, κατὰ τὴν ταπεινὴ μου γνώμη, εἶναι οἱ αἰτίες ποὺ ἔφεραν πάλι στὴ μέση τὸ ἔθιμο τῆς ἀνθρωποθυσίας. Ὅλες οἱ ἄλλες ἐξηγήσεις ποὺ δίνουν οἱ ἐβραϊολόγοι (Prockseh, Gunkel, Klostermann, Hermann, Βέλλας κ.ἄ.) δὲν ἀντέχουν στὴν κριτικὴ.

Ἐπίσης καὶ οἱ τρεῖς γιορτὲς τῶν Ἑβραίων καὶ Ἰσραηλιτῶν: τὰ μαζζῶθ (ἄζυμα), τὰ σαββουῶθ (βδομάδα τῆς Πεντηχοστῆς) καὶ τὰ σακκουῶθ (σκηνοπηγία) βαστοῦν ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς νομαδικῆς τους ζωῆς. Ἡ πρώτη ἦταν γιορτὴ τοῦ μαζέματος τοῦ κριθαριοῦ. Φυσικὰ, κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν ἤξεραν νὰ ἀλέθουν καὶ νὰ ζυμώνουν τὸ κριθάρι καὶ νὰ τὸ ψέγουν σὲ φούρνους, γι' αὐτὸ τὸ ἔτρωγαν σὰν πλιγούρι. Ἡ δευτέρη ἦταν γιορτὴ τοῦ ξεσορισματος καὶ ἡ τρίτη στὴν ἀρχικὴ τῆς μορφῆς ἦταν γιορτὴ ἀφιερωμένη στὴν πιὸ σημαντικὴ τους τεχνικὴ ἐφεύρεση, ποὺ ἦταν τὸ φτιάξιμο σκηνῶν.

Μὲ τὸν καιρὸ δὴμος, οἱ γιορτῆς αὐτῆς ἐξελίχτηκαν σὲ γιορτῆς τοῦ γεωργικοῦ εἴου. Ἡ πρώτη ἔγινε γιορτῆ τοῦ θ ε ρ ι σ μ ο ὦ, ἡ δευτέρα τοῦ ἄ λ ω ν ἱ σ μ α τ ο ς καὶ ἡ τρίτη τοῦ τ ρ ὦ γ ο ὦ. Ἡ τελευταία τούτη γιορτῆ στὰ χρόνια ποὺ οἱ χτηνοτρόφοι κρατοῦσαν τὰ παλιά τους ἔθιμα καὶ βρίσκονταν σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ τοὺς μεγαλοχτηματίες, πῆρε καὶ μιὰ ἄλλη σημασία: ἀποτελοῦσε ἓνα εἶδος διαμαρτυρίας τῶν χτηνοτρόφων νομάδων ἐνάντια στὶς νέες ἀγροτικὲς συνθήκες.

Ἡ μεγάλη πάλι γιορτῆ τοῦ Πάσχα ἔχει κι αὐτὴ τὴν καταγωγὴ τῆς στὰ πανάρχαια χρόνια. Ἀρχικὰ ἦταν γιορτῆ τοῦ Ἡλίου καὶ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἐξελίχτηκε σὲ γιορτῆ τῆς ἐαρινῆς ἰσημερίας.

Μένει τώρα νὰ ἐξετάσουμε τὸ θεσμὸ τῆς π ε ρ ι τ ο μ ῆ ς.¹ Ὁ Ἡρόδοτος (B, 104) μᾶς πληροφορεῖ πὼς τὸ ἔθιμο αὐτὸ τὸ εἶχαν πολλοὶ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς. Ποιὰ δὴμος εἶναι ἡ καταγωγὴ του; Ἔχουν νὰ ποῦν μερικοὶ πὼς καθιερώθηκε γιὰ λόγους καθαρὰ ὕγεινοῦς. Θαρρῶ πὼς δὲν εἶναι σωστὴ ἡ ἀποψη αὐτῆ. Τὸ ἔθιμο αὐτὸ ἔχει ἄλλη αἰτία. Ἡ ἀρχαιότερη παράδοση ποὺ βρίσκεται στὴ Βίβλο λέει τοῦτα ἐδῶ τὰ χαρακτηριστικὰ:

«Ἐγὼ ὁ Μωυσῆς βάδιζε καὶ βρίσκονταν σὲ κάποιο κατάλυμμα, τὸν ἀντάμωσε ὁ Γιαχβὲ καὶ γύρευε νὰ τὸν σκοτώσει. Τότε ἡ (γυναίκα τοῦ Μωυσῆ) Σαπφώρα πῆρε μιὰ κοφτερὴ πέτρα καὶ ἔκοψε τὴν πόσθη ἀπὸ τὸ γεννητικὸ μόριο τοῦ γιοῦ τῆς καὶ τὴν ἔριξε στὰ πόδια² τοῦ Γιαχβὲ, λέγοντάς του: Ἔσ' ἀλήθεια εἶσαι ἀπὸ αἷμα γαμπρὸς μου³. Ὁ Γιαχβὲ ἄφησε τὸν Μωυσῆ καὶ ἡ Σαπφώρα ξαναεἶπε: Ἐγαμπρὸς μου ἀπὸ αἷμα εἶσαι, ἐξαιτίας ποὺ ἔγινε ἡ περιτομῆ.» (Ἐξοδ. 4, 24 - 26).

1. Δευτερ. 16, 13 καὶ πέρα· Ἐξοδ. 23, 16· Λευτ. 23, 4· Ἀριθ. 29, 12.

2. Δηλαδὴ κόψιμο τοῦ μπροστινοῦ μέρους τῆς πόσθης (πέτας), ποὺ σκεπάζει τὴ θάλανο (τὸ πάνω μέρος) τοῦ ἀντρικοῦ μορίου.

3. Ἄλλοι ἐρμηνευτῆς διορθῶνουν τὸ κείμενο ἔτσι: «ἔριξε τὴν πόσθη πάνω στὸ αἶμα τοῦ Γιαχβὲ».

4. Ἡ φράση αὐτῆ ἔχει τούτη τὴν ἔννοια: «Ἐσὺ ἔσαι ὁ γαμπρὸς ποὺ μὲ διακόρεφες».

Ἡ παράδοση αὐτὴ μᾶς δίνει ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ μαντέψου-
με πῶς γεννήθηκε τὸ ἔθιμο τῆς περιτομῆς. Πολὺ παλιά, στὴν πρὶν
ἀπὸ τὸ ζευγαρωτὸ γάμο ἐποχῇ, δταν ἡ κοινογαμία ἦταν θεσμὸς
γενικὸς γιὰ ἄντρες καὶ γυναῖκες, οἱ πιὸ δυνατοὶ καὶ κυρίως οἱ ἀρ-
χηγοὶ σκοτώναν τ' ἀγρία ἢ μᾶλλον ἔκοβαν τὰ γεννητικὰ ὄργανα
τῶν ἀγοριῶν, γιατί, ἅμα μεγάλωναν, γίνονταν ἀνταγωνιστὲς στὶς
σεξουαλικὲς τοὺς ὁρμές¹. Στὴν ἀρχή - ἀρχή λοιπόν, τὸ ἔθιμο αὐ-
τὸ δὲν ἐκδηλώνεται μὲ τὴν περιτομή, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐκτομή
ἢ μὲ κάποιον ἀνάλογο τρόπο. Φαίνεται πῶς αὐτὸ τὸ ἔθιμο κράτησε
πολὺ καιρὸ σὲ πολλοὺς πρωτόγονους λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς. Μὰ στὰ
χρόνια πού οἱ ὀρδὲς αὐτὲς πέρασαν σ' ἀνώτερο στάδιο, ὅσο κι ἂν
τῇ συνήθεια αὐτὴ τὴν ἐπέβαλαν στὸ ἀναμεταξύ μὲ θρησκευτικὲς
κυρώσεις, σιγά - σιγά ἀτόνησε γιατί ὁ γαμικὸς δεσμὸς ξεπέρασε
τὴν περίοδο τῆς ἐλεύθερης κοινογαμίας.

Οἱ παλιὲς ὁμως θρησκευτικὲς διατάξεις δὲνμποροῦσαν ὁλότε-
λα νὰ ὑποχωρήσουν καὶ γι' αὐτὸ, σὰν ἀνάμνηση τοῦ παλιοῦ ἔθι-
μου, ἔκοβαν μόνο τὴν πόσθη, τηρώντας μέρος ἀπὸ τὸ τυπικὸ τῆς
παλιᾶς «ἱεροτελεστίας».

Ἄν λοιπόν μὲ τέτοιο πρίσμα ἀναλύσουμε τὴ βιβλικὴ πηγὴ πού
κάνει λόγὸ γιὰ τὴν περιτομή, τότε, στὸ πρόσωπο τοῦ Γιαχβὲ κρύ-
βονται οἱ ἰσχυροὶ ἀρχηγοὶ τῆς ὀρδῆς, πού ἤθελαν νὰ σκοτώσουν
τὸ παιδί κάθε νέας γυναίκας γιὰ νὰ τὴν ἔχουν ἀποκλειστικὰ δικιά
τους. Ἄλλη ἐξήγηση δὲ χωρεῖ. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μιὰ πανάρ-
χαια παράδοση, πού μᾶς ἐξηγεῖ τὴ γέννηση τοῦ ἔθιμου τῆς περι-
τομῆς².

Αὐτὲς εἶναι οἱ κυριότερες προϊστορικὲς καὶ ἄλλες παραδόσεις πού
ὑπάρχουν μέσα στὴ Βίβλο, παραδόσεις πού ἀντανανκλοῦν ἔθιμα καὶ
θεσμοὺς ἄλλου πανάρχαιους καὶ ἄλλου νεώτερους, πού ὁμως δὲν εἶ-
ναι διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς θεσμοὺς τῶν ἄλλων λαῶν.

---

1. Καὶ ἀνάμεσα στὰ ζῶα τὸν καιρὸ τοῦ σεξουαλικῶ ὄργασμοῦ ὁ ἐρωτικὸς
ἀνταγωνισμὸς δημιουργεῖ ἀγριεὲς συνθηκὲς πάλης. Καὶ σὲ πολλὰ κατοικί-
δια ζῶα τὸ ἀρσενικὸ χτυπᾷ ἢ σκοτώνει τὰ μικρὰ ἀρσενικά. Οἱ γάτοι τρῶνε
ἢ πνίγουν τὰ ἀρσενικά γατάκια κλπ.

2. Στὰ ἱστορικὰ χρόνια τὸ ἔθιμο τῆς περιτομῆς συμβόλιζε πῶς ὁ περιτιμη-
μένος ἔβρισκονταν σὲ συμμαχία μὲ τὸν Γιαχβὲ, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἰησοῦς τοῦ
Ναυῆ ὑποχρεῶνε τοὺς ὄπαδοὺς του νὰ περιτιμηθοῦν σὲ μεγάλη ἡλικία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ἡ σύνθεση τῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης

Μένει τώρα νὰ ἐξετάσουμε τὸ π ῶ ς καὶ π ὅ τ ε ῆ ἑβραϊκὴ Βίβλος πῆρε τὴ μορφή πού ἔφτασε ὡς ἐμᾶς, μὲ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν Ο' καὶ τὸ μασοριτικὸ τῆς κείμενο.

Στὴν Εἰσαγωγὴ τούτης τῆς μελέτης διατυπώθηκε ἡ γνώμη, πῶς δὲν εἶναι τέσσερες οἱ πηγές τῆς Πεντατεύχου, ἀλλὰ μόνο δύο· καὶ ὅτι σ' αὐτὲς εἶχαν ἀποθησαυριστεῖ οἱ παραδόσεις τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑβραίων, πού ἦταν δ υ ὀ χωριστὲς φυλές. Ἐξηγήσαμε ἀκόμα τὶς αἰτίες πού στά ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια δημιουργησαν ἰδεολογικὲς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα γιανχιστῶν καὶ ἀντιγιανχιστῶν, καθὼς καὶ ἄλλα ρεύματα ἰδεῶν, παρ' ὅλο τὸ θεοκρατικὸ καθεστῶς πού ἐπικρατοῦσε στὴν Ἰουδαία.

Ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις αὐτὲς, ὅπως εἶδαμε, σχηματίστηκε ὁλόκληρη φιλολογία, πού κι αὐτὴ, μαζί μὲ τὰ βιβλία τῶν Προφητῶν, πέρασε ἀργότερα στὸν Κ α ν ὄ ν α ¹.

Γεννιέται ὁμως τώρα τὸ ρῶτημα: Πῶς, ἀφοῦ ὑπῆρχαν τέτοιες βασικὲς ἀντιθέσεις, πού δάσταξαν κοντὰ χίλια χρόνια, κατορθώθηκε νὰ συγχωνευτοῦν οἱ πηγές Μ καὶ Π καὶ νὰ ἐνοποιηθοῦν, ἐνῶ ἐκφράζανε ἀντίθετες ἀπόψεις; Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι δύσκολη: Πρῶτα - πρῶτα, οἱ παλιὲς φυλετικὲς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑβραίων δὲν ὑπῆρχαν πιά, γιὰτὶ ἀπὸ τὶς ἐπιμιξίεις καὶ ἐπιγαμίες σχηματίστηκε μιὰ νέα φυλὴ, πού τώρα λέγονταν Ἰουδαϊκὴ. Μόνο στὴ Σαμάρεια ὑπῆρχε μιὰ μικρὴ Ἰσραηλιτικὴ κοινότητα, πού ἔμεινε πιστὴ στὶς παλιὲς παραδόσεις. Ὁ νέος ἰουδαϊσμός ὁμως στὴ

---

1. Λέγοντας Κανὸνα τῆς Π. Δ., οἱ Ἑβραῖοι ἐννοοῦσαν τὰ βιβλία πού ἀναγνωρίστηκαν κ α ν ὄ ν ι κ ᾶ, δηλαδὴ ἱερά καὶ θεόπνευστα.

μεγάλη του πλειοψηφία, όπως είδαμε παραπάνω, είχε δεχτεί το γιαχβισμό και παρουσιάζονταν σαν κληρονόμος και θεματοφύλακας της μωσαϊκής παράδοσης. Ήξαιτίας όμως που υπήρχαν μέσα στην άρχουσα τάξη και αντιγιαχβιστές, που με τον προφορικό και γραπτό λόγο προπαγάνδιζαν αντιθεοκρατικές και ελευθερόφρονες ιδέες, παρουσιάστηκε σαν επιταχτική ανάγκη να κωδικοποιηθεί όλη ή ως τότε γραπτή παράδοση και να χαρακτηριστεί *ίερα*, για να σταματήσει κάθε αντίθετη προπαγάνδα και φιλολογική παραγωγή. Ήξάλλου και μέσα στην Ίουδαία και στις Ιουδαϊκές Κοινότητες του έξωτερικού ο Ιουδαϊκός λαός βρισκονταν κάτω από την επίδραση του πνευματικού πολιτισμού των Βαβυλωνίων, των Ελλήνων και των Περσών και, αν δεν κατοχυρώνονταν ή γραπτή μωσαϊκή παράδοση, υπήρχε κίνδυνος να διασπαστεί ή Ιουδαϊκή φυλή και να χάσει τη φυλετική της συνείδηση.

Τό Ιερατείο λοιπόν, που ήθελε να κρατήσει μονοπωλημένη την έξουσία στα χέρια του, για να σταματήσει κάθε ιδεολογική αντιπολίτευση, σκέφτηκε πως έπρεπε και για την Ίουδαία και για τις έξωπαλαιστινιακές Ιουδαϊκές παροικίες να υπάρχουν αναγνωρισμένα βιβλία της μωσαϊκής - γιαχβικής παράδοσης. Δέν ήταν όμως και εύκολο να πραγματοποιηθεί τό σχέδιο αυτό, αν δέν είχαν όχι μόνο την έγκριση, αλλά και την πολιτική ένισχυση του ξένου κατακτητή, μιá που υπήρχε μεγάλη έξωτερική αντίδραση από την ελευθερόφρονη αντιγιαχβική παράταξη. Ξεκινώντας από τις σκέψεις αυτές, τό Ιερατείο περίμενε να βρει την κατάλληλη ευκαιρία. Και ή ευκαιρία αυτή παρουσιάστηκε στα χρόνια του Ητολεμαίου, με τον όποιο συνεργάστηκε πιστά τό Ιουδαϊκό Ιερατείο.

Στά χρόνια λοιπόν αυτά (πάνω - κάτω από τό 300 ως τό 250) καταρτίστηκαν τά πρώτα πέντε βιβλία της Π. Δ., λίγο - πολύ με τη μορφή που τά έχουμε σήμερα. Έννοείται πως δέν αγνόηθηκε όλοτετα ή αντιμωσαϊκή γραπτή παράδοση (πηγή Π)· κι αυτό γιατί, όπως είδαμε, ένα μέρος της άρχουσας τάξης της Ίουδαίας είχε αντιγιαχβικές - πολυθεϊστικές ιδέες και πολεμούσε τη μωσαϊκή παράδοση. Ήξάλλου υπήρχε σχηματισμένη δλόκληρη αντιμωσαϊκή φιλολογία, που προέρχονταν από την έβραϊκή φυλή, με την όποια είχαν διαπαιδαγωγηθεί οι παλιότερες γενεές της Ίουδαίας. Τήν πνευματική τους αυτή κληρονομιά δέν μπορούσαν φυσικά να

τήν ἀχρηστέψουν. Ἰσα - Ἰσα πού ὑπερηφανεύονταν γι' αὐτή. Γι' αὐτό καί συγχωνεύτηκαν οἱ δύο πηγές Μ καί Π, μέ ἀπόχρωση ὁμοῦς γιὰ χιβική, μιὰ πού ὁ γιὰ χιβισμός ἦταν πιά ἡ ἐπίσημη θρησκεία τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ.

Δυστυχῶς, γιά τὸ σπουδαῖο αὐτὸ ζήτημα οἱ βιβλικές πηγές δὲν κάνουν κανένα λόγο καί οἱ ἐξωβιβλικές Ἰουδαϊκές δὲν εἶναι καθόλου πειστικές καί διαφωτιστικές. Οἱ ραββίνοι πολὺ ἀργότερα θέλησαν νὰ παρουσιάσουν τὴ σύνταξη καί κωδικοποίηση τῆς Βίβλου ὡς ἔργο πολὺ παλιό· κι αὐτό, γιά νὰ δείξουν στὸν ἄλλο κόσμον πῶς τὰ ἱερά τους βιβλία εἶναι τὰ ἀρχαιότερα τοῦ κόσμου. Ἔτσι, ἔχουμε μιὰ πληροφορία πῶς διορίστηκε μιὰ μεγάλη Ἐπιτροπὴ ἀπὸ σεβασμιὰ πρόσωπα γι' αὐτὸ καί ὀνομάστηκε Μ ε γ ἄ λ η Σ υ ν α γ ω γ ῆ (Kenesseth - guedolah), πού τάχα στὰ χρόνια τοῦ Ἔσδρα καί τοῦ Νεεμῖα καταπιείστηκε μέ τὴν κωδικοποίηση τῆς μωσαϊκῆς παράδοσης. Ἡ κριτικὴ σήμερα παραδέχεται πῶς ἡ μεγάλη αὐτὴ Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ δὲ διορίστηκε στὸ τέλος τοῦ ΣΤ' αἰῶνα, ἀλλὰ στὰ χρόνια τῆς μακεδονικῆς ἐποχῆς. Ἰπάρχει μάλιστα ἡ μαρτυρία πῶς στὰ χρόνια αὐτὰ ἐπικεφαλῆς τῆς Ἐπιτροπῆς ἦταν ὁ ἀρχιερέας Σίμων Ὀνίας ὁ Α' (βλ. Missa Aboth, 1, 1).

Μιὰ ἄλλη πάλι μαρτυρία θρίσκειται στὸ 6' βιβλίον τῶν Μακκαβαίων: «Ἐξηγοῦντο δὲ καί ἐν ταῖς ἀναγραφαῖς καί ἐν τοῖς ὑπομνηματισμοῖς τοῖς κατὰ Νεεμῖαν τὰ αὐτά, καί ὡς καταβαλλόμενος βιβλιοθήκην, ἐπισυνήγαγε τὰ περὶ τῶν βασιλέων καί προφητῶν καί τὰ τοῦ Δαβὶδ, καί ἐπιστολάς βασιλέων περὶ ἀναθεμάτων.» (Β, 13). Ἡ περικοπὴ ὁμοῦς αὐτὴ δὲ μᾶς θεβαιώνει πῶς συντάχτηκε στὰ χρόνια τοῦ Νεεμῖα ἢ Πεντάτευχος, ἀλλὰ πῶς στὰ χρόνια τοῦ Νεεμῖα καί ἀπὸ τὴν πρωτοβουλία του καταστρώνονταν ἡ μωσαϊκὴ παράδοση καί καταγράφονταν καί ἱστοροῦνταν ἡ δράση τῶν βασιλέων καί προφητῶν καί χωριστὰ τοῦ Δαβὶδ. Ἄρα, στὰ χρόνια τοῦ Νεεμῖα δὲν ὑπῆρχε ἐνοποιημένη καί ἀναγνωρισμένη καμιὰ Πεντάτευχος.

Ἄν σῶζονταν ἡ Ἰουδαϊκὴ ἱστορία τοῦ Ἰάσονα τοῦ Κυρηναίου καί τοῦ Ἰουδαίου Δημητρίου, ἴσως κάτι νὰ μαθαίναμε πάνω στὸ ζήτημα αὐτό. Ἐπίσης καί οἱ ἱστορίες καί οἱ χρονογραφίες τοῦ Εὐπόλεμου, τοῦ Ἀρταπάνου, τοῦ Μόλωνος, τοῦ Μάλχου, τοῦ Κλει-

δήμου και τοῦ Θεοδότου, πού πιθανόν κάτι νά ἔγραφαν γιά τή σύνταξη τῆς ἰουδαϊκῆς Βίβλου, χάθηκαν. Ὁ Ἰώσηπος πάλι και ὁ Φίλων τίποτε τὸ ξεκαθαρισμένο δὲ λένε και ἀναμασσοῦν τὴ ραββινική παράδοση. Μένει μόνο ἡ μαρτυρία τοῦ Ἑλληνα ἱστορικοῦ Ἑκαταίου τοῦ Ἀδδηρίτη, πού περιηγήθηκε τὴν Αἴγυπτο και τὴν Ἀνατολή στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Α' (320 - 280). Ὁ Ἑλληνας λοιπὸν ἱστορικὸς κάνει λόγο και γιά τὴ διαμονή τῶν Ἰουδαίων στὴν Αἴγυπτο και τὸ διώξιμό τους ἀπὸ τὴ χώρα τοῦ Νείλου κι ἀκόμα και γιά τὸν Μωυσή, τὴν πολιτική και πολεμική του δράση, καθὼς και τὶς θρησκευτικὲς του ιδέες, χωρὶς ὅμως κι αὐτὸς νά μιλεῖ γιά τὴν Πεντάτευχο ἢ γιά τὸν Κανόνα τῆς Π. Δ. Λέει μόνο: «Προσγγέγραπται δὲ (ὁ Μωυσῆς) και τοῖς νόμοις ἐπὶ τελευτῆς.» Ἀπὸ τὰ λεγόμενά του θγαίνει πὸς εἶχε ὑπ' ὄψη του μόνο τὸ Δευτερονόμιο και τίποτ' ἄλλο. Γιατὶ οὔτε γιά τὸ βιβλίο τῆς Γένεσης μιλάει, οὔτε γιά κανένα ἄλλο. Καθαρά, δλοκάθαρα, ὁ Ἑκαταῖος κάνει λόγο γιά τοὺς νόμους πού θέσπισε ὁ Μωυσῆς σχετικὰ μὲ τὴν πολιτική και θρησκευτική διοργάνωση τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ¹. Ἄρα, δταν γνώρισε τοὺς Ἰουδαίους, δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἡ Πεντάτευχος, οὔτε τὰ ἄλλα βιβλία τῶν Προφητῶν κλπ., σὰν ἐπίσημος Κανόνας τῆς κοινωνικοθρησκευτικῆς ὀργάνωσης τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ.

Ἔχουμε ὅμως μιὰ ἄλλη πληροφορία τοῦ ἴδιου τοῦ Ἑκαταίου, πού εἶναι πολὺ σπουδαία και πρέπει νά τὴν προσέξουμε. Μαθαίνουμε ἀπ' αὐτὴ πὸς, ὕστερ' ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Γάζας (312), τὸ ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο ἐνίσχυσε τὸν Πτολεμαῖο στὸν ἀγῶνα του ἐνάντια στὸν Δημήτριο, τὸ γιὸ τοῦ Ἀντίγονου κ' ἔστειλε πολλοὺς ἐπίσημους στὴν Αἴγυπτο μαζί μὲ τὸν Πτολεμαῖο, γιά νά πάρουν μέρος στὰ πράματα τῆς ἀλεξανδρινῆς ἰουδαϊκῆς Κοινότητος. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς ἦταν και ὁ «ἀρχιερέας» Ἐζεκίας², ρήτορας και διανοούμενος ἀπὸ τοὺς πιὸ

1. Βλ. δλόκληρο τὸ κείμενο τοῦ Ἑκαταίου στὸν Διόδωρο Σικελ. XL, 3.

2. Ἄλλοδ ὅμως ὁ Ἰώσηπος (βλ. Ἰουδ. ἀρχ. XI, 8, 7· XII, 2, 4), πού δίνει τὸν κατάλογο τῶν μεγάλων ἀρχιερέων τούτης τῆς ἐποχῆς, δὲ σημειώνει τὸ ὄνομα τοῦ Ἐζεκία. Τί νά συμβαίνει ἄραγε; Ὁ Ἑκαταῖος λέει φέματα ἢ μήπως ὁ Ἐζεκίας δὲν ἦταν ἀρχιερέας, ἀλλὰ ἀντιπρόσωπος τοῦ ἱερατείου, πράμα πού δὲν τὸ πρόσεξε ὁ Ἑλληνας ἱστορικὸς, ἐπειδὴ δὲν ἤξερε φυσικὰ τὸ τυπικὸ τῆς ἰουδαϊκῆς λατρευτικῆς ἱεραρχίας; Θαρρῶ πὸς τὸ δεύτερο συμβαίνει.

τρανούς ανάμεσα στους 'Ιουδαίους και με μεγάλο κύρος. Αυτός λοιπόν, αφού απόχτησε την εμπιστοσύνη του βασιλιά, πήρε μαζί του και μερικούς άλλους και εξήγγησε στον Πτολεμαίο όλες τις διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στους προεστούς της 'Ιουδαίας και ανάφερε που μένουν (έκείνοι που διαφωνούσαν μαζί του) και ποιές είναι οι πολιτειακές τους ιδέες¹.

Πρέπει λοιπόν να σταθούμε στη μαρτυρία του 'Εκαταίου και να την προσέξουμε πολύ. Πρώτα - πρώτα, θγαίνει πως στα 312 πάνω - κάτω δεν υπήρχε — έξω από το Δευτερονόμιο — κανένα άλλο βιβλίο με απόλυτο κύρος, που ν' αναγνωρίζεται δηλαδή από την άρχουσα τάξη της 'Ιουδαίας σαν ιερό. 'Η πρώτη απόπειρα για να κωδικοποιηθεί όλη ή μωσαϊκή γραφή παράδοση και ν' αποτελέσει ένα ενιαίο κείμενο έγινε στα χρόνια αυτά, έρθηκε όμως αντίδραση και φαίνεται πως δεν πραγματοποιήθηκε άμέσως². Μόνο άμα έγιναν όρισμένες ύποχωρήσεις και από τις δυο μεριές, έρέθηκε ή συμβιβαστική λύση να καταχωρηθούν και οι δυο πηγές (Μ και Π) σ' ένα ενιαίο και κωδικοποιημένο σύνολο. Αυτό έγινε

---

1. Το κείμενο λέει: «... Παρλαβών τινας μεθ' έαυτοῦ (ὁ 'Εξεκίας), τὴν τε δ ι α φ ο ρ ἄ ν ἀνέγνω πᾶσαν αὐτοῖς εἶχε γάρ τὴν κατοικήσιν αὐτῶν καὶ τὴν πολιτείαν γεγραμμένην.» ('Ιώσηφ. Α' κατ' Ἀπίωνος, σ. 189). Το κείμενο είναι φανερό πως είναι χαλασμένο ή ο ίδιος ο 'Ιώσηπος δέν ἀντέγραφε ὀλόκληρη τὴν περικοπή τοῦ 'Εκαταίου ἢ ἀργότερα κάποιος χριστιανὸς ἀντιγράφας τὸ νόθεψε, γιὰ νὰ μὴ θγαίνει καθαρὸ νόημα. 'Ο J. Fevrier στή μελέτη του: *La composition et les sources de la lettre d' Aristée à la Philocrate*, Paris 1925, σελ. 70, νομίζει πως ἡ λέξη δ ι α φ ο ρ ἄ τοῦ κειμένου ἔχει τὴν ἔννοια δ ι - β λ ῖ ο υ καὶ ὑπονοεῖται ἡ Πεντάτευχος. Πρέπει νὰ σημειώσω ἀκόμα πως οἱ Πατέρες τῆς 'Εκκλησίας, ἐπειδὴ δέν τοὺς σύμφερναν τὰ ὅσα ἔγραφε ὁ 'Εκαταῖος σχετικὰ μετὴ τὴ στάση καὶ τὴ διαγωγή τῶν 'Εβραίων στα χρόνια τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀμφιβάλλανε ἂν ἦταν γνήσια τὰ γραφτά του (βλ. 'Ωριγένη, Κατὰ Κέλσου, 'Ελ. Πατρ. Migne II, 685).

2. Ἄμα συνδυάσουμε τὴ μαρτυρία αὐτὴ μετὴ τὴν ἄλλη ποὺ μᾶς δίνουν οἱ ραββινικὲς παραδόσεις, γιὰ τίς ὁποῖες κάναμε λόγο παραπάνω, πως δηλαδή στα πρώτα χρόνια τῆς μακεδονικῆς κατοχῆς ὁ ἀρχιερέας 'Ονίας ὁ Α' ἦταν ἐπικεφαλῆς μιᾶς μεγάλης 'Επιτροπῆς ποὺ ἀνάλαβε νὰ κωδικοποιήσει τίς ἑβραϊκὲς καὶ ἰσραηλιτικὲς παραδόσεις, θὰ θγάλουμε τὸ συμπέρασμα πως τὸ σχέδιο τῆς κωδικοποίησης τῆς Πεντατεύχου ἦταν ἔτοιμο ὅστερ' ἀπὸ τὸ 312.

στον Γ' αιώνα, όπως υποστηρίζει πολύ σωστά ο Duhm¹. Από τις ραββινικές πάλι πηγές μαθαίνουμε πώς στα χρόνια του αρχιερέα Σίμωνα 'Ονία του Α', δηλαδή κατά το 300, άκούστηκε τάχα μέσα από τα άδύτα του ιεροσολυμιτικού Ναού: «Μάταιο τὸ ἔργο πού ὁ ἔχτρος τοῦ ναοῦ ἤθελε νά κάμει.» (Pirke Aboth, 1, 2) 'Η παράδοση αὐτή κρύβει κάποιον ιστορικό πυρήνα' τις μεγάλες δηλαδή ἀντιθέσεις ἀνάμεσα μωσαϊστῶν καὶ ἀντιμωσαϊστῶν πάνω στό ζήτημα τῆς ἐνοποίησης τῆς Πεντατεύχου καὶ παράλληλα ἀφήνει νά καταλάβουμε πώς ἐπικράτησαν οἱ μωσαϊστὲς - γιαχβιστὲς².

'Αργότερα στά χρόνια τῶν Μακκαβαίων, ἄρχισε νά γίνεται ἡ κωδικοποίηση καὶ τῶν ἄλλων βιβλίων (Προφητικῶν, Ψαλμῶν κλπ.) καὶ ἔτσι δλοκληρώθηκε ἡ ἑβραϊκή Βίβλος καὶ ἀποτέλεσε ἓνα ἐνιαῖο σύγολο.

Πρὶν λοιπὸν ἀπὸ τὸν Γ' αἰώνα δὲν ὑπῆρχε ὁ λεγόμενος Κανόνας. Τὸ ὅτι ὑπῆρχαν βιβλία πού ἐκθέτανε τὴν πολιτική καὶ θρησκευτική ἱστορία τῶν Ἑβραίων καὶ Ἰσραηλιτῶν, εἶναι σωστό. Καὶ

1. Bl. Duhm, Die Entstehung des A.T., 1897 καὶ διάφορες ἀπόψεις στοῦ Ernst Sellin, Einleitung in das Alte Testament, σ. 165 καὶ Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Π. Διαθήκη, σ. 523 καὶ πέρα, ὅπου καὶ πλουσιότατη βιβλιογραφία. Οἱ πιὸ πολλές ὁμως ἀπόψεις τοῦ Μπρατσιώτη εἶναι λαθεμένες.

2. Ὁ Σπινόζα παλαιότερα ὑποστήριξε πώς ἡ Πεντάτευχος καθὼς καὶ τὰ βιβλία Α - Δ Βασιλέων, ἦταν ἓνα βιβλίον ἀρχικά, πού γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἑσδρα μὲ βάση παλιότερες πηγές καὶ μάλιστα ἀντιφατικές. Ὅσο γιὰ τὰ βιβλία τῶν Προφητῶν, αὐτὰ εἶναι συλλογὲς ἀπὸ ἀποσπάσματα παλιότερα. Τὰ Χρονικά (Παραλειπόμενα) συντάχθηκαν στά χρόνια τῶν Μακκαβαίων καὶ ὁ Κανόνας εἶναι ἔργο τῶν Φαρισαίων. Τίς γνώμες του αὐτὲς τίς διατύπωσε στό κριτικώτατο ἔργο του: Tractatus theologico - politicus, Ἄμβουργο 1670. Καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας Εἰρηναῖος (Κατ. αἰρ. 3, 21), Κλήμ. Ἀλεξανδρεὺς (Στρομ. 1, 21), Ὁριγένης (Ἰησ. Ν. 6, 16), Θεοδώρητος (Ἑρμ. εἰς Ἄσμα ἀομάτων, προοίμιο), Τερτυλλιανὸς (De habitu muliebri, 3), Ἰερώνυμος (Contra Helvidium 7), ὁ συγγραφέας τῶν Ψευδοκλημεντείων, ὁ Μέγας Βασίλειος, (Ἐπιστολ. πρὸς Χίλιωνα), ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, καὶ ἄλλοι παραδέχονται πὼς ὁ Ἑσδρας εἶναι ὁ ἔρμηνευτὴς καὶ συγγραφεὺς τῆς Πεντατεύχου. Βέβαια, ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν εἶναι σωστὴ. Ὅσο, ἔχει μεγάλη σημασία ὅτι στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες οἱ θεωρητικοὶ τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν παραδέχονταν πὼς ἡ Πεντάτευχος εἶναι ἔργο τοῦ Μωσῆ. Ὁ Ἕλληνας πάλι φιλόσοφος Κέλσος δέχονταν πὼς δὲν εἶναι ἓνας ὁ συγγραφεὺς τῆς Πεντατεύχου, ἀλλὰ πολλοὶ (βλ. Ὁριγένη, Κατὰ Κέλσου, IV, 42).

έξηγήσαμε πιδ πάνω τί είδους ήταν αυτά τὰ βιβλία και ποιές τάσεις και ιδεολογίες άπηχούσαν. Τώρα όμως διαμορφώθηκε μιá όρισμένη σ υ λ λ ο γ ή, στην όποία περιλήφθηκαν όρισμένα βιβλία πού χαρακτηρίστηκαν θεόπνευστα και ιερά. Ύστερα πάλι άπό μερικά χρόνια και άφού στο άναμεταξύ είχε άναγνωριστεί άπό όλες τίς παρατάξεις, ό κωδικοποιημένος Κανόνας τής Πεντατεύχου μεταφράστηκε και στην κοινή έλληνική τής τοτινης έποχής.

Οί συντηρητικοί θεολόγοι, πού τοποθετούν τή σύνταξη και κωδικοποίηση τής Πεντατεύχου σέ πανάρχαια χρόνια, ύποστηρίζουν πώς ή μετάφρασή της άπό τούς Ο' έγινε στα χρόνια 283 - 247, όταν βασίλευε στην Αίγυπτο ό Πτολεμαίος ό Β'. Η γνώμη αυτή δέν είναι σωστή. Η μετάφραση τών Ο' έγινε μερικά χρόνια άργότερα και μάλιστα ύστερ' άπό τό 150 πριν τήν άρχή τής χρονολογίας μας. Η έπιστολή του Άριστέα, στην όποία στηρίζουν τή γνώμη τους, δέν είναι τόσο παλιά, όσο θέλουν νά πουν μερικοί, αλλά πολύ νεώτερη. Πρώτα - πρώτα, δέν τήν έγραψε κανένας πού νά λέγονταν Άριστέας' συνεπώς είναι ψευδεπίγραφη. Έπειτα, ή κριτική έχει διαπιστώσει πώς γράφτηκε ή στα 96 - 63 πριν τήν άρχή τής χρονολογίας μας (Wendland) ή στα χρόνια του Ίησοϋ (Willrich). Η γνώμη πώς γράφτηκε στα 200 (Schüerer και Σπ. Παπαγεωργίου) δέν έχει σοβαρά ιστορικά στηρίγματα και γι' αυτό τό μόνο οί συντηρητικοί θεολόγοι τήν παραδέχονται¹. Στα 200 πριν τήν άρχή τής χρονολογίας μας δέν μπορούσε νά γίνει σκέψη για μετάφραση τής Ιουδαϊκής Βίβλου στα έλληνικά, γιατί ούτε ή κοινή έλληνική είχε γίνει άκόμα διεθνής γλώσσα στη Μεσόγειο και τήν Άνατολή, ούτε οί Ίουδαίοι τής διασποράς και τής Άλεξάνδρειας είχαν ξεμάθει τή μητρική τους γλώσσα, ούτε και ήταν τόσοι πολλοί, ώστε νά χρειάζονταν, όπως λένε, τή μετάφραση τής Βίβλου, για νά μπορούν νά θρησκευόνται. Η Ιουδαϊκή Κοινότητα τής Άλεξάνδρειας άρχισε νά πληθαίνει άπό τήν εισβολή τών Ρωμαίων και Πάρθων στη Συρία και Παλαιστίνη. Θαρρώ πώς πολιτικοί ήταν πιδ πολύ οί λόγοι, πού έκαναν κάποιον άπό τούς Πτολεμαίους νά ενδιαφερθεί για τούς Ίουδαίους και νά τούς κολακέ-

---

1. Βλ. τίς άπόψεις τών συντηρητικών θεολόγων στοϋ Μπρατοιώτη, Είσαγ. Π. Δι'αθήκη, σ. 548 και πέρα, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.

φει. "Αν συμβουλευτούμε τήν ιστορία τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Παλαιστίνης ἐκείνου τοῦ καιροῦ, θά κατατοποιητοῦμε πάνω στό ζήτημα αὐτό. Ξέρουμε πῶς, ἅμα ἡ Παλαιστίνη πέρασε στήν κατοχή τῶν Σελευκιδῶν, κατά τὸ τέλος τοῦ Γ' αἰῶνα, οἱ Ἰουδαῖοι καταπιέζονταν πολύ. Ὁ Ἀντίοχος μάλιστα, ὅπως εἶδαμε, στά χρόνια 175 - 164, παρατέντωσε τὸ σκοινὶ καί ἔσπρωξε τοὺς Ἰουδαίους σὲ ἐπανάσταση, ποὺ ἔφερε γιὰ λίγα χρόνια τὴν λευτεριά στὸν Ἰουδαϊκὸ λαό¹. Ξέρουμε ἀκόμα πῶς ἀπὸ τὸ 147 καί δῶθε ὁ Πτολεμαῖος ὁ Ζ' (ὁ Εὐεργέτης ὁ Β') ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὰ γράμματα, ἐνίσχυσε τὴν ἀλεξανδρινὴ βιβλιοθήκη, σύστησε ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ μελετήσουν τὰ ἀρχεῖα τῶν ἀσιατικῶν χωρῶν καί γενικὰ ἔδωκε μεγάλη ὠθηση στὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ. Ὁ Πτολεμαῖος λοιπὸν αὐτός, ποὺ ἔδινε μεγάλη σημασία στὰ θόρεια σύνορα τῆς Αἰγύπτου, τὴν ὥρα ποὺ ἡ Συρία δὲν ἀνῆκε στοὺς Σελευκίδες, φρόντισε νὰ περιποιηθεῖ τοὺς Ἰουδαίους, γιὰ νὰ τοὺς ἔχει συμμάχους, μὴ ποὺ μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς Μακκαβαίους ἔδειξαν μαχητικὴτητα καί ἥρωισμό. "Ἐπει-

---

1. "Ἐχουμε τὴν πληροφορία ἀπὸ τὸ Γ' βιβλίον τῶν Μακκαβαίων (5, 1 καὶ πέρα), πῶς ὕστερ' ἀπὸ τὸ 217 ὁ Πτολεμαῖος ὁ Δ', ὁ λεγόμενος καὶ Φιλοπάτωρ, ἦρθε στὴν Ἱερουσαλήμ καὶ θέλησε νὰ μπεῖ στὸ Ναὸ καὶ νὰ περιεργαστεῖ τὰ ἱερά του, ἀλλὰ κάποιος κρυμμένος ἐκεῖ μέσα τονε χτύπησε. Γι' αὐτό, ἅμα γύρισε στὴν Ἀλεξάνδρεια, καταδίωξε τοὺς Ἰουδαίους, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ τοὺς ἀλλάξει τὴν πίστη καὶ τὴ θρησκεία. "Ἀλλάξε λοιπὸν ταχτικὴ ἀπέναντί τους καὶ ἄρχισε πάλι νὰ τοὺς κολακεύει καὶ νὰ τοὺς ἀφήνει νὰ πολιτεύονται ἔπως καὶ πρὶν (βλ. καὶ Ἰώσηφ. Ἰουδ. ἀρχ. XII, 11). Πολλοὶ νεώτεροι κριτικοὶ κρίνουν ἀπίθανη τὴν ἱστορία αὐτὴ καὶ ἄλλοι τὴνε ταυτίζουν μὲ ὅσα λέει ὁ Ἰώσηπος (Β' κατ' Ἀπίωνος, 5, 48 καὶ πέρα), πῶς ὁ διωγμὸς αὐτὸς ἔγινε στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου Ζ' (146-117). Θαρρῶ πῶς καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ δὲν ἔχουν δίκιο. Βέβαια, τὰ «θαύματα» ποὺ ἔγιναν καὶ ποὺ ἔδωκαν ἀφορμὴ νὰ σταματήσει ὁ διωγμὸς τῶν Ἰουδαίων στὴν Ἀλεξάνδρεια ἔχουν τὴν Ἰ δ ι α π η γ ή. Ὁ συγγραφέας ὅμως τοῦ Γ' βιβλίου τῶν Μακκαβαίων εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ Ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο στὰ γεγονότα τοῦ διωγμοῦ. Ἐπειδὴ ὁ Πτολεμαῖος ὁ Ζ' πρόσταξε νὰ μεταφραστεῖ ἡ Βίβλος στὰ ἑλληνικά, οἱ Ἱεροσολυμίτες ραββίνοι, ποὺ χαρακτήρισαν τὴν μετάφραση ὡς Ἱεροσολία, κακολόγησαν τὸν αὐτοκράτορα αὐτὸν καὶ τοῦ φόρτωσαν τὸ διωγμὸ ποὺ ἔγινε στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου Δ' γιὰ νὰ δείξουν πῶς ἦταν ἐχτρός τῶν Ἰουδαίων. Μπορεῖ ἀκόμα καὶ τὸ σχετικὸ κείμενο τοῦ Γ' βιβλίου τῶν Μακκαβαίων νὰ διορθώθηκε στὸ σημεῖο αὐτό.

τα, φοβούντανε τή ρωμαϊκή ἐπιρροή¹ και διείσδυση και με κάθε τρόπο ήθελε νά έχει τούς Ἰουδαίους φίλους του. Κοντά σ' αὐτά, πρέπει νά λογαριάσουμε και τήν ἐσωτερική κατάσταση τῆς Ἀλεξανδρείας. Ὁ Πτολεμαῖος ὁ Ζ' εἶδε κι ἔπαθε ὥσπου νά στερεώσει τὸ θρόνο του και μέσα στὴν Ἀλεξανδρεία εἶχε πολλοὺς ἐχτροὺς. Κι ἀπὸ τὴν ἀποψη λοιπὸν αὐτὴ κοίταξε νά δημιουργήσει πιστοὺς φίλους. Οἱ Ἰουδαῖοι ἦταν ὑπολογίσιμη μάζα και φυσικὰ φρόντισε νά τὴν κολακέψει ἐάζοντας σοφοὺς Ἰουδαίους νά μεταφράσουν στὰ ἑλληνικὰ τὴν Πεντάτευχο, πρᾶμα ποὺ ἦταν μεγάλη τιμὴ γιὰ τὴν Ἰουδαϊκὴ φυλὴ.

Παράλληλα και οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Ἀλεξανδρείας χειροκρότησαν τὴν ἀπόφαση τούτῃ τοῦ Πτολεμαίου, γιατί μέσα στὸ πιὸ μεγάλο πνευματικὸ κέντρο τοῦ τότε κόσμου θὰ ἐμφανίζονταν και ἡ δικὴ τους Βίβλος προσιτὴ στὸν καθένα και ἔτσι θὰ μπορούσαν νά ἐπιδείξουν ἓνα μνημεῖο λόγου ἀπὸ κάθε ἀποψη σπουδαῖο και ἀξιοσέβαστο².

Κι ἀκόμα, με τὴ μετάφραση τῆς Βίβλου ἀντιδρούσαν ἔμπρακτα στοὺς Σαδδουκαίους, ποὺ ἐδειχναν φανερὴ προτίμηση στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία και θρησκεία.

Πρέπει λοιπὸν στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου Ζ' νά τοποθετήσουμε³ τὴν μετάφραση τῆς Βίβλου ἀπὸ τοὺς Ο'.

Ἔχουμε κιόλας και μιὰ Ἰουδαϊκὴ πηγὴ, ποὺ σχεδὸν ἄμεσα μᾶς πληροφορεῖ πὼς στὰ χρόνια αὐτὰ ἐγινε ἡ μετάφραση τῆς Βίβλου ἀπὸ τοὺς Ἑ β δ ο μ η ν τ α δ υ ὀ ραββίνους. Ὁ συγγραφέας τοῦ

---

1. Ἡ ρωμαϊκὴ Σύγκλητος ἔστειλε στὰ 139-138 μιὰ ἐγκύκλιο στοὺς βασιλιάδες Αἰγύπτου, Συρίας, Περγᾶμου, Καππαδοκίας, Παρθίας κλπ., ποὺ ἐδνοοῦσε τοὺς Ἰουδαίους και τοὺς ἔπαιρνε σὰ νά ποῦμε κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῆς (βλ. Α' Μακκαβ. 15, 16-24).

2. Τὴν προσπάθεια αὐτὴ τὴ βλέπουμε με τὸν πιὸ ξηπασμένο τρόπο νά ἐκδηλώνεται στὰ διβλία τοῦ Ἰώσηπου και τοῦ Φίλωνα.

3. Τὰ λεγόμενα ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο (Εὐαγγ. προπ. ΙΧ, 6· XII, 2), πὼς τάχα ὁ Ἑβραῖος τραγικὸς ποιητὴς Ἰεζεκιὴλ χρησιμοποιοῦσε τὴν μεταφρασμένην Πεντάτευχο κατὰ τὸ Β' αἰὼνα και πὼς ὁ περιπατητικὸς Ἀριστόβουλος, ποὺ ἀκμασε στὰ χρόνια 181-146, ὑποστήριξε πὼς ἡ Πεντάτευχος μεταφράστηκε πολὺ πιὸ πρὶν ἀπὸ τὸ Β' αἰὼνα, ἐνῶ τὰ ἄλλα διβλία τῆς Π.Δ. μεταφράστηκαν στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Φιλᾶδελφου (283-287), εἶναι ὑποπτα και ἀποκνήματα χριστιανικῆς φαντασίας.

βιβλίου «Σοφία Σειράχ» είναι θεβαιωμένο πώς στα 132 πήγε στην Αίγυπτο, όπου μετάφρασε κι αυτός από τα εβραϊκά το βιβλίο του παπού του. Γράφει λοιπόν στο προοίμιο της μετάφρασης, που πέρασε στον Κανόνα των βιβλίων της Π. Δ., όπως μᾶς τὸν ἔδωσαν οἱ Ο΄, τούτα ἐδῶ τὰ χαρακτηριστικά:

«Οὐ γὰρ ἰσοδυναμεῖ αὐτὰ ἐν ἑαυτοῖς ἑβραϊστὶ λεγόμενα καὶ ὅταν μεταχθῆ εἰς ἑτέραν γλῶσσαν· οὐ μόνον δὲ ταῦτα, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ νόμος καὶ αἱ προφητεῖαι καὶ τὰ λοιπὰ τῶν βιβλίων οὐ μικρὰν ἔχει τὴν διαφορὰν ἐν ἑαυτοῖς λεγόμενα.» (Προοίμιο Σοφίας Σειράχ).

Ἀπ' αὐτὸ θαίνει πὺς γύρω στὰ 132 ἄρχισε νὰ μεταφράζεται ἡ Πεντάτευχος, τὰ βιβλία τῶν Προφητῶν καὶ μερικὰ ἄλλα βιβλία. Σὲ καμιά ἄλλη πηγὴ δὲν μποροῦμε νὰ στηριχτοῦμε, γιατί δὲν ὑπάρχει. Ἐξάλλου, ὁ Ἰώσηπος καὶ ὁ Φίλων, ποὺ μποροῦσαν νὰ μᾶς κατατοπίσουν, μιλοῦν ἀόριστα καὶ δὲ μᾶς λένε καθαρὰ ποιὸς Πτολεμαῖος ἀνάλαβε στὴν προστασία του τὴ μετάφραση τῆς εβραϊκῆς Βίβλου στὴν ἑλληνική¹.

Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση μέσα σὲ μερικὰ χρόνια δλοκληρώθηκε καὶ στὸ σύνολό της ἀποδίνει πιδ πιστὰ τὸ κείμενο τῆς Π. Δ. ἀπ' ὅ,τι ἡ μασσοριτικὴ² ἔκδοσή του. Τὸ εβραϊκὸ κείμενο ποὺ ἔφτασε σὲ μᾶς δὲν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κωδικοποιήθηκε τὸν Γ' αἰῶνα, γιατί ἀλλάχτηκε σὲ πολλὰ ἀπὸ τοὺς ραββίνους. Ὅχι μόνο ἔβγαλαν ἀπὸ τὸν Κανόνα τὰ βιβλία: Ἐσδρα, Τωβίτ, Ἰουδῆθ, Σοφία Σολομώντα, Σοφία Σειράχ, Βαρούχ, Ἐπιστολὴ Ἰερεμία, Μακκαδαῖοι Α - Γ, ἀλλὰ καὶ ἄλλαξαν τὸ κείμενο ἀπὸ τὰ κα-

1. Βλ. Ἰώσηπ. Ἰουδ. ἀρχ. Α, 1, προοίμ. καὶ XII, 2, 1-15. Φίλων Β. Μωϋσέως, 5.

2. Μασόρα = παράδοση. Μασσορίτες λοιπὸν λέγονται οἱ συλλέχτες καὶ ἀποθησαυριστὲς τῆς εβραϊκῆς παράδοσης. Τὸ μασσοριτικὸ εβραϊκὸ κείμενο τῆς Π. Δ. χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Α' αἰῶνα. Τὸ κείμενο ὅμως ποὺ ὑπάρχει σήμερα προέρχεται ἀπὸ κώδικες τοῦ 14ου αἰῶνα καὶ τυπώθηκε στὰ 1524/25. Γιὰ τὸ μασσοριτικὸ κείμενο βλ. Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Π. Διαθήκη, 533 καὶ πέρα καὶ Φιλίππιση, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 48 καὶ πέρα μὲ πλούσια νεώτερη βιβλιογραφία.

νονικά βιβλία σέ πολλά σημεία, δίνοντάς τους περιεχόμενο πύδ συντηρητικό¹. Κι αυτό τὸ ἔκαναν, γιατί ὁ κάτω λαός, ὅπως εἶδαμε, ἐρμήνευε τὴ μωσαϊκὴ παράδοση ὡς ἕνα σημεῖο πολὺ ὕλιστικά, ἐνώ παράλληλα πολλοί, ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τὴν ἄρχουσα τάξη, πῆγαιναν σέ ἔρημους τόπους καὶ ζοῦσαν κοινοβιακά (Ἑσσαῖοι), ἐνῶ μέσα στὴν Ἱερουσαλήμ καὶ τὴ Γαλιλαία ἀναψαν μεγάλες ἐπαναστάσεις, πὺδ ἔδωκαν ἀφορμὴ σέ μεγάλους καὶ σκληροὺς διωγμούς. Ἔπειτα κ' ἕνας ἄλλος λόγος ἔκανε τοὺς ραββίνους νὰ νοθέψουν² σέ μερικά σημεία τὸ κείμενο τῆς Βίβλου. Ὁ λόγος αὐτὸς ἦταν, ὄχι μόνο ἡ χρησιμοποίηση τῆς μετάφρασης τῶν Ο' ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ὡς θεόπνευστης. Ὅπως ξέρουμε, οἱ ραββίνοι στάθηκαν οἱ χειρότεροι διώχτες τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ οἱ πύδ φανατικοὶ ἀρνητὲς τῆς μεσσιανικότητας καὶ θεότητας τοῦ Ἰησοῦ. Μὴ λοιπὸν πὺδ οἱ πρῶτοι προπαγανδιστὲς τοῦ χριστιανισμοῦ χρησιμοποίησαν τὴ μετάφρασμένη ἀπὸ τοὺς Ο' Βίβλο καὶ ντοκουμεντάρησαν μ' ἕνα σωρὸ περικοπές τὴ διδασκαλία τους, ἦταν φυσικὸ ν' ἀντιδράσουν οἱ ραββίνοι³ καὶ νὰ διασκευάσουν⁴ τὸ ἔβραϊκὸ κείμενο τῆς Π. Δ., ὡτε

1. Ἀ.χ. τὰ βιβλία τῶν Μακκαβαίων, πὺδ ἀρχικὰ εἶχαν ἀναγνωριστεῖ, ὄταν οἱ Μακκαβαῖοι ἔχασαν τὴ δύναμη καὶ τὴν ἐξουσία τους, χαρακτηριστήκαν σάν ἐπιλήψια ἢ αἰρετικά καὶ διαγράφηκαν ἀπὸ τὸν Κανόνα τῶν ἐπίσημων βιβλίων τῆς Π. Δ. Κι αὐτὸ, γιατί ἐξυμνοῦσαν τῖς ἥρωικὲς πράξεις τῶν Μακκαβαίων καὶ τὴ δράση τους τὴν ἐπαναστατικὴν.

2. Τὸ ὄτι ἔγιναν τέτοιες διορθώσεις τὸ δέχεται σήμερα ἀνεπιφύλαχτα ἡ κριτικὴ (βλ. Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Π. Διαθήκη, 533-536).

3. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἰουστίνος, οἱ ἐπίσημοι Ἰουδαῖοι ὄποστηρίζανε στίς συζητήσεις πὺδ ἔκαναν μὲ τοὺς χριστιανούς πὺς ἡ μετάφρασμένη στὴν ἑλληνικὴ Βίβλος εἶναι πλαστογραφημένη: «Μὴ εἶναι ἐν τισιν ἀληθής.» (Διάλ. 68 καὶ Ἀπολ. Α', 31, 2-5). Μάλιστα χαρακτηρίζανε τὴν ἡμέρα πὺδ μεταφράστηκε ἡ Π. Δ. ἀπαίσια καὶ μέρα πένθους καὶ μετάνοιας (βλ. Meg. Taanith, σὺδ τέλος καὶ Sopherim, I, 7).

4. Τὸ ὄτι καὶ τὸ μασοριτικὸ κείμενο δὲν εἶναι ἀπόλυτα γνήσιο τὸ δέχονται πολλοὶ συντηρητικοὶ παλαιοδιαθηκολόγοι καὶ μάλιστα μερικοὶ παραδέχονται πὺς ἔγιναν σκόπιμες μεταβολὲς στὰ ἀρχέτυπο: «Διὰ τῆς συχνῆς ἀντιγραφῆς τῶν ὀπτικῶν καὶ ἀκουσικῶν σφαλμάτων, τῆς τύχης ἦν ὄπέστησαν τὰ (Ἱερὰ) Βιβλία, Ἰσως ἐν ἰαχοὺ καὶ τῆς ἐσκέμενῆς μετὰ ὀλῆς (ὄπογράμμιση δικῆ μου) τὰ κείμενα ἐφθάρησαν εἰς πολλὰ σημεία...» (Β. Βέλλα, Κριτικὴ τῆς Βίβλου καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἀθθεντία, σ. 6).

δχι μόνο νά εἶναι σκοτεινὸ καὶ ἀκατάληπτο σὲ πολλὰ σημεῖα, ἀλλὰ καὶ νά μὴ συμφωνεῖ μὲ τὴ μετάφραση τῶν Ο΄. Δὲ θέλει ρώτημα πὼς οἱ Ο΄ θὰ ἔκαναν λάθη καὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ θὰ παρανόησαν τὸ κείμενο. Κι ἀκόμα, ἐπειδὴ ἡ κοινὴ ἑλληνικὴ δὲν εἶχε ἐκφραστικὴ ἱκανότητα γιὰ ν΄ ἀποδοθεῖ πιστὰ τὸ ἑβραϊκόν, σὲ ὀρισμένα δύσκολα χωρία ἀναγκάστηκαν νά μεταφράσουν ἐλεύθερα. Πάντα ὁμῶς ἡ μετάφρασή τους ἔγινε ἀπὸ ἑβραϊκὸ κείμενο ἀγανγνωρισμένο, πού ἀπηχοῦσε τὴν παράδοση ὅπως διαμορφώθηκε ὀριστικὰ τὸν Γ΄ αἰῶνα. Ἐν μάλιστα ἔλειπαν οἱ παραποιήσεις πού ἔγιναν σκόπιμα πρὸ ὕστερα ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, θὰ μπορούσαμε νά ποῦμε πὼς, μιά πού τὸ μασοριτικὸ κείμενο ἀλλάχτηκε ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Α΄ αἰῶνα καὶ διασκευάστηκε, ὥστε ν΄ ἀντανακλᾷ τις ὑπερσυντηρητικὲς ραβδινικὲς καὶ φαρισαϊκὲς ἀντιλήψεις, ἡ μετάφραση τῶν Ο΄ εἶναι πρὸ κοντὰ στὸ ἀρχέτυπο κείμενο¹.

Ἐπὶ ἀφορμῇ ὁμῶς πού οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἱερατείου ἄρχισαν συστηματικὸν πόλεμον ἐνάντια στὸ κύρος τῆς μετάφρασης τῶν Ο΄, ἀναγκάστηκαν πολλοὶ Ἑβραῖοι τῆς διασπορᾶς νά θάλουν ἄλλους νά τοὺς φτιάξουν νέα μετάφραση στὰ ἑλληνικά. Ἔτσι, στοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς χρόνους, ἔξδν ἀπὸ τὴν μετάφραση τῶν Ο΄, πού ἀποκηρύχτηκε ἀπὸ τὸ ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο, ἔγιναν καὶ ἄλλες μεταφράσεις. Μερικὲς ἦταν ἀ ν ὄ ν υ μ ε ς καὶ ὄχι δλοκληρωμένες, ὑπῆρχαν ὁμῶς ἄλλες τρεῖς πού εἶχαν κύρος. Αὐτὲς εἶναι τοῦ Ἀκύλα², τοῦ Θεοδοτίωνα καὶ τοῦ Σύμμαχου, πού ἔγιναν γιὰ νά ἀχρηστέψουν τὸ κείμενο τῆς μετάφρασης τῶν Ο΄.

Ἡρέπει νά σημειώσουμε ἀκόμα πὼς οἱ ραββῖνοι χαρακτηρίζαν σὰ μέρα ἀ π ο φ ρ ᾶ ὄ α καὶ ἀ π α ἰ σ ι α γιὰ τὸν ἰουδαϊκὸ λαὸ τὴν ἡμέρα πού κυκλοφόρησε ἡ μεταφρασμένη Βίβλος στὰ ἑλ-

---

1. Ὁ ὀνομαστὸς Γερμανὸς ἑβραϊολόγος Rudolf Kittel δέχεται πὼς σὲ πολλὰ σημεῖα πού ὑπάρχουν διαφορὲς στὴ διατύπωση ἀνάμεσα στὰ δύο κείμενα (μασοριτικὸ καὶ ἑλληνικὸ) πρὸ ἀθθεντικὸ κείμενο εἶναι τὸ ἑλληνικὸ (βλ. «Biblia Hebraica, editio altera emendator stereotypica iterum recognita» Στουτγάρτη 1925, Bd I, σ. 1-552 καὶ II, σ. 553-1320).

2. Ἡ μετάφραση τοῦ Ἀκύλα, πού ἔγινε ὕστερ' ἀπὸ τὸ 100, ἀκολουθεῖ τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο κατὰ λέξη. Καὶ φυσικὰ μεταφράζει κείμενο νεώτερο, διορθωμένο καὶ ἀλλοιωμένο. Γι' αὐτὸ καὶ δὲ συμφωνεῖ μὲ τὴν μετάφραση τῶν Ο΄.

ληνικά. "Ανοιξαν δηλαδή συστηματικό πόλεμο και με κάθε τρόπο προσπαθοῦσαν νὰ παρουσιάσουν σὰν πλαστογραφημένη τὴ μετάφραση τῶν Ο' και σὰν ἔργο πού ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἔχτροὺς τοῦ ἰουδαϊσμοῦ. "Ἔτσι, ἀπὸ τότε ἄρχισαν πιά νὰ παίρνονται μέτρα και ἐνάντια σὲ κείνους πού μάθαιναν τὰ ἑλληνικά¹.

Δὲν εἶναι ὅμως μόνο ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς Βίβλου, πού παρουσίαζε σημαντικές διαφορὲς μετὰ τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο, γιατί και ἡ σ α μ α ρ ε ι τ ι κ ἡ Πεντάτευχος διαφέρει σὲ πολλὰ ἀπὸ τὴν ἑβραϊκὴ. "Ὅχι μόνο στὶς χρονολογίες και ὀνοματολογίες, ἀλλὰ και σὲ ἄλλα σημεῖα· και βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὸ ἑλληνικὸ κείμενο. Και οἱ διαφορὲς αὐτὲς εἶναι μιὰ ἀκόμα ἀπόδειξη, πὼς ἔγιναν πολλές ἀλλαγὲς ἀπὸ τοὺς μασορίτες στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν πρώτη κωδικοποίηση χρόνια².

Φῶς φανερὸ λοιπὸν πὼς οἱ ραββίνοι, και γιὰ νὰ χτυπήσουν τοὺς Σαμαρείτες πού τοὺς μισοῦσαν και γιὰ νὰ σταματήσουν κάθε ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης τῶν Ο' μέσα στὶς ἰουδαϊκὲς παροικίες τῆς διασπορᾶς, ὄχι μόνο δυσφημοῦσαν τὴ μεταφρασμένην στὰ ἑλληνικά Βίβλο, καθὼς και τὴ σαμαρειτικὴν, μὰ ἀλλάξανε και τὸ κείμενο τῶν βιβλίων τοῦ δικοῦ τους Κανόνα.

"Ἀπὸ τὸ θόρυβο πού ἔγινε γύρω στὸ ζήτημα αὐτό, κλονίστηκε τὸ κύρος τῆς πρώτης ἑλληνικῆς μετάφρασης. Γι' αὐτὸ ὁ πολυμαθὴς Ὀριγένης βάλθηκε νὰ διαπιστώσει τὴν ἀλήθεια και, ὅταν πείστηκε πὼς πραγματικὰ ὑπῆρχαν διαφορὲς, ὄχι μόνο φραστικὲς, ἀλλὰ και στὸ νόημα, δικαιολόγησε τὸ πρᾶμα, λέγοντας πὼς ἐκεῖνοι πού ἀντέγραφαν τὰ πρωτόγραφα τῆς μετάφρασης τῶν Ο', ἄλλοι μὲν δὲν πρόσεχαν κι ἄλλοι ἔκαναν τὸ σοφὸ και γι' αὐτὸ ἔγιναν λάθη: «"Ὅτι πολλὴ γέγονε τῶν ἀντιγραφῶν διαφορά, εἴτε ἀπὸ

---

1. Οἱ ραββίνοι μάλιστα, ὄχι μόνο ἐκδηλώνανε τὸ μίσος τους στοὺς "Ἑλληνας και ἀλλόφυλους, ἀλλὰ και ἀπαγόρευαν νὰ μαθαίνουν οἱ Ἰουδαῖοι τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσα (βλ. Schabbath, 13, 6). Στὰ χρόνια μάλιστα τοῦ Ἀδριανοῦ ἀπαγορεύτηκε μετὰ ἀσστηρῆς διατάξεις ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς (βλ. Sota, IX, 14).

2. Οἱ Σαμαρείτες, ἐπειδὴ τὸ ἱεροσολυμιτικὸν ἱερατεῖο παραποίησε τὴν μωσαϊκὴν παράδοση (πηγὴ Μ), ὄχι μόνο τὴ δικὴν τους Πεντάτευχο τὴν προσάρμοσαν στὶς παλιὰς ἰσραηλιτικὰς παραδόσεις, ἀλλὰ και ἀποκαλοῦσαν τὸν "Ἐσδρα μετὰ τὸ παρατσούκλι Φευταρᾶ ("Ὀζετρ).

ραθυμίας τινῶν γραφῶν, εἴτε ἀπὸ τόλμης τινῶν μοχθηρᾶς διορθώσεως τῶν γεγραμμένων, εἴτε καὶ ἀπὸ τῶν καθ' ἑαυτοὺς δοκούντων ἐν τῇ διορθώσει προστιθέντων ἢ ἀφαιρουμένων.» (Ὁμιλία στὸ Εὐαγγ. Ματθαίου, λόγος 15 καὶ Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀφρικανόν). Ἀργότερα καὶ ὁ Λουκιανὸς (ὁ σχολάρχης τῆς κατηχητικῆς Σχολῆς Ἀντιοχείας [312]) καὶ ὁ Ἡσύχιος, ἐπίσκοπος Αἰγύπτου (βλ. Εὐσεβ. Ἐκκλ. ἱστορ. VIII, 13, 7), προσπάθησαν ν' ἀναθεωρήσουν τὸ κείμενο τῶν Ο' καὶ νὰ τὸ προσαρμόσουν στὸ ἑβραϊκό. Οἱ μεταφραστικὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς αὐτὲς ἐργασίες χάθηκαν, γιατί ἡ Ἐκκλησία κατάλαβε πῶς κάθε ἀναθεώρηση τῆς μετάφρασης τῶν Ο' κλόνηζε τὰ βασικὰ δόγματα τοῦ χριστιανισμοῦ¹.

Ἔτσι, κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα κυκλοφοροῦσαν τέσσερες μεταφρασμένες ἐκδόσεις στὴν ἑλληνικὴ τῆς Π.Δ. Αὐτὸ μᾶς τὸ πληροφορεῖ ὁ Ἱερώνυμος, λέγοντας: «*Alexandria et Aegyptus in Septuaginta suis Hesychium laudat auctorem. Constantinopolis usque ad Antiochiam Luciani martyris exemplaria probat. Mediae inter has provinciae Palaestinos codices legunt, quos ab Origene elaboratos Eusebius et Pamphilus vulgaverunt.*» (Apol. adv. libr. Ruf. 2, 27). Ἄρα, τὸ κύρος τῆς μετάφρασης τῶν Ο' εἶχε κλονιστεῖ καὶ γι' αὐτὸ ὄλες οἱ Ἐκκλησίαι δὲ χρησιμοποιοῦσαν τὸ κείμενό της, ὄχι ἴσως γιατί δὲ συμφωνοῦσε μὲ τὸ ἑβραϊκό, ἀλλὰ γιατί κυρίως ὁ χριστιανισμὸς, στὶς διάφορες μεσογειακὲς καὶ ἀνατολικὲς περιοχάς, ἐπηρεάζονταν ἀκόμα ἀπὸ τὶς παλιῆς τοπικὲς παραδόσεις κα' ἔτσι ἔδινε διαφορετικὸ νόημα στὸ μεσσιανισμὸ καὶ γενικὰ στὸ χριστολογικὸ πρόβλημα, ἀφοῦ ξέρουμε πῶς στοὺς πρώτους αἰῶνες παρουσιάστηκαν καὶ οἱ πλεονεκτήματα αἱρέσεις μέσα στὶς χριστιανικὲς Ἐκκλησίες. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα λοιπὸν ἡ μετάφραση τῶν Ο' ἀνακατεύτηκε μὲ στοιχεῖα καὶ τῶν ἄλλων μεταφράσεων. Γι' αὐτὸ σήμερα ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ θρῖσκει μεγάλες δυσκολίες στὴν προσπάθειά της νὰ ξαναφέρει τὸ παλιὸ κείμενο στὴν πρώτη του μορφή καὶ νὰ χωρίσει τὶς γενόμενες ἀντικαταστάσεις καὶ ἀλλαγές.

---

1. Ὅλες ὁμοίως οἱ νέες μεταφράσεις ἀπὸ τὸν Ἀκύλα ὡς τὸν Ἡσύχιον, εἶχαν ὑπ' ὄψιν τοὺς τὸ διορθωμένο μασοριτικὸ κείμενο· γι' αὐτὸ καὶ ταιριάζουν πλεονεκτήματα μ' αὐτὸ καὶ ὄχι μὲ τὴν μετάφραση τῶν Ο'.

Εἰν' ἀλήθεια πῶς αὐτὴ καθαυτὴ ἢ μετάφραση τῆς ἑβραϊκῆς Βίβλου παρουσίαζε πολλὰς δυσκολίας. Πρῶτα - πρῶτα, ἡ σύνταξις τῆς Πεντατεύχου καὶ τῶν πῶς πολλῶν βιβλίων τοῦ Κανόνα, ὄχι μόνο ἦταν γραμμικὴ στὴν παλαιοεβραϊκὴ γλῶσσα, ἀλλὰ καὶ τὸ ἑβραϊκὸ ἀλφάβητο¹, μὲ τὸ νὰ μὴν ἔχει φωνήεντα, δημιουργοῦσε στὴν ἀνάγνωστί του πολλὰς δυσκολίας καὶ χρειάζονταν νὰ κατέχει κανεὶς τὴ γλῶσσα στὴν ἐντέλεια, γιὰ νὰ μὴν κάνει παρανοήσεις².

Δὲν μπορούμε ὅμως καὶ νὰ παραδεχτοῦμε πῶς ἐκεῖνοι ποὺ ἀναλάβανε στὴν Ἀλεξάνδρεια τὸ ἔργο τοῦ μεταφραστῆ ἦταν τυχαῖοι³

1. Ἡ θεωρία τοῦ καθολικοῦ θεολόγου καὶ ἑβραϊολόγου Franz Xaver Wutz (1914 - 1930), πῶς τὸ παλαιότατο ἀρχέγραφο τῆς Πεντατεύχου, καθὼς καὶ τ' ἄλλα βιβλία τῆς Βίβλου, ἦταν μὲν γραμμικὰ στὴν παλιὰ ἑβραϊκὴ, ἀλλὰ μὲ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο (βλ. Α. Φιλιππίδη, Ἡ περὶ μεταγραφῶν θεωρία τοῦ Franz Xaver Wutz, Ἱερουσαλὴμ 1928), ἄσχετα ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ διατυπώθηκαν ἐναντίᾱ τῆς ἀπὸ τοὺς κριτικὸς παλαιοδιαθηκολόγους P. Riessler, Stummer, J. Fischer, Otto Eissfeldt, δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ καὶ γιὰ τοὺς ἐδῶ τοὺς λόγους: α) Ἄν τὸ παλιὸ ἑβραϊκὸ ἀλφάβητο δὲν εἶχε φωνήεντα καὶ παρουσίαζε δυσκολίας τὸ γραπτὸ κείμενο στὴ στίξις καὶ τὴν ἀνάγνωσις, μπορούσαν οἱ Ἑβραῖοι νὰ χρησιμοποιοῦσαν ἄλλο, πῶς τέλειο, σημιτικὸ πάντα καὶ ὄχι ἑλληνικὸ. β) Μὰ ὅπως καὶ παλαιότερα οἱ ραββῖνοι μπορούσαν νὰ γράφουν καὶ νὰ διαβάζουν, ἔτσι καὶ τώρα ἔκαναν τὴ δουλειὰ τους. γ) Τὸ κείμενο τῆς Βίβλου, ὅταν κωδικοποιήθηκε, δὲν ἦταν προσιτὸ σ' ὄλους τοὺς Ἑβραῖους, ἀλλὰ μόνο στοὺς ραββῖνους⁴· αὐτοὶ ἦταν οἱ ἀναγνώστες καὶ ἐρμηνευτὲς του⁵· οἱ μάζες, ἀκόμα καὶ οἱ Φαρισαῖοι, δὲν μπορούσαν νὰ διαβάσουν τὸ κείμενο τῆς Βίβλου, γιὰτὶ ὄχι μόνο δυσκολεύονταν ἀπὸ τὸ ἐλαττωματικὸ ἀλφάβητο, ἀλλὰ καὶ δὲν καταλάβαιναν τὸ περιεχόμενον τῆς Π. Δ., ἐπειδὴ ἦταν σὲ νεκρὴ γλῶσσα γραμμικόν. Καὶ δ) Στὰ ὕστερ⁶ ἀπὸ τὴν ἐξορία χρόνια τὸ ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο διαπνέονταν ἀπὸ φανατικὸ σωδινισμό καὶ συνεπῶς καὶ ἂν τοῦ χρησίμευε τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο πάλι δὲ θὰ τὸ χρησιμοποίησε γιὰ νὰ γράφει μ' αὐτὸ τὰ βιβλία τῆς Π. Δ.

2. Ἀκόμα καλὰ - καλὰ δὲν ξέρουμε μὲ ποῖο ἀλφάβητο ἦταν γραμμικὰ ἡ Πεντάτευχος καὶ τ' ἄλλα βιβλία τοῦ Κανόνα τῆς Π. Δ. Πάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ διατυπώθηκαν πολλὰς γνώμες χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ξεκαθαρισθεῖ (βλ. Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 58 καὶ πέρα, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ ξενόγλωσση βιβλιογραφία).

3. Ἰσα - Ἰσα ἢ μετάφραση τῶν Ο' εἶναι ἕνας πραγματικὸς μεταφραστὴς ἄσχετος. Ἄμα ἔχουμε ὑπ' ὄψιν πῶς ἐκεῖνα τὰ χρόνια δὲν ὑπῆρχαν λεξικά καὶ ἄλλα βοήθημα καὶ ἀκόμα πῶς τὸ κείμενον τῆς Βίβλου ἦταν γραμμικόν, σὲ νεκρὴ γλῶσσα καὶ ἄστικτο, τότε καταλαβαίνουμε πολὺ καλὰ τί

ούτε και πρέπει να φορτώσουμε τὰ λάθη και τις διαφορές πού υπάρχουν στό κείμενο τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης στήν ἀπροσεξία ἢ και στήν ἡμιμάθεια τῶν ἀντιγραφῶν. Οἱ πῖ ο λ λ ἔ ς διαφορές εἶναι παραποιήσεις και «διορθώσεις», πού ἔγιναν ἀπό τοὺς πρῶτους χριστιανούς λογίους γιά λόγους προπαγάνδας¹. Τὰ ἄλλα πάλι λάθη και οἱ διαφορές πού υπάρχουν ἀνάμεσα στό δυό κείμενα, μασσοριτικό και ἑλληνικό, ἔχουν τήν πηγή τους στό ὅτι ἡ ἑβραϊκή Βίβλος σκόπιμα ἀλλάχτηκε ἀπό τοὺς ραββίνους, γιά τοὺς λόγους πού σημειώσαμε παραπάνω.

Οἱ πρῶτοι χριστιανοί λογίαι, παραμορφώνοντας τή μετάφραση τῶν Ο' στό σημεῖα πού τοὺς χρειάζονταν ἀποδείξεις γιά νά στηρίξουν τή μεσσιανικότητα τοῦ Ἰησοῦ², ἔφτιαξαν ἓνα δικό τους κείμενο. Οἱ μασσοριτες πάλι, ὄχι μόνο ἀποκήρυξαν τὰ χωρία αὐτά, ἀλλά μέ τή σειρά τους παραποίησαν και ἄλλα, γιά νά παρουσιάσουν τή δική τους Βίβλο σά μόνη αὐθεντική και γνήσια.

μεγάλο μεταφραστικό κατόρθωμα εἶναι τὸ ἔργο τῶν Ο'.

1. Σημειώσαμε και παραπάνω πὼς οἱ Ἑβραῖοι κατακρίνανε τοὺς χριστιανούς, γιατί παραποιῶσαν τὸ κείμενο τῆς Βίβλου, γιά νά στηρίξουν τή μεσσιανικότητα τοῦ Ἰησοῦ. Ἔχουμε ἀκόμα και ἄλλες μαρτυρίες, σύμφωνα μέ τις ὁποῖες οἱ χριστιανοί λογίαι τοῦ Α' και Β' αἰῶνα πλαστογραφοῦσαν και τὰ λαϊκά ἰουδαϊκά θεολογικά βιβλία, γιά ν' ἀποδείξουν πὼς ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ Μεσσίας τῆς Π. Δ. Ἔτσι, στό Ἄ ν α β α τ ι κ ὸ τ ο ὺ Ἡ σ α τ α (Assensio Isaiæ) στό τμήμα 3, 13· 4, 18, προστέθηκε ἡ «Ὅρασις Ἡσαΐα», στήν ὁποία παρουσιάζεται ὁ Ἡσαΐας νά δραματίζεται τὸν ἔρχομό τοῦ Μεσσία - Ἰησοῦ. Ἐπίσης και στή «Διαθήκη τῶν Δώδεκα Πατριαρχῶν» ἔγιναν πλαστογραφίες ἀπό τοὺς χριστιανούς και παρουσιάζονται οἱ Πατριάρχες τοῦ Ἰσραὴλ νά προλέγουν τὸν ἔρχομό τοῦ Ἰησοῦ.

2. Ἔτσι λ.χ. στὸν Ψαλμὸ 22, στίχ. 16 τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο ἔχει: *κααρὴ γιαντάι θεραγλάι* = σὰ λιοντάρι (σπάσανε) τὰ χέρια μου και τὰ πόδια μου. Δηλαδή ὅπως ἅμα πληγώσουν τὸ λιοντάρι τὸ ἀποτελειώνουν μέ χτυπήματα, ἔτσι και μένα (τὸν ἰουδαϊκὸ λαὸ) οἱ πλουτοκράτες μου σπάσανε τὰ χέρια μου και τὰ πόδια μου. Οἱ χριστιανοί ὁμως λογίαι παραποίησαν τὸ κείμενο τῆς μετάφρασης προσθέτοντας *κ ἄ ρ φ ω σ α ν* τὰ χέρια μου και τὰ πόδια μου και ἔτσι ἡ σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ παρουσιάζονταν πὼς εἶχε προαναγγελεθεῖ ἀπὸ χρόνια πρὶν!

Τὸ γενικὸ τώρα συμπέρασμα εἶναι πὼς ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου τῆς Π.Δ. πρέπει, παράλληλα μὲ τὰ λογοτεχνικὰ καὶ γλωσσικὰ κριτήρια, νὰ στηρίζεται καὶ στὴν κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση τῶν πηγῶν τῆς. Χωρὶς τὸ ἀντίκρουσμα αὐτό, ὅσο γερὸς κι ἂν εἶναι κα- νεὶς στὴ γνώση τῆς παλαιοεβραϊκῆς γλώσσας, δὲ θὰ μπορέσει νὰ κάνει σωστὴ ἀνάλυση καὶ ἐρμηνεία τῆς Βίβλου.

Π Η Γ Ε Σ

Μεταφράσεις τῆς Π. Διαθήκης

- «Septuaginta» ὑπὸ A. Rahlfs, Στουτγάρδη, τ. Α - Β, 1935 (ἐλληνικὸ κείμενο τῶν Ο' μετὰ βάση τοὺς καλύτερους κώδικες).
- «Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο'» (ἐγκρίσει τῆς Δ' Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἑλλάδος), Ἀθῆναι 1928.
- «Τὰ Ἱερὰ Γράμματα» (μεταφρασθέντα ἐκ τῶν θείων ἀρχετύπων), ἐν Ὁξονίᾳ, δαπάνη τῆς Βρετανικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρείας, 1928.
- «La Sainte Bible» (νέα γαλλικὴ μετάφραση, σύμφωνα μετὰ τὰ καλύτερα κείμενα καὶ μετὰ εἰσαγωγὴν), Παρίσι 1923'.
- «Die Heilige Schrift des Altes Testaments», μετάφραση E. Kautzseh, μετὰ εἰσαγωγὴν καὶ σχόλια γιὰ τὸ κάθε βιβλίον, Τυβίγγη 1921 - 1923.
- «The Old Testament» (ἀθθεντικὴ μετάφραση ἀπὸ τὰ ἑβραϊκά καὶ ἀγγλικά, μετὰ σχόλια). Ἔκδ. τῆς Society for Promoting Christian Knowledge, Λονδίνο - Νέα Ὑόρκη 1876, τ. Α - Β.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α) Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία

- Ἀντωνιάδου Βασιλ.: Ἐγχειρίδιον εἰσαγωγῆς εἰς τὰς Ἀγίας Γραφάς, τ. Α' (Εἰσαγωγή εἰς τὴν Π. Διαθήκην), Ἀθήναι 1937.
- Βέλλα Βασιλ.: Ἡ Kapporeth καὶ ἡ ἑορτὴ τῶν Kippurim, Ἀθήναι 1930.
- Τρία χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, Ἀθήναι 1931.
- Ὁ πολιτισμὸς τῶν Σουμερίων, Ἱεροσόλυμα 1931.
- Mal' AK - JAHVE, Ἀλεξάνδρεια 1931.
- Κριτικὰ εἰς τὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου, Ἱεροσόλυμα 1932.
- Τὰ τέκνα παρ' Ἰσραήλ, Ἀλεξάνδρεια 1932.
- Αἱ σύγχρονοι κατευθύνσεις τῆς ἐπιστήμης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, Ἀθήναι 1932.
- Ἰπόμνημα εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Ναούμ, Ἀθήναι 1932.
- Θεὸς καὶ ἱστορία ἐν τῇ Ἰσραηλιτικῇ θρησκείᾳ, Ἀθήναι 1934.
- Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (τεύχ. 1 - 3), Ἀθήναι 1934 - 1935.
- Τὰ χωρία τοῦ Δευτερονομίου 32, 43 καὶ Ζαχαρία 14, 17. Ἀθήναι 1937.
- Κριτικὴ τῆς Βίβλου καὶ ἐκκλησιαστικὴ αὐθεντία, Ἀθήναι 1937.
- Βορέα Θεοφ.: Ὅλιγα τινὰ περὶ ἑβραϊκῆς ποιήσεως, Ἀθήναι 1902.
- Καλλινίκου Κ.: Εἰσαγωγή εἰς τὸν Ψαλτῆρα, Ἀλεξάνδρεια 1927.
- Ὁ Ἱερὸς Ψαλτῆρ ἐν τῇ πράξει, Ἀλεξάνδρεια 1932.
- Καρολίδου Π.: Παγκόσμιος Ἱστορία, τ. Γ' (Αἴγυπτος - Ἑβραῖοι),

- Ἀθήναι 1928.
- Κοντογόνου Κ.: Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν, Ἀθήναι 1859.
- Μπρατσιώτου Π.: Οἱ Φιλισταῖοι καὶ ὁ αἰγαιοκρητικὸς πολιτισμὸς ἐν Παλαιστίνῃ, Ἀθήναι 1926.
- Ἐβδομηκοντολογικὰ μελετήματα, Β' (ἡ γλῶσσα τῆς μεταφράσεως τῶν Ο'), Ἀθήναι 1927.
- Ἡ κοινωνιολογικὴ σημασία τῆς Π. Διαθήκης, Ἀθήναι 1928.
- Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, Ἀθήναι 1937.
- Αἱ ὠδαὶ τῶν ἀναβαθμῶν τοῦ Ψαλτηρίου (εἰσαγωγή καὶ ἐρμηνεῖα μετὰ παραφράσεως), Ἀθήναι 1928.
- Πανταζίδου Γ.: Ὁ ἐπινίκιος τῆς Δεβδώρας ὕμνος, 1885.
- Παπαγεωργίου Σπ.: Εἰσαγωγή εἰς τὴν Π. Διαθήκην, Ἀλεξάνδρεια 1910.
- Παπαγιαννοπούλου Ν.: Λόγος εἰσιτήριος εἰς τὴν ἐβραϊκὴν γλῶσσαν, Ἀθήναι 1907.
- Ἐρμηνεῖα τοῦ ὕμνου τοῦ προφήτου Ἀβδακούμ, Ἀθήναι 1894.
- Περὶ τῆς σκηγῆς τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις Ναοῦ, Ἀθήναι 1900.
- Φαρμακίδου Θεοκλ.: Περὶ Ζαχαρίου, υἱοῦ Βαραχίου, 1838.
- Φιλιππίδου Λεων.: Ἡ περὶ μεταγραφῶν θεωρία τοῦ Franz X. Wutz, Ἱεροσόλυμα 1928.
- Ἡ ἐξέλιξις καὶ ἡ σημερινὴ φάσις τοῦ ζητήματος τῆς προελεύσεως τοῦ σημιτικοῦ ἀλφαβήτου, Ἀλεξάνδρεια 1929.
- Συμβολὴ εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς Ἑβραϊκῆς Βίβλου, Ἱεροσόλυμα 1930.
- Ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων ὡς ἐπιστήμη, Ἀθήναι 1935.
- Ἱστορία τῆς θρησκείας τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ, τ. Α', Ἀθήναι 1938.
- Φριλίγγου Κ.: Ἄσμα ἀσμάτων (μετάφραση - σχόλια), Σμύρνη 1912¹, Μυτιλήνη 1937².
- Ἰώβ (μετάφραση λογοτεχνικὴ ἀπὸ τὰ ἐβραϊκά καὶ σχόλια), Ἀθήνα 1931.
- Οἱ Ψαλμοὶ τοῦ Δαβίδ, λογοτεχνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὰ ἐβραϊκά, εἰσαγωγή καὶ σχόλια, Ἀθήνα 1947.

β) Ξενόγλωσση βιβλιογραφία μεταφρασμένη στα ελληνικά

- Budde K.: *Ἱστορία τῆς θρησκείας τοῦ Ἰσραὴλ μέχρι τῆς ἐξορίας* (ἑλλ. μετάφραση ἀνώνυμη), Ἀθήναι 1929.
- Cheyne T.: *Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν Ἰουδαίων μετὰ τὴν ἐξορίαν* (ἑλληνικὴ μετάφραση ἀνώνυμη), Ἀθήναι 1930.
- Cornill: *Ἡ κριτικὴ τῆς Πεντατεύχου καὶ ἀνάλυσις αὐτῆς* (ἑλλην. μετάφραση ἀνώνυμη), Λειψία 1926.

γ) Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Bellas B.: *L' importance des traductions doubles dans le texte des Septante* (μὲ μετάφραση στὰ ἑλληνικά), Athènes 1936.
- Bertholet A.: *Histoire de la civilisation d' Israel* (γαλλ. μετάφραση, ἔκδ. Payot), Παρίσι 1929.
- Causse A.: *Les dispersés d' Israel*, Παρίσι 1929.
- Desnoyers L.: *Histoire du peuple Hébreu*, t. 1 - 3, Παρίσι 1922 - 1930.
- Duhm B.: *Kurzer Handkommentar*, 1901.
Handkommentar zum Alte Testament, 1923^α.
Die Entstehung des A. T., 1897.
- Eissfeld Ot.: *Einleitung in das Alte Testament*, Τυβίγγη 1934.
- Guthe H.: *Geschichte des Volkes Israel*, Λειψία 1914^β.
- Kittel R.: *Geschichte des Volkes Israel*, t. 1 - 3, 1923 - 1929^γ.
Die Religion des Volkes Israel, 1920.
- Lagrange M.: *Le judaisme avant Jesus - Christ*, Παρίσι 1931.
- Lods A.: *Israel, des origines au milieu du VIII siècle*, Παρίσι 1930.
- Marti K.: *Kurzer Handkommentar zum Alte Testament*, 1897.
- Meyer Ed.: *Kleine Schriften*, t. A, Χάλλη 1922^δ.

- Geschichte des Altertum, t. III, 1926^s.
- Montet Ed.: Histoire de la Bible, Παρίσι 1925.
- Moret A.: Rois et dieux d' Egypte, Παρίσι 1922^s.
 Histoire de l' Orient, t. A - B, Παρίσι 1936.
- Naville Ed.: Archéologie de l' Ancien Testament, Παρίσι 1921^s.
 La composition et les sources de la Génèse, Παρίσι 1918.
- Nowack W.: Handkommentar zum Alte Testament, 1892.
- Reuss E.: La Bible (t. I - XVII), γαλλ. μετάφραση με εισαγωγή
 και σχόλια, Παρίσι 1877 - 1881.
- Sellin E.: Einleitung in das Alte Testament, Λειψία 1933^s.
- Wellhausen J.: Geschichte Israels, 1878.
 Die Komposition des Hexateuchs und der historischen Bücher des A. T., 1899^s.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Ἄαρών 26, 71, 73, 85, 102, 103
 Ἄβρααμ 49, 50
 Ἄβελ 32
 Ἄβεσαλόμ 127
 Ἄθιμελέλ 123
 Ἄδνερ 126
 Ἄδραμ 14, 24, 26, 27, 34, 38 -
     40, 94, 105, 109, 286, 292.
 Ἄγγατος 211, 239
 Ἄδὰμ 14, 32 - 34, 282, 287, 293
 Ἀδριανός 315
 Ἀδωνίας 129
 Ἀδωνις 37, 119
 Ἀκύλας 40, 257, 314, 316
 Ἀλέξανδρος 244, 245
 Ἄλκιμος 249
 Ἀμασσίας 160
 Ἀμάτσια 160
 Ἀμένωφισ Δ' 36 - 39, 41, 43, 46,
     50, 64, 66, 68, 69, 88
 Ἀμπιραμ 286
 Ἀμνών 292
 Ἀμὼν 140
 Ἀμὼς 149, 153, 155, 167, 170
 Ἀντίγονος 306
 Ἀντιόχος Ἐπιφανής 246, 247, 252,
     276, 310
 Ἀντίπατρος 249
 Ἄπις 118, 156
 Ἀπίων 89
 Ἀριστέας 309
 Ἀριστόβουλος 311
 Ἀριστόδημος 248
 Ἀρταξέρξης Α' 206
 Ἀρτάπανος 79, 305
 Ἀσβενέσδρας 15
 Ἀσμοδαῖος 247
 Ἀστάρτη 117, 119
 Ἄτδν 36 - 46, 48, 50 - 53, 55, 58,
     66, 69, 81, 88, 90, 96, 98, 100,
     105, 152
 Ἀθὼν 292
 Ἀχάδ 113, 145, 146
 Ἀχαζ 293
 Ἀχία 143 - 145
 Βάαλ 104, 117 - 119, 146
 Βασά 145
 Βαροχ 178, 181 - 183
 Βασίλειος Μέγας 308
 Βαθθανίας 189
 Βέλλας 300, 312
 Βενιαμιν 33, 63, 108, 112, 127
 Γαμαλιήλ 231
 Γεδαλίας 180, 181, 189 - 191, 193 -
     199

Γεδεών 122, 293
Γεχοῦ 145 - 147
Γιθρῶ 46
Γίμα 296
Γοδελάς 183

Δαβὶδ 32, 97, 125 - 129, 137, 201,
220, 223, 224, 252, 273, 274,
280, 286, 293, 305
Δανιήλ 275 - 277, 279, 280
Δαρείος 204
Δεβδώρα 120, 298
Δημήτριος 245, 306
Δημήτριος Ἰουδαῖος 305
Δίας 246, 247

Ἐξεκίας 20, 183, 306, 307
Ἐιρηναῖος 308
Ἐκαταῖος 85, 222, 245, 306, 307
Ἐλά 145
Ἐλεάζαρος 195
Ἐλιακείμ 188
Ἐλισαῖος 146
Ἐνώχ 33, 280
Ἐπίκουρος 251
Ἐσδρας 204 - 206, 208, 212, 213,
215, 219, 221, 222, 305, 308,
318
Ἐσθῆρ 220
Ἐθα 11, 14, 32 - 34, 284, 287, 293
Ἐθπόλεμος 305
Ἐσέβιος 311
Ἐφραΐμ 108, 120
Ἐχνατὲν 36, 38, 39, 44, 82, 86,
88, 90, 96

Ζαχαρίας, βασιλιάς, 153, 211, 213
Ζαχαρίας, προφήτης, 239, 272, 273,
278, 280
Ζεεβ 297
Ζεὺς 42
Ζιμρὴ 145
Ζοροβάβελ 204, 206

Ἥλιος 145, 146
Ἡρόδοτος 86, 301
Ἡρώδης 249, 263
Ἡσαίας 28, 44, 159 - 168, 173, 194,
195, 199, 271, 274, 275, 278
Ἡσαῦ 34

Θάμαρ 292
Θάρρα 26
Θεοδοτίων 40, 314
Θεόδοτος 306
Θεοδώρητος 308
Θεόδωρος Μοφουεστίας 225
Θούθμουσι Φαρκῶ 64

Ἰαβελν 120
Ἰακώβ 13, 14, 22 - 27, 33, 34, 40,
54, 94, 105, 106, 112, 117, 169,
286, 292, 298
Ἰάσων Κυρηναῖος 305
Ἰεζεκιήλ 43, 44, 171 - 173, 311
Ἰεσοχονίας 178
Ἰερσμίας 41 - 44, 177 - 184, 189,
191 - 194, 196, 199
Ἰεροβοάμ 143 - 145, 147, 148, 154
Ἰεροβοάμ Β' 153
Ἰερώνυμος 165, 308, 316

Ἰεφθάε 122, 294
Ἰεχονίας 188
Ἰησοῦς 274, 275, 279, 286, 313, 317
Ἰησοῦς Ναυῆ 27, 30, 31, 49, 103, 104, 106 - 110, 115, 223, 224, 302
Ἰοθάρ 46, 70, 92, 100
Ἰούδας 23, 27, 32, 63, 105, 108, 110, 112, 125
Ἰούδας Γαλιλαῖος 266
Ἰούδας Μακκαβαῖος 247
Ἰούλιος Καίσαρ 248
Ἰουστίνος 165, 312
Ἰσαάκ 24, 34, 40, 94, 109, 286
Ἰσαάκ, Σολομωνίδης ἢ Ἰσραηλίδης 15
Ἰσοσέθ 125, 126
Ἰζις 118, 156
Ἰωακείμ 178
Ἰωνάθαν Μακκαβαῖος 250
Ἰωάννης Ὑρκανός 248
Ἰωάννης Χρυσόστομος 308
Ἰωάναξ 188
Ἰὼβ 195, 231, 232
Ἰωήλ, 240 - 243
Ἰωράμ 140, 146, 171
Ἰωσαφάτ 140
Ἰώσηπος 29, 32, 64, 67, 83, 84, 164, 173, 244, 263, 282, 306, 307, 310 - 312
Ἰωσήφ 13, 21, 33, 34, 62, 63, 105, 108, 112
Ἰωσίας 48, 140, 170 - 172, 174, 187, 208
Ἰωχείμ 188

Κάιν 13, 32 - 34, 70
Καλιγούλας 89
Καμβύσης 208

Κέλσος 79, 308
Κλαύδιος 89
Κλειθμῖος 305
Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς 308
Κράσσος 248
Κύρος 166, 202 - 205

Λάδων 298
Λεῖα 298
Λουκιανός 316
Λυσίμαχος 89
Λώτ 292

Μάλχος 305
Μανασσής 108, 164, 165, 170, 298
Μανέθων 61, 63, 64, 83 - 85
Μαριάμ 32, 71, 85, 87, 88, 102, 103
Ματθαῖος 246, 247
Μελχισεδέκ 38, 39
Μεναχέμ 153
Μενεφθά 65, 66, 72, 80 - 84, 86, 88, 107
Μίθρας 42
Μιχαίας 53, 167 - 169, 174, 275, 277, 278
Μόλων 305
Μπρατσιώτης 308, 309, 312
Μωάβ 49

Ναβάρ 145
Ναβουχοδονόσωρ 181, 183, 188, 189, 196, 203, 204
Ναχώρ 26

Νεεμίας 204, 205 - 207, 212 - 215,
219 - 222, 305
Νεχὼ 188

Ξενοφάνης 283

Ὁζίας 159
Ὁμρῆ 145
Ὀνίας 307
Ὀσάρσηφ 66, 69, 88
Ὀσιρις 37

Παπαγεωργίου 309
Πασχώρ 181
Πεκάχ 153
Πεκάχγια 153
Πλίνιος 79
Πορφύριος 276
Πτολεμαῖος Α΄ 244, 306
Πτολεμαῖος Β΄ 309
Πτολεμαῖος Δ΄ 310
Πτολεμαῖος Ζ΄ 310, 311
Πτολεμαῖος Σωτήρας 44
Πτολεμαῖος Φιλάδελφος 244 - 246,
311

Ρά 41, 43
Ραγουήλ 70, 92, 100
Ραμεσῆς 38, 64 - 66, 69, 71, 72,
84
Ραχὴλ 298

Ρεβιν 140
Ρούθ 220

Σαδδοὺκ Φαρισαῖος 266
Σαλήμ 38
Σαλοὺμ 153
Σαμουήλ 122, 123, 229
Σαμφών 55, 292
Σασσάντ 269
Σαοδλ 122 - 127, 297
Σάρα 292
Σαργκόν Α΄ 68, 187
Σασαβασάρ 202, 205, 206
Σεδεκίας 48, 178 - 180, 189, 190,
196, 198, 210
Σεναχεριβτ 188
Σήθ 32, 34
Σίμων Μακκαθαῖος 248
Σίμων Ὀνίας Α΄ 305, 307, 308
Σολομών 30, 97, 129, 130, 135,
137, 138, 142 - 144, 201, 223,
224, 226, 252, 258, 280, 293,
298
Σουλαμίτις 227
Σοφονίας 174, 177, 179,
Σπινόζα 15, 173, 308
Στράβωνας 79
Σύμμαχος 314

Τιθέριος 89
Τερτυλλιανός 308
Τισιθέν 89

Υκσὼς 61, 63, 64

Φακισίας 153
Φιλιππίδης 312, 317
Φίλων 67, 282, 306, 311, 312
Φθα 282

Χαιρήμων 88
Χάλεβ 298

Χαμμουραμπή 19
Χελκίας 170
Χιράμ 138

Ώρεδ 297
Ώριγένης 308, 314
Ώσηε 52, 154 - 156, 277, 278
Ώχος 203

Astruc 16

Bahrtdt 195
Beer 21
Bertholet 195, 220
Bewer 220
Budge W. 37, 258

Causse 44
Cheyne 44, 195
Cornill 220

Dahse 18
Delitzsch 19
Döderlein 166
Duhm 17, 44, 166, 308
Dürr L. 54

Eerdmans 20
Eichhorn 16, 166
Eichthal 208
Eissfeldt 20, 317
Erman 258
Ewald 16

Fevrier 307
Fischer 317

Geddes 16
Gorion 106
Graf 17, 19
Gressmann 93, 258
Gunkel 182, 195, 300
Gutschmidt 66

Hauri 182-

Hegel 18
Hempel 55
Hermann 173, 300
Hirsch 106
Hölscher 173, 208
Holzinger H. 18
Hupfeld 16

Naville 20, 21, 79
Nöldecke 106
Nowak W. 17

Oesterley 258

Ilgen 16

Perles F. 43
Petrie W. F. 36, 64
Peyrerus 15
Prockseh 300

Karlstadt 15
Kautzsch E. 17
Kittel 44, 195, 314
Klostermann 19, 20, 300
König E. 18
Kraetzschmar 173
Kuenen 17, 220
Küchler 150

Reuss 17, 28
Riessler 317

Luria 21

Mallon A. 64
Marti K. 17, 44
Meyer E. 64
Moret A. 36, 47
Mowinckel 195

Samas 54
Schönfeld 79
Schröder 54
Schürer 309
Seinecke 173
Sellin 106, 182, 195, 308
Sievers 21, 32
Smend 19
Spiegelberg W. 208
Staerk W. 18, 20
Staudlin 195
Steuernagel 220
Stummer 317

Tuch 16

Unna 84

Vater de 16
Vernes 208

Wellhausen 16 - 20, 26, 29, 57,
93, 200, 208, 250, 282

Wendland 309

Wette 208

Wiesser H. 18

Willrich 309

Winckler 19, 150

Witter H. B. 16

Yahuda 90, 91

Zunz 173

Xaver 317